

ISSN 2637-1960 (Print)
ISSN 2637-1944 (Online)

14. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci – StES 2021

ZBORNIK RADOVA

Društvene nauke

14th scientific conference
Students encountering science – StES 2021

PROCEEDINGS

Social Sciences

Banja Luka
2021.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci,
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
Prof. dr Goran Latinović,
Angelina Dulić

Urednici:
Nataša Dujaković, Katarina Veselinović

Lektor za srpski jezik:
Aleksandra Savić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Štampa:
Mikro print s. p. Banja Luka

Tiraž: 45

Naučni odbor:
Prof. dr Goran Latinović, prof. dr Miloš Stojiljković, prof. dr Goran Vučić, prof. dr Siniša Lakić,
prof. dr Zorana Kovačević, prof. dr Đorđe Savić, prof. dr Biljana Lubarda,
prof. dr Dragan Gligorić, doc. dr Bojan Vlaški.

Recenzenti:
Prof. dr Mile Šikman, doc. dr Darko Tomaš, doc. dr Predrag Živković,
prof. dr Ranka Perić Romić, prof. dr Tanja Trkulja, doc. dr Stefan Vukojević, doc. dr Aleksandar
Janković, prof. dr Ivanka Marković, prof. dr Perica Macura, prof. dr Bojan Zečević,
dr Jadranka Petrović, doc. dr Ognjen Erić, prof. dr Đorđe Vuković, prof. dr Bojan Vranić,
doc. dr Nemanja Šarenac, dr Tanja Mišlicki Tomić, viši asistent Bosiljka Čubrilović,
prof. dr Radenko Jotanović, prof. dr Nevenko Vranješ, doc. dr Bojan Vlaški,
mr Borislav Vukojević, doc. dr Dragana Trninić, prof. dr Srđan Šljukić,
mr Andrea Radonjić Rakanović, prof. dr Igor Todorović, dr Goran Vukmirović,
prof. dr Srđan Perišić, prof. dr Miloš Šolaja, doc. dr Željko Budimir, dr Nina Sajić,
prof. dr Vlade Simović, prof. dr Nebojša Vladislavljević, prof. dr Matej Savić, MA Igor Popović,
MA Robert Švraka, MA Dušanka Slijepčević, MA Olivera Ševo, MA Bojana Vukojević,
MA Svetlana Sabljić.

SADRŽAJ

RADOVI:

АНЂЕЛА РИСТИЋ, СТИЦАЈ КРИВИЧНИХ ДЕЛА – ИСТОРИЈСКИ И УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД	7
IVANA POPOVIĆ, KULTURNE ПОТРЕБЕ И СВАКОДНЕВНЕ НАВИКЕ СТУДЕНТА У БЕОГРАДУ.....	27
RADMILA PETROVIĆ, Jelena Kokanov, KAKO NOVONASTALA СITUACIJA SA VIRUSOM KOVID-19 UTIČE NA PUTOVANJA I ODABIR TURISTIČKE DESTINACIJE U 2021. ANKETNO ISTRAŽIVANJE NA PODRUČJU NOVOG SADA	39
MARIJA KOZOMORA, Sara Krupljanin, PLAN PROMOTIVNIH AKTIVNOSTI PROIZVODA „SHERATON TEA LOUNGE“, HOTEL „SHERATON“ NOVI SAD	55
MATEA LJUBIČIĆ, Marko Papić, PROBLEM NASILJA U OBITELJI ZA VRIJEME PANDEMIJE KOVID-19 U FBiH.....	75
МИЛА ЗОРИЋ, Ђорђе Петровић, ЕТИКА КАО ДИО ПРОИЗВОДА И ЊЕН УТИЦАЈ НА ДОНОШЕЊЕ ОДЛУКА ПОТРОШАЧА У КУПОВИНИ.....	87
MIRJANA ŠTAKA, Dajana Drašković, МЕĐUZAVISNOST UKUPNOG BDP I BROJA MALIH I SREDNJIH ПРЕДУЗЕЋА НА ТРŽИШTU EU-28.....	101
НИКОЛА ЈОВИЋ, КУЛТУРНИ РАТОВИ У АМЕРИЦИ У 2020. ГОДИНИ	113
SARA STOJAKOVIĆ, GEOPOLITIČKA SLABOST RUSKO – KINESKOG STRATEŠKOG PARTNERSTVA.....	129
SRĐAN JELISIĆ, УЛОГА CENTRALNE ОBAVJEŠTAJNE AGENCIJE U RATУ U AVGANISTANU	143
STEFAN Milić, NADLEŽNOST GRADSKE OPŠTINE – STUDIJA GRADSKE OPŠTINE PANTELEJ	157
RADOŠ VUKOVIĆ, Mile Rikić, POLITIČKI PRITISCI NA REPUBLIKU SRPSKU I URUŠAVANJE NJENIH DEJTOSKIH НАДЛЕŽНОСТИ	171
АЛЕКСА ДАМЉАНОВИЋ, ИЗБОРНА ПРАВА И ЊИХОВА КАЗНЕНА ЗАШТИТА У СРБИЈИ	185
ЈЕЛЕНА ВУЈАНОВИЋ, ИЗБОРНА КАМПАЊА АЛТЕРНАТИВЕ ЗА ЊЕМАЧКУ 2017. ГОДИНЕ: ГЕРИЛА МАРКЕТИНГ У ФУНКЦИЈИ МЕХАНИЗМА СУГЕСТИЈЕ И ПОДРАЖАВАЊА	209
FILIP NOVAKOVIĆ, TERORIZAM – PRIJETNJA МЕЂУНАРОДНОМ МИРУ И SIGURNOSTI	225
MARKO LONČAR, BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A VICTIM OF UNFINISHED CONFLICTS THROUGH ETHNO-NATIONAL NARRATIVES	243

NEJIRA PAŠIĆ, RISE OR DEMISE OF RELIGIOUS NATION-BUILDING IN MONTENEGRO? 257

NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AUDIT 277

SAŽECI:

ALEKSANDAR KOVAČEVIĆ, PAMETAN PREVOZ I ODRŽIVA URBANA MOBILNOST – STUDIJA SLUČAJA GRADA BEOGRADA..... 293

RADOVI

СТИЦАЈ КРИВИЧНИХ ДЕЛА – ИСТОРИЈСКИ И УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

Аутор: АНЂЕЛА РИСТИЋ

Мејл: andjela.rist@gmail.com

Ментор: Проф. др Душица Миладиновић Стефановић

Правни факултет Универзитета у Нишу

Увод: Стицај кривичних дела институт је кривичног права чији настанак је био условљен развојем правила о одмеравању казни, али и развојем правила процесног права. Стицај кривичних дела до данас остаје у сложеном теоријскоправном односу са другим институтима кривичног материјалног и процесног права, у првом реду са општим појмом кривичног дела и са системом кривичних санкција. Највећи практични значај овог института огледа се у посебном систему одмеравања јединствене казне за кривична дела у стицају. Имајући у виду заједничку правну традицију оличену у кривичном законодавству СФР Југославије, почетна је претпоставка да се одредбе о стицају у кривичним кодексима новонасталих држава међусобно битно не разликују, док се у погледу правила одмеравања јединствене казне оставља могућност за постојање извесних особености у појединим кривичним законодавствима.

Циљ: Предмет овог рада јесте проучавање еволуције института стицаја кривичних дела кроз општу и историју српског кривичног права, те анализа овог института у југословенском кривичном законодавству, а све у циљу уочавања и образлагања сличности и разлика у кривичноправној регулативи стицаја у позитивним законодавствима бивших југословенских република.

Материјал и методе: Историјски, упоредни, докматски метод коришћени су при тумачењу одредаба кривичних законодавстава земаља бивше Југославије. Норме кодекса бивших република тумачене су језички, логички и системски. Предмет проучавања били су и релевантни научни чланци.

Резултати: Кривична законодавства свих држава насталих на простору Југославије задржавају исти појам, врсте и услове постојања стицаја. Правила за одмеравање јединствене казне начелно су слична, али се у неким битним цртама разликују. Ово је последица условљености правила за одмеравање јединствене казне казненим системом сваке државе. Продужено кривично дело је, у односу на заједничко југословенско кривично законодавство, новина у свим важећим кривичним кодексима бивших држава.

Закључак: Правна теорија, пракса и кривично законодавство бивше државе неминовно су утицали на начин нормирања стицаја кривичних дела позитивним кодексима Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Републике Српске, Србије, Црне Горе и Северне Македоније. Конфликти који су раније постојали између теорије и праксе у вези са природом и елементима продуженог кривичног дела отклоњени су законским нормирањем овог института у позитивном кривичном праву поменутих држава.

Кључне речи: Стицај кривичних дела; продужено кривично дело; одмеравање казне за кривична дела у стицају; историја кривичног права; упоредно кривично право

УВОД

Стицај кривичних дела постоји када једно лице једном радњом или са више радњи проузрокује више кажњивих последица, то јест оствари више кривичних дела, при чему том лицу ни за једно од тих кривичних дела није раније пресуђено, те се против учиниоца за сва кривична дела води јединствен кривични поступак, доноси једна пресуда и изриче јединствена казна.

Овај институт кривичног права није се самостално развијао већ је његова еволуција била условљена потребом за усавршавањем метода и правила за одмеравање казне учиниоцима више кривичних дела. Процесна правила кривичног права старог Рима онемогућавала су оптужење (или боље рећи утужење) једног лица за више кривичних дела. Оваква правила очито су погодовала учиниоцима кривичних дела, а штетила оштећеним лицима, која нису могла бити адекватно обештећена. Касније је римско кривично право из ове крајности отишло у другу крајност када је установљено правило да једном учиниоцу може бити изречено онолико казни колико је он кривичних дела извршио. Овим правилом претерано је отежан положај учиниоца кривичних дела у стицају.

Дакле, институт стицаја кривичних дела, какав је данас познат у теорији и кривичним законодавствима, може се схватити као плод развоја процесних правила и правила о одмеравању казне. Тек у деветнаестом веку стицај је добио своју прву дефиницију, када је Паул Јохан Ансельм Фојербах дао своју поделу множине (стицаја) кривичних дела. Од тог доба, појам, елементи, врсте и услови постојања стицаја кривичних дела и теоријски и позитивноправно значајно су усавршени.

Ипак, стицај као институт никада неће бити потпуно независан од института који су његови корени. Развој стицаја увек ће бити у повратној спрези са развојем система одмеравања казне за кривична дела у стицају, тим пре што се у примени ових правила огледа сав практични значај стицаја. Теоријска разрада осталих услова постојања стицаја, пре свега проучавање јединства радње и јединства последице у природном и правном смислу наспрам множине радњи и множине последица, у служби је постављања границе између јединственог кривичног дела и стицаја кривичних дела, што опет има своје практичне последице у примени одређеног режима одмеравања казне.

У контексту оваквог односа стицаја са правилима одмеравања јединствене казне и са бројним другим институтима кривичног права, у овом раду је проучавана еволуција стицаја у српском кривичном законодавству, од средњег века до данас. Уз то, предмет истраживања је утицај југословенске кривичне теорије, праксе и законодавства на позитивноправна одређења стицаја у кривичном праву данашњих држава на Западном Балкану. Имајући у виду да је заједничка правна традиција новонасталих држава оличена у кривичном законодавству СФР Југославије, почетна је претпоставка да се одредбе о стицају у кривичним кодексима ових држава међусобно битно не разликују, док се у погледу правила за одмеравање јединствене казне оставља могућност за постојање извесних особености заснованих на различитим структурима казнених система тих држава.

КРИВИЧНИ ЗАКОНИК КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Након завршетка Првог светског рата, новооснована држава Јужних Словена није имала јединствен правни акт којим би материја кривичног права на униформан начин била регулисана и који би био примењиван једнако у свим деловима земље. У области Словеније, Хрватске, Славоније и Далмације до уједињења примењиван је Аустријски кривични законик из 1852. године, то јест од 1879. године новелирани

Казнени закон о злочинствима и преступима. Након анексије Босне и Херцеговине 1878. године, примена Аустријског КЗ проширена је и на ова подручја, с тим што је у тим областима било присутно и шеријатско право, уз друга правила обичајно-правне природе. На простору дотадашње Краљевине Србије, важио је поменути Казнителни законик, по узору на који је Кнежевина, а касније Краљевина Црна Гора донела 1906. свој Казнителни законик.

Доношењем Кривичног законика Краљевине Југославије 1929. године (у примени од 1. 1. 1930. године) ван снаге стављени су сви поменути кривични законици чија су се правила до тада примењивала у различитим деловима земље.

У петој глави Законика регулисан је „Стицај више казнених закона и кривичних дела”. Оваквим насловом поглавља, према мишљењу Т. Живановића, законодавац је хтео да истакне разлику између идеалног и реалног стицаја, с тим што је идеални означен као „стицај више казнених закона”, а реални као „стицај кривичних дела” (Живановић, 1933, стр. 337). При томе, под изразом „више казнених закона” треба подразумевати повреду већег броја кривичноправних норми. На овом месту интересантно је поставити питање разликовања појма идеалног стицаја из Законика из 1929. године од данашњег појма привидног стицаја који се одређује као стицај прописа.

Идеални стицај (стицај више казнених прописа) постоји ако се једним делом (радњом) повреди више законских прописа (норми) или ако се више пута повреди један исти законски пропис (члан 61. КЗ КЈ¹). При одмеравању казне за кривична дела у идеалном стицају предвиђен је *систем аисоријације* – казна се одређује по оном закону који предвиђа најстрожу казну, а при неједнаким (различитим) врстама казне најтежу врсту казне. У овом случају могу се, у зависности од тога да ли су за неко од кривичних дела у стицају предвиђене, изрећи споредне казне или мере безбедности (став 2 члан 61 КЗ КЈ).

Реални стицај (стицај више кривичних дела), то јест правила за одмеравање казне за кривична дела у реалном стицају, нормирана су чланом 62 Кривичног законика. У Законику недовољно одређен реални стицај – «ко због више кривичних дела заслужи више временних казни лишења слобода...», Т. Живановић ближе појашњава: «Реални стицај постоји када је са више људских радњи проузроковано више последица, то јест када је са више људских радњи извршено више кривичних дела» (Живановић, 1933, стр. 337). Единствена казна за кривична дела у реалном стицају одмерава се по *систему аисерације* – иако је заслужено више временних казни лишења слободе, кривац ће бити осуђен на једну казну која се састоји у повишењу најтеже заслужене казне. Повишена казна, при томе, не сме прећи износ (збира) појединих заслужених казни нити сме прећи двадесет година робије или заточења ни пет година строгог затвора или затвора (став 2 члан 62).

Систем кумулације предвиђен је у члану 63 КЗ КЈ и то само када је за неко од кривичних дела у реалном стицају предвиђена и изречена новчана казна. У том случају суд ће изрећи новчану заједно са другом казном, то јест уколико је за сва кривична дела у стицају изречена новчана казна, биће изречена јединствена новчана казна која представља пун износ (збир) појединачних новчаних казни.

Одредбе о реалном стицају (чланови 62 и 63) примењивале су се и ако лице, пре него што је претходно изречену казну издржало, то јест пре него што је та казна застарела или опроштена, буде осуђено за кривично дело које је извршило пре објављивања раније осуде, с тим што се део издржане казне урачујава у нову

¹ Текст Кривичног законика Краљевине Југославије у електронској верзији преузет са сајта: <http://digitalizovanaizdanja.sluzbenenovine.rs/showPdf2Visitor.php?filename=1929/016/d920f33b-6cec-44ea-8327-b4ab5a535ab3>.

казну која се одмерава и изриче (пандан данашњим правилима о одмеравању казне осуђеном лицу).

Продужено кривично дело није регулисано у општем делу Кривичног законика Краљевине Југославије из 1929. године, мада је овај институт био предвиђен у пројекту законика из 1922. године на следећи начин: „Више дела извршених у продужењу, од којих свако сачињава једно и исто кривично дело, узимају се као једно (продужено) кривично дело” (Бутуровић, 1980, стр. 20). Ипак, у посебном делу Законика, у глави којом су нормирана кривична дела против имовине, у члану 332, инкриминисано је кривично дело изнуде у виду заната (колективно кривично дело) и у продужењу (продужено кривично дело), за које је, ако се врши према истом лицу, прописана строжа казна – до петнаест година робије. На основу овог члана посебног дела Законика, Т. Живановић продужено кривично дело одређује као скуп више кривичних дела извршених са више радњи од стране истог лица, а према истом лицу, која се појављују као случајеви непрекидног извршења истог кривичног дела или разних врсти једног истог кривичног дела (Живановић, 1933, стр. 357).

СТИЦАЈ КРИВИЧНИХ ДЕЛА У КРИВИЧНОМ ПРАВУ СФРЈ

У овом поглављу биће разматран институт стицаја у Кривичном законику ФНРЈ из 1947.² и 1951.³ године и у Кривичном закону СФРЈ из 1976. године⁴.

Кривични законик ФНРЈ из 1947. године у члану 66 нормира стицај кривичних дела на следећи начин:

1. Ако се у делу учиниоца стичу обележја више кривичних дела (идеални стицај) или ако учинилац изврши више кривичних дела (реални стицај) по којима није донета пресуда, суд ће утврдити претходно казну за свако кривично дело и изрећи једну казну која се састоји у повишењу најтеже утврђене казне.
2. Повишена казна не сме прећи укупан износ појединачних утврђених казни ни највећу законску меру примењене врсте казне.
3. Ако суд нађе да стицај кривичних дела не указује на повећану опасност учиниоца, може изрећи за сва кривична дела у стицају само казну коју је утврдио за најтеже кривично дело.
4. Споредне казне изрећи ће се ако су обавезно прописане ма и за једно кривично дело у стицају.

За одмеравање казне за кривична дела у стицају предвиђен је *систем асигурације* – највиша од утврђених казни за различита кривична дела у стицају биће повишена и изречена као јединствена казна. При том, тако повишена казна не сме прећи висину збира појединачно утврђених казни, али ни општи максимум за ту врсту казне. Примећује се да, за разлику од КЗ Краљевине Југославије, нема разлике у режиму одмеравања казне за идеални и за реални стицај кривичних дела.

Занимљив је услов који Законик предвиђа за примену *система айсоријације*. Наиме, у питању је (друштвена) опасност учиниоца, то јест опасност кривичних дела које је он у стицају остварио. Суду је препуштено да слободно оцени опасност учиниоца кривичних дела у стицају, а уколико та опасност није повећана, суд као јединствену може изрећи казну коју је утврдио за најтеже кривично дело.

О продуженом кривичном делу у Законику из 1947. године нема речи.

² Кривични законик ФНРЈ, Службени гласник ФНРЈ, бр. 106/47.

³ Кривични законик ФНРЈ, Службени гласник ФНРЈ, бр. 10/51.

⁴ Кривични закон СФРЈ, Службени гласник СФРЈ, бр. 44/76.

Кривичним закоником ФНРЈ из 1951. године детаљније су одређена правила за одмеравање казне за кривична дела у стицају. Ако је учинилац једном радњом учинио више кривичних дела (идеални стицај) или са више радњи учинио више кривичних дела (реални стицај) по којима није донета пресуда, суд ће претходно утврдити казне за свако кривично дело, па ће у погледу изрицања главне (јединствене) применити неко од прописаних правила.

Реч је о следећим правилима за одмеравање казне: 1) смртна казна, по својој природи, айсорбује све друге врсте казни, 2) систем асперације у случају да је за кривична дела у стицају утврђена казна строгог затвора или затвора, са истим ограничењима као у Законику из 1947. године (повишена казна не сме прећи укупан износ појединачних утврђених казни ни највећу законску меру примењене врсте казне), 3) уколико за нека кривична дела поред других казни буде утврђена новчана казна, односно ако за сва кривична дела буде утврђена новчана казна, биће изречена и новчана казна и друга врста казне, то јест јединствена новчана казна не сме прећи збир појединачних новчаних казни нити највећи законски износ, 4) споредне казне суд може изрећи уз главну јединствену казну, уколико је споредна казна предвиђена макар за једно кривично дело у стицају, а уколико је иста врста споредне казне предвиђена за више кривичних дела у стицају, суд може одмерити и споредну казну по систему ограниченој кумулацији, 5) уколико за неко од кривичних дела у стицају суд утврди казну конфискације имовине, новчана казна не може бити изречена ни као главна ни као споредна казна за кривична дела у стицају.

Кривични законик СФРЈ из 1976. године на исти начин као Законик из 1951. године разликује идеални од реалног стицаја, предвиђа као негативан услов непостојање пресуде за кривична дела у стицају и прописује кораке у одмеравању казне тако да прво морају бити утврђене казне за свако појединачно кривично дело у стицају, након чега се, по одређеним правилима, одмерава јединствена казна.

За разлику од Законика из 1951. године, који предвиђа да само смртна казна айсорбује све друге казне за кривична дела у стицају, Законик из 1976. одређује да, поред смртне казне, све су друге блаже апсорбоване казном затвора од двадесет година. Систем асперације примењује се у случајевима када је за сва кривична дела у стицају утврђена казна затвора и то тако што јединствена казна мора бити већа од сваке појединачно утврђене казне затвора, али не сме достићи њихов збир нити висину од петнаест године. Такође, јединствена казна не сме бити виша од осам година затвора уколико су у стицају кривична дела за која је законом предвиђена казна затвора до три године. У погледу изрицања јединствене новчане казне, Законик из 1976. предвиђа слична ограничења као претходно важећи пропис из 1951. године. Тако, ако су за сва кривична дела у стицају утврђене новчане казне, као јединствену казну суд ће изрећи повећану највишу појединачно утврђену казну, с тим да тако утврђена јединствена казна не сме прећи износ збира појединачних новчаних казни, нити износ од педесет хиљада динара, то јест износ од две хиљаде динара у случајевима када је једно или више кривичних дела у стицају извршено из користољубља. Правило о изрицању и новчане и казне затвора као јединствене казне и правило о изрицању споредних казни исто су формулисани као у Законику из 1951. године. Новина у односу на претходни законик је правило о изрицању јединствене казне затвора у случају када је суд за нека кривична дела у стицају утврдио казну малолетничког затвора, а за друга казну затвора. Тада за одмеравање јединствене казне важе сва претходно образложена правила.

КРИВИЧНИ ЗАКОН СРЈ

До доношење Кривичног законика Републике Србије из 2005. године, на сазије био Кривични закон Социјалистичке Републике Југославије, који је представљао новелирану верзију Кривичног закона СФРЈ. Кривични закон СРЈ претрпео је измене и допуне у више наврата, а најзначајније су промене из 2001. године.⁵

У погледу института стицаја кривичних дела, уведене су промене које се тичу правила за одмеравање казне за кривична дела у стицају. Одредбе о одмеравању казне за кривична дела у стицају морале су бити усаглашене са новим казненим системом тадашње државе у коме од измена Закона 2001. године више не постоји смртна казна. Остале промене тичу се новчаних износа који су постављени као граница при повећању највише утврђене новчане казне.

Дакле, уместо смртне казне, као најстрожа казна предвиђена је казна затвора до четрдесет година, која, ако је утврђена за неко од кривичних дела у стицају, апсорбује све остале казне утврђене за друга кривична дела. Такође, ако је суд за неко кривично дело у стицају утврдио казну затвора од петнаест година, изрећи ће само ту казну (такође систем апсорпције). Ако је суд за кривична дела у стицају утврдио само новчане казне, повисиће највишу утврђену казну, али она не сме прећи збир утврђених казни ни две стотине хиљада динара (уместо ранијег ограничења на педесет хиљада „нових“ динара), односно осам стотина хиљада динара (уместо ранијег ограничења на двеста хиљада „нових“ динара) кад је једно или више кривичних дела извршено из користољубља. Занимљиво је да је у погледу јединствене новчане казне предвиђен систем асперације, а не систем кумулације који је данас уобичајен за ову врсту казне.

Продужено кривично дело није предвиђено ни у једном од кривичних кодекса социјалистичке Југославије, ни у Закону СРЈ, мада Законик о кривичном поступку из 1976. године спомиње продужено кривично дело у одредбама којима се регулишу основи понављања кривичног поступка. Ипак, судска пракса је изградила појам продуженог кривичног дела и исти примењивала у конкретним кривичним предметима. Услови које је судска пракса захтевала за постојање продуженог кривичног дела су: 1) *истоловност учиниоца* у било ком својству – као извршилац, саизвршилац, подстрекач или помагач, 2) истоветност (идентитет) два или више *истих* или *истоворских кривичних дела*, при чему је свеједно да ли су она свршена или су остала у покушају, 3) *умишљај* на страни учиниоца у односу на свако појединачно кривично дело које улази у састав продуженог кривичног дела, 4) непримењивост конструкције продуженог кривичног дела на случајеве угрожавања или повређивања личних *права и добара* и 5) *временска йовезаност* извршених кривичних дела, уз то да и начин извршења и друге околности које су пратиле извршење треба да повезују више кривичних дела у природну и логичну целину, да би се испунио захтев јединствености продуженог кривичног дела у правном смислу. Овако постављени услови прилично су близки елементима продуженог кривичног дела у позитивном кривичном законодавству наше земље.

Међутим, пракса судова широм СФР Југославије у погледу примене института продуженог кривичног дела није била уједначена, те је Врховни суд Југославије 1965. године одржао саветовање управо поводом овог проблема. Том приликом донети су закључци и званично дефинисани услови за примену института продуженог кривичног дела у пракси југословенских судова. Ради се о следећим условима: 1) извршење, од стране једног лица, више истоворских засебних радњи, од којих свака садржи све елементе бића (потпуни идентитет радње) истог кривичног дела у његовом основном, тежем или лакшем облику, 2) временски континуитет, 3) логична и

⁵ Кривични закон СРЈ, Службени лист СРЈ, бр. 35/92-651, 37/93-816, 24/94-273, 61/01.

природна повезаност свих кривичних дела у јединствено кривично дело и 4) примена конструкције продуженог кривичног дела није супротна у датом случају криминално-политичким захтевима.

Очигледно је да је пракса судова бивше државе била добра основа за позитивноправно нормирање овог института у свим новонасталим државама на Балкану.

СТИЦАЈ КРИВИЧНИХ ДЕЛА У КРИВИЧНОМ ПРАВУ СРБИЈЕ

У првом ставу 60. члана Кривичног законика прописано је: ако је учинилац једном радњом или са више радњи учинио више кривичних дела за која му се истовремено суди, суд ће претходно утврдити казне за свако од тих дела, па ће за сва та дела изрећи јединствену казну. Правила за одмеравање казне за кривична дела у стицају садржана су у наредним ставовима истог члана.

Реч је о законском појму стицаја кривичних дела, сходно чему кривичноправна теорија сматра да стицај кривичних дела постоји када учинилац једном или са више радњи учини више кривичних дела за која му није пресуђено, па му се истовремено суди у истом кривичном поступку, те доноси једна пресуда и изриче једна главна казна (Јовашевић, 2016, стр. 173).

У законској, па и у теоријскоправној дефиницији стицаја кривичних дела садржани су елементи, то јест услови, чије је испуњење нужно да би се могло сматрати да постоји овај институт. Ти услови су:

1. истоветност учиниоца,
2. два или више остварених кривичних дела,
3. ни за једно од тих дела није изречена правноснажна пресуда,
4. за сва кривична дела се учиниоцу истовремено суди у јединственом кривичном поступку у коме се доноси јединствена пресуда и изриче јединствена кривична санкција.

На овом месту треба обратити пажњу на термине које је законодавац употребио при нормирању овог института. Први услов за постојање стицаја кривичних дела је истоветност учиниоца. Законодавац је употребио реч „учинилац”, што значи да за постојање стицаја није пресудно важна улога коју једно лице има у извршењу више кривичних дела. Једно лице не мора бити извршилац свих кривичних дела. Напротив, он може бити непосредни извршилац једног кривичног дела, саизвршилац другог, а при извршењу трећег може помагати, на извршење четвртог подстрекавати, и тако даље... Дакле, *својствено* једног лица није од значаја за постојање стицаја кривичних дела, већ је важна *истоветност* тог лица које у ма којој улози учествује у извршењу кривичних дела у стицају (Јовашевић, 2016, стр. 174).

При томе, мора се водити рачуна о „хијерархији“ ових својстава, то јест о различитом доприносу који једно лице у поменутим улогама може дати извршењу кривичних дела. То највише зато што може постојати и првидни стицај ових својстава, то јест делатности којима се та својства остварују – на пример, ако лице А једном радњом подстрекне лице Б на извршење неког кривичног дела, па му се онда придружи у извршењу тог истог кривичног дела као саизвршилац, сматраће се да постоји само саизвршилаштво (лице А је само извршилац), јер је подстрекавање као лакши облик саучесништва супсидијарно саизвршилаштву.

Трећи по реду наведен услов је да ни за једно од дела није изречена правноснажна пресуда, дакле да учиниоцу кривичних дела у стицају није пресуђено ни за једно од тих кривичних дела. Није од значаја врста ни садржина те пресуде – осуђујућа, ослобађајућа, одбијајућа, нити је важна врста кривичне санкције која је, у случају да је пресуда била осуђујућа, била изречена, као ни то да ли је санкција извршена. Услов је формулисан негативно – непостојање правноснажне пресуде. Дакле, важно је да

не постоји судска одлука којом се мериторно решава кривична ствар (Кнежевић, 2015, стр. 346), то јест да кривично дело у стицају није пресуђена ствар.

Ако је пак за једно од два кривична дела у стицају изречена правноснажна пресуда, не постоји стицај кривичних дела већ *йоврај*. Исто тако, не може постојати стицај два кривична дела ако је у односу на једно од њих наступила *засијарелосија кривичној јоњења* – кривично дело схваћено реалистички, као појава, догађај у реалном свету, постоји, али је искључена његова кажњивост услед протека времена.

Законик разликује две врсте стицаја – реални и идеални, што се види из формулатије „једном радњом или са више радњи учини више кривичних дела”. Дакле, критеријум поделе стицаја на реални и идеални јесте број *треугузетих радњи* којима је остварено више кривичних дела. Са овако постављеним критеријумом поделе су у вези учења о јединству радње извршења и о јединственом кривичном делу.⁶ Такође, и реални и идеални стицај могу бити остварени као хомогени (истоврсни) или хетерогени (разноврсни) (Јовашевић, 2016, стр. 174 и 175).

Идеални стицај постоји када учинилац једном радњом оствари више кривичних дела. Потребно је да буде предузета само једна радња, било заиста једном делатношћу, било са више делатности које чине природно или правно јединство.

За постојање идеалног стицаја није од значаја да ли су сва кривична дела у (идеалном) стицају свршена или су нека остала у покушају (под условом да је покушај конкретног кривичног дела кажњив). Ни облик кривице на страни учиниоца није битан елеменат стицаја, те нека од кривичних дела у идеалном стицају могу бити предузета умишљајно, док су друга нехатно остварена. Даље, ако се једном радњом подстрекава на извршење више кривичних дела или ако једна радња представља помоћ при извршењу два или више кривичних дела, ради се о идеалном стицају подстрекавања, то јест помагања. Међутим, овакве случајеве потребно је разликовати од оних када постоји првидни истицај између различитих облика саучесништва, што ће бити предмет разматрања у наредном поглављу рада.

Са друге стране, битни елементи идеалног стицаја су:

1. извршење *једне радње* (јединствена радња у природном или правном смислу) и
2. проузроковање (том једном радњом) *више љоследица*, чиме су остварена обележја бића више кривичних дела.

У погледу идентитета предузете радње извршења, довољан је *делимичан иден-тиф*, то јест довољно је да се једним делом те радње остварује биће неког од кривичних дела у стицају (Јовашевић, 2016, стр. 175). Није, дакле, потребно да радњом у целини буду остварена сва обележја бића свих кривичних дела у стицају, већ је довољно да су различитим елементима те радње остварена обележја бића појединачних кривичних дела у стицају.

С обзиром на врсту и природу кривичних дела у стицају, идеални стицај може бити хомогени и хетерогени (Стојановић, 2021, стр. 303).

Хомогени идеални стицај постоји када учинилац једном радњом оствари више истоврсних кривичних дела. Истоврсност подразумева припадност истој групи кривичних дела, то јест управљеност на угрожавање или повреду истог добра, то јест кривичним правом заштићене вредности. Пример хомогеног идеалног стицаја био би случај када учинилац пре вечере сипа отров у керамичку посуду са супом из које је касније у току вечере супа сипана у тањире више лица, те су неки од последица тровања преминули, док је другима здравље тешко или трајно било нарушено. Једном радњом – сипањем отрова у једну посуду учинилац је убио (отровао) више

⁶ Више о томе: И. Ђокић, О појму јединства радње (дела) у кривичном праву, *Казнена реакција у Србији*, Осми део, Тематска монографија, Београд, 2018.

лица и већем броју лица нанео тешке телесне повреде. Дакле, кривична дела у стицају су из исте групе кривичних дела – против живота и тела, те је реч о хомогеном идеалном стицају.

Хетерогени идеални стицај постоји у случају када учинилац предузимањем једне радње изврши више разноврсних кривичних дела. Ова врста идеалног стицаја може се илустровати примером у коме учинилац једном радњом – бацањем једног великог камена телесно повреди друго лице и при томе оштети или унишити његову ствар. У том случају, у идеалном стицају су два разноврсна кривична дела – против живота и тела и против имовине. Такође, ако учинилац принуди на обљубу своју малолетну сестру, постојаће хетерогени идеални стицај, с обзиром на то да је силовање кривично дело против полне слободе, а родоскрвнуће припада групи кривичних дела против брака и породице.

Реални стицај постоји када учинилац са више радњи проузрокује више последица, чиме је остварено више кривичних дела. У овом случају постоји најмање два или више кривичних дела са посебним, самосталним радњама извршења, то јест свако проузроковање представља кривично дело.

За постојање реалног стицаја, као и код идеалног стицаја, нема пресудног значаја чињеница да су нека од кривичних дела у стицају свршена, док су нека остала у покушају, уз исти услов – да је покушај конкретног кривичног дела кажњив сходно одредбама из посебног дела или општем правилу о кажњавању за покушај. Облик кривице на страни учиниоца није релевантан за постојање реалног стицаја, као ни место и време извршења кривичних дела. Реални стицај постојаће, дакле, без обзира на то колико је времена протекло између извршења кривичних дела, али под следећим условима: 1) ни за једно од тих дела учиниоцу није правноснажно пресуђено и 2) није наступила застарелост кривичног гоњења у погледу једног или више кривичних дела у стицају.

Може се закључити да је примарни услов за постојање стицаја, тачније реалног стицаја негативно одређен и да је процесноправне природе – непостојање правноснажне пресуде ни за једно од кривичних дела у стицају.

Такође, може постојати реални стицај више продужених кривичних дела или реални стицај између више идеалних стицаја, то јест између кривичних дела која су извршена једном радњом и кривичног дела оствареног другом, посебном радњом (Јовановић, 2000, стр. 258).

Иако представљају врсте истог кривичноправног института, идеални и реални стицај, схваћени као самостални правни појмови, имају различите корене – идеални стицај постоји да би се одржала природна целина између више одвојених, самосталних кривичних дела која су произашла из једне (јединствене) радње (кривично-материјални „корени“), док је реални стицај последица нужности да се јединственом пресудом обухвате сва кривична дела која је један учинилац извршио, те да му се изрекне једна казна за сва кривична дела која „још нису расправљана у моменту одлучивања о последњем кривичном делу“ (Таховић, 1961, стр. 263) (кривично-процесни „корени“).

Дакле, **битни елементи** реалног стицаја су:

1. предузимање две или више посебних (самосталних) радњи извршења,
2. проузроковање више последица, то јест остварење више кривичних дела,
3. вођење јединственог поступка против истог учиниоца за сва кривична дела у стицају, те обухваћеност свих кривичних дела у стицају једном пресудом и изрицање јединствене казне.

Реални стицај такође може бити хомогени или хетерогени. Хомогени реални стицај постоји онда када учинилац са више радњи проузрокује последице више истоврсних кривичних дела. Пример хомогеног реалног стицаја је извршење више

разбојништава или разбојничких крађа од стране истог учиниоца на различитим местима у једном граду и са временским размаком (при чему нису испуњени услови за постојање продуженог кривичног дела из члана 61 КЗ РС).

Хетерогени реални стицај подразумева предузимање две или више радњи извршења којима се проузрокује више последица, то јест оствари се више разноврсних кривичних дела. То ће бити случај ако учинилац одузме туђе возило (кривично дело против имовине), па тим возилом касније угрози јавни саобраћај (кривично дело против безбедности јавног саобраћаја).

Кривични законик Републике Србије утврђује правила за одмеравање казне за кривична дела у стицају у члану 60. У првом ставу овог члана, поред законске дефиниције института стицаја кривичних дела, законодавац предвиђа да ће се јединствена казна утврђивати у две фазе. Најпре је потребно да се за сва појединачна кривична дела утврде појединачне казне у оквиру посебног минимума и максимума казне запрећене за то кривично дело, уз примену свих општих правила о одмеравању казне (примена члана 54 КЗ РС). У другој фази се, на темељима тако утврђених појединачних казни, одмерава јединствена казна применом посебних правила (статови 2, 3 и 4 члана 60), при чему се не прави разлика у режиму одмеравања казне за идеални и за реални стицај кривичних дела. Ипак, у домаћој науци кривичног права постоје мишљења да идеални стицај кривичних дела треба блаže ценити (при одмеравању јединствене казне), јер «код овог облика стицаја нема понављања радње кривичног дела, па често ни свако дело које је обухваћено идеалним стицајем нема свој самостални материјални супстрат» (Стојановић, 2021, стр. 311).

У другом ставу члана 60 КЗ РС предвиђено је да ће јединствену казну суд изрећи по следећим правилима:

- 1) ако је за неко од кривичних дела у стицају утврдио казну доживотног затвора, изрећи ће само ту казну – систем апсорпције;
- 2) ако је за кривична дела у стицају утврдио казне затвора, повисиће најтежу утврђену казну, с тим да јединствена казна не сме достићи збир утврђених казни, нити прећи двадесет година затвора – систем асперације;
- 3) ако су за сва кривична дела у стицају прописане казне затвора до три године, јединствена казна не може бити већа од десет година затвора – систем ограничene асперације;
- 4) ако је за кривична дела у стицају утврдио само новчане казне, изрећи ће једну новчану казну у висини збира утврђених казни, с тим да она не сме прећи осамнаест милиона динара, а ако је утврдио само новчане казне у одређеним износима, она не сме прећи милион динара односно десет милиона динара кад су једно или више кривичних дела извршени из користољубља – систем кумулације;
- 5) ако је за кривична дела у стицају утврдио само казне рада у јавном интересу, изрећи ће једну казну рада у јавном интересу у висини збира утврђених часова рада, с тим да она не сме прећи триста шездесет часова, а време у коме се рад мора обавити не сме бити дуже од шест месеци – систем кумулације;
- 6) ако је за нека кривична дела у стицају утврдио казне затвора, а за друга дела новчане казне, изрећи ће једну казну затвора и једну новчану казну по одредбама тач. 2 до 4 овог става – систем асперације и систем кумулације.

У трећем ставу члана 60 посебно је регулисана ситуација када је као споредна казна за нека од кривичних дела у стицају утврђена новчана казна. Суд ће изрећи новчану казну као споредну казну ако је утврђена макар и за једно кривично дело у стицају, а ако је суд утврдио више новчаних казни, изрећи ће једну новчану казну применом система кумулације (став 2 тачка 4 члана 60). Ако суд утврди новчану казну као главну казну и као споредну казну, изрећи ће једну новчану казну при-

мењујући исто правило.

Ако је суд за кривична дела у стицају утврдио казне затвора и малолетничког затвора, изрећи ће казну затвора као јединствену казну применом система асперације (став 2 тачка 2 члана 60).

СТИЦАЈ КРИВИЧНИХ ДЕЛА У ПОЗИТИВНОМ КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ ЗЕМАЉА БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Имајући у виду заједничку правну традицију, то јест заснованост на тековинама кривичног права бивше заједничке државе, предмет анализе биће институти стицаја кривичних дела и продужено кривично дело дефинисани следећим кривичним законицима: Казенски законик Словеније⁷, Казнени законик Хрватске⁸, Кривични законик Босне и Херцеговине⁹, Кривични законик Републике Српске¹⁰, Кривични законик Црне Горе¹¹ и Казнен законик Северне Македоније¹².

Законско одређење *стицаја кривичних дела* у поменутим законицима битно се не разликује међусобно, нити од одређења у српском законику, то јест нема битних промена појма и његових врста у односу на југословенско законодавство.

Сви поменути кривични законици разликују случајеве извршења – од стране једног лица, већег броја кривичних дела једном радњом или са више радњи (идеални и реални стицај), предвиђају као услов истовремено суђење за сва кривична дела у стицају, те одмеравање казни најпре за свако појединачно кривично дело у стицају, након чега предвиђају правила за одмеравање јединствене казне.

За разлику од дефиниције у српском Кривичном законику и у КЗ СФРЈ, кривични законици Хрватске и Републике Српске предвиђају да ће суд при одмеравању јединствене казне, поред поштовања предвиђених правила, ценити како личност учиниоца тако и сва кривична дела у њиховој укупности. Такође, једино босански КЗ предвиђа које то казне могу бити изречене као јединствена казна – казна дуготрајног затвора, казна затвора или новчана казна.

У погледу одмеравања јединствене казне затвора, у законицима свих држава предвиђено је да најтеже казне (које су њиховим казненим системом предвиђене) *ајсорбују лакше казне* утврђене за друга кривична дела у стицају. Тако у КЗ Словеније нормирано је да ће казна доживотног затвора и дуготрајна казна затвора од 30 година бити изречене као јединствена казна, ако су утврђене бар за неко од кривичних дела у стицају; док су у Македонији све друге казне апсорбоване казном доживотног затвора или казном затвора од 40 година. Према хрватском КЗ, ако су за два или више кривичних дела утврђене појединачне казне дуготрајног затвора чији збир прелази педесет година, суд може изрећи јединствену казну дуготрајног затвора у трајању од педесет година. Кривични законици Босне и Херцеговине и

⁷ Урадни лист Републике Словеније, бр. 55/08, 66/08, 39/09, 91/11, 50/12, 54/15, 6/16, 38/16, 27/17, 95/21 (чланови 53 и 54).

⁸ Народне новине Републике Хрватске, бр. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21 (чланови 51 и 52).

⁹ Службени гласник Босне и Херцеговине, бр. 3/2003, 32/2003 – испр., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 и 46/2021 (чланови 53 и 54).

¹⁰ Службени гласник Републике Српске, бр. 64/2017, 104/2018 – одлука УС и 15/2021 (чланови 56 и 57).

¹¹ Службени лист Републике Црне Горе, бр. 70/2003, 13/2004 – испр. и 47/2006 и бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – др. закон, 40/2013, 56/2013 – испр., 14/2015, 42/2015, 58/2015 – др. закон, 44/2017, 49/2018 и 3/2020 3/2020 (чланови 48 и 49).

¹² Службен весник на Република Македонија, бр. бр. 80/99, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 115/14 и 132/14, 132/14 (чланови 44 и 45).

Републике Српске имају слична правила за случајеве када је суд је за кривична дела у стицају утврдио казне дуготрајног затвора или дуготрајног затвора и затвора, тада: 1) према КЗ БиХ – јединствена казна дуготрајног затвора мора бити већа од сваке појединачно утврђене казне, али не сме прећи 45 година, док 2) према КЗ Републике Српске – ако је суд за два или више кривичних дела утврдио казне доживотног затвора или казну доживотног затвора и затвора, изрећи ће јединствену казну доживотног затвора.

Црногорски Законик као најтежу у свом казненом систему предвиђа казну дуготрајног затвора, која ће бити изречена као јединствена казна за кривична дела у стицају, ако је утврђена бар за једно од кривичних дела у стицају.

Систем асперације јасно је дефинисан у другом ставу 51. члана хрватског Казненог законика: „Јединствена казна састоји се у повишењу највише појединачне утврђене казне, али не сме достићи збир појединачних казни, нити премашити највећу меру казне дуготрајног затвора, односно новчане казне”. Остале државе овај систем такође предвиђају за одмеравање јединствене казне када је за сва кривична дела у стицају утврђена казна затвора и то на следећи начин: висина јединствене казне мора бити већа од висине свих појединачно утврђених казни, али не сме достићи њихов збир нити прећи висину од тридесет година казне затвора према КЗ Словеније, односно двадесет година према КЗ БиХ, КЗ Црне Горе и КЗ Северне Македоније.

Уколико су за сва кривична дела утврђене *краће казне затвора*, то јест казне затвора до три године, висина јединствене казне затвора ограничена је на осам година у Босни и Херцеговини и Северној Македонији, односно на десет година у Црној Гори и Републици Српској, док КЗ Словеније ограничава висину јединствене казне затвора на пет година, ако су за сва кривична дела у стицају утврђене казне затвора до једне године. Хрватски Казнени законик не садржи одредбу о оваквом ограничењу.

У погледу одмеравања јединствене казне, када су за сва кривична дела у стицају утврђене **новчане казне**, словеначки и македонски и законик систем асперације. Тако, ако су судови ових држава за сва кривична дела у стицају утврдили новчане казне, јединствена казна биће одмерена тако што ће се највише појединачно утврђена казна повисити, али тако да не премаши збир појединачно утврђених казни, нити износ од: 600 дневних износа (када је новчана казна утврђена као главна казна) или 10.000 евра у динарској противвредности (када је новчана казна утврђена као споредна казна) у Северној Македонији, а 360 дневних износа у Словенији. Са друге стране босански и законик Републике Српске предвиђају да: јединствена новчана казна мора бити већа од сваке поједине утврђене новчане казне, али не сме достићи збир утврђених новчаних казни (тч. е) ст. 2 чл. 53 КЗ БиХ) и јединствена новчана казна не сме прећи збир утврђених казни нити износ од 200.000 КМ (тч. 5 ст. 2 чл. 56 КЗ Р. Српске). Граница висине јединствене казне је повећана, према КЗ Словеније и Републике Српске, када су кривична дела за која је утврђена новчана казна извршена из користољубља. Тако, када је за сва кривична дела у стицају, од којих су нека извршена из користољубља, утврђена новчана казна, јединствена новчана казне не сме прећи збир утврђених казни нити износ 2.000.000 КМ (тч. 5 ст. 2 чл. 56 КЗ Р. Српске), то јест јединствена новчана казна која се одмерава повећањем највише појединачно утврђене казне не сме прећи износ од хиљаду и пет стотина дневних износа према КЗ Словеније (тч. 5 ст. 2 чл. 53).

У домаћем кривичном праву Србије и у праву Црне Горе овакав систем, који је иначе у југословенском законику био прихваћен код одмеравања јединствене новчане казне, напуштен је. Црногорски законик као правило за одмеравање јединствене новчане казне поставља *систем ограничено кумулације*: ако је за кривично дело у стицају утврдио само новчане казне, суд ће изрећи једну новчану казну у

висини збира утврђених казни, с тим да она не сме да пређе износ од двадесет хиљада евра (општи максимум новчане казне), а ако су утврђене само новчане казне у дневним износима, јединствена казна не сме прећи износ од три стотине шездесет хиљада евра; док је то ограничење повећано на сто хиљада евра када је једно или више кривичних дела извршено из користољубља.

Сви поменути кривични законици предвиђају да ће се изрећи и јединствена казна затвора и јединствена новчана казна када је суд за нека кривична дела утврдио казну затвора, а за нека новчану казну. Такође, не разликују се ни правила о изрицању и одмеравању споредне казне уз јединствену казну, те ће суд увек изрећи и споредну казну (најчешће новчану казну) ако је она предвиђена и утврђена макар за једно од кривичних дела у стицају, а ако је утврђена за више кривичних дела у стицају, и споредна казна биће одмерена према правилима о одмеравању јединствене главне казне.

Када је за нека од кривичних дела у стицају утврђена *казна малолетничког затвора*, а за друга казна затвора, као јединствена казна биће изречена казна затвора, према кривичним законицима Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Северне Македоније, док КЗ Републике Српске и Словеније немају одредбу о односу ових казни у случају стицаја кривичних дела.

Једино Кривични законик Црне Горе предвиђа правила за одмеравање јединствене казне када је за сва кривична дела у стицају утврђена *казна рада у јавном интересу*: ако је за кривична дела у стицају утврдио само казне рада у јавном интересу, суд ће изрећи једну казну рада у јавном интересу у висини збира утврђених часова рада, с тим да она не сме прећи три стотине шездесет часова, а време за које се рад мора обавити не сме бити дуже од шест месеци. Ова одредба идентична је оној из тачке 5 другог става члана 60 Кривичног законика Србије.

ПРОДУЖЕНО КРИВИЧНО ДЕЛО У ПОЗИТИВНОМ КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ ЗЕМАЉА БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Иако југословенско кривично законодавство није познавало продужено кривично дело, кривичним законицима свих новонасталих држава нормиран је овај институт. Разлагањем дефиниција продуженог кривичног дела датих у свим законицима бивших југословенских држава на обавезне и факултативне елементе, издвојени су елементи заједнички за све системе. На основу заједничких елемената, могуће је скапирати *инијејралну дефиницију* продуженог кривичног дела у бившим југословенским републикама на следећи начин:

Продужено кривично дело постоји када једно лице са *више истих или истоврсних радњи умисљајно* (са намером) изврши *више временски повезаних кривичних дела* („истовремено или једно за другим“ – синтагма употребљена у словеначком законику), при чему *начин извршења и друге стварне околности* попут истоветности оштећеног, истоветности предмета кривичног дела, искоришћавања исте прилике или трајног односа, истоветност места извршења доприносе интегрисању појединачно остварених кривичних дела у јединствену целину (у правном смислу).

Дакле, реч је првидном реалном стицају у облику конзумпције. У поређењу са овако датом заједничком дефиницијом продуженог кривичног дела, биће разматране све различитим законицима предвиђене особености у вези са овим институтом.

Потребно је, ипак, издвојити појам продуженог кривичног дела из КЗ Словеније. Наиме, КЗ Словеније предвиђа примену конструкције продуженог кривичног дела само код имовинских кривичних дела. Продужено кривично дело (члан 54 КЗ Словеније) постоји када једно лице изврши или покуша да изврши, истовремено

или непосредно једно за другим, два или више истих или истоврсних кривичних дела против имовине, са намером да себи прибави корист или да другоме начини штету, при чему место, начин и друге околности извршења дела указују на јединство радње. Ова законска дефиниција садржи, поред заједничких елемената интегралног појма продуженог кривичног дела, битна обележја – 1) *исйтovремено или сукцесивно* извршење више кривичних дела, 2) извршење више *имовински* кривичних дела, 3) учинилац из *кориситољубља* врши кривична дела. Има мишљења да је неопходно да учинилац врши имовинско продужено кривично дело са предумишљајем, што додатно сужава примену овог института у пракси (Јакулин, 2009).

Примена правила о стицају кривичних дела када је у конкретном случају остварено продужено кривично дело изричito је искључена Кривичним законицима Босне и Херцеговине (Бабић, Филиповић, Марковић, Рајић, 2005, стр. 479) и Словеније.

Важно је приметити да су одредбе о продуженом кривичном делу у црногорском КЗ идентичне одредбама о овом институту из домаћег законика (КЗ РС), с тим што је у КЗ ЦГ предвиђена могућност изрицања строже казне од прописане под условом да продужено кривично дело чини најмање три кривична дела (ст. 5 чл. 49 КЗ ЦГ) и уз ограничење да строжа казна не сме да пређе ни двоструку меру прописане казне ни дводесет година затвора (ст. 6 чл. 49 КЗ ЦГ). Друга разлика огледа се у томе што црногорски КЗ, за разлику од српског, не садржи правило о продуженом кривичном делу које обухвата кривична дела чије је битно обележје новчани износ.

Хрватски и Кривични законик Републике Српске безусловно искључују примену конструкције продуженог кривичног дела када је појединим кривичним делима повређено или угрожено лично добро, то јест када су остварена кривична дела против живота и телесног интегритета, против полне или других слобода човека. У овом случају црногорски законик поставља услов, те продужено кривично дело могу чинити кривична дела против поменутих добара када су извршена *йрема исйтотом лицу*, док босански, македонски и словеначки законици немају одредбе којима је ово питање регулисано.

У свим законицима на идентичан начин решено је питање *квалификације* *продуженој кривичној* дела када су у његовом саставу лакши и тежи облици истог кривичног дела, односно када је продужено кривично дело састављено од истоврсних (а не истих) кривичних дела – сматраће се да је остварен најтежи облик по ком ће продужено кривично дело бити квалификовано. Посебно је нормиран, у КЗ Словеније, КЗ Северне Македоније и КЗ Републике Српске, случај када последице остварене делима у саставу продуженог кривичног дела у *својој укупности* представљају последицу неког тежег кривичног дела. Тада ће се продужено кривично дело квалифиkovati као то теже кривично дело.

Ово правило може се упоредити са нормом кривичног права Србије када продужено кривично дело које обухвата кривична дела чије је битно обележје новчани износ, те се узима да је продуженим кривичним делом остварен збир износа остварених појединачним кривичним делом, уколико је то обухваћено јединственим умишљајем учиниоца. Дакле, КЗ Србије сужено је поље утицаја укупности остварене последице на квалификацију продуженог кривичног дела, што може водити закључку да овако конкретизована норма смањује могућност погрешног тумачења синтагме „последице у својој укупности“ употребљене у поменутим страним законицима на штету окривљеног. Наиме, прешироко и неуједначено тумачење овог израза у судској пракси могло би резултирати неоснованом квалификацијом продуженог кривичног дела као тежег кривичног дела, те учинилац може бити осуђен на строжу врсту или већу меру одређене казне од оне коју је заиста „заслужио“.

Уз одређене услове и ограничења, за продужено кривично дело може бити изре-

чена *стјорожа казна*, према КЗ Хрватске, Црне Горе и Републике Српске. У питању су следећа ограничења: продужено кривично дело може се изрећи казна за половину већа од посебног максимума, али не сме прећи општи максимум те врсте казне – сходно КЗ Р. Српске и КЗ Хрватске, док према КЗ ЦГ: за продужено кривично дело суд може изрећи строжу казну од прописане, која не сме прећи двоструку висину посебног максимума ни двадесет година затвора, при чему је ово правило могуће применити само ако је продужено кривично дело састављено од најмање три кривична дела.

Правноснажном пресудом морају бити обухваћена сва кривична дела у саставу продуженог кривичног дела, јер ће, у супротном, сва кривична дела која нису обухваћена правноснажном пресудом представљати посебна, самостална кривична дела или ће ући у састав другог продуженог кривичног дела. Овакву одредбу, поред домаћег (КЗ РС), садрже и кривични законици Црне Горе и Републике Српске, док се овим питањем босански, словеначки и хрватски законици не баве.

Имајући у виду да наступањем правноснажности пресуда, то јест кривична ствар решена пресудом, постаје *res iudicata*, важно је и материјалним кривичним правом уредити односа обима пресуде и обима (криминалне садржине) продуженог кривичног дела. Дакле, учиниоцу осуђеном за продужено кривично дело неће моћи бити поново суђено за појединачно кривично дело које је ушло у састав продуженог кривичног дела и које је пресудом за то продужено кривично дело било обухваћено, јер би се таквим поступањем повредило начело забране двоструког угрожавања – *ne bis in idem*. Други процесни аспекти и последице примене института стицаја или продуженог кривичног дела нормирани су процесним кривичним законодавством поменутих држава.

У теорији се као спорне критикују (Икановић, 2017, стр. 169) одредбе из КЗ Републике Српске и Македоније о томе да у састав продуженог кривичног дела не могу ући кривична дела извршена након подизања оптужнице. Један од главних аргументата којим се ово решење критикује јесте особина оптужнице да се може мењати у току кривичног поступка, то јест може бити проширења на кривична дела која су откријена у току поступка. Оваквом одредбом материјалног кривичног законодавства неоправдано се уносе измене у правила о процесној делатности јавног тужиоца, и као органа кривичног гоњења и као странке у кривичном поступку. Поштујући поменуту норму КЗ Републике Српске или Македоније, јавни тужилац ових држава био би овлашћен да подигне једино нову оптужницу, чиме би против истог лица и поводом истог кривичног дела покренут нови кривични поступак, који би могао са првим поступком бити спојен у јединствен поступак. У јединственом поступку окривљеном би би било суђено за кривична дела у стицају, а уколико буде проглашен кривим, могао би бити осуђен на казну одмерену према правилима за одмеравање казне за кривична дела у стицају. На тај начин, суд би био онемогућен да примени конструкцију продуженог кривичног дела у том предмету, иако се сва кривина дела која се окривљеном стављају на терет, и првобитном и накнадном оптужнициом, могу сматрати јединственим у правном смислу, то јест има места примени одредаба о продуженом кривичном делу. Такође, одмеравање казне за кривична дела у стицају строже је по окривљеног него одмеравање казне за продужено кривично дело. У Републици Српској, у теорији кривичног права, има предлога за брисање ове одредбе, али и предлога о брисању свих одредаба о продуженом кривичном из КЗ Републике Српске (Икановић и Гајић, 2016, стр. 149). У прилог овом ставу наводи се да је конструкција продуженог кривичног дела успешно била примењивана у пракси југословенских судова иако КЗ СФРЈ није нормирао овај институт, као и да је законско одређење појма и услова ограничавајуће за судску праксу имајући у виду динамику развоја односа у друштву и социјалнопатолошких облика понашања, чије

промене закоником не могу бити адекватно праћене.

У црногорској кривичноправној теорији присутни су слични ставови, пре свега по питању природе продуженог кривичног дела, те има предлога да продужено кривично дело буде третирано као реални стицај, а не као привидни реални стицај у облику конзумпције или се позива на брисање овог института из законика. Као разлог наводи се најчешће непотребност продуженог кривичног дела у системима који познају различите системе одмеравања казне, док има мишљења да је продужено кривично дело као права конструкција измишљено ради изигравања закона у корист учинилаца кривичних дела (Бабић, 2008, стр. 662 и 663).

ЗАКЉУЧАК

Појам стицаја, његове врсте и елементи, то јест услови, нису се битно променили у односу на дефиницију стицаја у КЗ СФРЈ, нити се међусобно битно разликују. Кривични законици свих држава познају реални и идеални, хомогени и хетерогени стицај и продужено кривично дело као једини облик привидног стицаја који је законски регулисан. Остале облике привидног идеалног и привидног реалног стицаја кодекси поменутих држава не институционализују. Ове врсте стицаја проучава и разрађује теорија кривичног права.

Двофазни систем одмеравања казне за кривична дела у стицају и системи апсорпције, асперације и кумулације познати су кривичном праву свих земаља бивше Југославије. Као што је напред већ детаљно изложено, сва законодавства предвиђају систем апсорпције када је за бар једно од кривичних дела у стицају утврђена најстрожа казна казненог система те државе. Законодавства садашњих земаља бивше Југославије, када је у питању систем апсорпције, могу се разликовати само у погледу врсте казне која је у казненом систему конкретне државе предвиђена као најстрожа и која, логично, апсорбује остале казне. Даље, када су за сва кривична дела у стицају одређене казне лишења слободе (казна затвора), примењује се систем асперације, то јест систем ограничene асперације, када су за сва кривична дела у стицају утврђене. У погледу одмеравања јединствене новчане казне све земље, осим Црне Горе и Србије, задржавају систем асперације, док КЗ ЦГ и КЗ РС за јединствену новчану казну предвиђају систем кумулације. Такође, једино законици Србије и Црне Горе нормирају правила за одмеравање јединствене казне рада у јавном интересу, те се систем кумулације примењује и када је рад у јавном интересу утврђен као казна за сва кривична дела у стицају.

Продужено кривично дело било је регулисано као институт кривичног права само Казнителним законом за Књажество Србију и Кривичним закоником Краљевине Југославије. Ипак, теоријски и појам продуженог кривичног дела који је изнедрила пракса судова Краљевине Југославије разликовали су се од законске дефиниције продуженог кривичног дела. Оваква сложена ситуација имала је за последицу неуједначеност судске праксе, производећи самим тим правну несигурност и неизвесност. На неслагању законодавства, праксе и теорије у Краљевини Југославији у погледу дефиниције и елемената продуженог кривичног дела аргументовано је изостављање овог института из свих законика социјалистичке Југославије. Ипак, овакво решење није битно изменило ситуацију у пракси која је и даље била неуједначена и несигурна у броју, обавезности и значају поједињих елемената продуженог кривичног дела. Теорија је овакву ситуацију наставила да критикује, те је највиша судска инстанца тадашње земље дефинисала услове за примену продуженог кривичног дела.

Занимљиво је да су све државе бивше Југославије својим кривичним прописима донетим после стицања самосталности регулисале продужено кривично дело у

општем делу својих кодекса. У овом раду дата је интегрална дефиниција продуженог кривичног дела, која је сачињена од обавезних елемената који су заједнички свим или претежном броју кодекса. Примећује се да се од заједничке дефиниције разликује појам продуженог кривичног дела у српском и црногорском законику и то у погледу јединственог умишљаја као обавезног елемента. Наиме, јединствен умишљај је у кривичним законицама Србије и Црне Горе предвиђен као факултативни елеменат, док кривични кодекси свих других земаља предвиђају овај елеменат као нужан. Такође, битно је приметити да је словеначким кривичним закоником примена продуженог кривичног дела сужена само на имовинска кривична дела. Остали кривични законици не ограничавају примену овог института на кривична дела поједине групе, али зато условљавају примену ове конструкције на кривична дела против личних добара.

Продужено кривично дело је у црногорском кривичном праву предвиђено као основ пооштравања казне, у одређеним границама. Слично решење било је садржано и у Кривичном законику Србије, али је одредба о томе брисана из законика 2012. године.

Конечно, узимајући у обзир сва напред изложена запажања, може се закључити да су правна теорија, пракса и кривично законодавство бивше државе засигурно утицали на начин нормирања стицаја кривичних дела у позитивним кодексима Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Републике Српске, Србије, Црне Горе и Северне Македоније. Уз то, конфликти који су раније постојали између теорије и праксе у вези са природом и елементима продуженог кривичног дела данас су отклоњени, с обзиром на то да су услови за примену ове правне конструкције прецизно нормирани у позитивном кривичном праву поменутих држава. Међутим, увек остаје отворено питање да ли се законске дефиниције појединачних института правилно тумаче, те да ли се доследно и уједначено примењују у пракси. Ово питање може бити предмет посебног емпиријског истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић М.** (2008). Конструкција продуженог кривичног дјела у Кривичном законику Црне Горе, *Правни живот – часопис за правну теорију и праксу*, број 9, Београд.
- Бабић М., Филиповић Љ., Марковић И., Рајић З.** (2005). *Коментари кривичних/казнених закона у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Савјет вијећа Европе и Европска комисија.
- Бутуровић Ј.** (1980). *Продужено кривично дело*. Београд: Издавачка радна организација „Привредна штампа“.
- Ђокић И.** (2018). О појму јединства радње (дела) у кривичном праву, *Казнена реакција у Србији*, Осми део, Тематска монографија, Београд.
- Ђуричић М.** (2012). Продужени злочин – прилог за реформу казненог законодавства, *Crimen – часопис за кривичне науке*, Из историје кривичних наука, број 1, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Живановић Т.** (1933). *Основи кривичної права Краљевине Југославије*, Прва књига. Београд: Штампарија „Гундулић“.
- Икановић В.** (2017). Поједина рјешења у нацрту Кривичног законика Републике Српске, *Годишњак Факултета правних наука*, број 7, Бања Лука.
- Икановић В. и Гајић Г.** (2016). Продужено кривично дјело у кривичном законодавству Републике Српске, *Годишњак Факултета правних наука*, број 6, Бања Лука.
- Јовановић Љ.** (2000). *Кривично право*, Општи део. Ниш: Центар за публикације правног факултета у Нишу.
- Јовашевић Д.** (2016). *Кривично право*, Ойшићи гео, Четврто издање. Београд: Досије студио.
- Кнежевић С.** (2015). *Кривично процесно право*, Ойшићи гео. Ниш: Центар за публикације правног факултета у Нишу.
- Лазин Ђ.** (1982). *Привидни идеални стицај кривичних дела*, Београд: Привредна штампа.

- Николић Д.** (1991). *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш: Градина.
- Радовановић М.** (2015). Основи казнителног права Жозефа Ортолана Професора на факултету права у Паризу, *Crimen – часојиц за кривичне науке, Из историје кривичних наука*, број 2, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду (превод).
- Стојановић З.** (2021). *Коментар Кривичној законику*, Једанаесто допуњено издање. Београд: Службени гласник.
- Таховић Ј.** (1961). *Кривично ј право, Ойшићи гео*. Београд: Савремена администрација.

ПРОПИСИ:

- Кривични законик СРЈ**, Службени лист СРЈ, бр. 35/92-651, 37/93-816, 24/94-273, 61/01.
- Кривични законик СФРЈ**, Службени гласник СФРЈ, бр. 44/76.
- Кривични законик ФНРЈ**, Службени гласник ФНРЈ, бр. 106/47.
- Кривични законик ФНРЈ**, Службени гласник ФНРЈ, бр. 10/51.
- Кривични законик Републике Србије**, Службени гласник, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.
- Казенски законик Словеније**, Урадни лист Републике Словеније, бр. 55/08, 66/08, 39/09, 91/11, 50/12, 54/15, 6/16, 38/16, 27/17, 95/21 (чланови 53 и 54).
- Казнени законик Хрватске**, Народне новине Републике Хрватске, бр. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21 (чланови 51 и 52).
- Кривични законик Босне и Херцеговине**, Службени гласник Босне и Херцеговине, бр. 3/2003, 32/2003 – испр., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 и 46/2021 (чланови 53 и 54).
- Кривични законик Републике Српске**, Службени гласник Републике Српске, бр. 64/2017, 104/2018 – одлука УС и 15/2021 (чланови 56 и 57).
- Кривични законик Црне Горе**, Службени лист Републике Црне Горе, бр. 70/2003, 13/2004 – испр. и 47/2006 и бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – др. закон, 40/2013, 56/2013 – испр., 14/2015, 42/2015, 58/2015 – др. закон, 44/2017, 49/2018 и 3/2020 3/2020 (чланови 48 и 49).
- Казнен законик Северне Македоније**, Службен весник на Република Македонија, бр. бр. 80/99, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 115/14 и 132/14. 132/14 (чланови 44 и 45).

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

- <http://krotov.info/acts/16/1/1532karolina.htm>.
- <http://digitalizovanaizdanja.sluzbenenovine.rs/showPdf2Visitor.php?filename=1929/016/d920f33b-6cec-44ea-8327-b4ab5a535ab3>
- <http://www.smrtnakazna.rs/Portals/0/SrbijaPropisi/Kaznitelni%20zakonik%201860.pdf>

CONCURRENCE OF CRIMES – HISTORICAL AND COMPARATIVE REVIEW

Author: ANĐELA RISTIĆ

Email: andjela.rist@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Dušica Miladinović Stefanović

Faculty of Law, University of Niš

The concurrence of criminal offenses is an institute of criminal law, the emergence of which was conditioned by the development of the rules on sentencing and the rules of procedural law. To this day, the concurrence of criminal offenses remains in a complex theoretical relationship with other institutes of both criminal substantive and procedural law, primarily with the general notion of a criminal offense and with the system of criminal sanctions. The greatest practical significance of this institute is reflected in the special system of determining the joint punishment for multiple crimes. Having in mind the common legal tradition embodied in the criminal legislation of SFR Yugoslavia, the initial assumption is that the provisions on concurrence in the criminal codes of the newly formed states do not differ significantly from each other, while rules of determining the joint sentence for concurring crimes differ from each other in certain details. The subject of this paper is the evolution of the institute of concurrence of crimes through general history and the history of Serbian criminal law, just as the analysis of this institute in Yugoslav criminal legislation, all with the aim of remarking and explaining both similarities and differences in criminal regulation of concurrence in positive legislations of former Yugoslav republics. The historical, comparative and dogmatic methods were used for interpreting the provisions of the criminal codes of the former Yugoslav republics. The norms of those codes have also been analyzed and interpreted linguistically, logically and systemically. Relevant scientific articles were also studied in the context of the general aim of this paper. The criminal legislations of all the states that emerged on the territory of former Yugoslavia retain the same definition, types and elements of concurrence. The systems of determination of a joint sentence are generally similar, but differ in some quite important details. This is due to the fact that every state has its own system of criminal sanctions and punishments, on which the rules of determining a joint punishment depend on. Continuous crime is a newly regulated institute in all countries. Legal theory, judicial practice and criminal legislation of Yugoslavia undeniably influenced the definition of concurrence of crimes in modern criminal codes of Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, the Republic of Srpska, Serbia, Montenegro and Northern Macedonia. Conflicts that previously existed between legal theory and judicial practice regarding legal nature and elements of the continuous crime have been eliminated, as this institute is now precisely regulated in the positive criminal law of the mentioned states.

Keywords: concurrence of crimes; continuous crime; systems of joint punishment determination; history of criminal law; comparative criminal law

KULTURNE POTREBE I SVAKODNEVNE NAVIKE STUDENATA U BEOGRADU

Autor: IVANA POPOVIĆ

e-mail: ivanapopovicjig573@gmail.com Mentor: Prof. Vesna Miletić

Stepanović

Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Istraživanje kulturnog i svakodnevnog života studenata danas je veoma aktuelno i značajno. Mora se naglasiti da je ovakva tema veoma složena, s obzirom na to da je nedovoljno istražena u našoj zemlji. Predmet ovog rada jeste istraživanje kulturnog života, kulturnih potreba i navika studenata koji žive u studentskom domu „Studentski grad“ u Beogradu, prvom polovinom 21. veka, na teritoriji Republike Srbije. Urađeno je anketno istraživanje, a pitanja koja su postavljana bila su različitog tipa. Anketa je obuhvatala tri bloka pitanja: pitanja vezana za materijalno stanje i kulturnu potrošnju, pitanja vezana za društvene mreže i probleme studenata, i pitanja vezana za svakodnevni život.

Cilj: Svrha ovog istraživanja je opis kulturnih navika i potreba studenata, i samim tim stepen razumevanja njihove pune participacije u kulturnom životu države i društva na osnovu konzumacije kulturnih sadržaja.

Materijal i metode: Prilikom istraživanja korišćena je tehnika ankete sa metodom ispitivanja, gde je anketirano 100 studenata, i to u tri bloka različitih pitanja. Pri analizi prikupljenih odgovora korišćeni su analitički, komparativni i deskriptivni metod.

Rezultati: Rezultati ankete pokazuju da studente najčešće finansiraju roditelji, te da zarađuju putem stipendija koje nisu visoke. Uglavnom pasivno provode vreme, a odsustvo iz kulturnog života pripisuju nedostatku novca. Studenti su izuzetno zavisni od društvenih mreža, a kao najveće probleme mladih navode besperspektivnost, nezaposlenost i loš materijalni položaj. Devojkama je religija bitnija nego muškarcima, ali je zato porodica na prvom mestu i kod jednog i kod drugog pola. Zaključak: Kulturne potrebe studenata nisu preterano izražene, i pored toga što imaju dovoljno slobodnog vremena za posetu istima. Podaci pokazuju da većina studenata u Beogradu ne učestvuje u kulturnom javnom životu, te ovakva situacija može imati veoma teške posledice po budućnost ove društvene grupe, ali i celog društva.

Ključne reči: Kulturne potrebe; svakodnevne navike; studenti; Beograd

UVOD

Kulturne potrebe i navike su deo motivacione strukture ličnosti i zadovoljavaju se komunikacijom, prisustvom na kulturnim dešavanjima i učenjem iz različitih kulturnih oblasti. Međutim, termin „kulturne potrebe“ se u modernoj sociologiji smatra relativno zastarelim. Danas se mnogo češće upotrebljava termin „kulturna interesovanja“, koji je u skladu sa savremenim postmodernim teorijama. Savremene postmoderne teorije podrazumevaju brisanje granica između različitih kategorija i domena života: tehnologije i života, žena i muškaraca, javne i privatne sfere, umetnosti i politike, ekonomije i svakodnevice. Kultura se otvara ka modi, reklamama, filmu, multimedijalnim događajima i političkim događajima (Đorđević, 2009). Upliv kulture u svakodnevni život studenata i generalno

ljudi utiče na smanjivanje razlika između grupa koje su se identifikovale na osnovu porekla, nacije, tradicije ili običaja i jezika. Kulturni život se uvodi u sferu hiperpotrošnje, gde izbori životnih stilova postaju više pitanje ukusa nego autentičnog društveno formiranog kulturnog identiteta. Pitanje postmoderne kulture i identiteta ispitanika se značajno istražuje u novijim studijama sociologije i kulturne antropologije, gde se brisanje granica posebno vidi i u okviru hijerarhijske strukture visoke i popularne kulture, gde se postmoderna kultura i svakodnevni život poistovećuju i podležu logici popularne kulture (Jenkins, 2008). Zajednice i kulture se samim tim sagledavaju kao dinamične celine koje su podložne unutrašnjim i spoljašnjim uticajima, gde se kultura predstavlja kao kompleks koji obuhvata znanje, verovanje, umetnost, moral, znakove, običaje i sve druge sposobnosti i navike kojima je čovek ovlađao kao član nekog društva (Fabijeti, Maligeti, Matera, 2002). Kulturna potreba se samim tim definiše kao zbir akcija koje čine identitet kako na individualnom nivou tako i na nivou grupnih interakcija u svakodnevnom životu ljudi i to kao ukupnost načina života jednog društva, njegovih duhovnih i materijalnih tekovina.

Kada govorimo o različitim potrebama čoveka, između ostalog i kulturnim, potrebno je osvrnuti se na hijerarhiju ljudskih potreba čiji je piridalni prikaz dao američki psiholog Abraham Maslow (Maslow, 1943). Maslovjeva hijerarhija ljudskih potreba je teorija koja ističe da se ljudske potrebe mogu svrstati u pet grupa, pritom je neophodno zadovoljenje potreba nižih nivoa pre nego što se aktiviraju potrebe viših nivoa. Idući od najnižih prema najvišim, grupe potreba su podeljene na: fiziološke potrebe, potrebe za sigurnošću, potrebe za pripadnošću, potrebe za poštovanjem i potrebe za samoostvarenjem (Slika 1). Prve četiri vrste potreba se mogu zadovoljiti, dok se najviši nivo Maslovjeve hijerarhije potreba stalno razvija. Potrebe za samoaktualizacijom podrazumevaju ostvarivanje ličnog potencijala, samoispunjavanje, duhovni i moralni razvoj, traženje ličnog rasta, što ukazuje na to da će svaki pojedinac imati različite potrebe za samoispunjavanjem i samoaktualizacijom (Aruma & Hanachor, 2017).

Slika 1. Maslovjeva hijerarhija potreba Izvor: <http://www.maturski.org>

Kulturne potrebe su personalizovane i zavise od želje pojedinca da ih ispunji, te ih svrstavamo u grupu potreba koje se nalaze na vrhu piramide.

Istraživanje kulturnog života studenata i omladine uopšte danas je veoma važno i aktuelno. Mora se naglasiti da je ovakva tema veoma složena, s obzirom na to da je nedovoljno istražena u našoj zemlji (Mrđa, 2011). Zadatak ovakvog istraživanja je veoma složen, jer društvo u kom živimo karakterišu veliki problemi pa se često o njemu govori kao o

„razorenom društvu”. Kriza identiteta, psihička opterećenja, rušenje sistema vrednosti, besperspektivnost, ekonomska zavisnost zbog nezaposlenosti predstavljaju posledice koje stoje u uskoj vezi sa socioekonomskom i kulturnoistorijskom situacijom u društvu (Bolčić i dr., 2002).

Predmet ovog rada jeste istraživanje kulturnog života i potreba studenata koji žive u studentskom domu „Studentski grad”, a cilj i zadaci da se utvrdi njihova participacija u kulturnim događajima, kao i njihove svakodnevne navike. To nas može uputiti na rešavanje nekih važnih pitanja o budućnosti društva u kom živimo. Predmet rada se odnosi na pitanja koja se tiču studenata, poput: Koliko su studenti spremni da učestvuju u kulturnom životu u državi i društvu Republike Srbije; koje su kulturne potrebe i svakodnevne navike studenata; koji je stepen uticaja materijalnog statusa i slobodnog vremena na zadovoljenje kulturnih potreba.

Prema istraživanju koje je sproveo CeSID (2019), zaključuje se da mladi kao najveće probleme u Srbiji navode nezaposlenost, finansijsku nestabilnost i male mogućnosti koje im pruža mesto u kom žive. Na to se nadovezuju i zaključci drugih autora (Popadić, Pavlović i Mihailović, 2019) – da mladi žele da odu iz zemlje upravo zbog nepovoljnog životnog standarda, te zbog pesimističnog viđenja finansijske budućnosti srpskog društva. S tim u vezi je i dugogodišnje izdržavanje od strane roditelja, koje vremenom postaje sve teže opterećenje, s obzirom na niske resurse kojima se raspolaže.

Prema rezultatima istraživanja, videćemo da li se situacija u ovoj zemlji vezana za status i potrebe mladih sa stanovišta studenata promenila ili pak nije.

MATERIJAL I METODE ISTRAŽIVANJA

Istraživanje kulturnog života studenata u Beogradu, u svim njegovim aspektima, može doneti rešenja koja mogu doprineti boljem budućem razvoju društva. Radi se o istraživanju anketnog tipa čiji je cilj bio da se utvrdi nivo kulturne participacije i potreba studentske populacije u Srbiji, posebno u Beogradu, ali da se, barem delimično, stekne uvid u kulturne prakse studenata. Među pitanjima o kulturnoj participaciji našla su se i pitanja o svakodnevnom životu studenata. Anketa je bila bazirana na ispitanju studenata koji žive u studentskom domu „Studentski grad” u Beogradu, na teritoriji Republike Srbije. Na osnovu trostopenog, stratifikovanog, proporcionalnog i slučajnog uzorka anketirano je 100 studenata, od toga 50 devojaka i 50 momaka. Terensko istraživanje je izvršeno u periodu od 25. marta 2021. do 10. aprila 2021. godine.

Ispitivanje je obavljeno korišćenjem tehnike pismene ankete sa standardizovanim pismenim upitnikom koji je imao 45 pitanja, većinom zatvorenenog tipa, sa samo dva otvorena pitanja. U prvom delu upitnika nalazila su se standardna pitanja koja se odnose na podatke o sociodemografskim karakteristikama ispitanika, materijalnom stanju (studentski standard), ali i veličini i načinu korišćenja (provodenja) slobodnog vremena. Takođe, u ovoj grupi pitanja pokušali smo da utvrdimo karakteristike kulturne potrošnje studenata, kroz podatke o učestalosti poseta institucijama kulture i događajima, najvažnijim razlozima odlaska u institucije kulture, načinu informisanja o programima i događajima, čitanju, vrsti programa koju prate na TV-u i radiju i vrstama muzike koju slušaju. Druga grupa pitanja odnosila se na vreme koje provode na računaru i društvenim mrežama, zatim na trenutne probleme studenata i potencijalna zalaganja koja bi trebalo da budu primenjena kako bi se ti problemi rešili. U poslednjem, trećem delu upitnika, studenti odgovaraju na pitanja vezana za njihove navike, kao što su način učenja, vreme odlaska na spavanje, konzumiranje cigareta i alkohola, kao i učestalost odlaska u kladiioniku. Za potrebe ovog istraživanja korišćen je anketni metod, dok je za analizu dobijenih rezultata korišćen analitički, deskriptivni i komparativni metod. U okviru metoda analize podataka korišćena je metoda analize diskursa, tehnikom direktnе kvantitativne (statističke) analize

sadržaja dokumenata i metoda strukturalne analize, tehnikom klasične kvalitativne analize sadržaja dokumenata.

Centralna hipoteza istraživanja jeste da studenti u novoj kulturnoj sredini, izmešteni iz svoje svakodnevice koju je činila srednja škola i okruženje u drugom gradu, utiču na (re)kreaciju novih kulturnih potreba u jednom sistemu koje podrazumeva studentski standard. Njihovo učešće u kulturnoj produkciji svedeno je na pojedinačne slučajeve, a uticaj kulture na njihov svakodnevni život je veoma mali usled nedostatka slobodnog vremena i materijalnih sredstava.

Ovu najopštiju hipotezu istraživanja proveravaćemo preko nekoliko pomoćnih hipoteza kao mogućih odgovora na postavljene probleme.

Pomoćne hipoteze

1. Veliki je stepen uticaja nepovoljnog materijalnog statusa (porodičnog i ličnog) studenata na nedovoljnu potrošnju kulture.
2. Svoje slobodno vreme studenti koriste boraveći na društvenim mrežama ili družeći se sa prijateljima.
3. Kultura utiče na svakodnevnicu studenata, te se (ne)zadovoljavanje kulturnih potreba studenata odražava na njihov svakodnevni život i njihovo zadovoljstvo istim. S tim u vezi, studenti bi za kulturne potrebe izdvojili više od 2000 RSD mesečno.
4. Svi studenti koriste internet i svi imaju otvorene profile na društvenim mrežama, te za računaram ili telefonom provode veliki broj sati na dnevnom nivou.
5. Studenti prepoznaju probleme u društvu i smatraju da svojim postupcima i zaloganjem mogu promeniti trenutno stanje.
6. Studentima su po važnosti na prvom mestu porodica i prijatelji i veruju da u Srbiji mogu pronaći posao iz svoje struke i pristojno zarađivati.

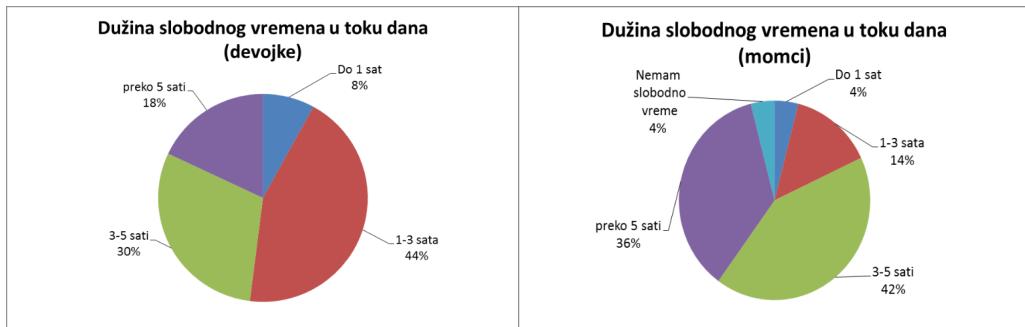
S obzirom na to da se metod analize u istraživanju ne koristi samostalno već u kombinaciji sa metodom ispitivanja, sve hipoteze će biti tretirane neposredno dopunjavanjem ove dve osnovne metode.

REZULTATI

U rezultatima istraživanja biće izneti svi rezultati koji se tiču navedenih polaznih pretpostavki vezanih za materijalni status, slobodno vreme, zadovoljenje kulturnih potreba i probleme u društvu na koje studenti (ne) mogu da utiču. U istraživanju su posebno ispitana interesovanja studenata i načini provođenja slobodnog vremena, što je određeno kao kulturne potrebe.

Najveći broj studenata finansiraju roditelji (90%), a ukupni mesečni budžet studenata je između 10.000 i 20.000 (48%), ali nije zanemarljiv ni broj onih čiji mesečni budžet ne prelazi 5.000 (9%). Ukupni prihodi studenata i njihovih porodica najviše utiču na oblikovanje kulturnih navika preko finansijske (ne)mogućnosti da sebi omoguće odlazak na kulturne događaje ili učešće u nekoj privatnoj kulturnoj aktivnosti. Podatak da se najveći broj studenata finansira iz porodičnog budžeta potvrđuje prvu pomoćnu hipotezu o nepovoljnem materijalnom statusu. Način na koji studenti sami zarađuju jeste primanje stipendije/kredita, i to veći procenat devojaka „zarađuje“ na taj način (58%), dok većina muškaraca zarađuje baveći se nekim poslom (42%). I muškarcima i devojkama je mesečni budžet dovoljan za zadovoljavanje svih njihovih osnovnih potreba. Dužina slobodnog vremena studenata preko dana iznosi različit broj sati za momke i devojke.

Više slobodnog vremena ima muški deo ispitanika (3–5 sati dnevno), dok je devojkama slobodno vreme preko dana dosta kraće (od 1–3 sata), što je prikazano i na dijagramima (Slika 2).

Slika 2. Dužina slobodnog vremena u toku dana

Ovim delimično potvrđujemo drugi deo naše polazne hipoteze – da je jako mali broj onih koji iz mesečnog budžeta mogu izdvojiti novac za odlazak na kulturne događaje, odnosno da većina studenata nema dovoljno materijalnih sredstava za izdvajanje kako bi posetili iste. Sa druge strane, deo početne hipoteze koji kaže da studenti nemaju dovoljno slobodnog vremena se ne može potvrditi. Studenti, s jedne strane, imaju relativno pasivan način korišćenja slobodnog vremena, posmatrajući ga kroz aktivnosti kulturne participacije. S druge strane, najviše slobodnog vremena studenti provedu družeći se sa priateljima ili sa partnerom, spavajući i slušajući muziku, što potvrđuje drugu pomoćnu hipotezu vezanu za korišćenje slobodnog vremena. Što se tiče izdvajanja novca za posetu kulturnih događaja, slično je kod oba pola. Više od polovine studenata ne izdvaja više od 2000 RSD za kulturne potrebe. Samo 6 studenata je izjavilo da izdvaja više od 5000 RSD za kulturne događaje i svi su bili muškarci (Slika 3). Samim tim možemo konstatovati da je naša pomoćna hipoteza iz ovog domena samo delimično potvrđena, s obzirom na to da je mnogo veći broj onih studenata koji ne izdvajaju više od 2000 RSD za potrebe kulture.

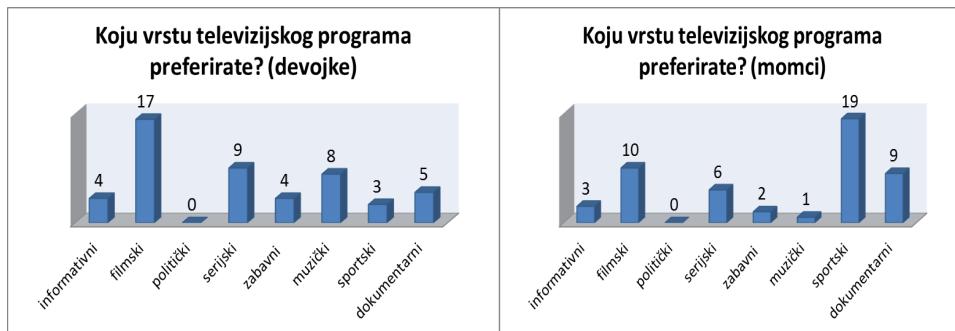
Slika 3. Izdvajanje sredstava za kulturne potrebe

Kada dođu u situaciju da se moraju odreći zadovoljavanja neke potrebe (najčešće zbog nedostatka finansijskih sredstava), studenti se najčešće i prvo odriču potreba iz oblasti kulture i kulturnog života (i to više muškarci (20%) nego devojke (11%)), zatim se odriču kupovine tehničkih uređaja, izlazaka i garderobera (Tabela 1).

Tabela 1. Potrebe kojih se studenti odrču kad su u situaciji da moraju

Potrebe	Muškarci	Devojke
Garderoba	16	13
Izlasci	24	16
Letovanje / zimovanje	21	12
Cigarete	16	6
Kulturni sadržaji	20	11
Kupovina tehničkih uređaja	21	33
Internet	6	8

Na pitanje koliko su zadovoljni kulturnim životom u Srbiji, studenti su bili skoro jednoglasni rekavši da su ni zadovoljni ni nezadovoljni, a takođe su se složili i da bi u Srbiji trebalo da bude više najpre obrazovnih sadržaja, potom književnih i na kraju muzičkih. Kulturne događaje povremeno (1–2 puta u tri meseca) posećuje ukupno 43% studenata, dok je onih koji ih posećuju retko (2–3 puta godišnje) ukupno 23%. Mesta koja najčešće posećuje ženski deo ispitanika jesu klubovi i bioskop, dok se momci odlučuju za sportske događaje. O događajima iz oblasti kulture se informišu uglavnom preko interneta (72%) ili preko prijatelja (12%), dok se putem novina informiše svega 5% studenata. Kao razlog retke posete kulturnim sadržajima studenti uglavnom navode interesovanja, kao i neinformisanost. Kada smo govorili o omiljenim programima, 27% studenata je reklo da preferira filmski program, a odmah zatim ide sportski program sa 22% studenata. Politički program nije osvojio nijedan glas (Slika 4).

Slika 4. Najgledaniji televizijski program

S obzirom na to da je svih 100 ispitanih studenata potvrdilo da koriste internet, pitali smo ih koliko vremena dnevno provedu radeći na računaru. Samo 13 studenata radeći na računaru provede do 1 sat, 40 studenata od 1 do 3 sata, 21 student od 3 do 5 sati i čak 26 njih za računarom provede preko 5 sati. Na pitanje za šta najviše koriste računar, došli smo do zapanjujućih rezultata, koji govore da muškarci računar najviše koriste za edukaciju, a devojke za društvene mreže (Tabela 2).

Tabela 2. Potrebe korišćenja računara

Potrebe	Muškarci	Devojke
Informisanje	10	10
Edukacija	14	6
Komunikacija	6	7
Zabava	7	6
Društvene mreže	10	17
Posao	3	4

Od 100 ispitanika, samo 1 nema profil ni na jednoj društvenoj mreži. Odmah potom su odgovarali na pitanje zašto neki studenti nemaju otvoren nijedan profil na društvenim mrežama i dobili smo razne odgovore. Uglavnom se svi slažu da je to zbog želje za kontaktom sa „živim ljudima“ i da misle da je to gubljenje vremena. Najveći broj studenata ima otvorene profile na 3 društvene mreže (48%), zatim na 5 društvenih mreža ima profile 23% studenata, na preko 5 ima 12%, a samo na jednoj društvenoj mreži ima 16% studenata. Svi studenti imaju otvorene profile na društvenoj mreži Fejsbuk. S obzirom na to da imaju veliki broj profila na društvenim mrežama, zanimalo nas je koliko dnevno vremena provode na istim. Do sat vremena provede 27% studenata, od 1 do 3 sata 39%, od 3 do 5 sati 19% i preko 5 sati 13%. Studenata koji društvene mreže ne posećuju svaki dan svega je 2. Što se tiče broja prijatelja koje poseduju na društvenim mrežama, najveći broj studenata je odgovorio da poseduje preko 1000 prijatelja. Potvrđena je još jedna pomoćna hipoteza koja se tiče korišćenja interneta i društvenih mreža. Naime, studenti u velikoj meri svoje slobodno vreme koriste kako bi boravili na internetu. Međutim, značajno je napomenuti da studenti ne koriste internet samo u domenu društvenih mreža, već da se na društvenim mrežama poput Instagrama, Tvitera i Fejsbuka (pogotovo tokom pandemije virusa korona)¹ koriste platforme za „live“ nastupe i razne druge kulturne događaje. Putem interneta se mogu koristiti besplatne platforme za pristup brojnim kulturnim dešavanjima kao što su koncerti, bioskop, 3D ture kroz muzeje i slično.

Kako u sobama u studentskom domu „Studenstki grad“ nema televizora, studenti često kupuju dnevnu štampu. Broj studenata koji svakodnevno čitaju dnevnu štampu je 31 student, onih koji je čitaju 2–3 puta nedeljno je 23, jednom nedeljno 21, jednom mesečno 8, a 17 je onih koji štampu ne čitaju uopšte. Muškarci više čitaju štampu nego žene i zainteresovaniji su za informacije u oblasti politike. Najčitanije novine od strane studenata jesu dnevni list „Blic“ (Tabela 3).

Tabela 3. Vrsta štampe koju čitaju studenti

Vrsta štampe	Muškarci	Devojke
Blic	19	20
Informer	2	0
Kurir	2	0
Politika	10	5
Večernje novosti	8	5
24 sata	6	8

¹ Pandemija virusa kovid-19 pogodila je svet od novembra 2019. godine i njeni efekti još uvek traju. U tom smislu, pandemija je znatno uticala na sve aspekte kulturnog i društvenog života mladih.

Što se tiče problema studenata, želeli smo utvrditi kako studenti procenjuju i prepoznavaju probleme mlađih ljudi uopšte i ko po njihovom mišljenju mora najviše da se angažuje u njihovom rešavanju, sa posebnim osvrtom na situaciju u domenu aktivizma mlađih, tj. kako vide svoju ulogu u rešavanju tih problema ili da li postoji želja za angažovanjem u ostvarivanju društvenih promena. Podaci koje smo dobili pokazuju da najveći broj studenata smatra da su tri najveća problema mlađih u Srbiji: besperspektivnost, nezaposlenost i loš materijalni položaj. Treba naglasiti da su studenti kao značajnije probleme označili i narkomaniju, kriminal i nasilničko ponašanje. Neki od razloga ovakvog identifikovanja problema od strane studenata svakako su izloženost ekonomskoj krizi društvene grupe na koju ovakvi krizni periodi ostavljaju najteže posledice, zatim izloženost stereotipima i nerazumevanju o ulozi i očekivanjima od mlađih ljudi na svim nivoima društva i nepoštovanje institucionalnih osnova da mlađi postanu svesni svojih potencijala i mogućnosti, ali i odgovornosti. Na pitanje ko najviše treba da učestvuje u rešavanju problema mlađih u Srbiji, najveći broj ispitanika smatra da rešavanje problema treba da bude u nadležnosti Vlade Republike Srbije, zatim kao najvažnije aktere vide „same sebe” tj. mlađe u celini, pa roditelje na koje se mlađi već tradicionalno oslanjaju. Takođe, škole, fakulteti i omladinske organizacije su takođe prepoznati od strane studenata kao potencijalni učesnici u rešavanju problema, što je sasvim u skladu sa prepoznatim problemima mlađih. Ako se imaju na umu problemi koji su identifikovani, možemo konstatovati da su odgovori mlađih relativno racionalni. Tako, ako govorimo o lošem materijalnom položaju i nezaposlenosti, za očekivati je da bi time pre svega trebalo da se bavi vlada, a ako govorimo o lošem obrazovnom sistemu, pored vlade, tim problemom bi trebalo da sa pozabave škole, fakulteti i mlađi u celini. S druge strane, izuzetno je važno da su studenti prepoznali i identifikovali svoje proaktivne kapacitete, jer su odmah posle vlade, kao najodgovornije, izdvojili mlađe u celini, roditelje i omladinske organizacije kao veoma važne aktere u rešavanju problema mlađih, što pokazuje da studenti prepoznaju neophodnost saradnje sa odraslima i smatraju da ne mogu sami da rešavaju nagomilane probleme. Međutim, distribucija odgovora na pitanje „Kako vidite svoju ulogu u rešavanju tih problema?” pokazuje da 17 od 100 studenata ne vidi svoju ulogu u rešavanju problema mlađih tj. drugačije rečeno, da bi te probleme trebalo da rešava neko drugi (iz ranije navedenih podataka to bi trebalo da budu vlada i „njihove kolege studenti” i roditelji). Dakle, većina studenata je prepoznala potrebu da se mlađi u celini sa svojim organizacijama i roditeljima uključe u rešavanje problema, ali sami nisu spremni da se angažuju. Bez obzira na to što postoji veliki broj studenata (42 studenta) koji smatraju da su odgovorni za rešavanje tih problema i koji su spremni da se uključe u taj proces, možemo reći da je potencijal za povećan aktivizam studenata na angažovanju u ostvarivanju društvenih promena, trenutno, nedovoljan da promeni situaciju. Kako u pomoćnoj hipotezi naglašavamo spremnost mlađih da pristupe rešavanju brojnih problema koje obeležavaju današnjicu, a tiču se njih samih, prema odgovorima ispitanih studenata ne možemo u potpunosti potvrditi navedenu hipotezu. Kao pozitivan primer uključivanja mlađih u donošenje važnih odluka u društvu možemo navesti pojedine omladinske organizacije, kao što je Krovna organizacija mlađih Srbije (KOMS) u Beogradu, Evropska prestonica kulture (EPK) i Omladinska prestonica Evrope (OPENS) u Novom Sadu. Važno je napomenuti da navedene organizacije sarađuju sa samom ustanovom „Studentski grad”.

Svi studenti započinju studiranje one struke u kojoj sebe vide nakon završetka iste. Međutim, kako vreme prolazi, sve se više postavlja pitanje da li će uspeti u svojoj namjeri da žive u svojoj zemlji i rade posao koji vole. Iz tog razloga, studentima je postavljeno pitanje da li sebe nakon završetka fakulteta „vide” u Srbiji ili u inostranstvu i došli smo do sledećih rezultata: polovina studenata sebe „vidi” u Srbiji (57%), ali nije puno manji ni broj onih koji žele da odu (43%) i verovatno će sve više rasti. Studenti koji su rekli da bi ostali u Srbiji su uglavnom optimistični mlađi ljudi koji veruju da će se nešto konačno promeniti i omogućiti im normalan život i posao u njihovoj zemlji. Međutim, ostatak studenata se

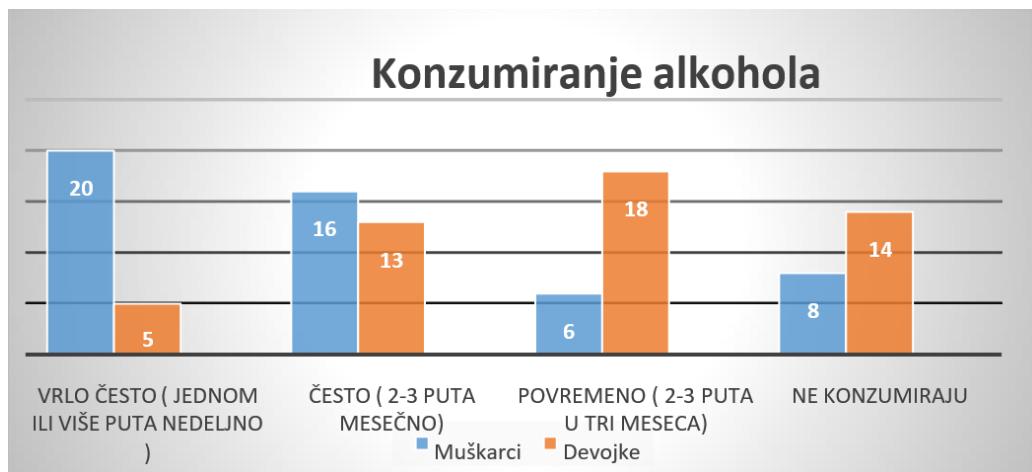
slaže da se bolje zarađuje, lakše napreduje i više ceni trud i uspeh u inostranstvu nego u Srbiji i da će van Srbije lakše naći posao. Kako veliki broj studenata deli ovakvo mišljenje i kada bi im bio ponuđen posao u inostranstvu, prihvatali bi ga bez puno razmišljanja, zaključujemo da drugi deo pomoćne hipoteze vezan za uverenje o pristojnom zaposlenju u Srbiji, nažalost, nije dokazan.

Na pitanje da li uče naglas, čak 76% studenata je odgovorilo sa „ne”, a čak 70% njih su „kampanjci”. Na Slici 5 možemo videti da najveći broj studenata ne uči svakodnevno, a samo 4% uči do 1 sat svakog dana.

Slika 5. Broj sati dnevnog učenja studenata

Znamo da je u studentskom domu veoma učestalo konzumiranje pića i cigareta pa smo postavili i par pitanja o tome. Zaključili smo da svega 22 studenta konzumira cigarete (od toga 7 devojaka i 15 muškaraca). Što se tiče konzumiranja alkohola (Slika 6), vidimo da je veća učestalost muškaraca u konzumiranju pića i da veći broj devojaka ne konzumira alkohol. Uz ovo pitanje smo postavili potpitanje da li su probali neku vrstu droge i dobili odgovor da je 27 od 50 muškaraca, a samo 5 od 50 devojaka probalo neku vrstu pomenute supstance. Kao razlog za tu odluku najčešće navode radoznalost, znatiželju, alkoholisano stanje i uklapanje u društvo.

Slika 6. Učestalost konzumiranja alkohola studenata

Zaključili smo da 63% studenata izlaze za vreme ispitnog roka, a da čak niko od njih ne leže pre ponoći. Na pitanje da li idu u kladionicu, devojke su 100% odgovorile sa „ne”, dok je 26 od 50 muškaraca ponosno odgovorilo sa „da”. Što se tiče učešća u političkim strankama, samo je jedna devojka član neke stranke, a od momaka svega trojica.

Pitanje religije se ne odvaja od pitanja kulture, s obzirom na to da je religija integrisani deo kulture mladih, a i naroda uopšte. Na pitanje „Koliko vam je bitna religija” dobili smo sledeće odgovore: devojkama je religija bitnija nego muškarcima, a na potpitanje „Da li bi se udala/oženio sa momkom/devojkom druge vere”, 23 od 42 devojke je odgovorilo potvrđno, a muškaraca 32 od 40. Religija može uticati na odluku o učešću na pojedinim kulturnim manifestacijama, te je vrlo važan deo kulturne svakodnevice.

Kada su studenti morali da poređaju po važnosti „Karijera, novac, prijatelji i porodica”, videlo se da se dvoume, ali na kraju smo došli do rezultata da je gotovo svim studentima porodica najvažnija, zatim idu prijatelji, karijera i na kraju novac. Ovim rezultatima je dokazana pomoćna hipoteza vezana za životne prioritete. Samo 4 devojke su rekле da im je karijera na prvom mestu, a posle toga porodica, prijatelji i novac.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Istraživanje o kulturnom životu i potrebama studenata univerziteta u Srbiji uvršteno je 2010. godine u program istraživanja Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka i predstavlja prvo od dva predviđena istraživanja koje imaju za cilj utvrđivanje kulturnog habitusa omladine u Srbiji (Mrđa, 2004).

Anketiranje je izvedeno u periodu od 25. marta do 10. aprila 2021. godine. Anketirano je 100 ispitanika, od toga 50 devojaka i 50 muškaraca.

Analizom prikupljenih podataka identifikovali smo značajnije karakteristike slobodnog vremena studenata u studentskom domu „Studentski grad”. Velika većina studenata ima dnevno do 5 sati slobodnog vremena, koje najčešće „troši” kroz omiljene aktivnosti koje se odvijaju u tzv. privatnoj sferi (bavljenje sportom, druženje sa prijateljima, odmaranje i slušanje muzike), za koje je potrebna minimalna količina materijalnih sredstava (najčešće su besplatne). Treća važnija karakteristika dokolice studenata u domu je da aktivnosti iz domena kulturnog života (kao što su bavljenje umetnošću i odlasci u neku od institucija kulture, ali izuzimajući gledanje TV-a i slušanje muzike) ne spadaju u omiljene načine provođenja slobodnog vremena. Takođe, načini provođenja slobodnog vremena studenata, interesovanja uopšte i kulturna interesovanja nisu teritorijalno određena (univerziteti), već ih strukturišu neki drugi faktori. Materijalni položaj studenata nije loš, s obzirom na to da velika većina njih prima stipendiju/kredit. Studenti nisu česti posetioci događaja iz oblasti kulture. Kao što se moglo i pretpostaviti, studenti spadaju u onu društvenu grupu koja puno koristi računar i internet, pa se i o kulturnim dešavanjima informišu putem interneta. Podaci pokazuju trend da većina studenata u Srbiji ne učestvuje u kulturnom javnom životu ima veoma teške posledice po budućnost ove društvene grupe, ali i celog društva. Posledice nisu odmah „vidljive”, nego se ispoljavaju kroz duži vremenski period, različitim intenzitetima i različitim formama u skoro svim delovima društvene strukture, jer studenti u svakom društvu predstavljaju nosioce društvenog razvoja. Ne angažuju se previše da rešavaju sopstvene probleme, smatraju da je vlada odgovorna za to. Kao najveći problem mladih smatraju besperspektivnost, nezaposlenost i loš materijalni položaj, a u inostranstvu vide budućnost. Ispitanicima je religija važna, dok porodicu stavljuju na prvo mesto.

Na osnovu sprovedenog istraživanja, može se zaključiti da su kulturne navike i potrebe studenata u domu „Studentski grad” izražene, ali se ne može reći da se one zadovoljavaju u dovoljnoj meri. Svakodnevne navike ostavljaju dovoljno slobodnog vremena za kulturnu edukaciju, ali se tu neretko nameće problem finansijske prirode. Pomoćne hipoteze su

u većini slučajeva dokazane rezultatima ankete, ali je potrebno baviti se onim pretpostavkama koje su opovrgnute, a zapravo su najznačajnije. Ovde se prvenstveno misli na pomoćne hipoteze vezane za život i rad u Republici Srbiji i osnivanje porodičnog života u ovoj državi, kako bi mladi ostali u svojoj zemlji. Rezultati su potvrdili polaznu hipotezu kojom se tvrdi da mladi studenti utiču na kreiranje novih kulturnih potreba u njima novom studentskom sistemu i okruženju, ali je učešće studenata u kulturnoj produkciji svedeno na pojedinačne slučajeve, usled nepovoljnog materijalnog statusa.

Poslednjih godina Evropska unija se sve više bavi pitanjem mlađih i njihovim učešćem u društvu. Razvijaju se organizacije mlađih kao i omladinske nacionalne politike koje podržavaju učešće mlađih u donošenju određenih odluka koje su važne kako za njih same ali i za društvo u celini. Na taj način mlađi preuzimaju velike uloge i odgovornost na različitim poljima: u porodici, školi, kulturnom životu, politici. U Republici Srbiji je primećen problem koji se odnosi na odliv mlađih ljudi (tzv. „odliv mozgova“), ali ne u toj meri da se aktivnije radi na ovom problemu i donešu određena rešenja koja će mlađe zadržati u njihovoј zemlji i pružiti im bolje uslove za život i rad.

Sprovedeno istraživanje doprinosi boljem razumevanju kulturnih tendencija određenih društvenih grupa (studenata) prvom polovinom 21. veka u Republici Srbiji.

Na kraju, ne treba zaboraviti činjenicu da od budućnosti mlađih generacija zavisi i budućnost društva uopšte.

LITERATURA

- Aruma, E. O. & Hanachor, M.E. (2017). *ABRAHAM MASLOW'S HIERARCHY OF NEEDS AND ASSESSMENT OF NEEDS IN COMMUNITY DEVELOPMENT*. International Journal of Development and Economic Sustainability, Vol.5, No.7, pp.15-27.
- Bolčić, S., Milić, A., Lazić, M., Babović, M., Cvejić S., Milošević, ... & Miletić-Stepanović, V. (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- CeSID (2019). *Položaj i potrebe mlađih u Republici Srbiji, IV ciklus*. Terensko kvantitativno istraživanje. Preuzeto 20. 5. 2021. sa: <https://www.mos.gov.rs/public/documents/upload/sport/inspekcija/Polozaj%20i%20potrebe%20mladih%20u%20Republici%20Srbiji%202019.pdf>.
- Đorđević, J. (2009). *Postkultura*. Beograd: Clio.
- Fabijeti, U., Maligeti, R. & Matera, V. (2002). *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Jenkins, Richard (2008). *Social Identity*. New York: Routledge.
- Maslow, A.H. (1943). *A theory of human motivation*. Originally Published in Psychological Review, 50, 370-396.
- Mrđa, S. (2004). Kulturni habitus omladine, u: Nikolić, M. & Mihailović, S (ur.). *Mlađi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mrđa, S. (2011). *Kulturni život i potrebe studenata u Srbiji*. Zavod za proučavanje kulturnog razvijta, Beograd.
- Popadić, D., Pavlović, Z. & Mihailović, S. (2019). *Mlađi u Srbiji 2018/2019*. Fondacija Fridrih Ebert, Beograd.
- Rice, R.E., Grant, A.E., Schmitz, J. & Torobin, J. (1990). *Individual and network influences on the adoption and perceived outcomes of electronic messaging*. Social Networks, 12: 27-55.

CULTURAL NEEDS AND DAILY HABITS OF STUDENTS IN BELGRADE

Author: IVANA POPOVIĆ

Email: ivanapopovicjig573@gmail.com Mentor: Full Prof. Vesna

Miletić Stepanović

Faculty of Geography, University of Belgrade

Introduction: Research on the cultural and everyday life of students today is very current and important. It must be emphasized that this topic is very complex, considering that it is insufficiently researched in our country. The subject of this paper is the research of cultural life, cultural needs and habits of students who live in the "Student City" dormitory in Belgrade, in the first half of the 21st century, on the territory of the Republic of Serbia. A survey was conducted and the questions asked were of different types. The survey included three parts: questions related to material condition and cultural consumption, questions related to social networks and students' problems, and questions related to everyday life.

Aim: The purpose of this research is to determine students' participation in cultural events as well as their daily habits. Material and Methods: During the research, the survey method was used and 100 students were tested. There were three parts of the questions. Besides, analytical, comparative, and descriptive methods were used in the analysis of the collected answers.

Results: The results of the survey show that students are most often financed by their parents and that they earn money through scholarships that are not high. They spend most of their time passively and attribute their absence from cultural life to a lack of cash. Students are extremely dependent on social networks, and they cite hopelessness, unemployment, and poor financial situation as the biggest problems of young people. Religion is more important to women than to men, but family is important for both sexes.

Conclusion: The cultural needs of students are not overexpressed, even though they have enough free time for them. The data shows that the majority of students in Belgrade do not participate in cultural public life and it can cause too many consequences for the future of this social group, but also for the entire society in general.

Keywords: cultural needs; daily habits; students; Belgrade

KAKO NOVONASTALA SITUACIJA SA VIRUSOM KOVID-19 UTIČE NA PUTOVANJA I ODABIR TURISTIČKE DESTINACIJE U 2021. ANKETNO ISTRAŽIVANJE NA PODRUČJU NOVOG SADA

Autor: RADMILA PETROVIĆ, Jelena Kokanov

e-mail: rpetrovic.1996@gmail.com, jelenakokanov@hotmail.com

Mentor: Prof. dr Nevena Ćurčić

Katedra za turizam

Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Uvod: Pandemija je u velikoj meri uticala na postojeći turizam i promenila je navike putnika i turista, te je uticala na izbor destinacija u određenim zemljama. Izbor zemalja gde mogu da letuju građani Srbije znatno je sužen, a u nekim je ulazak uslovjen negativnim PCR testom, antigenskim testom ili vakcinacijom, dok je u nekim zemljama potpuno zabranjen ulazak turista. Celokupna situacija je dosta izmenila letovanje u smislu bezbednosti prilikom odlaska i boravka na destinaciji, jer maske moraju da se nose, mora postojati fizička distanca na plažama, u restoranima, kao i u svakom zatvorenom prostoru. Prateći određene reakcije turista, može se uočiti da je kod nekih turista i dalje povećana nesigurnost i strah u vezi putovanja, zbog pojave novog delta soja virusa, za koji se predviđa da postoji šansa da se znatno raširi u Evropi. Pred turistima se otvorila dilema: da li i gde putovati tokom leta 2021. godine?

Cilj: Anketa je imala za cilj da utvrdi da li će situacija nastala usled pandemije uticati na odluku putnika o realizovanju putovanja ili će ga radije odložiti za neka „bolja vremena”.

Materijal i metode: Za potrebe ovog istraživanja koristili smo kvantitativne metode i sondažu kao metod istraživanja, pa je na osnovu toga kreiran anketni upitnik koji se sastojao od nekoliko grupa pitanja.

Rezultati: Analizom dobijenih podataka došli smo do sledećih rezultata: Vidimo da je skoro pa izjednačen broj ispitanika koji prate situaciju i nadaju se ostvarenju svojih putovanja, kao i onih koji su sigurni da će putovati ove godine, dok je procenat onih koji neće putovati veoma mali.

Zaključak: Situacija sa pandemijom koja je zadesila ceo svet nepovoljno se odrazila i na turizam. Pandemija izazvana kovid-19 virusom onemogućila je realizaciju putovanja do nekih destinacija, za većinu destinacija su uvedeni određeni preduslovi (negativan PCR test, antigenski test ili vakcinacija), dok je neke turiste čak i odvratila od putovanja.

Ključne reči: Pandemija; virus kovid-19; izbor destinacije; turističke navike

UVOD

Svetska pandemija virusa kovid-19 je, pored zdravstvenih, najveći negativni uticaj ostavila na socijalne i ekonomске aspekte, kao i na sve oblike kretanja u turizmu, iz čega je proizašao potpuni zastoj u ovom sektoru. Pandemija virusa korona globalnog je karaktera, koji se odrazio na više od 200 zemalja (Košić i saradnici, 2021). Ova zarazna bolest izaziva teške akutne, respiratorne sindrome virusa korona (fondacijahemofarm.org.rs). Hoteli i turističke agencije u prethodnoj godini beleže nagli pad broja turista, jer su mnogi odustali od putovanja već sredinom proleća 2021. godine, iako su se nadali da će pandemija početi da slabi i da će moći bezbedno da putuju (unwto.org). Međutim, to se nije desilo jer su se pojavili novi sojevi virusa („delta” i „mi” soj) (szo.rs).

Pandemija nije samo uticala na postojeći turizam, već je promenila i navike putnika i

turista, te je uticala na izbor destinacija u određenim zemljama. Izbor zemalja gde mogu da letuju građani Srbije znatno je sužen, a u nekima je ulazak uslovjen negativnim PCR testom, antigenskim testom ili vakcinacijom, dok je u nekim zemljama potpuno zabranjen ulazak turista. Eventualno uz posebne dozvole i razloge putovanja (dvojno državljanstvo, putovanje radi posete porodice ili iz nekih poslovnih razloga) (mtt.gov.rs). U agencijama tvrde da se letovanje ove godine (2021) ne razlikuje mnogo od prethodnih. Celokupna situacija je samo izmenila letovanje u smislu bezbednosti prilikom odlaska i boravka na destinaciji, jer maske moraju da se nose, mora postojati fizička distanca na plažama, a i u restoranima i drugim ugostiteljskim objektima, kao i u svakom zatvorenom prostoru (travelmagazin.com). Međutim, kod nekih turista se ipak zapaža strah od putovanja, jer se situacija sa pandemijom virusa korona može pogoršati u bilo kom trenutku, dok nekima pojava vakcina uliva nadu za bezbedno i komforntno putovanje, jer će to dovesti do brže i efikasnije imunizacije, kao i sprečavanja širenja zaraze.

Najnovije prognoze predviđaju brži oporavak prvo domaćih putovanja (putovanja koja se realizuju u zemlji starnog boravka, gde se pružaju sve ostale ugostiteljske usluge, poput noćenja, služenja hrane i pića, kao i korišćenje ostalih potrebnih sadržaja jednog turiste¹), koja će premašiti nivo iz 2019. tek 2022. godine. Isto tako, predviđa se da će brzi povratak turističkih dolazaka biti do 2023. godine, koja će biti potpomo-gnuta bržim ublažavanjem restrikcija. Ne samo to, već će se putovanja „na blizinu“ brže oporavljati od putovanja na daleke destinacije. Međutim, prema trenutnim prognozama, ukupni obim putovanja na nivo pre pandemije vratice se tek 2024. godine (UNWTO, 2021).

Pozitivne strane pandemije su da mogu ublažiti problem preteranog turizma (*overtourism*²) i omogućiti mnogim destinacijama da se razviju. Tako će povećani interes za putovanja na „sekundarne destinacije“³ rasteretiti neka popularna turistička žarišta koja su se ranije borila sa prekomernom potražnjom za putovanjima i pomoći će ravnomernijem širenju ekonomskih koristi od turizma u državama. Problem koji može nastati je taj da preterana izgradnja smeštaja i drugih sadržaja za turiste koji su prinuđeni da posećuju sopstvenu ili okolne države već dovodi do uništenja prirode i sveopštег ambijenta, a nakon prestanka pandemije postoji opasnost da sve to propadne.

MATERIJAL I METODE

U ovom delu metode istraživanja biće opisan uzorak istraživanja, merni instrumenti i sam proces sprovođenja ankete i on je u potpunosti usklađen sa ciljevima i zadacima ovog rada.

Ono što je planirano da se prikaže ovim istraživanjem je kako će se realizovati putovanja u 2021. godini, u kojoj meri su ljudi spremni da se vakcinišu radi putovanja, da li će radije birati svoju zemlju boravka za odmor umesto putovanja u inostranstvo, koliko značaja pridaju vakcinaciji zbog realizovanja putovanja na željenu destinaciju.

Anketa je imala za cilj da utvrdi da li će situacija nastala usled pandemije uticati na odluku putnika o realizovanju putovanja (da li će ga radije odložiti za sledeću godinu ili kada se tačno utvrde mere i uslovi putovanja tokom pandemije koronavirusa).

¹ Domaći turista, definicija (bgluck.com)

² *Overtourism* se odnosi na masovne dolaske turista koji svojom posetom destinaciji remete svakodnevno funkcionisanje istih i menjaju ih svojim kratkoročnim potrebama (citymagazine.com).

³ Sekundarne destinacije raspolažu atrakcijama slabije privlačne snage. Takve destinacije nisu glavni cilj putovanja nego ih turisti usput posećuju na putu ka primarnim destinacijama. Uglavnom su to izletničke destinacije sa kraćim zadržavanjem turista (Magaš, D. i sar., 2018).

Aktivnosti koje će biti preduzete radi ostvarivanja cilja ovog projekta je formiranje anketnog upitnika, na kojem će ispitanici dati svoje mišljenje i odgovoriti na postavljena pitanja, kako bismo utvrdili tačnost unapred postavljenih hipoteza:

- H1 Pandemija utiče na smanjenje putovanja.
- H2 Destinacija za odmor postaje sopstvena zemљa umesto inostranstva.
- H3 Više se putuje u one zemlje gde nije potrebna vakcinacija niti PCR test.
- H4 Ljudi će se vakcinisati radi putovanja.
- H5 Putovanja se organizuju samostalno u sopstvenoj režiji (korišćenje sopstvenog prevoza, privatni smeštaj i samostalna priprema hrane).
- H6 Turisti se na destinaciji pridržavaju epidemioloških mera kao i u matičnom mestu boravka.

Ispitanici koji su anketirani su svi punoletni građani od 18 i više godina. Razlog tome je taj što su to uglavnom aktivni putnici. Svi ispitanici su sa teritorije Republike Srbije, sa prebivalištem na teritoriji grada Novog Sada. Broj ispitanika koji je učestvovao u anketiranju je bio 164, od čega je bilo 120 validnih anketnih upitnika, koji su korišćeni za analizu i obradu u naučno- istraživačke svrhe. Anketiranje se vršilo uživo, na teritoriji grada Novog Sada, kao i elektronskim putem (putem mejla i društvenih mreža – radi jeftinijeg, bržeg i efikasnijeg popunjavanja anketnog upitnika, jer je nekim ispitanicima lakše i jednostavnije da sami popunjavaju upitnik čitajući pitanja i odgovarajući pismeno, umesto da im ih ispitanik usmeno postavlja). Najveći broj ispitanika je bio starosne dobi od 20 do 55 godina. U anketiranju je učestvovalo 27,8% muškaraca i 72,8% žena.

Za potrebe ovog istraživanja koristili smo kvantitativne metode i sondažu kao metod istraživanja, pa je na osnovu toga kreiran anketni upitnik, koji se sastojao od nekoliko grupa pitanja. Te grupe pitanja su: pitanja opšteg tipa i pitanja vezana za samu temu istraživanja. Pitanja opšteg tipa se odnose na: godine starosti, pol i stručnu spremu ispitanika. Pitanja vezana za samu temu istraživanja su otvorenog i zatvorenog tipa. Pitanja otvorenog tipa su pitanja na koja su ispitanici davali svoje detaljno mišljenje o pandemiji virusa korona, a u pitanjima zatvorenog tipa ispitanicima su date da zaokruže konkretnе stavke koje se odnose na njih. Pitanja zatvorenog tipa odnosila su se na stavove, i u kojoj meri se slažu sa navedenim tvrdnjama koje se odnose na uslove putovanja, pridržavanje epidemioloških mera na destinaciji i slično, što je predstavljeno Likertovom skalom od pet stepeni (od 1 – uopšte se ne slažem, do 5 – u potpunosti se slažem). Anketni upitnici su prikupljeni u periodu od januara do avgusta meseca 2021. godine. Učestovanje u istraživanju je bilo na dobrovoljnoj osnovi, što znači da su ispitanici sami izabrali da učestvuju u anketiranju, ali im je zagarantovana potpuna anonimnost.

REZULTATI

Prema podacima, u istraživanju (Grafikon 1) je učestvovalo više žena (72,2%) nego muškaraca (27,8%), iako je pretpostavka bila da učestvuje podjednak broj. Muška populacija je uglavnom više zainteresovana za debate „licem u lice“, nezainteresovani su za datu tematiku, a kao razlog navode da ne veruju u pandemiju kovid-19, dok neki popunjavanje upitnika smatraju gubljenjem vremena.

Starosna struktura ispitanika je sledeća: najveći broj ispitanika je starosne dobi između 18 i 30 godina, zatim 31 do 40, potom 41 do 50, nešto manje od 51 do 60, a najmanje ispitanika je preko 61 godine starosti (Grafikon 2). Ovakvi statistički podaci nam govore da su ispitanici starosne dobi 18–30 godina spremni da putuju i u 2021. godini, bez obzira na pandemiju, dok sa druge strane imamo ispitanike starije od 61 godine, koji se odgovorno ponašaju prema svom zdravlju i radije biraju da ostanu ove 2021. godine kod kuće. Sredovečni ispitanici 31–50 godina starosti imaju podeljena mišljenja. Sa jedne strane,

većina njih je rada da putuje, dok drugi deo ispitanika, nekolicina njih, ima mnoge predrasude u vezi putovanja tokom pandemije (kao na primer: da li je destinacija bezbedna za putovanje, da li je pridržavanje epidemioloških mera na destinaciji strogo kontrolisano od nadležnih organa, koliko će uživati na takvom putovanju koje je puno ograničenja. Ali tu su i mnoga druga pitanja vezana za vakcinaciju, koja vakcina je priznata u zemlji koju žele da obiđu, koji će biti uslovi za povratak u matično mesto boravka i mnoge druge dileme ispitanika). Većina ispitanika starosne dobi 51–60 godina su se izjasnili da će ove godine ipak ostati kod kuće.

Što se tiče obrazovanja, većina ispitanika ima srednje obrazovanje (29,2%), zatim fakultetsko obrazovanje (27,5%), master/magistar (22,2%), potom viša/visoka škola (17,4%), dok se neznatan procenat ispitanika izjasnio da ima osnovnu školu, a tek nekolicina njih da ima doktorat (Grafikon 3). Iz ovoga proizilazi da dominiraju ispitanici sa srednjim i fakultetskim obrazovanjem, dok je najmanje njih sa osnovnim obrazovanjem i doktoratom.

Što se tiče same analize ovog naučno-istraživačkog rada, došli smo do sledećih rezultata: Vidimo da je skoro pa izjednačen broj onih koji prate situaciju i nadaju se ostvarenju svojih putovanja (38%), kao i onih koji su sigurni da će putovati ove godine (35%), dok je procenat onih koji neće putovati veoma mali (9%), a njih 18% se izjasnilo da već aktivno putuje. U datom prilogu možete videti i grafički prikaz ove analize (Grafikon 4).

Na pitanje ispitanika gde radije biraju da putuju, a koji se odnosi na izbor mesta (sopstvena zemlja, inostranstvo, obe destinacije ili ništa od navedenog) u 2021. godini, odgovori su bili sledeći: većina njih je odabrala inostranstvo kao turističku destinaciju za svoje putovanje (53%), dok je nekolicina njih radije izabrala da ne putuje nigde (1%). Sopstvenu zemlju kao turističku destinaciju bira svega 6% ispitanika, dok je izbor obe destinacije imalo 40% ispitanika (Grafikon 5).

Kada govorimo o putovanjima u 2021. godini (Grafikon 6), vidimo da najveći broj ispitanika (65,1%) planira putovanje ove godine, dok je tek nekolicina njih (6,7%) izjavila da ih je pandemija odvratila od putovanja. Nekoliko njih (33,6%) je izjavilo da brine zbog mogućnosti da neće moći da putuje kao ranije, a takođe postoje i oni koji aktivno putuju bez obzira na pandemiju (25,5%) kao i oni koji brinu za svoju bezbednost i zdravlje (17,4%).

U pitanju broj 6 („Molimo Vas da na sledeća pitanja odgovorite tako što ćete na skali 1–5 zaokružiti broj koji odgovara Vašem stepenu slaganja sa navedenim tvrdnjama vezanim za putovanja po Srbiji u 2021. godini“), ispitanicima je ponuđena Likertova skala sa ocenama od 1 (uopšte se ne slažem) do 5 (apsolutnom se slažem) da ocene stepen slaganja sa navedenim tvrdnjama vezanim za putovanja u Srbiji u 2021. godini (Tabela 1), sa jasno naznačenim procentima po odgovoru, dok se ispod toga nalazi i grafički prikaz stepena slaganja ispitanika vezanih za putovanja po Srbiji (Grafikon 7). Iz svega toga se može zaključiti da usled nedovoljnog stepena razvijenosti turizma u Srbiji, građani Novog Sada nisu dovoljno upoznati sa turističkom ponudom koju ova država nudi te iz tog razloga smatraju da bi trebalo više raditi na promociji turizma Srbije. Najveći broj ispitanika (77%) se nije složio da odloži putovanje u inostranstvo zbog pandemije i poseti nešto u našoj zemlji, dok se većina složila da će obilaziti Srbiju kao i pre pandemije, a što se ostalih stavki tiče, uglavnom ispitanici imaju neutralno mišljenje, jer niti se slažu niti se ne slažu sa datim tvrdnjama (upoznat-a sam sa turističkom ponudom naše zemlje 46%, obišao-la sam mnoge turističke atrakcije u Srbiji 45%, i nakon pandemije će nastaviti da obilazim našu zemlju 40%).

Na još jednom od grafikona (Grafikon 8) prikazane su neke od opcija koje su ispitanicima ponuđene prilikom odluke da putuju na željenu destinaciju, odnosno uslov za koji bi se oni najradije opredelili (vakcinacija, rađenje PCR testa na kovid-19, ili odustanak od putovanja na željenu destinaciju), a koji je neophodan za realizaciju njihovog putovanja. Zbog realizacije putovanja, vidimo da su ispitanici spremni da prihvate neke od uslova.

Na prvom mestu su se našli oni ispitanici koji su se opredelili da urade PCR test (35,4%), na drugom mestu su oni koji su spremni da se vakcinišu (34%), dok su na trećem oni koji odbijaju da putuju ukoliko je uslov vakcinacija (23,8%). A što se tiče ostalih stavki, rezultati su sledeći: 29,9% njih se izjasnilo da će se vakcinisati ukoliko to bude neophodno za putovanje na željenu destinaciju, zatim 30,6% njih će birati one destinacije gde nije potrebna vakcina (PCR test može ili nikakvo uslovljavanje za putovanje na željenu destinaciju), dok se 34% njih izjasnilo da će putovati bez obzira na uslove putovanja u dатој situaciji (bilo da je to vakcinacija, rađenje PCR testa, oba uslova ili ništa od navedenog).

U 8. pitanju takođe smo koristili Likertovu skalu procene, koja se odnosila na organizaciju putovanja u 2021, gde su ispitanici mogli da ocene kako organizuju svoje putovanje u novonastalim uslovima putovanja usled pojave pandemije, da li će svoje uobičajene rutine vezane za organizaciju putovanja zadržati ili će ih promeniti (Grafikon 9).

Na osnovu pretpostavke „Ove godine zbog pandemije putovaču sopstvenim prevozom, mada sam prethodnih godina putovao javnim prevozom preko turističke agencije”, većina ispitanika je dala ocenu 1 (uopšte se ne slažem), što znači da zbog pandemije neće menjati svoje uobičajene rutine vezane za organizaciju putovanja. Iz toga vidimo da ispitanici nisu preterano zabrinuti zbog pandemije, pridržavaće se osnovnih epidemioloških mera kao što su nošenje maske, držanje odstojanja, dezinfekcija i pranje ruku i svoje putovanje će realizovati kao i inače.

U kojoj meri se ispitanici, građani Novog Sada, pridržavaju epidemioloških mera na destinaciji prikazano je na Grafikonu 10. Iz toga zaključujemo da će se ispitanici pridržavati donetih epidemioloških mera na destinaciji (održavanje lične higijene na visokom nivou, nošenje maske, dezinfekcija ruku i držanje propisanog odstojanja). Dok je mali broj ispitanika, tek 5%, izjavilo da će maksimalno uživati na destinaciji bez pridržavanja mera, što ostavljamo vremenu da pokaže da li je njihova odluka bila pametna ili ne.

Što se tiče pridržavanja propisanih epidemioloških mera u mestu stalnog boravka, ljudi se takođe pridržavaju toga. U najvećem procentu su oni koji nose maske, zatim održavaju propisano rastojanje i izbegavaju velike gužve, što nam govori u prilog tome da su ljudi ozbiljno shvatili pandemiju i savest je na visokom nivou (Grafikon 11). Međutim, možda se ljudi pridržavaju toga jer je ulazak u bilo koji zatvoreni prostor moguć samo uz pridržavanje gore navedenih mera.

Na pitanje gde bi ispitanici otputovali prvom prilikom kada se smiri pandemija, u top 3 destinacije su se našle Grčka, Turska i Italija, mada tu su i neke druge destinacije sa morskim atraktivnim elementima (poput Španije, Egipta, dalekih destinacija poput Tajlanda, Zanzibara, Maldiva, Filipina...). Detaljniji prikaz destinacija gde bi ispitanici otišli prikazan je na Grafikonu 12.

DISKUSIJA

Sveobuhvatno mišljenje ispitanika o stanju koje je zadesilo turizam je da je turizam u jako nezavidnoj situaciji i da će trebati vremena za njegov oporavak. Takođe, mišljenje jednog dela ispitanika je da je virus veštački napravljen kako bi se svet usporio (smanjilo zagađenje izduvnim gasovima, turisti ne remete život lokalnom stanovništvu u nekim **oversize** destinacijama, smanjenje populacije u gradovima i povratak stanovništva iz grada na selo, ali takođe i odmor ljudi od prekovremenog rada).

Najveći broj ispitanika je rekao da bi se najradije testirali PCR ili antigenskim testom, radi realizacije putovanja na željenu destinaciju, ali i takođe bi se vakcinisali ukoliko bi to bio jedini uslov za ulazak u odabranu zemlju. Takođe su ispitanici izjavili da će se pridržavati donetih epidemioloških mera na destinaciji (održavanje lične higijene na visokom nivou, nošenje maske, dezinfekcija ruku i držanje propisanog odstojanja). Dok je mali

broj ispitanika, tek 5%, izjavio da će maksimalno uživati na destinaciji bez pridržavanja mera, što ostavljamo vremenu da pokaže da li je njihova odluka bila „pametna ili ne”. Što se tiče pridržavanja propisanih epidemioloških mera u mestu stalnog boravka, ljudi se, takođe, pridržavaju istih. U najvećem procentu su oni koji nose maske, zatim održavaju propisano rastojanje i izbegavaju velike gužve. Na osnovu svih pretpostavljenih hipoteza na početku ovog istraživanja, došli smo do sledećih rezultata: početna hipoteza (pandemija utiče na smanjenje putovanja) se prihvata u potpunosti. Ma koliko se ljudi trudili da otpisuju na željenu destinaciju u 2021. godini, u nekim zemljama epidemiološka situacija to ne dozvoljava. Što se tiče hipoteze vezane za odabir destinacije za odmor, da će to biti neki lokalitet u sopstvenoj zemlji, mišljenja su podjeljena, ali uglavnom su ispitanici birali inostranstvo kao turističku destinaciju za putovanje u 2021. godini, bez obzira na pandemiju virusa korona. Takođe, i hipoteza da će se ljudi vakcinisati delimično je prihvaćena jer je deo ispitanika spreman da se vakciniše radi putovanja ukoliko je to neophodan uslov za putovanje na željenu destinaciju. Treća hipoteza vezana za organizaciju putovanja, iz bezbednosnih razloga, ljudi su naveli da će birati sopstveni prevoz, mada su naveli i neke druge razloge zbog kojih radije putuju na ovaj način, kao na primer veći komfor prilikom putovanja, brži dolazak do destinacije, kao i to što na taj način mogu obići i druga mesta usput (sekundarne destinacije). To nam daje odgovor da ovu hipotezu možemo odbaciti, jer su ljudi i pre pandemije putovali sopstvenim prevoznim sredstvom. I poslednja hipoteza se u potpunosti prihvata (Turisti će se pridržavati propisanih epidemioloških mera na destinaciji, kao i u matičnom mestu stanovanja). Međutim, nekolicina anketiranih ispitanika je rekla da će zanemariti epidemiološke mere kako bi u potpunosti uživali na destinaciji ali je taj procenat u odnosu na celokupan broj ispitanika zanemarljiv. Ovo nam pokazuje da je ludska savest na visokom nivou i da nam je svima u cilju da što pre i što uspešnije prebrodim ovu krizu koja je zadesila svet (prvenstveno zdravlje ljudi je ugroženo), a zatim i sve sektore privrede (najviše turizam, ali i ostale sektore).

ZAKLJUČAK

Tokom anketnog istraživanja i analiziranja odgovora, primetili smo da se kod nekih pitanja i njihovih odgovora javljala kontradiktornost ispitanika. Sa jedne strane, uočavamo da pandemija ne utiče na njihovu odluku i realizaciju putovanja i da nisu zbog nje preterano zabrinuti, dok sa druge strane iz datih odgovora vidimo da jesu – izjavama da se pridržavaju i da će se pridržavati donetih epidemioloških mera kako na destinaciji tako u stalnom mestu boravka (Novom Sadu), što nam potvrđuje našu hipotezu o poštovanju epidemioloških mera.

Međutim, osvrćući se na prethodnu godinu od koje je sve počelo (2020), vidimo da nije sve tako crno, nazire se poboljšanje u turizmu. Tome je doprinela pojava vakcina, koja je razlog za otvaranje granica mnogih zemalja. Iako su svi na početku bili skeptični po pitanju vakcina, mnogi su promenili svoje mišljenje i spremni su da se vakcinišu zarad svojih turističkih ciljeva. Zahvaljujući svim preduzetim merama, svet se polako vraća u normalu i pandemija se drži pod kontrolom, pridržavamo se mera, ali nam to ne daje za pravo da se previše opuštamo i olako shvatamo trenutnu situaciju.

Takođe, neke destinacije u svojoj ponudi su uvele novi vid turizma tzv. „KOVID turizam” koji se preporučuje za rehabilitaciju nakon preležane virusne infekcije. Jedna od takvih destinacija se nalazi u Vrnjačkoj Banji, u Srbiji. Novootvoreni hotelski kompleks „Merkur” nudi različite vrste rehabilitacije u zavisnosti od potreba pacijenata (koje mogu biti fizičke, mentalne, ili kognitivne prirode, usled čega im je smanjeno funkcionisanje u aktivnostima svakodnevnog života). Radi bržeg i lakšeg oporavka, ovaj rehabilitacioni centar je kreirao program pružanja specijalizovane, multidisciplinarne nege za rehabili-

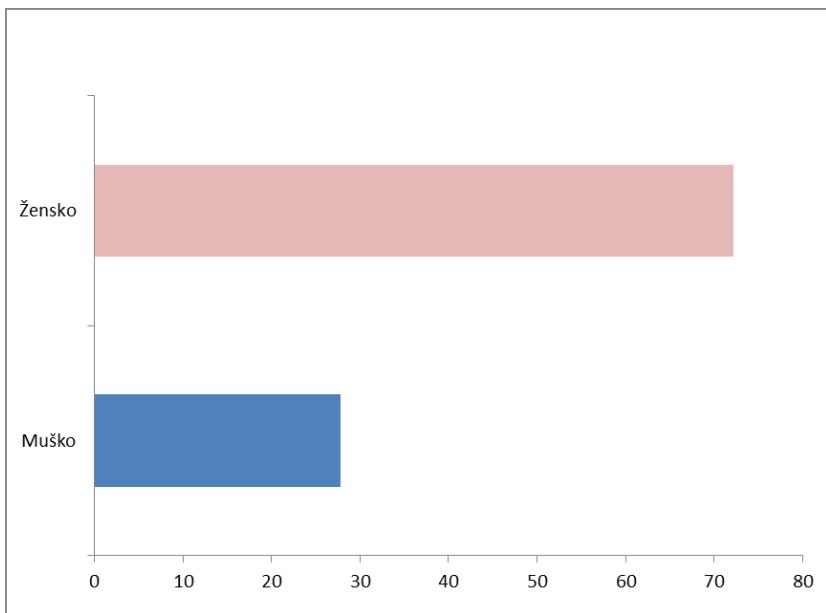
taciju pacijenata posle preležane infekcije kovid-19.

Celokupna situacija i odlaganje turizma velika je katastrofa za celo čovečanstvo, pored negativnog uticaja na zdravlje stanovništva, najugroženiji sektor su ekonomija i privreda svih zemalja. Zapažamo trend sporog, kontinuiranog prilagođavanja i odgovornog pokretanja međunarodnog turizma. Međutim, usled ove krize unaprediće se razvoj seoskog, ruralnog i planinskog turizma. Kovid kriza je bez presedana, te su zbog toga i prognoze za budućnost turizma neizvesne.

LITERATURA

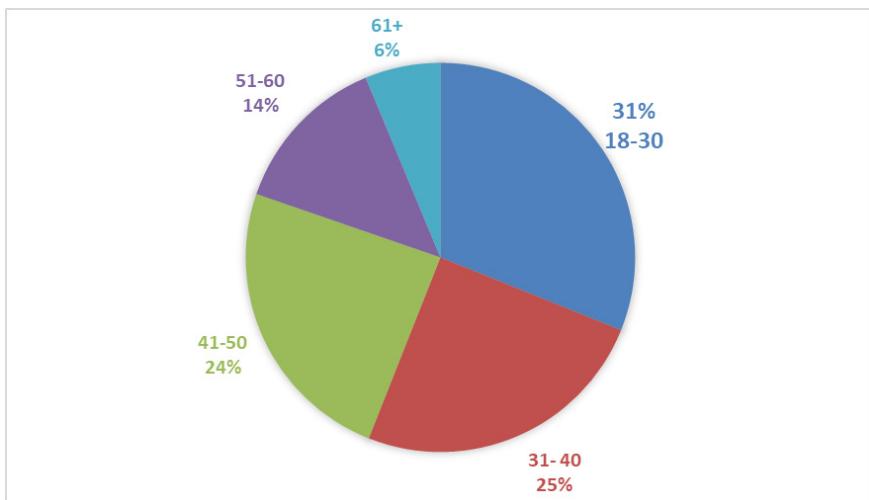
- Ćurčić, N. (2018). Marketing u turizmu i ugostiteljstvu. Novi Sad: PMF.
- Magaš, D. i sar. (2018). Menadžment turističke organizacije i destinacije. Rijeka: Sveučilište.
- Košić, K. i saradnici (ured.) (2021). Razvoj ekoturizma u uslovima pandemije: slučaj planine Zlatibor u Srbiji. Novi Sad: prirodno-matematički fakultet.
- www.mfa.gov.rs/gradjani/putovanje-u-inostranstvo/covid-19-uslovi-za-putovanje
- www.support.trivago.com/Saveti-za-putovanja-u-vezi-sa-korona-virusom-COVID-19-
- www.covid19.rs
- www.europa.eu/youreurope/citizens/travel/travel-and-covid/index_hr.htm
- www.vrnjackabanjamerkur.com
- propisi.net/uredba-o-ponudi-zamenskog-putovanja-za-turisticko-putovanje-koje-je-otkazano-ili-nije-realizovano-usled-bolesti-covid-19-izazvane-virusom-sars-cov-2/
- www.beg.aero/lat/prakticni_vodic/informacije_u_vezi_sa_covid_19
- www.travelmagazine.rs
- www.unwto.org
- www.paragraf.rs/svi-propisi-uputstva-za-sprecavanje-sirenja-korona-virusa-covid-19.html
- www.sr.wikipedia.org
- www.docs.google.com/forms/u/0/

PRILOZI

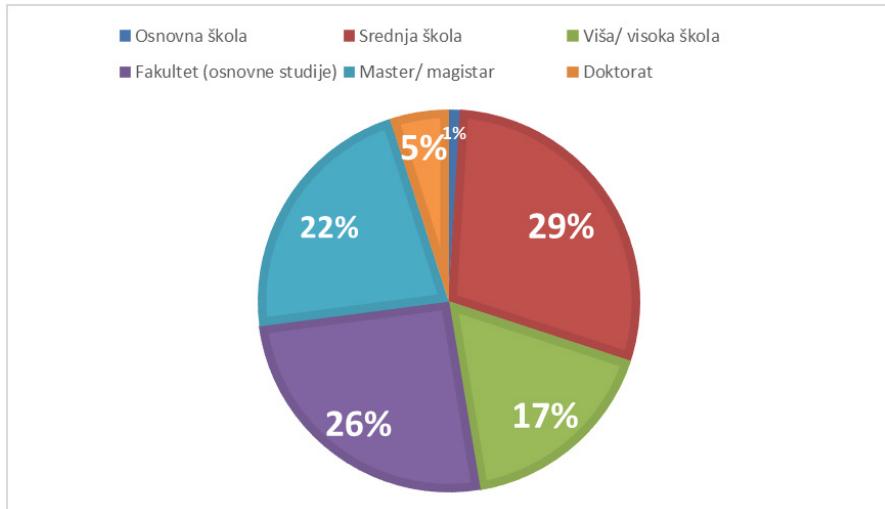
Grafikon 1. Prikaz polne strukture ispitanika

Izvor: Istraživanje autora

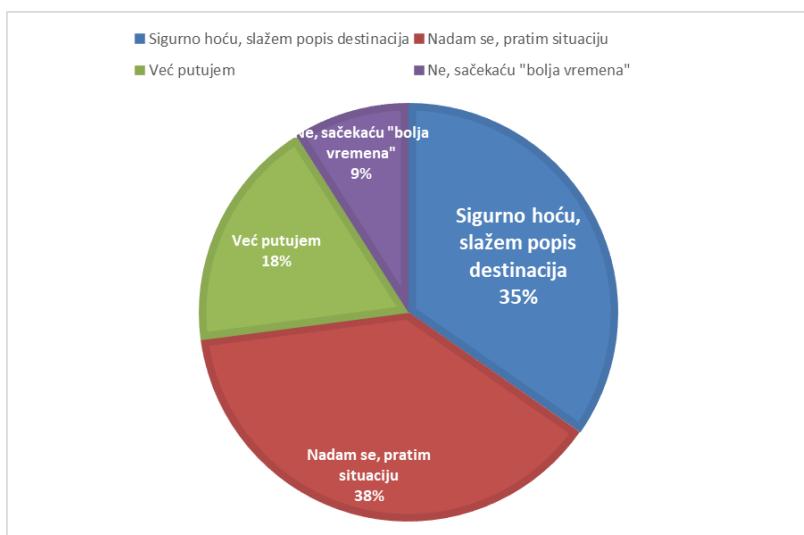

Grafikon 2. Prikaz starosne strukture ispitanika

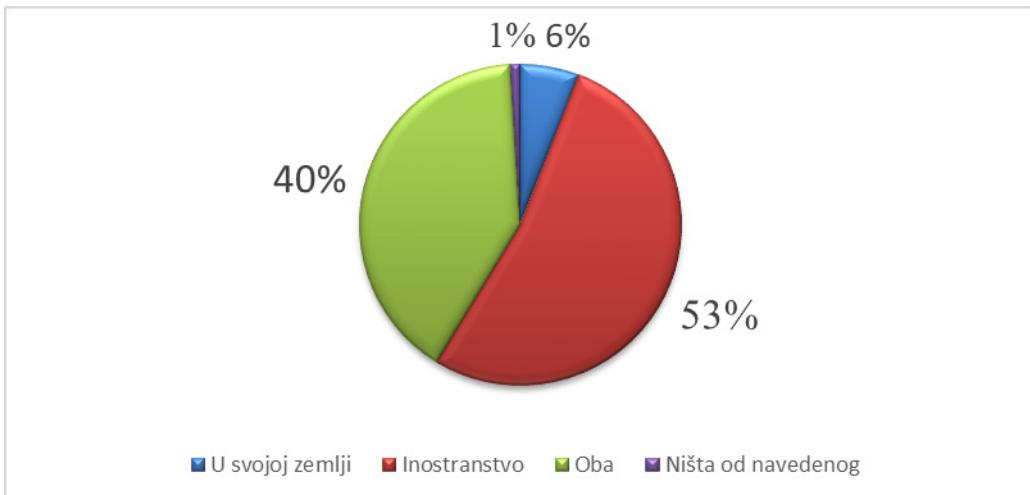
Izvor: Istraživanje autora

Grafikon 3. Prikaz stepena obrazovanja ispitanika
Izvor: Istraživanje autora

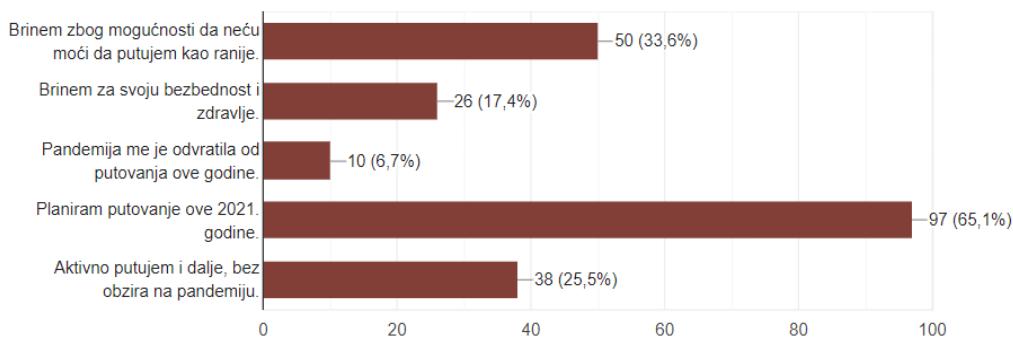

Grafikon 4. Da li putovati u 2021. godini?
Izvor: Istraživanje autora

Grafikon 5. Odabir mesta gde ispitanici radije biraju da putuju

Izvor: Istraživanje autora

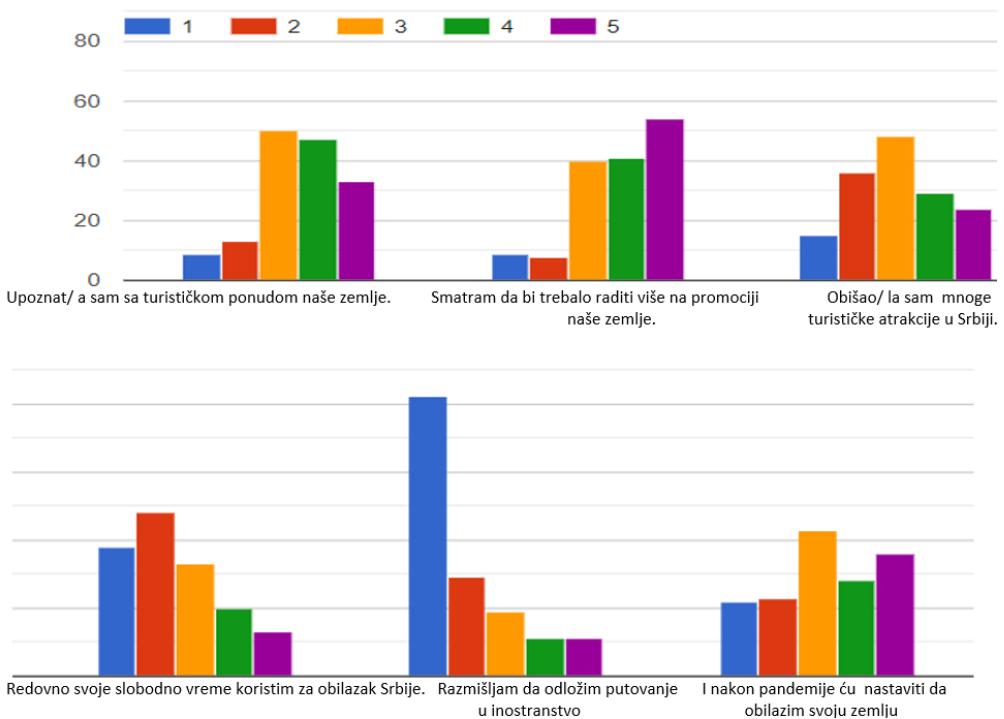
Grafikon 6. Odluke ispitanika o realizaciji putovanja u 2021.

Izvor: Istraživanje autora

Tabela 1. Stepen slaganja ispitanika vezanim za putovanja po Srbiji

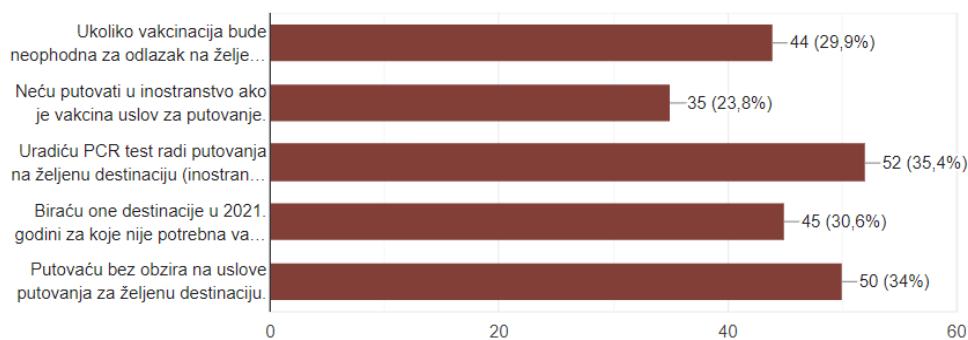
Procentualni prikaz slaganja ispitanika vezanim za putovanja po Srbiji					
	9%	12%	46%	45%	33%
Upoznat/a sam sa turističkom ponudom naše zemlje.	9%	12%	46%	45%	33%
Smatram da bi trebalo raditi više na promociji naše zemlje.	8%	8%	40%	40%	49%
Obišao/la sam mnoge turističke atrakcije u Srbiji.	14%	35%	45%	27%	24%
Redovno svoje slobodno vreme koristim za obilazak Srbije.	34%	47%	33%	18%	13%
Razmišljam da odložim putovanje u inostranstvo i ove godine posetim nešto u našoj zemlji.	77%	29%	18%	10%	11%
I nakon pandemije ču nastaviti da obilazim svoju zemlju.	21%	22%	40%	27%	35%

Izvor: Istraživanje autora

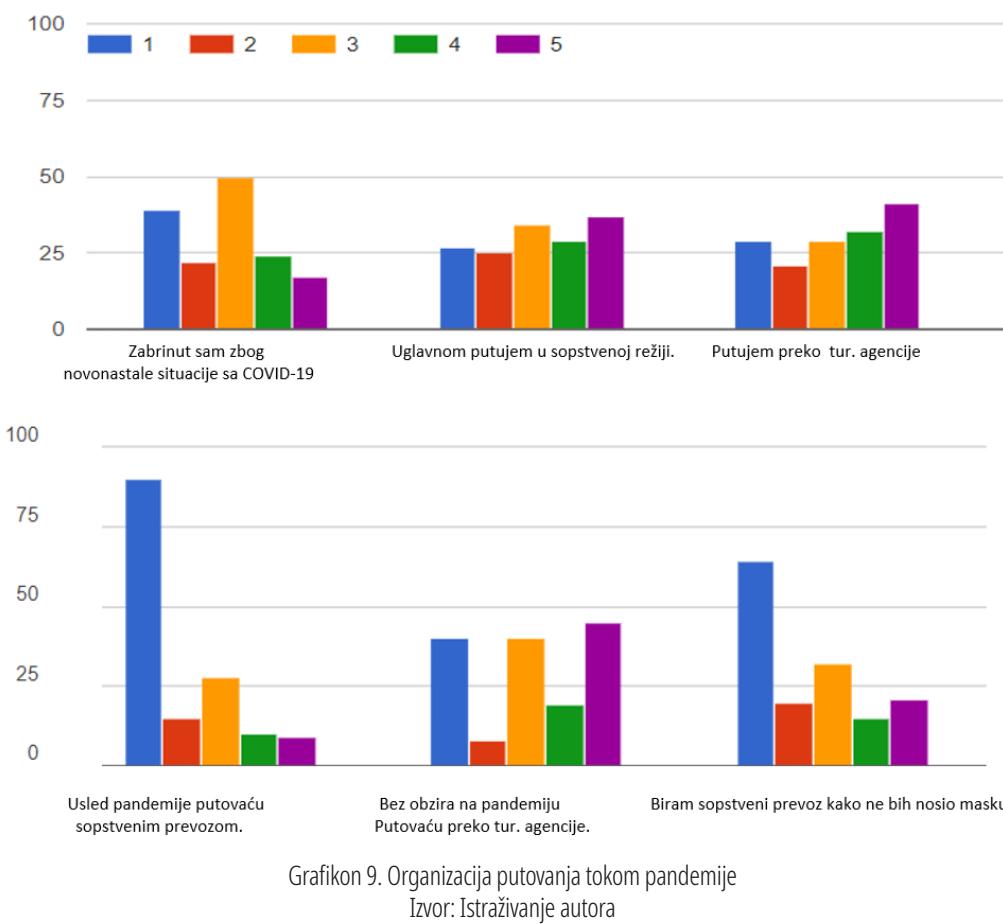
Grafikon 7. Kako ispitanici doživljavaju Srbiju kao turističku destinaciju?

Izvor: Istraživanje autora

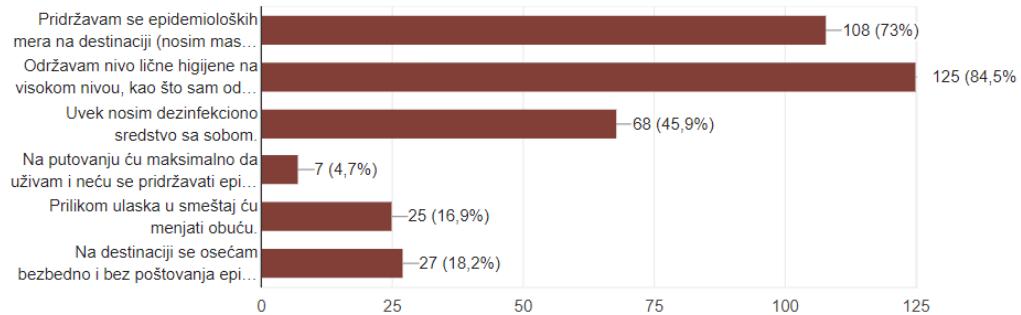
Grafikon 8. U kojoj meri su ispitanici spremni da prihvate navedene uslove radi realizacije putovanja u 2021?

Izvor: Istraživanje autora

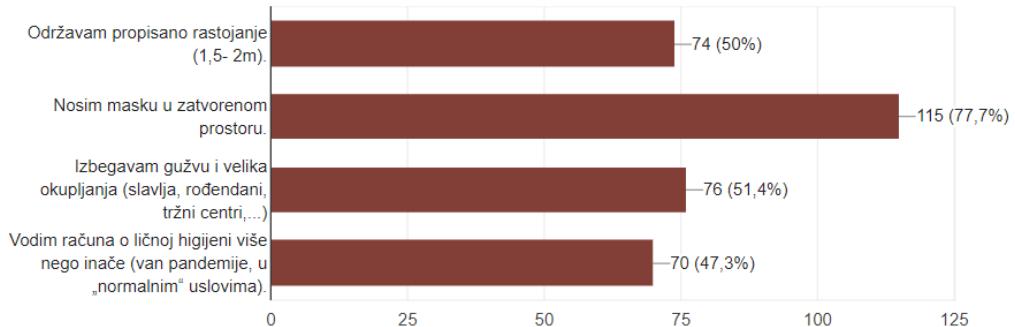
Grafikon 9. Organizacija putovanja tokom pandemije

Izvor: Istraživanje autora

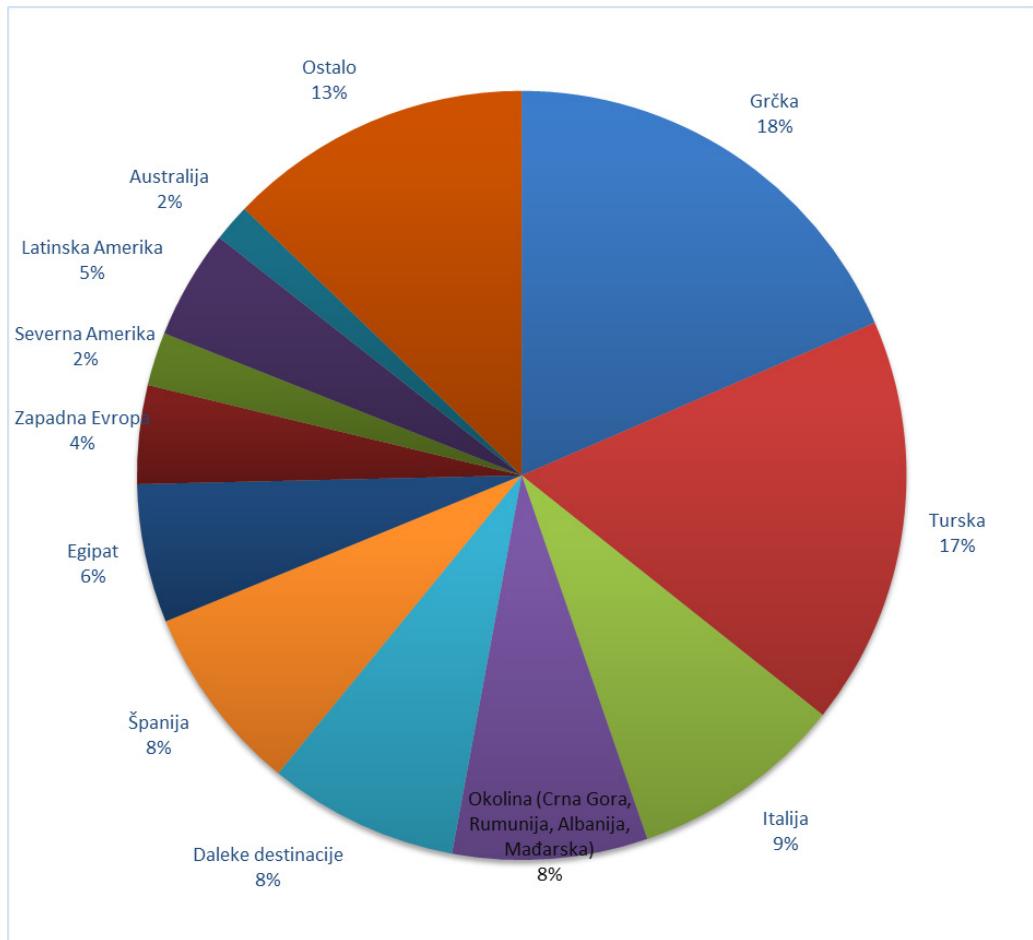
Grafikon 10. Pridržavanje epidemioloških mera na destinaciji

Izvor: Istraživanje autora

Grafikon 11. Pridržavanje epidemioloških mera u mjestu stalnog boravka

Izvor: Istraživanje autora

Grafikon 12. Izbor destinacije većine ispitanika

Izvor: Istraživanje autora

HOW THE NEW SITUATION WITH THE COVID-19 VIRUS AFFECTS TRAVEL AND SELECTION OF TOURIST DESTINATIONS IN 2021 – SURVEY RESEARCH IN THE AREA OF NOVI SAD

Authors: RADMILA PETROVIĆ, Jelena Kokanov

Email: rpetrovic.1996@gmail.com

Mentor: Full Prof. Nevena Ćurčić

Department of Tourism

Faculty of Sciences, University of Novi Sad

Introduction: The pandemic has greatly affected the existing tourism and changed the habits of travelers and tourists, and has affected the choice of destinations in certain countries. The choice of countries where Serbian citizens can spend the summer is significantly narrowed, and in some, entry is conditioned by a negative PCR test, antigen test or vaccination, while in some countries the entry of tourists is completely prohibited. The overall situation has changed the summer in the sense of safety when leaving and staying at a destination, because masks must be worn, there must be physical distance on the beaches, in restaurants, as well as in every closed space. Following certain reactions of tourists, it can be noticed that some tourists still have increased insecurity and fear about travel due to the appearance of a new delta strain of the virus, which is predicted to have a chance to spread significantly in Europe. Tourists have a dilemma: whether and where to travel during the summer of 2021.

Aim: The aim of the survey was to determine whether the situation caused by the pandemic would affect the passengers' decision to travel or they would rather postpone it for some "better times".

Material and Methods: For the purposes of this research, we used quantitative methods and sounding as a research method, and based on that, a survey questionnaire was created, which consisted of several groups of questions.

Results: By analyzing the obtained data, we came to the following results: the number of respondents who follow the situation and hope to realize their travels as well as those who are sure that they will travel this year is almost equal. The percentage of those who will not travel is very small.

Conclusion: The situation with the pandemic that has hit the whole world has adversely affected tourism. The Covid-19 pandemic made it impossible to travel to some destinations, certain pre-conditions were introduced for most destinations (negative PCR test, antigen test or vaccination), and some tourists were even deterred from traveling.

Keywords: pandemic; Covid-19 virus; destination selection; tourist habits

PLAN PROMOTIVNIH AKTIVNOSTI PROIZVODA „SHERATON TEA LOUNGE“, HOTEL „SHERATON“ NOVI SAD

Autor: MARIJA KOZOMORA, Sara Krupljanin

e-mail: kozomora.marija@gmail.com

Mentor: Prof. dr Nevena Ćurčić

Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Uvod: Plan promotivnih aktivnosti za „Sheraton Tea Lounge“ kreiran je za fiktivnu poslovnu jedinicu u okviru „Food & Beverage“ sektora kao primer proširenja ponude hotela.

Cilj: Cilj ovog rada jeste da prikaže i predstavi način promocije proizvoda u hotelu i ukaže na važnost raznovrsnosti sadržaja koji su prilagođeni poslovnim gostima u hotelima.

Materijal i metode: Korišćeni su materijali poput naučnih radova, cenovnika, izveštaja medijskih kuća i slični izvori literature, čije su informacije i podaci analizirani i obrađeni.

Rezultati: Analizom materijala dobijeni su rezultati koji se odnose na specifičan izbor medijskih kanala preko kojih će se vršiti promocija, kao i vremenski periodi u kojima je najpovoljnije vršiti promociju za konkretni ciljni segment.

Zaključak: Potrebno je prilagoditi sve aspekte hotelske ponude poslovnim gostima, nije dovoljno obezbediti samo tehničku opremljenost kada su u pitanju poslovni hoteli.

Ključne reči: Promotivne aktivnosti; planiranje; hotel; poslovni gosti

UVOD

„Sheraton Tea Lounge“ predstavljaće novu poslovnu jedinicu u okviru „Food & Beverage“ sektora, koja je namenjena prvenstveno poslovnim gostima u potrazi za mirnim prostorom u okviru hotela „Sheraton“, gde će moći da se opuste i budu produktivni.

Ova poslovna jedinica će biti locirana na poslednjem spratu hotela, gde se pruža jedinstven pogled na Novi Sad. Izdvajaće se od restoranske ponude hotela po selekciji kvalitetnih čajeva, kafe i finih peciva. Glavna estetika „Sheraton Tea Lounge“ je inspirisana britanskom tradicijom popodnevnnog čaja koja se odlikuje prefinjenim vrstama čajeva i poslastica, što će biti upravo u ponudi ove poslovne jedinice.

Poslovni gости заhtevaju visoku tehnološku opremljenost, stoga će im u okviru „Sheraton Tea Lounge“ biti omogućen brz internet, dva PC računara, uslužni štampač / skener / fotokopir aparat, telefon, kao i mnoštvo različitih električnih utičnica i priključaka za različite uređaje. Pored toga, na raspolaganju će im biti i mala sala za sastanke sa svom potrebnom opremom. S obzirom na činjenicu da većina gostiju hotela „Sheraton“ u Novom Sadu odseda iz poslovnih razloga, celokupna hotelska ponuda je namenjena upravo njima. Međutim, ne postoji nikakav izdvojen prostor u kom poslovni gости mogu da budu produktivni, daleko od lobija hotela gde se nalaze restoran i bar, kao i ostali društveni i javni prostori hotela. Iz svega navedenog se javlja potreba za prefinjenim prostorom i ponudom kao što je „Sheraton Tea Lounge“.

Cilj ovog rada jeste da ukaže na važnost sadržaja za poslovne gости u hotelima u kojima ovaj tip gostiju dominira, te je potrebno prilagoditi hotelski proizvod njihovim potrebama, u ovom slučaju je to ponuda „Food & Beverage“ sektora. Planom promotivnih aktivnosti

za „Sheraton Tea Lounge“ je kreiran plan tržišnog nastupa potencijalnog proizvoda hotela „Sheraton“ u Novom Sadu u skladu sa potrošačkim navikama poslovnih gostiju.

OKVIR ISTRAŽIVANJA

Hotel „Sheraton“ u Novom Sadu je relativno nov hotel i predstavlja jedan od malobrojnih hotela u ovom gradu koji su namenjeni poslovnim gostima, a takođe je i prvi globalni brend koji je otvoren u Novom Sadu. Uprkos tome, praksa je pokazala da ovom hotelu nedostaje dodatni sadržaj za poslovne goste koji ne samo da posećuju ovaj hotel iz poslovnih razloga, kao što su razne konferencije i sastanci koji traju i po nekoliko dana, već im je u toku boravka potrebno i vreme za odmor i relaksaciju. Ovo nužno zahteva poseban prostor namenjen ovom tipu gostiju, što podrazumeva i izdvojen prostor i njegovu opremljenost u skladu sa potrebama gostiju. Kako bi se nova poslovna jedinica dobro plasirala na tržištu, neophodno je napraviti adekvatan plan promotivnih aktivnosti.

Promocija kao instrument marketing miksa ima komunikativni karakter i u hotelskoj industriji se koristi sa ciljem da se gosti informišu o sadržaju određenog hotela i njegovim pogodnostima i da ih podstaknu na odabir baš tog hotela (Bogdanović, 2016). Upravo zbog toga je važno da se potrebe poslovnih gostiju u što većoj meri zadovolje kako bi privukli nove goste i podstakli stalne goste na ponovni dolazak. Ovo se može postići uvođenjem dodatnog sadržaja za poslovne goste u hotelu „Sheraton“ u Novom Sadu.

Ovde su poslovni gosti kao strana tražnje na tržištu dosta zahtevni u smislu potreba koje je potrebno zadovoljiti. Turistička tražnja je u centru fokusa svake marketinške aktivnosti i treba je posmatrati u kontekstu ekonomske kategorije jer je turistička tražnja pre svega količina turističkih dobara, robe ali i usluga u ovom slučaju, koje turisti ili gosti žele da prihvate za određenu cenu. Dolazi se do zaključka da je turistička tražnja u velikoj zavisnosti od ekonomskih mogućnosti potrošača. Hotelska ponuda treba da se prilagodi što većem broju gostiju kada je u pitanju formiranje cena (Horvat, 2015). Pošto hotel „Sheraton“ pripada internacionalnoj hotelskoj grupi „Marriott“, cene noćenja zavise od menadžmenta prihoda koji diktira visinu cene na svakodnevnom nivou, međutim, cene dodatnih sadržaja u hotelu se mogu formirati na nivou hotela u zavisnosti od različitih lokalnih ekonomske faktora. Ovde važnu ulogu imaju različite marketinške strategije formiranja cena.

Kako bi se promotivne aktivnosti realizovale, neophodno je obezbediti određeni budžet za tu namenu. Iznos ukupnih finansijskih sredstava koja su potrebna za promociju za određeni vremenski period, u ovom slučaju je to period od šest meseci, obuhvata iznos sredstava za promociju po stawkama kojima je detaljno predstavljena kalkulacija na osnovu koje se došlo do iznosa. Rezultati koje je dala određena promotivna aktivnost se mogu videti u dužem vremenskom periodu, zbog toga je dobro posmatrati troškove promotivnih aktivnosti kao jednu vrstu investicionih aktivnosti (Ubavić, 2015). U vezi sa merenjem efekata ovih aktivnosti javlja se problem određivanja faktora koji su uticali na rezultate koji su dobijeni. U literaturi se nalaze dva moguća rešenja za ovu problematiku, a to su sagledavanje direktnе promene u obimu realizacije i sagledavanje interesovanja koje je promocija izazvala, u ovom slučaju kod poslovnih gostiju. Upravo zbog ovoga je važna povratna sprega o kojoj će detaljnije biti reč u narednim poglavljima (Stefanović, Gligorijević, 2010).

Iz svega navedenog se može zaključiti da je važno obratiti pažnju na dodatne sadržaje u poslovnim hotelima koji su namenjeni poslovnim gostima, što je vrlo kompleksno u pogledu izrade i kreiranja plana promotivnih aktivnosti za hotelske proizvode. Hotel „Sheraton“ ima karakter poslovnog hotela, međutim, gostima koji ovde borave često nedostaju dodatni sadržaji u vidu potrebe za izdvojenim prostorom za odmor i relaksaciju, kao i za produktivan boravak. U te svrhe je kreiran plan promotivnih aktivnosti „Sheraton Tea Lounge“, kao nove poslovne jedinice u okviru F & B sektora namenjene poslovnim gostima ovog hotela.

MATERIJALI I METODE

U ovom poglavlju su prikazane analize pojedinih faktora koji su odlučujući za odabir adekvatnih promotivnih aktivnosti i izbora medija koji su najpogodniji za proizvod „Sheraton Tea Lounge“. Pre svega je bilo potrebno utvrditi dosadašnji napredak hotela po pitanju razvijanja samog „Food & Beverage“ sektora, kao i utvrditi ciljni segment kojem se ponuda prilagođava, ali i same ciljeve i strategije promocije.

ANALIZA SITUACIJE

Hotel „Sheraton“ u Novom Sadu je prvi „Sheraton“ hotel u ovom gradu i kao takav je značajno doprineo poboljšanju novosadskog ugostiteljstva. Otvoren je za javnost 2018. godine u kategoriji hotela sa četiri zvezdice. Hotel raspolaže sa 150 soba visokog komfora, a kao deo proširene ponude gostima su na raspolaganju „Wellness & Spa“ centar, „Sheraton Club Lounge“, teretana, restoran, bar, nekoliko konferencijskih sala sa vrhunskom opremom i druge pogodnosti (www.sheratonnovisad.rs). Hotel pripada jednom od najkonkurentnijih ugostiteljskih objekata u Novom Sadu. Hotel „Sheraton“ pripada najvećem hotelskom lancu na svetu „Marriott“ i posluje po njihovim standardima. Namenjen je pretežno poslovnim gostima, tako da je celokupna ponuda hotela fokusirana na njihove potrebe. U sklopu hotela „Food&Beverage“ sektora se nalaze restoran „Peppermint“, bar „Wine & Tapas“ i pušački deo „Coffe & Tea“. Najnoviji dodatak bio bi „Sheraton Tea Lounge“ koji će se nalaziti na desetom spratu hotela, sa panoramskim pogledom na grad.

„Food & Beverage“ sektor je od otvaranja uveo različite ponude i promocije u cilju privlačenja različitih kategorija gostiju. Na početku poslovanja je uveden „Sunday Brunch“, odnosno adaptacija tradicionalnog, nedeljnog, porodičnog ručka, kombinovana sa zapadnjačkim obrokom između doručka i ručka. Ova ponuda je privukla veliki broj porodica i promovisana je kao porodična ponuda, sa akcentom na decu kao goste. Ponuda je prilagođena porodicama sa decom, a neka jela su posebno pripremljena za decu. Obroci za decu se nude po ceni koja je više od 50% niža u odnosu na cene jela za odrasle osobe. U toku 2019. godine je otvorena i bašta „Sheraton Garden“ u sklopu restorana, a kasnije te godine je uveden u ponudu i

„Aperitivo“, odnosno koktel-žurka petkom uveče. Ova ponuda je dostupna početkom leta, kada temperature omogućavaju boravak u bašti, a za tu priliku su specijalno osmišljeni i kreirani kokteli i napici po promotivnim cenama. „Aperitivo“ je imao mlade ljude i regularne goste hotela kao ciljnu grupu i imao je koncept organizacije sličan kafićima u Novom Sadu. Još jedna inovacija u toku 2019. godine je bila „Jazz Night“, odnosno veće džez muzike koje se održava četvrtkom uveče, a gosti su, osim hotelskih, i građani Novog Sada. Stvara se specijalan ambijent, sa svećama na stolovima i prigušenim svetlima, a gosti uživaju u živoj muzici.

Pored navedenih ponuda, hotel organizuje različite proslave povodom Nove godine i Dana zaljubljenih, a na odeljenju banketa je moguće organizovati različite proslave i venčanja. Primetan je trend organizovanja događaja po danima nedelje, što znači da su određeni sadržaji dostupni gostima samo u toku određenih dana u nedelji. Takođe se može zaključiti da hotel pokušava da privuče različite kategorije gostiju pored poslovnih ljudi. Hotel ima svoj sajt, kao i Instagram stranicu preko koje se najviše promoviše.

„Sheraton“ redovno učestvuje na sajmovima turizma, u cilju približavanja ponude potencijalnim potrošačima. Periodično vrši promociju putem radija, na određenim radio-stanicama sa nacionalnom i lokalnom frekvencijom. Pored navedenog, zastupljeno je i oglašavanje u različitim turističkim časopisima (u časopisima specijalizovanim za „Spa & Wellness“), a promocija u dnevним listovima se praktikuje u cilju povećanja publiciteta hotela (prilikom svečanog otvaranja hotela „Sheraton“, osvajanja nagrada i dr.).

IZBOR CILJNOG SEGMENTA

Hotel „Sheraton“ je namenjen prvenstveno poslovnim gostima i njihovim potrebama. Ciljni segment „Sheraton Tea Lounge“ će stoga biti poslovni gosti hotela koji odsedaju u njemu. Kao što je prethodno istaknuto, poslovni ljudi kao gosti su specifični u pogledu zahteva i potreba koje imaju. Istraživanja pokazuju da će poslovni segment turizma da poveća prihode sa 1,3 triliona američkih dolara iz 2016. godine, na 1,7 triliona dolara u 2021. godini, kako se predviđa. Razlog za ovo povećanje jeste povećan broj konferencija, poslovnih događaja i sajmova koji zahtevaju prisustvo profesionalaca, kao i potreba kompanija da dodaju ljudski faktor u svoje poslovanje radi što ličnijeg odnosa sa klijentima (www.businesstravelnews.com). Ovo predstavlja potencijalnu priliku za sve hotele, posebno poslovne, upravo zbog nesezonskog karaktera poslovnog turizma. Dodatna prednost je činjenica da je lako predvideti budući dolazak poslovnih gostiju upravo zbog poslovnih događaja. Često se dešava da posao pojedinca zahteva učestali dolazak na istu destinaciju, koji može postati stalan gost ukoliko je zadovoljan boravkom u hotelu (www.oaky.com). Poslovni gosti zahtevaju besplatnu, brzu i kvalitetnu internet konekciju, kao i dovoljan broj utičnica za različite kompjuterske uređaje i opremu. Dodatnu pogodnost u hotelu predstavljaju manji prostori za održavanje sastanaka, a takođe su im potrebne i brzo dostupne usluge, poput „Room service“ i hemijskog čišćenja. Pored navedenog, ova vrsta gostiju ima veliku potrebu za prostorima koji stimulišu produktivnost i odmor. Gostima je potreban udoban prostor za opuštanje i rad, uz mir i tišinu. Javni prostori u kojima mogu da popiju piće, slušaju opuštajuću muziku uz panoramski pogled su ono što svaki poslovni gost traži (www.jtbusabusinesstravel.com). Istraživanje iz 2002. godine ukazuje na specifičnosti zahteva poslovnih gostiju u odnosu na polnu strukturu. Zaključeno je da žene kao poslovni gosti posebnu pažnju obraćaju na dizajn enterijera, sigurnost i hranu, dok muškarci ističu važnost bara i „lounge“ prostora, kao i dostupnost restorana i fleksibilnog radnog vremena ovih ponuda (Lockyer, 2002). „Sheraton Tea Lounge“ nudiće sve što je potrebno poslovnim ljudima. Lokacija na desetom spratu omogućava panoramski pogled na Novi Sad, a pored toga biće obezbeđeni mir i tišina koje gosti ne bi mogli da dobiju u restoranu u prizemlju hotela, gde se nalazi i recepcija. Pored toga, moći će da probaju neke od najkvalitetnijih čajeva, posebno odabranih mešavina ukusa i mirisa, kao i niz zdravih deserta iz poslastičarnice. „Sheraton Tea Lounge“ biće dostupan gostima svakog dana u nedelji, sa istim radim vremenom kao i restoran. U sklopu „Sheraton Tea Lounge“ postojaće i dve manje odvojene prostorije za održavanje sastanaka sa svim pogodnostima i opremom koji su potrebni.

CILJEVI I STRATEGIJE PROMOCIJE

Kako bi promotivne strategije bile formirane, neophodno je prvo formulisati promotivne ciljeve. Mogu se izdvojiti ekonomski ciljevi promocije koji su usmereni na povećanje obima prodaje celokupnog „Food & Beverage“ sektora. „Sheraton Tea Lounge“ sa svojom ponudom treba da poveća posetu gostiju u okviru hotela, a otvoren karakter ove poslovne jedinice podrazumeva da će biti dostupna i spoljnim gostima koji nisu gosti hotela, odnosno nemaju sobu u hotelu. Pored ekonomskih ciljeva, uzeti su u obzir i komunikacioni ciljevi, koji se odnose na jačanje imidža hotela „Sheraton“ kao poslovnog hotela. Na ovaj način će se ojačati lojalnost već postojećih gostiju ali i kompanija, kako domaćih tako i stranih, koje šalju svoje zaposlene u hotel „Sheraton“, a stvorila bi se i nova, potencijalna klijentela sa teritorije Novog Sada. Ponuda „Sheraton Tea Lounge“ će biti fokusirana na selekciju kafe, čajeva i laganih, zdravih deserta, što pruža mogućnost za partnerstva sa lokalnim proizvođačima i dobavljačima. Ovim se pruža mogućnost da se dodatno ojača

komunikacija sa već ugovorenim, ali i novim poslovnim partnerima.

Ciljevi promotivnih aktivnosti mogu biti, u ovom slučaju, informisanje već postojećih i novih, odnosno potencijalnih gostiju o novom proizvodu hotela „Sheraton“, ali i podsećanje na ponudu preduzeća. Cilj svake promocije je da privuče potencijalne goste i da ih upozna sa novim proizvodom i da im ukaže na njegove prednosti. U literaturi se javljaju razni ciljevi promocije koji su preporučuju hotelskim preduzećima, neki od njih su akcijski ciljevi koji su usmereni na potencijalne goste koje treba privući i podstići ih na korišćenje neke usluge, zatim ciljevi poruke koji zavise od načina promocije pa u skladu sa time mogu da služe za informisanje gostiju ili kao podsticaj na potrošnju. Nezaobilazni su i komunikacijski ciljevi koji se odnose na formiranje stava i mišljenja gostiju o hotelu „Sheraton“ (Sudar, Keller, 1994).

Prema istraživanju iz 2009. godine, koje se bavilo definisanjem najbolje marketing strategije za hotelske brendove, strategije koje su orijentisane na potrošače su isplativije u odnosu na one koje su orijentisane na konkurenčiju. Odabirom marketing orientacije hotel omogućava dugoročno zadovoljenje potreba svojih gostiju (Dev, et al., 2009). Kao odgovarajuća za plasiranje usluga „Sheraton Tea Lounge“ može se odabratи marketing strategija privlačenja. Ova strategija se naziva i „pull strategy“, a odnosi se na strategiju koja ima cilj da privuče potrošača ka proizvodu. Ona je fokusirana na potrošače, kao odgovor na potrebe i zahteve tražnje. U okviru ove strategije se koriste različiti instrumenti promocije poput društvenih mreža, e-mail marketinga, unapređenja prodaje, „Word-of-Mouth“ i dr.

Prednosti ove strategije su brojne, neke od njih su uspostavljanje direktnog kontakta sa potrošačima i stvaranje lojalnosti potrošača. „Pull strategy“ je uglavnom efikasnа kada već postoji visok stepen lojalnosti brendu. U slučaju hotela „Sheraton“ to ne predstavlja problem, jer je već pozicioniran kao jak brend, što je dodatno istaknuto pristupanjem ovog brenda u hotelski lanac „Marriott“ koji je globalni lider u hotelijerstvu.

Pored toga, ova strategija zahteva i visoku tražnju za proizvodom ili uslugom, što je komplikovano kada je tržište prezasićeno konkurenčijom. U Novom Sadu postoji mali broj hotela koji su namenjeni specifično poslovnim gostima, tako da konkurenčija nije suviše razvijena. Ovo dodatno omogućava efikasnost strategije privlačenja, ako se uzme u obzir da je celokupna ponuda hotela „Sheraton“ prilagođena poslovnim ljudima (corporatefinanceinstitute.com).

DEFINISANJE PROMOTIVNOG MIXA

Turistička propaganda je jedan od instrumenata promotivnog miksa. Predstavlja svaku delatnost koja pomoći dobro organizovanih i smišljenih propagandnih akcija ima svrhu da pridobije i privuče turiste da posete neku zemlju, područje, mesto (Popesku, 2013).

Na osnovu istraživanja koja su sprovedena za 2021. godinu, dobijeni su podaci da je promocija putem elektronske pošte drugo najvažnije sredstvo promovisanja, posle društvenih mreža, kao što je i prikazano na Slici 1 (kinsta.com). Hotel „Sheraton“ u svojoj bazi podataka raspolaze sa adresama elektronske pošte poslovnih gostiju koji su članovi „Marriott Bonvoy“ programa lojalnosti. Na ovaj način će distribucija promocijonog sadržaja „Sheraton Tea Lounge“ ponude biti znatno olakšana. Hotel „Sheraton“ ima svoju zvaničnu Instagram stranicu i ona predstavlja najažurniji izvor informacija o dešavanjima u hotelu, poput predstava, proslava, specijalnih ponuda i sličnih usluga. Takođe, postoji i poseban Instagram nalog za restoran „Peppermint“, gde se redovno objavljuju sva obaveštenja i novosti o ponudi restorana. Za „Sheraton Tea Lounge“ će biti napravljen poseban Instagram nalog, zbog prostorne i konceptualne odvojenosti od samog restorana. Internet sajt hotela „Sheraton“ sadrži najosnovnije informacije o hotelu i njegovim sadržajima, međutim ne nudi informacije o ponudama i promocijama. Uprkos tome, na

sajtu će biti istaknute osnovne informacije za „Sheraton Tea Lounge“, kao što su lokacija, radno vreme, potreba za rezervacijom stolova, kao i ostale mogućnosti koje ovaj prostor nudi. Unapređenje prodaje, koje je fokusirano na potrošače, obuhvata alate poput besplatnih poklona i uzoraka, popuste, kupone i slično (www.feedough.com). Hotel „Sheraton“ svojim „VIP“ gostima poklanja vaučer prilikom njihovog dolaska u hotel. Isto može da se uradi za poslovne goste koji će prilikom prijavljivanja u hotel dobiti vaučer za „Sheraton Tea Lounge“ na kom će se nalaziti usluge koje mogu da dobiju besplatno (na primer: dve besplatne kafe, dva čaja po izboru, deserti po izboru i slično). Ovo se pokazalo kao efektivna metoda za jačanje lojalnosti gostiju ovog hotela. Gostima „Sheraton Tea Lounge“ će biti odobreni i omogućeni popusti određenim datumima, kao što su sajamski dani, ili danima u toku nedelje, kao što je petak, kada će moći da dobiju određeni napitak, čaj ili kafu gratis. Gostima takođe mogu biti odobreni popusti na korišćenje određene usluge, kao što je korišćenje sobe za sastanke, kada bi im cena usluge hrane i pića bila snižena u određenom procentu. Britanska tradicija je čaj u pet popodne ili „High Tea“, što takođe može biti vremenski okvir za popust određenih vrhunskih čajeva.

Lična prodaja u ugostiteljstvu je sastavni deo usluživanja gostiju, a osoba koja uslužuje gosta, svojim znanjem i veštinama može značajno da poveća potrošnju gosta. Zaposleno osoblje prolazi kroz različite treninge i obuke kako bi na što kvalitetniji način uslužili gosta i povećali potrošnju u „Food & Beverage“ sektoru.

Word-of-mouth tj. usmena reč je ubičajeni oblik komunikacije od usta do usta, gde jedna osoba drugoj prenosi informacije o određenom proizvodu ili usluzi kako bi je preporučila i prenela utiske (dictionary.cambridge.org). Istraživanje sprovedeno na osnovu podataka iz 2019. godine na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država pokazalo je da čak 78% osoba bira restoran na osnovu preporuke prijatelja ili porodice (pos.toasttab.com). U slučaju „Sheraton Tea Lounge“ su to poslovni ljudi koji su imali prijatno iskustvo i preporučiće hotel kolegama. Zbog toga je važno ostaviti dobar utisak na goste koji dolaze, posebno na one koji su tu prvi put.

Slogan, odnosno apel za proizvod, glasiće: „Beyond Tea“. Ovaj slogan je odabran u skladu sa porukom hotelskog lanca „Sheraton“ koja glasi „Go Beyond“ (www.hotelbusiness.com). U Tabeli 1 su prikazana sredstva promocije koje koristi hotel „Sheraton“ i ona koja bi se koristila za promociju novog proizvoda.

Tabela 1. Sredstva promocije koje koristi hotel „Sheraton“. Izvor: autori.

Sredstva promocije hotela „Sheraton“	
Vrsta sredstva	Opis sredstva
E-mail marketing	Slanje gostima mejlova promotivnog karaktera
Marketing na društvenim mrežama	Prvenstveno objave na Instagramu
Zvanični sajt hotela	Nudi osnovne informacije
Unapređenje prodaje	Vaučeri sa pogodnostima i popusti na articlje
Lična prodaja	Odnos uslužnog osoblja prema gostima
Direktna prodaja	Veština komuniciranja i prodaje osoblja
Word of mouth	Prenošenje pozitivnog iskustva gostiju
Slogan	Usklađen sa porukom hotelskog lanca

UTVRĐIVANJE TERMINA PROMOCIJE

Realizacija promocije za „Sheraton Tea Lounge“ odvijaće se tokom februara, marta, aprila, maja, septembra i oktobra. Zvanično otvaranje ove poslovne jedinice će biti 1. 3. 2022. godine. Datum otvaranja je odabran na osnovu procena koncentracije poslovnih događaja i poslovnih gostiju u hotelu „Sheraton“, ali i u Novom Sadu. Najfrekventniji meseci u kontekstu poslovnog prometa i kongresnog turizma su mart, april, maj, september i oktobar. Odvojeno je posebno vreme koje je potrebno za završne pripreme i detalje pred otvaranje ove poslovne jedinice. U periodu pripreme predviđena je i dodatna obuka za zaposleno osoblje.

U ovom slučaju je promocija elektronskom poštom najznačajnija. Prema istraživanju koje je sprovela kompanija koja je kreirala marketing softver „GetResponse“, na osnovu uzorka od 2,85 miliona mejlova koji su poslati preko njihovog softvera, dobijeni su podaci koji su kategorisani na osnovu geografskog porekla korisnika. Prema ovom istraživanju, najbolji dan za slanje mejlova u Centralnoj i Istočnoj Evropi je ponedeljak (www.getresponse.com). Pošto su poslovni gosti uglavnom sa teritorije Evrope, termin koji je odabran za marketing promociju „Sheraton Tea Lounge“ putem elektronske pošte je svaki drugi ponedeljak tokom odabralih meseci. Takođe je sprovedeno i istraživanje o najefektivnijem vremenu za kaćenje objava na aplikaciji Instagram. Istraživanje je sproveo „Sprout Social“ na osnovu podataka više od 20 hiljada korisnika ove aplikacije širom sveta. Na osnovu rezultata istraživanja, zaključeno je da su najbolji dani za objave u toku nedelje utorak, ponedeljak i petak, dok je najlošiji dan nedelja (sproutsocial.com). Odabrani dani za promociju „Sheraton Tea Lounge“ na Instagramu su utorak i petak, svake nedelje u toku meseci koji su navedeni.

Sajt hotela „Sheraton“ služi isključivo za prezentaciju osnovnih usluga hotela sa minimalnim informacijama o ostalim uslugama, posebno restoranskog dela. Na sajtu se moraju pružiti sve informacije koje su relevantne gostima koji planiraju da posete hotel. Informacije o „Sheraton Tea Lounge“ će biti postavljene u okvir restoranskih usluga.

Danas reklame nisu ograničene samo na televiziju. Postoji mogućnost reklamiranja na platformama kao što je YouTube. Televizija je još uvek jedno od najčešćalijih sredstava koja se koriste prilikom promocije. Potrebno je kontaktirati TV stanice i dobiti podatke o gledanosti njihovih kanala ili pojedinih emisija. Uz pomoć statistike o gledanosti, može se adekvatno odabrat određena grupa kanala koji imaju veću gledanost ciljne grupe, u ovom slučaju poslovnih ljudi. Pored izbora kanala, potrebno je odrediti i period dana u kojem će se emitovati reklama. Korišćenje lokalnih TV stanica može da bude dobar izbor prilikom promovisanja restoranskih usluga, zbog orientacije na određene potrošače i poznavanja kretanja gledanosti na lokalnom tržištu.

Reklame se mogu distribuirati i preko onlajn platformi, kao što je YouTube, ili društvenih mreža, kao što je Facebook, a „gledaoci“ se mogu targetirati na osnovu njihovih profila i afiniteta. Novine i papirni mediji su još uvek zastupljeni kao sredstva promocije. Prema istraživanjima u Sjedinjenim Američkim Državama, 169 miliona odraslih ljudi, što čini oko 70% populacije ove države, još uvek čita novine svakog meseca, u elektronskoj i štampanoj formi. Ovaj način oglašavanja tipično košta mnogo manje, u odnosu na reklame na TV kanalima. Dnevni listovi su znatno jeftiniji u odnosu na nedeljne ili mesečne, a tiraži su im primetno veći, a veća količina oglasa podrazumeva i popuste (marketing.sfgate.com).

Odrasli ljudi između 35 i 44 godine uglavnom slušaju radio-stanice koje puštaju rok muziku i savremenu muziku. Ljudi najčešće slušaju radio u automobilu, na putu do posla i kada se vraćaju kućama, odnosno u ranim jutarnjim časovima i u popodnevnim časovima (linchpinseo.com). Radio-oglasi za „Sheraton Tea Lounge“ će se emitovati na radio-stanicama „Radio S“ i „Radio Index“ jer ove stanice imaju publiku koja odgovara karakteristikama poslovnih ljudi.

Odabrane su novinske reportaže koje će se pojaviti u dnevnim listovima „Novosti“ i „Blic“. U Tabeli broj 2 su prikazani meseci u kojima će se vršiti određene promotivne aktivnosti, kao i njihova učestalost.

Plakati predstavljaju efikasan način za privlačenje pažnje. Plakati mogu biti u formatima koji se kaže u enterijeru i eksterijeru, a posebno su upadljivi bilbordi. Plakati mogu da se prikazuju i u elektronskoj formi, kao baneri ili pop-up oglasi na sajtovima, stoga su vrlo univerzalni i korisni kao promotivni materijal (venngage.com).

Sajmovi su kao poslovni događaji izuzetno važni, jer privlače i okupljaju veliki broj ljudi koji ih posećuju, kao i kompanija koje učestvuju i izlažu na sajmovima. Za promociju „Sheraton Tea Lounge“ su odabrani sajmovi turizma u Beogradu i u Novom Sadu.

Tabela 2. Termini promocije. Izvor: autori

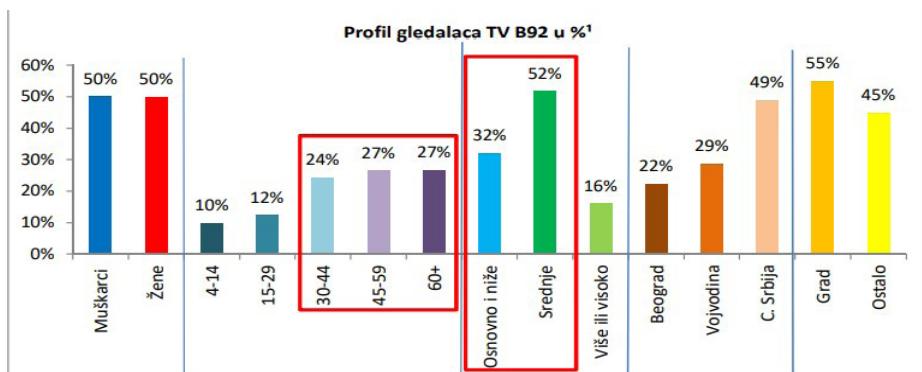
MESEC	FEB	MAR	APR	MAJ	SEP	OKT
KANAL						
Priprema	1–28	Otvaranje 1. marta				
Društvene mreže	Objave na instagramu svake nedelje utorkom i petkom.					
Plakati	Na dan sajma.					Na dan sajma.
Elektronska pošta	Prvog i trećeg ponedeljka u mesecu.					
Sajam	24–27 Beograd					03–05 Novi Sad
Veb-sajt		Dva puta mesečno				
TV oglasi		Dva vikenda u mesecu				
Novinski oglasi	Jednom nedeljno.	Jednom nedeljno.	Jednom nedeljno.	Jednom nedeljno.	Jednom nedeljno.	Jednom nedeljno.
Radio-oglasi	Svakog petka i ponedeljka	Svakog petka i ponedeljka	Svakog petka i ponedeljka	Svakog petka i ponedeljka	Svakog petka i ponedeljka	Svakog petka i ponedeljka
Novinske reportaže	Druge nedelje			Druge nedelje	Druge nedelje	Druge nedelje
Konferencije za novinare	Na dan sajma.	Na dan otvaranja.				Na dan sajma.

REZULTATI

U ovom poglavlju su formirani medija plan, odnosno plan kojim su prikazani konkretni medijski kanali, poput radio-stanica, televizijskih kanala i dnevnih listova, preko kojih će se vršiti promocija „Sheraton Tea Lounge“ proizvoda, kao i vremenski periodi i učestalost promocije na ovim kanalima. Ovaj plan je formiran na osnovu analize istraživanja tendencija poslovnih gostiju i njihovih potreba u prethodnom poglavlju, kao i na osnovu izbora strategija i ciljeva promocije. Formiran je finansijski plan, odnosno budžet za ostvarivanje planiranih promotivnih aktivnosti, sa detaljno opisanim stavkama.

MEDIJA PLAN

Podaci iz 2015. godine pokazuju da je televizija vodeći medij kada je u pitanju oglašavanje u Srbiji, a čini 53% ukupnog tržišta. Najveći ideo u oglašavanju imaju televizijske stanice sa nacionalnom frekvencijom, a na prvom mestu je TV Pink sa 36,4% udela, zatim Prva TV sa 22,9%, RTS 1 sa 13,6% i B92 sa 12% udela (b92s.net).

Slika 1. Profil gledalaca TV B92 u %. Izvor: IPSOS, 2015.

TV B92 je najznačajniji zbog starosnog profila gledalaca ovog kanala. Prosečna starosna dob gledalaca ovog kanala je oko 40 godina (IPSOS, 2015). Na Slici 1 se može videti grafički prikazan izveštaj IPSOS-a iz 2015. godine koji prikazuje profil gledalaca specifično za televizijski kanal B92. U Tabeli 3 su prikazani termini promocije na kanalima B92 i RTS1 u toku 6 meseci.

Tabela 3. Medija plan za TV kanale. Izvor: autori.

Kanal	FEB	MAR	APR	MAY	SEP	OKT
RTS 1	Petak 19.00 – 20.00					
B92	Četvrtog vikenda 19.30 – 20.00					

Radio je mnogo manje zastupljen medij oglašavanja i čini samo 4% udela na tržištu Srbije. Radio je kao medij mnogo fleksibilniji i mobilniji od televizije, a danas postoje i

radio-stanice koje se mogu emitovati putem interneta, pa su samim tim dostupne i na tzv. „pametnim“ uređajima. Na Slici 3 se nalazi prikaz udela nacionalnih radio-stanica u ukupnom auditorijumu u procentima. Iz navedenog se može primetiti velika zastupljenost stanice „Radio S“, sa učešćem na ukupnom tržištu od 20%, a zatim i „Radio Indeksa“ sa učešćem od 4,9%. Takođe su zastupljeni i „Radio B92“ sa učešćem od 3,2% i „HIT FM Radio „sa 3,1% učešća (IPSOS, 2015).

Komercijalne radio stanice sa nacionalnom frekvencijom ³	Učešće u % na ukupnom tržištu	Učešće u % na relevantnom tržištu
Radio S	19.6%	63.8%
Radio Index	4.9%	15.8%
Radio B92	3.2%	10.4%
HIT FM RADIO	3.1%	10.0%

³Ipsos Strategic Marketing, Radio SW

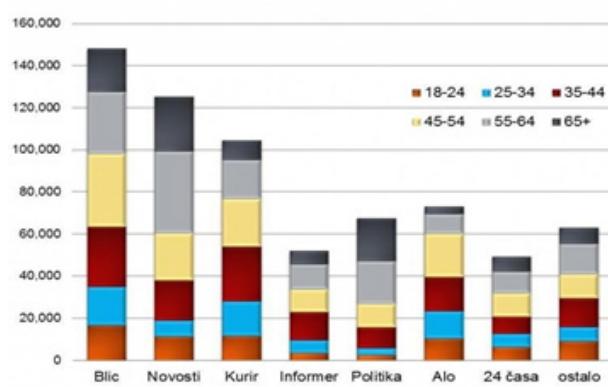
Slika 2. Učešće radio-stanica na medijskom tržištu. Izvor: IPSOS, 2015.

Na Slici 2 su, prema izveštaju IPSOS-a iz 2015. godine, tabelarno prikazana učešća pojedinih radio-stanica na medijskom tržištu. Tabela 4 prikazuje termine u kojima će se odvijati promocija na radio-stanicama „Radio S“ i radio „Index“, po mesecima.

Tabela 4. Medija plan za radio-kanale. Izvor: autori.

Stanica	FEB	MAR	APR	MAY	SEP	OKT
Radio S	Ponedeljak 08h I 18h					
Radio Index	Petak 07h I 17h	Petak 07h I 7h	Petak 07h I 17h	Petak 07h I 17h	Petak 07h I 17h	Petak 07h I 17h

Istraživanje koje je sprovela agencija „Research Solutions Partner“ u 2014. godini je analizirala čitanost dnevnih listova u Srbiji, na uzorku od 1170 ispitanika. Ovo istraživanje, čiji su rezultati prikazani na Slici 4, pokazalo je da najveću čitanost ima „Blic“, zatim „Novosti“ i „Kurir“. Čitaoci između 35 i 44 godina uglavnom čitaju „Blic“, „Informer“ i „Kurir“ (marketingmreza.rs).

Slika 4. Čitanost dnevnih listova po starosti.
Izvor: marketingmreza.rs.

U Tabeli 5 su prikazani termini po mesecima u kojima će se realizovati promocija u novinskim listovima „Blic“ i „Novosti“.

Tabela 5. Medija plan za dnevne listove. Izvor: autori.

Dnevni list	FEB	MAR	APR	MAJ	SEP	OKT
Blic	Prve nedelje, ponedeljak					
Novosti	Druge nedelje, petak					

FINANSIJSKI PLAN

Na osnovu aktuelnih cena, formiran je finansijski plan koji obuhvata sve neophodne troškove za realizaciju promotivnih aktivnosti „Sheraton Tea Lounge“. Ukupan iznos koji je potreban za promociju je 20,959 €. U taj iznos uključeni su troškovi pripreme promocije koju će vršiti marketing agencija, po ceni od 700 €, zatim troškovi oglašavanja na društvenim mrežama poput Instagram aplikacije, u iznosu od 480 € u toku 6 meseci promotivnih aktivnosti. Promocija na sajtu hotela, kao i promocija elektronskom poštom, ne iziskuje nikakve troškove jer će se odvijati u sklopu IT sektora hotela. Oглаšavanje na televizijskim stanicama u toku šest meseci na kanalu „B92“ iznosiće 4000 €, a na kanalu „RTS 1“ 2900 €. Oглаšavanje na radio-stanici „Radio S“ iznosiće 400 €, dok na Radio „Index“-u 200 €, za period od šest meseci. Oглаšavanje u dnevnim listovima će iznositи 1260 € za dnevni list „Blic“, a za „Novosti“ 3900 €. U troškove promocije su uključene i tri novinske reportaže, čiji će ukupni troškovi biti 255 €. Grafička sredstva koja će se koristiti su brošure dimenzije 16 x 16 cm, plakati dimenzije B3 i dva velika plakata dimenzija B0, čiji će ukupan trošak iznosići 1170 € (www.eliteprint.rs). Konferencija za novinare će se održati tri puta u toku šestomesečne promocije, a održaće se u konferencijskoj sali hotela, stoga nisu uračunati troškovi zakupa, već troškovi osveženja za učesnike u iznosu od 150 € za sve tri konferencije. „Sheraton Tea Lounge“ nastupaće i na Novosadskom sajmu turizma, kao i na Beogradskom sajmu turizma. Troškovi zakupa izložbenog prostora na Novosadskom sajmu u Hali 1, za tri dana, iznosiće 3258 €. U taj trošak su uračunate i dnevnice predstavnika hotela u iznosu od 270 € za sva tri dana trajanja sajma. Troškovi zakupa izložbenog prostora na Beogradskom sajmu u Hali 1 iznosiće 2286 €, uključujući dnevnice predstavnika (beogradskisajamturizma.rs). Potrebno je napomenuti da troškovi pojedinih stavki nisu fiksni i mogu varirati u zavisnosti od doba godine, odnosno sezone, kao i nepredviđenih situacija.

Tabela 6. Finansijski plan. Izvor: autori.

Vrsta troškova		Troškovi po stavkama	Ukupni troškovi
Priprema promocije	Priprema	Promotivna agencija	700€
Društvene mreže	Društvene mreže	10€ po objavi 2 dana u nedelji= 8 objava mesečno 8 x 6 meseci=48 x 10€	480€
Elektronska pošta	Slanje e- mailova	Ne košta ništa	/
Veb-sajt	Veb-sajt	Održava ga IT sektor hotela	/
TV oglasi	TV B92	Trajanje 10 sek = 400€ 2 dana x 5 meseci = 10 puta 400€ x 10	4000 €
	TV RTS 1	Trajanje 10 sek = 580€ 1 petak x 5 meseci = 5 puta 580€ x 5	2900 €
Radio-oglasi	Radio S	Trajanje 5 sek/20€ 4 dana x 6 meseci = 20 puta 20€ x 20	400€
	Radio index	Trajanje 5 sek / 10€ 4 dana x 6 mesec = 20 puta 10€ x 20	200€
Novinski oglasi	Blic	1 oglas (1/4 strane) = 210 € 1 oglas mesečno x 6 meseci 210€ x 6 meseci	1260€
	Novosti	1 oglas (1/4 strane) = 650€ 1 oglas mesečno x 6 meseci 650 € x 6 meseci	3.900€
Novinske reportaže	Novosti	Pisanje reportaže 85€ Ukupno 3 reportaže: 3 x 85€	255€
Grafička sredstva	Štampa grafičkih sredstava	Brošure (16x16), 50 kom. x 22€ Plakati (B3), 50 kom. x 1€ Veliki plakat (B0) 10€ x 2 kom.	1170€
Konferencije za novinare	Konferencija za novinare	Sala hotela – besplatno osveženje 50 € x 3	150€
Sajam turizma	Novosadski sajam (Hala 1)	Štand 12m ² (83€/ m ²) = 996€ x 3 dana = 2988€ 3 osobe / 30€ dnevnice = 90€ x 3=270	3258€
	Beogradski Sajam (Hala 1)	Štand 12 m ² (56€/ m ²) = 627€ x 3 dana = 2016€ 3 osobe /30€ dnevnice = 90€x3 dana = 270€	2286€
Ukupno		20,959 €	

Promotivne aktivnosti se finansiraju iz raznih izvora, ali se ipak najčešćim delom finansiraju iz sredstava hotelskog objekta namenjenih sektoru marketinga i prodaje. Glavno pitanje finansijskih proračuna jeste koji iznos je potreban za uspešnu realizaciju promotivnih aktivnosti i u kojoj meri je to isplativo. Ne postoji tačan proračun na osnovu kojeg hotel može da utvrdi tačan iznos sredstava koje je potrebno izdvojiti za plasiranje novog proizvoda na tržištu ali je važno imati okvirni proračun. Takođe je vrlo teško ustanoviti u kojoj meri će promocija doprineti prodaji nekog hotelskog proizvoda jer je praktično nemoguće ustanoviti koji faktori tačno utiču na povećanje ili smanjenje prodaje i u kojoj meri (Berc Radišić, 2004).

U hotelijerstvu ipak postoje proverene metode koje se, između ostalog, koriste za utvrđivanje finansijskih sredstava promotivnih aktivnosti, od kojih su četiri uobičajene: arbitratrna metoda, metoda postotka od prodaje, metoda pariteta konkurenциje i metoda cilja i zadatka. Od ovih metoda je najadekvatnija metoda cilja i zadatka jer polazi od precizno određenih zadataka i promotivnih aktivnosti koje je potrebno ostvariti u određenom vremenskom periodu, koje definiše sektor marketinga i prodaje hotelskog objekta. Hotelski menadžment donosi odluku o ovim zadacima i ciljevima na osnovu vizija i mogućnosti preduzeća, pa se može zaključiti da proračun na neki način limitira promociju (Berc Radišić, 2004).

Važno je proceniti u kojoj meri su promotivne aktivnosti bile uspešne. Kako bi procena bila realna, potrebno je pratiti promet i troškove promotivnih aktivnosti hotela tokom dužeg vremenskog perioda uz poređenje rezultata sa prethodnom godinom. Za rezultate je potrebno strpljenje jer se efekti promotivnih aktivnosti ne moraju nužno ispoljiti kratkoročno, već mogu uticati na povećanje prodaje dugoročno. Upravo zbog toga na troškove promotivnih aktivnosti ne treba gledati kao na troškove već kao na jednu vrstu dugoročne investicije. Rezultati povećane prodaje se mogu ogledati u povećanju prometa sektora smeštaja, F & B sektora i drugih usluga hotela u dužem vremenskom periodu, na nekoliko godina. Pored toga, potrebno je ustanoviti odnos povećanog prometa i troškova promocije u tekućoj godini i uporediti ih sa prethodnom godinom. Isto pravilo se primenjuje i za procenu efekata u dužem vremenskom periodu. Zatim se porede rezultati povećanog prometa u tekućem periodu sa rezultatima povećanog prometa u prethodnom periodu. Na osnovu ovih poređenja se može doneti finalni zaključak o efektivnosti promotivnih aktivnosti koje su bile sprovedene i realizovane u periodu od 6 meseci ili nekom dužem periodu. Pozitivan rezultat znači da su promotivne aktivnosti bile uspešne i treba nastaviti sa njima i konstantno ih unapređivati i usavršavati. Suprotan rezultat treba posebno analizirati i eventualno promeniti ciljeve i metode strategija. Na Slici 5 su prikazane neke od metoda, odnosno formula za merenje efektivnosti promocije na osnovu prikupljenih podataka. Posebnu pažnju prilikom formulisanja finansijskog plana treba obratiti na analizu troškova promotivnih aktivnosti jer ih je često teško precizno utvrditi (Berc Radišić, 2004).

Učinkovitost promocije u tekućem razdoblju	=	povećani promet proizvoda troškovi promocijskih aktivnosti
Učinkovitost promocije u predhodnom razdoblju	=	povećani promet proizvoda troškovi promocijskih aktivnosti
Usporedba učinkovitosti promocije	=	povećanje prometa proizvoda u tekućem razdoblju povećanje prometa proizvoda u predhodnom razdoblju

Slika 5. Formule za merenje efektivnosti promocije. Berc Radišić, 2004.

Na osnovu istraživanja o povezanosti promotivnih aktivnosti i hotelske prodaje iz 2015. godine, koje je sprovedeno na osnovu podataka dobijenih tokom perioda od 6 godina, iz hotela u Sloveniji i Hrvatskoj, došlo se do zaključka da je primetan porast u budžetima za promotivne aktivnosti širom velikih internacionalnih hotelskih lanaca, među kojima je i „Marriott“. Ovo istraživanje je istaklo da se u nekim slučajevima budžeti za promotivne aktivnosti znatno redukuju kao vid štednje, ali promocija ipak utiče na povećanje prodajnih performansi hotela. Period u kom će se primetiti rezultati promocije ne samo da zavise od stepena realizacije promotivnih aktivnosti, već i od veličine hotela. Manji hoteli mogu primetiti pozitivne efekte promotivnih aktivnosti u znatno dužem periodu u odnosu na najveće hotele, stoga je teško egzaktno utvrditi kada i u kojoj meri će se prodaja hotela promeniti. Ovim istraživanjem je dokazano da promocija hotela utiče na povećanje hotelske prodaje i da je potrebno fokusirati se na pozitivne efekte promocije (Assaf i ostali, 2015).

Na osnovu proseka, u hotelu „Sheraton“, ukupan prihod u toku jedne godine je oko 90 miliona dinara, dok samo prihod od F & B sektora u proseku čini oko jednu trećinu tog iznosa. Od ukupnog prihoda F & B sektora, 70% je generisano u restoranu, dok je preostalih 30% nastalo u sektoru Banketa i u baru. Ovo ukazuje da bar čini oko 15% ukupnih F & B prihoda, odnosno oko 5 miliona dinara.

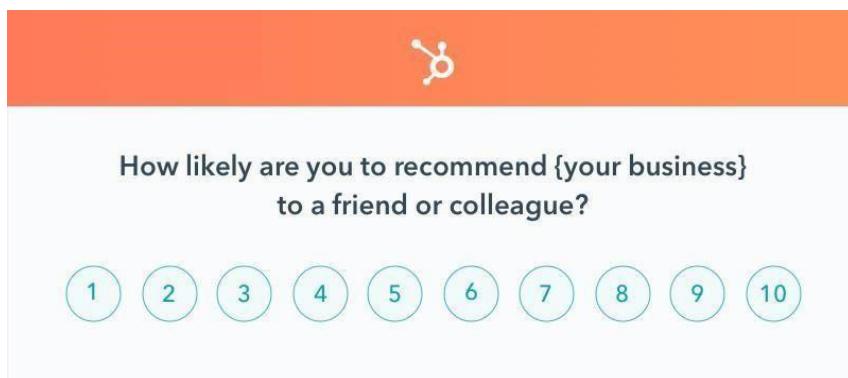
Kako je nova poslovna jedinica usko povezana sa delatnošću bara, nakon uspešnih promotivnih aktivnosti, može se predvideti sličan prihod generisan samo u ovoj poslovnoj jedinici u toku prve godine poslovanja. U prvoj godini poslovanja „Sheraton Tea Lounge“ potencijalno može ostvariti 20% manji prihod od prognoziranog, odnosno oko 4 miliona sa prognoziranim rastom do oko 5 miliona u srednjoročnom periodu od prodaje novog proizvoda. Ovo uslovljava da će ukupan porast prihoda F & B sektora biti oko 11% u prvoj godini poslovanja. Sa ovim podacima bi se mogli uporediti budući potencijalni rezultati. Treba uzeti u obzir i uticaje pandemije virusa kovid-19 na prihod hotela u toku ove godine. Teško je utvrditi da li će povećanje hotelske prodaje biti prouzrokovano promotivnim aktivnostima ili postepenim vraćanjem poslovanja u normalu uz popuštanje epidemioloških mera koje su bile na snazi do nedavno.

Istraživanje sprovedeno 2020. godine, koje se takođe odnosilo na dovođenje u vezu promotivne aktivnosti i hotelsku prodaju, pokazalo je da su u okviru velikih hotelskih lanaca, luksuzni brendovi osetljiviji na efekte pandemije ali i sličnih ekonomskih šokova, u odnosu na jeftinije brendove. Ovo istraživanje predlaže da je potrebno detaljnije istražiti kako sistemi franšize reaguju, pa čak i ublažavaju negativne efekte pandemije na svoje poslovanje, kroz adekvatne investicije u promotivne aktivnosti. Autori istraživanja takođe predlažu i model kojim se okvirno može doći do proračuna efekata na osnovu finansijskih pokazatelja koji se koriste u hotelskom poslovanju kao što su GOPPAR (Bruto operativna dobit po raspoloživoj sobi), međutim ističu da i drugi faktori utiču na obim prodaje, kao što su makroekonomske varijable, poput stope nezaposlenosti, i ekonomski rast. Ovo je dodatno naglašeno usled posledica pandemije koje su u velikoj meri uticale na poslovanje hotela širom sveta (Hsu i ostali, 2020).

POVRATNA SPREGA

Povratna sprega u marketingu predstavlja povratne informacije korisnika koje se odnose na njihovo zadovoljstvo ili nezadovoljstvo, u ovom slučaju je to reakcija potencijalnih korisnika na promotivne poruke. Povratna sprega omogućava kompanijama da prate svoj uspeh i da unapređuju svoju ponudu i svoje poslovanje (www.openpr.com). Prednost sakupljanja povratnih informacija je takođe i jačanje lojalnosti korisnika, jer su upravo stalni potrošači najveći pokretači unapređenja poslovanja.

Danas se veliki deo oglašavanja odvija preko interneta, u digitalnom svetu, dakle povratna sprega može da se dobije na osnovu statistike posećenosti naloga kompanije na društvenim mrežama, ostavljanja komentara na rezervacionim sajtovima i slično. Jedna od metoda jeste „NPS“ (Net Promoter Score) koji se meri skalom od 1 do 10 na osnovu pitanja „U kojoj meri bi ste preporučili naše usluge prijateljima ili kolegama?“. Na osnovu odgovora ispitanika na to pitanje, korisnici se mogu podeliti u tri grupe. Korisnici koji imaju negativan stav o nekom proizvodu ili usluzi neće je preporučiti prijateljima i kolegama i potrebno je posebnu pažnju posvetiti ispravljanju grešaka i nedostataka koji su do toga doveli. Korisnici koji imaju pozitivan stav o usluzi ili proizvodu daće preporuku poznanicima i kolegama, i takve korisnike je potrebno dodatno „negovati“ kako bi postali lojalni klijenti i dugoročno postali „promoteri“ usluga kompanije (www.hubspot.com). Ovo može biti izuzetno korisna metoda s obzirom na to da se „Sheraton Tea Lounge“ nalazi u hotelu „Sheraton“, tako da su adrese elektronske pošte gostiju lako dostupne za slanje ovog upitnika.

Slika 6. Primer skale za „NPS“. Izvor: <https://www.hubspot.com/customer-feedback>

Na sajтовима као што су Booking.com или Tripadvisor.com корисници могу посебно да оцене pojedinačne услуге које су користили у хотелу, те тако могу dati ocenu i komentar za restoran, kafić i slično. Često se догађа да корисници ostavljaju komentare i recenzije, a neke od njih su i negativne. Posebna pažnja treba da se obrati na takve negativne recenzije i потребно је адекватно одговорити на njih. Dobro napisan odgovor може obezбедити понован повратак госта који је bio nezadovoljan i predstavlja priliku за учење на грешкама i unapređenje poslovanja (www.forbes.com). S обзиром на то да „Sheraton Tea Lounge“ припада сектору хране и пића, најкориснија је усмена повратна спрета коју гости директно дјају osobama које су запослени у ресторану. На тај начин eventualне грешке могу бити одмах исправљене у неким slučajevima, а гостима takođe може да se ponudi kompenzacijia u vidu popusta, besplatne kafe ili čaja i slično. Istraživanje sprovedeno 2016. године у Gani se bavilo pronalaskom najefektivnijeg канала за добијање повратне информације od hotelskih gostiju. Utvrđено је да начин на који гости ostavljaju svoje utiske u velikoj meri zavisi i od njihovih демографских карактеристика. Млади гости и гости који су у средnjim godinama uglavnom јавно израžавају своје незадовољство у односу на старије и образовање госте који се чешћe privatno žale, односно преносе своје negativne reakcije prijateljima ili porodicu, што се одражава на negativnu „živu reč“ ili „word of mouth“.

Poslovni гости су махом високо образованi лjudi u средnjim godinama и нешto stariji ljudi, a po pravilu su i tehnološki освеšćeni što znači da im ne predstavlja komplikaciju da ostavljaju svoje komentare na internetu, a takođe mogu preporučiti objekat svojim kolegama ukoliko su imali pozitivno iskustvo. Važno je kreirati dobar imidž hotela kroz promotivne poruke, reklame i oglase kako bi se privuklo što više потроšača (Mavis, Dumenya, 2016).

Postoje različiti kanali којима се може прикупiti повратна информација од корисника, међутим овим истраживањем, на узорку од 171 испитаника, utvrđeno је да су preferirani kanali повратне информације разговор „један на један“ на првом месту, телефонски poziv на другом месту и картица са upitnicima за госте на трећем месту. Nije iznenađujuće što je izražavanje stavova o некој usluzi „један на један“ preferirani kanal, jer pruža efektivan odgovor на захтеве гостiju, ali i адекватно shvatanje problema на који гости nailaze. Upravo zbog тога је важно obučiti osoblje kako адекватно да rešava žalbe гостiju, ali i menadžere да identifikuju које канале за пружање повратних информација njihovi гости preferiraju (Mavis, Dumenya, 2016). Očekuje се relativan uspeh ове пословне единице с обзиром на navike гостiju ovog hotela ali i на основу trendova u hotelijerstvu koji su zastupljeni u пословним hotelima. Sve su učestalija putovanja podstaknuta пословним aktivnostima, a Novi Sad se sve više razvija u pogledu пословних активности које се одржавају u ovom gradu. Shodno tome, primetan је i porast пословних догађаја који се одржавају u ovom hotelu.

DISKUSIJA

Svrha ovog rada била је да истакне значај истраживања захтева пословних гостiju i plasiranja proizvoda намењених ovom tipu гостiju, на примеру ponude F & B сектора hotela „Sheraton“ u Novom Sadu. Posebno se ističe upozнавање se ciljnim segmentom i захтевима који ih karakterišu, ali i sa njihovim navikama i preferencijama. Na основу прикупљених података о gledanosti određenih televizijskih kanala, слушаности lokalnih radio-stanica i čitanosti listova se може primetiti specifican profil osoba koje ih koriste, који odgovaraju упрано профилу prosečnog пословног госта. Pored navedenog, citirane su brojne студије на основу којих је одабран сваки pojedinačан елемент промоције, што је од велике важности за uspešnost плана promotivnih aktivnosti. Posebno је важно način проверавања задовољства гостiju, односно „feedback“ nakon korišćenja određene usluge. Danas su razvijeni brojni alati којима се dobija повратна информација, међутим, društvene

mreže imaju ključnu ulogu u prenošenju pozitivnih, ali i negativnih stavova korisnika, zbog toga je važno posebnu pažnju posvetiti ovom faktoru. Bitno je napomenuti da su troškovi u finansijskom planu limitirani na izvore podataka dostupne sa interneta i ne moraju odražavati stvarne iznose pojedinih elemenata koji su navedeni i služe kao okvir za dalje razmatranje. Osnovna ideja ovog rada jeste plan promotivnih aktivnosti pomoću kojeg su prikazani način i proces promocije konkretnog hotelskog proizvoda, a kao takav može poslužiti za buduće planove razvijanja ponude hotela, ali i kao primer kreiranja ponude za poslovne goste koji predstavljaju sve brojniji segment turističke tražnje. Generalne preporuke za buduća istraživanja o promociji proizvoda namenjenih poslovnim gostima jesu ispitivanje potreba i zahteva poslovnih gostiju, utvrđivanje njihovih navika i načina na koji se informišu, a posebno je važno utvrditi i trenutno stanje na samom tržištu tražnje i načine unapređivanja ponude sopstvenog hotelskog proizvoda. Od ključne važnosti je konstantno proveravati stepen zadovoljstva korisnika usluga, jer jednom plasiran proizvod mora trajno da podleže ispravkama i unapređenju kvaliteta. Potrebno je buduća istraživanja posvetiti utvrđivanju faktora koji utiču na povećanje prihoda na osnovu promotivnih aktivnosti i u kojoj meri promocija hotelskih proizvoda može uticati na povećanje prihoda hotelskih preduzeća.

Ipak ovaj rad podleže određenim ograničenjima po pitanju istraživačkog rada. Izvori koji su korišćeni su u određenoj meri korisni za analizu i razradu ove problematike, međutim u nekim slučajevima su zastareli i ne moraju biti nužno validni. Podaci koji su prikupljeni takođe u velikoj meri zavise od istraživanja medijskog tržišta iz godine u godinu, pa je potrebno pratiti cenovnike medijskih kuća redovno. Ovo često nije problem za hotel Sheraton jer im ponuđači redovno šalju mejlove sa raznim ponudama za radio-oglašavanje i slično. Ovaj plan je takođe ograničen u pogledu proizvoda „Sheraton Tea Lounge“ koji faktički ne postoji, već je samo proizvod istraživačkog rada autora koji se odnosi na formiranje novog proizvoda za hotelsko preduzeće, stoga je teško utvrditi kako će se potencijalni proizvod pokazati na tržištu, posebno zato što konkretan hotel nije pre uvodio nijedan sličan proizvod ili ponudu, pa je teško naći adekvatno poređenje. Pored navedenog, kao što je izneto i u nekim stručnim radovima koji su korišćeni kao izvor literature, postoji problem utvrđivanja koji faktori i u kojoj meri utiču na povećanje obima prodaje hotelskog preduzeća i u kojoj meri odnos između promotivnih aktivnosti i prodaje hotela zavisi od različitih uticaja. Potrebno je napomenuti i da je na obim poslovanja hotela „Sheraton“ u velikoj meri uticala pandemija virusa kovid-19 tokom 2020. godine, što je dovelo do smanjenja broja zaposlenih, pada cena soba, kao i obustavljanja poslovnih i ostalih događaja koji je trebalo da budu održani u hotelu.

ZAKLJUČAK

Kroz analizu pojedinih elemenata koji su bili neophodni kako bi se dobio plan promotivnih aktivnosti, može se primetiti kompleksnost određivanja specifičnih detalja koji se mogu odraziti na finalni rezultat promocije. Ne samo da poslovni gosti kao tip turista sve više učestvuju u globalnim turističkim kretanjima, već su i jedna od najzahtevnijih vrsta gostiju u hotelima. Zbog toga, hotel koji se identificuje kao poslovni hotel ne samo da mora da ima kapacitete za realizaciju kongresnog turizma već mora da prilagodi svaki svoj sektor grupi gostiju koja dominantno boravi u njemu.

Ovde do izražaja dolazi promocija hotelske ponude, što je od velikog značaja jer korisnici pojedinačnih usluga u hotelu stvaraju stavove o brendu za koji je hotel vezan. Pri-kupljanjem podataka iz medijskih izveštaja može se utvrditi koje kanale distribucije je potrebno koristiti za poslovne goste. Ovi podaci služe i za razvoj personalizovanih usluga konkretnim ciljnim grupama. Na osnovu ovih odluka se može napraviti okviran terminski i medija plan, ali i finansijski plan realizacije konkretnih promotivnih aktivnosti. Kao finalni

element plasiranja proizvoda jeste način dobijanja povratne informacije od korisnika. Ukoliko se povratna informacija, bilo da je negativna ili pozitivna, a utoliko važnije ako je negativna u pitanju, ne obradi adekvatno, hotel može stvoriti lošu javnu sliku o sebi, što će dugoročno uticati na njegovo poslovanje. Vrlo je bitno imati razrađen mehanizam rešavanja negativnih iskustava korisnika i pretvoriti ih u konstruktivnu kritiku, a korisnike u potencijalne ponovne goste.

Svrha ovog plana jeste bila upravo da kreira primer proširenja ponude F & B sektora tako da odgovara potrebama poslovnih gostiju u cilju zadovoljenja njihovih zahteva. Poslovni gosti su tema brojnih istraživanja i radova, a sa razvijanjem same poslovne industrije, ali i tehnološkog napretka, potrebno je detaljnije proučavati ovaj segment gostiju i njihov boravak u hotelima.

IZVORI I LITERATURA

Stručni udžbenici:

- Berc Radišić, B. (2004). *Marketing u hotelijerstvu*. Fakultet za turistički i hotelski menadžment. Opatija.
Popesku, J., 2013. *Marketing u turizmu i hotelijerstvu*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
Stefanović, V., Gligorijević, Ž., 2010. *Ekonomika turizma*. Niš: Sven.
Sudar, J., Keller, G., (1994). *Promotivne aktivnosti*. Zagreb: Informator.

Naučni članci:

- Bogdanović, D. (2016). Promocija turističkih destinacija i analiza kampanje „Moja Srbija“. *Editorial board*, 2(1), 28–42.
Dev, C., Zhou, K. Z., Brown, J., & Agarwal, S. (2009). Customer orientation or competitor orientation: Which marketing strategy has a higher payoff for hotel brands?. *Cornell Hospitality Quarterly*, 50(1), 19-28.
Lockyer, T. (2002). Business guests' accommodation selection: the view from bothsides. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 14(6), 294-300.
Mavis Dah, H., & Dumenya, A. (2016). Investigating Customer Feedback Channels in the Hotel Industry: the Case of Ho – Ghana. *European Scientific Journal, ESJ*, 12(26),
Ubavić, P. (2015). Специфичности промоције као инструмента маркетинг микса у туризму. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, 6(1), 65–78.
Assaf, A. G., Josiassen, A., Mattila, A. S., & Cvelbar, L. K. (2015). Does advertising spending improve sales performance?. *International Journal of Hospitality Management*, 48, 161-166.
Hsu, L., Zhang, J. J., & Lawrence, B. (2020). The Moderating Role of Hotel Type on Advertising Expenditure Returns in Franchised Chains. *Journal of Advertising*, 49(5), 575-591.

Diplomski rad:

1. Horvat, Ž. (2015). *Promocija usluga u turizmu* (Diplomski rad). Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“.

Internet izvori:

- <http://b92s.net/marketing/v5/b92-tv-cenovnik-2021.pdf> (Preuzeto 26.07.2021.)
<https://www.jtbusabusinesstravel.com/what-business-travelers-want-in-hotels/> (Preuzeto 19.05.2021.)
https://beogradskisajamturizma.rs/wp-content/uploads/prijava_turizam_2021_srp.pdf (Preuzeto 14.09.2021.)
<https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/strategy/pull-marketing-strategy/> (Preuzeto 20.05.2021.)
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/word-of-mouth> (Preuzeto 28.08.2021.)
<https://kinsta.com/blog/email-marketing-statistics/> (22.05.2021.)
<https://linchpinseo.com/guide-to-radioadvertising/#:~:text=Radio%20advertising%20is%20a%20form,especially%20compared%20to%20television%20advertising> (Preuzeto 26.05.2021)
<https://marketing.sfgate.com/blog/newspaper-advertising-types-tips-and-examples> (Preuzeto 26.05.2021)
<https://marketingreza.rs/kraj-zablude-o-citanosti-novina/> (Preuzeto 31.05.2021.)

<https://pos.toasttab.com/resources/restaurant-success-industry-report/> (Preuzeto 23.05.2021.)
<https://sproutsocial.com/insights/best-times-to-post-on-social-media/> (Preuzeto 23. 5. 2021.)
<https://venngage.com/blog/poster-design/> (Preuzeto 26.05.2021)
<https://www.businesstravelnews.com/Management/Business-Travel- Spend-Through- 2021> (Preuzeto 19. 5. 2021.)
<https://www.eliteprint.rs/plakati.html> (Preuzeto 13. 9. 2021)
<https://www.feedough.com/sales-promotion-definition-examples-types/#:~:text=Sales%20promotion%20is%20a%20marketing,To%20attract%20 more%20customers%2C%20and> ((Preuzeto 23. 5. 2021))
<https://www.forbes.com/sites/forbes-personalshopper/2021/06/24/walmart-prime-day-deals/?sh=68d897365cec> (Preuzeto 24. 6. 2021)
<https://www.getresponse.com/blog/best-time-to-send-email-infographic> (Preuzeto 22. 5. 2021)
<https://www.hotelbusiness.com/sheratons-go-beyond-campaign-celebrates-in-house-achievements/> (Preuzeto 31. 5. 2021)
<https://www.hubspot.com/customer-feedback> (Preuzeto 26. 6. 2021)
<https://www.oaky.com/blog/how-and-why-hotels-should-make-business- travelers-their- priority> (Preuzeto 19.05.2021.)
IPSOS, 2015., Analiza medijskog tržišta u Srbiji. REM: Beograd. (Preuzeto 31. 5. 2021)

PLAN OF PROMOTIONAL ACTIVITIES FOR PRODUCT “SHERATON TEA LOUNGE“, HOTEL SHERATON NOVI SAD

Authors: MARIJA KOZOMORA, Sara Krupljanin

Email: kozomora.marija@gmail.com

Mentor: Full Prof. Nevena Ćurčić

Department of Geography, Tourism and Hotel Management

Faculty of Sciences, University of Novi Sad

Introduction: The plan of promotional activities for the “Sheraton Tea Lounge” was created for a non-existing business unit within the “Food & Beverage” sector, as an example of expanding hotel facilities.

Aim: The aim of this paper is to display a way of product promotion in the hotels and point out the importance of a variety of content that is tailored to business guests in hotels.

Material and Methods: Materials such as scientific papers, pricelists, media reports and similar sources were used to obtain information and data for further analysis.

Results: The obtained results refer to the specific choice of media channels through which the product will be promoted as well as the time periods in which the promotion is most favorable for this target segment.

Conclusion: When it comes to business hotels, it is necessary to adapt all aspects of the hotel offer to business guests, it is not enough to provide only technical equipment.

Keywords: promotional activities; planning; hotel; business guests

PROBLEM NASILJA U OBITELJI ZA VRIJEME PANDEMIJE KOVID-19 U FBiH

Autor: MATEA LJUBIČIĆ, Marko Papić

e-mail: matea.ljubicic@pf.sum.ba, papic.marko63@gmail.com

Mentor: Asis. Danica Radoš

Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru

Uvod: Od početka ljudskog postojanja nasilje se tumači kao sveprisutna pojava te je značajno rašireno u društvu. Premda obitelj predstavlja osnovnu društvenu skupinu utemeljenu na zajedničkom životu roditelja koji vode brigu o djeci, vrlo često dođe do neadekvatnog odgoja. Takav odgoj može utjecati na djetetovo psihičko i fizičko zdravlje. Osim neadekvatnog ponašanja prema djeci, nerijetko se pojavi nezdravi odnos među supružnicima, što je u porastu tijekom pandemije korona virusa.

Cilj rada: Svrha rada je usporediti brojke slučajeva nasilja u obitelji za vrijeme početka pandemije korona virusa s ranijim godinama u Federaciji Bosni i Hercegovini, te potaknuti javnost i cijelu BiH na bitnost rješavanja problema koji postoji od pamтивјека.

Materijal i metode: Za potrebe ovog rada primjenjeni su službeni podaci broja prijavljenih slučajeva nasilja u obitelji od 2012. do 2020. godine od strane nadležnih ministarstava unutarnjih poslova u FBiH. Glavna metoda upotrijebljena u ovom istraživanju jeste prikaz sekundarnih podataka, odnosno kvantitativna metoda sekundarnih podataka.

Rezultati: Početkom aprila Evelin Ragner, predsjedavajuća Komiteta za prava žena Parlamenta Europejske unije, iznijela je podatak da je u prvom tjednu od uvođenja mjera ograničenja zabilježen značajan porast slučajeva obiteljskog nasilja, posebno nad ženama. Na to ukazuju i brojni medijski izvještaji zemalja širom svijeta, zbog čega je neophodno sagledati problematiku nasilja u obitelji i u FBiH za vrijeme pandemije kovid-19.

Zaključak: Iz priloženih podataka u obliku tablica može se zaključiti da je pandemija korona virusa utjecala na porast nasilja u obitelji, ali i na težu mogućnost prijavljivanja nasilja nad žrtvom zbog ograničavajućih mjeru koje donosi pandemija korona virusa.

Ključne riječi: Nasilje u obitelji; nasilje nad ženama i djecom; utjecaj pandemije korona virusa; kovid-19 i nasilje; statistika nasilja u Bosni i Hercegovini; porast nasilja

UVOD

Kroz povijest nasilje se manifestiralo kroz ratove, revolucije, abdikacije, izdaje, te ostale oblike koji nisu bili pokretač povijesti prema naprijed. Suvremenost je vjeran odraz nasilne povijesti. Nasilju smo izloženi svakodnevno, na gotovo svim područjima društvenog života. Upoznati smo s globalnim nasiljem iz svjetskih medija koji nas redovito izvještavaju o terorizmu, ratovima, masovnim i serijskim ubojstvima, pedofiliji, ali smo i svjedoci svakodnevног procesa nasilja koje se događa u našoj zemlji, na našim ulicama, susjedstvu kao i u našim obiteljima. Od svih vrsta nasilja, jednim od najintimnijih smatra se nasilje u obitelji.

Nasilje u obitelji se smatra globalnim fenomenom jer je osnovano na spolu. Najčešće pogoda žene i djevojčice širom planete, u svim državama i kulturama, bez obzira na društveno uređenje, religiju, vrijednosti i stavove (Mitrović, 2011). S obzirom na to da je ono

višedimenzionalni društveni problem, koji se definira preko svojih pojedinih manifestacija i njihove etiologije, ne postoji univerzalna definicija koja bi izrazila njegovu kompleksnost. Za ovaj fenomen postoje mnogobrojne definicije i objašnjenja, prema senzibilitetu onih koji se bave ovim problemom (Jovanović, 2010). Prema Europskom institutu za ravnopravnost spolova, pripremljen je Rječnik definicija silovanja, femicida i obiteljskog nasilja (*Glossary of definitions of rape, femicide and intimate partner violence*, 2017). U njemu se obiteljsko nasilje definira kao: svaki čin fizičkog, seksualnog, psihološkog ili ekonomskog nasilja koje se dogodi između bivših ili sadašnjih supružnika ili partnera, neovisno od toga je li počinitelj dijeli ili je dijelio isto prebivalište sa žrtvom (*Glossary of definitions of rape, femicide and intimate partner violence*, 2017). Nadalje, u navedenom Rječniku nasilje se dodatno dijeli na nasilje između partnera (partnersko nasilje) i međugeneracijsko nasilje, odnosno nasilje nad djecom u obitelji.

Potpuna definicija nasilja nalazi se u Konvenciji Savjeta Europe o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u obitelji iz 2011. godine. Ta definicija glasi: „Nasilje u obitelji ili obiteljskoj zajednici predstavlja sva djela fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja koja se događaju u obitelji ili domaćinstvu ili između bivših ili sadašnjih bračnih partnera, neovisno od toga je li počinitelj dijeli ili je dijelio isto prebivalište sa žrtvom“ (Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, 2011). Ova definicija proširuje nasilje u obitelji na sve događaje u obitelji, bez obzira na odnos nasilnika i žrtve.

Premda ne postoji jedinstvena definicija pojma nasilja, kada se govori o ovoj pojavi u društvu, nasilje u obitelji uglavnom se svodi na: fizičko, psihičko, seksualno i ekonomsko nasilje. Najčešće nasilje nad ženama je psihičko, emocionalno ili fizičko nasilje, a prema djeci fizičko, emocionalno ili seksualno, kao i zapuštanje djeteta. Najčešće nasilje od strane žene je u samoobrani.

Kroz ovaj rad, prikazat ćemo i usporediti brojke slučajeva nasilja u obitelji za vrijeme početka pandemije korona virusa s ranijim godinama (od 2012. do 2020.) u Federaciji Bosni i Hercegovini, te potaknuti javnost i cijelu BiH na bitnost rješavanja problema koji postoji od pamтивјека.

NASILJE U OBITELJI ZA VRIJEME PANDEMIJE KOVID-19 U EUROPI

Problem nasilja u obitelji se odavno već ne smatra privatnim nego društvenim problemom. U izvanrednim situacijama, kao što je trenutna pandemija kovid-19, obiteljsko nasilje prema ženama i djeci se često zanemaruje. Sve zemlje su trenutno usmjerene na zdravstvo, koje je usko vezano s očuvanjem zdravlja građana, kao i na lošu ekonomsku sliku u svijetu. Zabrinjavajuće postaje što se donošenjem određenih mjera, kao što su ograničavanje i zabrana kretanja za suzbijanje pandemije, povećava nasilje u obitelji, a time i psihičko i fizičko zdravlje te odnosi u tim istim obiteljima.

Države članice Europske unije prijavljuju i do 60% povećanih hitnih poziva žena koje su bile izložene nasilju od strane svojih intimnih partnera u aprilu 2020. godine u odnosu na 2019. godinu. Prijave putem interneta su se povećale i do pet puta. Svjetska zdravstvena organizacija izrazila je duboku zabrinutost zbog izvještaja iz mnogih zemalja o povećanju međuljudskog nasilja u obitelji zbog uvođenja mjera za borbu protiv pandemije (*WHO warns of surge of domestic violence as Covid-19 cases decrease in Europe*, 2020). Neke od zemalja koje su zabilježile porast nasilja zbog navedenog razloga su: Belgija, Francuska, Irska, Ruska Federacija, Španjolska, Ujedinjeno Kraljevstvo i druge.

Iz izvještaja mnogih medija, najistaknutiji primjer u Europi je Francuska. Naime, Francuska je i ranije imala jednu od najviših stopa nasilja u obitelji u Europi, a za vrijeme mjera izolacije se povećalo za 30% (*Domestic violence cases jump 30 during lockdown in France*, 2020a). S druge strane, Bugarska, koja ima jednu od najnižih stopa prijavljivanih

nasilja, bilježi značajne podatke – sedam žena je izgubilo život zbog nasilja koje je izvršio njihov partner ili član obitelji. Nacionalna linija za pomoć djeci, koja nudi informacije, savjetovanje i pomoć djeci telefonom, primila je 80 prijava djece na roditelja koji je u martu zlostavljao drugog roditelja. Nasilje nad ženama i djecom se udvostručilo u odnosu na mjesec prije pandemije (*Bulgaria Launches New National Programme amid Pandemic on Violence against Women and Children*, 2020). Podaci o broju slučajeva nasilja iz Velike Britanije su također alarmantni. Broj smrtnih slučajeva zbog nasilja u obitelji u periodu od 23. marta do 12. aprila udvostručio se (šesnaest smrtnih slučaja) u odnosu na prosječnu stopu u prethodnih deset godina (Grierson, 2020). U Španjolskoj je linija za pomoć u slučaju nasilja u obitelji primila 18% više poziva u prve dvije nedjelje izolacije u odnosu na isti period mjesec dana ranije. Tada je vlada Španjolske pokrenula akciju pod nazivom Maska 19 (*Mascarilla 19*), što predstavlja kodnu riječ žrtve izrečene u bilo kojoj ljekarnoj nakon čega djelatnik/ca odmah obavještavaju policiju. Osim Španjolske, Francuska i Italija su također pokrenule akciju s kodnim imenom (Waterman i Carbonaro, 2020). U Italiji, gdje su mjere izolacije bile prilično stroge, nacionalna asocijacija koja organizira skloništa za žene (*Donne in rete contro la violenza* – D.i.Re) izvijestila je da su između 2. marta i 5. aprila u njihove centre smjestili 2.867 žena. Nacionalna linija za pomoć je od 10. do 25. marta zabilježila 50% manje poziva, što je bilo zabrinjavajuće za centar (ovi centri se sada oslanjaju na WhatsApp kao na diskretniji način da žrtva zatraži pomoć) (Waterman i Carbonaro, 2020). Ženska skloništa u Njemačkoj također bilježe alarmantne podatke, a u Danskoj je zabilježen porast broja žena koje traže sklonište u prihvatištima.

NASILJE U OBITELJI ZA VRIJEME PANDEMIJE KOVID-19 U FBIH

Kako u svijetu tako i u BiH, početkom mjera izolacije poput ograničavanja kretanja i drugih mjera za zaštitu od širenja pandemije kovid-19, broj slučajeva nasilja se znatno povećava. U zakonodavstvu FBiH takvo nasilničko ponašanje je kazneno djelo, a nasilje u obitelji je prekršaj koji se kažnjava Kaznenim zakonom Federacije Bosne i Hercegovine (KZ FBiH) i Zakonom o zaštiti od obiteljskog nasilja (ZZNO). Najvažniji međunarodni dokument koji se odnosi direktno na problematiku nasilja u obitelji, a koji je Bosna i Hercegovina u novembru 2013. godine potpisala, jeste Konvencija o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, odnosno tzv. Istanbulska konvencija (Vijeće Evrope: Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, 2011). Pored toga, na nivou Bosne i Hercegovine (BiH), Republike Srpske (RS), Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i Brčko Distrikta (BD) usvojen je niz zakonskih akata koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu spola, a naročito na sve oblike nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (Krivična odgovornost i sankcioniranje počinilaca nasilja u porodici, 2011).

Načini zaštite od nasilja u obitelji, kao i njihovo sankcioniranje, definirani su raznim zakonima. U Federaciji BiH riječ je o Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici Federacije BiH. U Republici Srpskoj je Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske, dok je u Distriktu Brčko to definirano Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici Brčko Distrikta.

S obzirom na to da je u ovom radu glavni naglasak na prikazu broja slučajeva obiteljskog nasilja u Federaciji BiH, osvrnut ćemo se ukratko na Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Federacije BiH. U ovom Zakonu, u članu 7, iznesena je definicija o tome što se podrazumi-jeva pod radnjom nasilja kao i to u kojim slučajevima se smatra da je riječ o nasilju. Prema tom članu, pojava nasilja ne nastaje isključivo fizičkim, psihičkim ili pak emocionalnim radnjama nego i samim prijetnjama prema žrtvi. To je vidljivo iz samog člana 7: „U smislu ovog zakona smatrati će se da postoji nasilje u porodici ako postoji osnova sumnje da su učinjene radnje kojim član porodice nanosi fizičku, psihičku ili seksualnu bol ili patnju i/ili ekonomsku štetu, kao i prijetnje koje izazivaju strah od fizičkog, psihičkog ili seksual-nog nasilja i/ili ekonomski štete kod drugog člana porodice“ (Zakon o zaštiti od nasilja

u porodici Federacije BiH, 20/2013 i 75/2021). Nadalje, u navedenom Zakonu, član 31, govori o osiguravanju osnovnih životnih potreba po kojem: „Žrtva nasilja u porodici ima pravo na osiguravanje osnovnih životnih potreba u pogledu neophodnog zdravstvenog, socijalnog i materijalnog zbrinjavanja i pravo osiguravanja pravne pomoći za rješavanje socijalnog, ekonomskog i drugog statusa“. U cilju sigurnog zbrinjavanja žrtve nasilja, Zakon je to prepoznao kroz član 33 istog Zakona koji se odnosi na način zbrinjavanja žrtve: „Radi osiguranja fizičke zaštite i ostvarivanja prava i interesa žrtve nasilja u porodici, bez straha i opasnosti po život, policija i organ starateljstva dužni su, uz prethodni pristanak žrtve, privremeno zbrinuti žrtvu nasilja u porodici u sigurnu kuću/sklonište, drugu odgovarajuću instituciju ili kod druge porodice“.

Prema članu 6 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici Federacije BiH, žrtva i počinitelj nasilja mogu biti samo članovi obitelji, a prema ovom Zakonu obitelj čine: bračni i izvanbračni partneri i njihova djeca; srodnici; staralac i štićenik, te hranilac i hranjenik; bivši bračni i izvanbračni partneri i njihova djeca, te njihovi roditelji, uključujući očuha i mačehu.

Pored navedenih zakona u BiH, imamo još zakona koji štite žrtve od obiteljskog nasilja a to su: Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini (Zakon o ravnopravnosti polova Bosne i Hercegovine, 2010) i Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (Porodični zakon FBiH, 2005).

MATERIJALI I METODE

U ovom djelu rada primjenjeni su službeni podaci broja prijavljenih slučajeva nasilja u obitelji od 2012. do 2020. godine, od strane nadležnih ministarstava unutarnjih poslova u FBiH. Glavna metoda koja je upotrijebljena u ovom istraživanju je prikupljanje i prikaz sekundarnih podataka, odnosno upotrijebljena je kvantitativna metoda sekundarnih podataka. Podaci su prikazani u obliku tablica, a ispod svake tablice se nalazi pojašnjenje i opis.

Podaci Ministarstva unutarnjih poslova prema članu 222 Kaznenog zakona FBiH

Tablica 1. Broj prijava slučajeva nasilja u obitelji

Broj prijava slučajeva nasilja u obitelji po godinama (2012–2019)							
2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
1.661	1.669	1.459	1.427*	***	1.487**	1.242	1.136

*Nedostaju podaci MUP-a SBK

**Nedostaju podaci MUP-a HNK

***Nisu dostavljeni podaci

Kao što je vidljivo iz same Tablice 1, podaci o broju slučajeva nasilja u obitelji nisu potpuni. Naime, za 2015. godinu nedostaju podaci Ministarstva unutarnjih poslova Srednjobosanskog kantona, dok za razdoblje 2017. godine nedostaju podaci MUP-a Hercegovačko-neretvanskih kantona. Osim toga, za 2016. godinu nemamo podataka budući da nisu dostavljeni. Podaci iz navedene tablice se odnose na cijelokupan godišnji broj prijavljenih slučajeva nasilja u cijeloj FBiH, od 2012. godine do 2019. godine. Usporedbom ovih podataka vidljivo je da je najveći broj nasilja bio prijavljen 2013. godine (1.669), a najmanji 2019. godine (1.136).

Međutim, kako bi se preciznije utvrdilo je li došlo do povećanog broja nasilja za vrijeme pandemije kovid-19, potrebno je usporediti podatke s prethodnom godinom (Tablica 2). Prema podacima o ukupnom broju kaznenih djela nasilja u obitelji od januara do maja 2019. i 2020. godine, nema značajnijih promjena.

Tablica 2. Uspoređeni prikaz slučajeva nasilja

Uspoređeni prikaz ukupnog broja kaznenih djela nasilja u obitelji u FBiH (januar–maj 2019. i 2020. g.)	
Januar – maj 2019. godine	600
Januar – maj 2020. godine	610

Dakle, kao što je prikazano u Tablici 2, u razdoblju od januara do maja 2019. i 2020. godine broj kaznenih djela za nasilje u obitelji neznatno je povećan, odnosno 2020. godine prijavljeno je deset slučajeva više o nasilju u obitelji (610). Nadalje, kada se detaljnije pogledaju podaci o broju slučajeva nasilja u spomenutim mjesecima za 2020. godinu, zanimljivo je kako je najveći broj slučajeva nasilja prijavljen tijekom mjeseca februara (142). Najmanji broj prijavljen je upravo u mjesecu martu (103) kada je i proglašen početak pandemije kovid-19. Ovo je vidljivo u Tablici 3.

Tablica 3. Broj prijavljenih slučajeva nasilja (2020)

Broj prijavljenih kaznenih djela nasilja u obitelji od januara do maja 2020. godine u FBiH	
Januar	123
Februar	142
Mart	103
April	110
Maj	132

Međutim, za razumijevanje cjelokupne problematike kojom se ovaj rad bavi potrebno je prikazati i podatke o pozivima na SOS telefon. To je važno zbog toga što mnogobrojne žrtve nasilja nisu bile u mogućnosti kontaktirati policiju niti neku drugu odgovarajuću instituciju, nego su svoje prijave izvršile pozivajući SOS telefon čija je uloga pružanje utjehe i podrške žrtvama nasilja.

Tablica 4. Broj poziva na SOS telefon

Broj poziva na SOS telefon (1265); 2012–2020.																	
2012.		2013.		2014.		2015.		2016.		2017.		2018.		2019.		2020.	
1.190		1.004		1.103		914		654		453		226		501		913	
M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
14%	86%	8%	92%	13%	87%	14%	86%	14%	86%	14%	86%	14%	86%	14%	86%	9%	91%

Podaci iz Tablice 4 odnose se na cjelokupan godišnji broj poziva na SOS telefon (broj 1265) u cijeloj FBiH, od 2012. do 2020. godine, i koliko je tih poziva u postocima od strane muških osoba a koliko od ženskih osoba. Prema dostupnim podacima, najveći broj poziva je bio tijekom 2012. godine (1.190), a najmanji broj poziva tijekom 2018. godine (226). Iz tablice je vidljivo da su ti pozivi bili većinom od strane ženskih osoba. Također se, prema podacima iz tablice, može vidjeti kako brojka poziva značajno pada od 2012.

godine sve do 2019. godine (501). Međutim, tijekom 2020. godine (913), vidljiv je dupli porast i očekivano veliki porast poziva. Ovaj spomenuti porast najizraženiji je bio tijekom prva četiri mjeseca 2020. godine. Za ove navode dostupni podaci su pruženi od strane sigurnih kuća u Federaciji BiH.

Tablica 5. Broj poziva na SOS telefon

Broj poziva na SOS telefon (1265) – za prva četiri mjeseca 2020. godine					
	Januar	Februar	Mart	April	Ukupno
Fondacija lokalne demokratije – Sarajevo	50	53	45	131	279
Žene sa Une – Bihać	11	7	3	2	23
Vive Žene – Tuzla	8	15	10	7	40
Žena BiH – Mostar					252
Medica Zenica	7	5	14	53	79
CSR Jajce	2	2	4	2	10
Ukupno			683		

Kao što je vidljivo iz Tablice 5, tijekom prva četiri mjeseca 2020. godine sveukupan broj poziva iznosi 683. U januaru je bilo 78 poziva na SOS telefon, u februaru 82, u martu 76, a u aprilu značajno velik porast broja poziva za više od duplo (195). Ukupna brojka poziva na SOS telefon iznosi 431, bez podataka podijeljenih prema mjesecima iz sigurne kuće Žena BiH – Mostar.

Tablica 6. Broj smještenih u sigurne kuće

Broj smještenih osoba u sigurne kuće – ukupno po godinama									
2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	
395	323	373	264	257	219	175	278	278	

Napomena: Polovinu osoba smještenih u sigurne kuće čine djeca. Imajući u vidu broj prijava slučajeva nasilja u obitelji, može se zaključiti da se u oko 10% prijavljenih slučajeva nasilja vrši smještaj u sigurne kuće.

U Tablici broj 6 nalaze se cjelokupni podaci o broju smještenih osoba u sigurne kuće u FBiH po godinama od 2012. do 2020. godine. Prema podacima, najveći broj smještenih osoba u sigurne kuće je bio 2012. godine (395), a najmanji 2018. godine (175). Broj smještenih osoba u sigurne kuće je jednak za 2019. i 2020. godinu (278) i znatno je veći u odnosu na prethodne četiri godine.

Tablica 7. Broj osoba smještenih u sigurne kuće

Sigurne kuće	Broj osoba smještenih u sigurne kuće – prikaz za prva četiri mjeseca 2020. godine								
	Januar		Februar		Mart		April		Ukupno smještenih po mjesecima
	a	b	a	b	a	b	a	b	
Fondacija lokalne demokratije – Sarajevo	28	9	28	7	27	8	25	0	24
Žene sa Une – Bihać	11	11	15	7	1	1	1	0	19
Vive Žene – Tuzla	12	5	11	7	11	8	11	0	20

Žena BiH – Mostar	4	1	3	1	7	5	7	1	8
Medica –Zenica	15	4	10	3	10	3	6	0	10
Ukupno	70	30	67	52	56	25	50	1	81

a – Ukupno zbrinuto tokom mjeseca

b – Novi prijemi tokom mjeseca

U Tablici 7 prikazani su podaci o broju smještenih osoba u sigurne kuće za prva četiri mjeseca 2020. godine (prema podacima sigurnih kuća u FBiH). Najviše primljenih osoba u sigurne kuće je bilo u januaru (30 novih osoba), a najmanje u aprilu (1 nova osoba). Tijekom prva četiri mjeseca 2020. godine, sveukupan broj novih primljenih osoba je 81. Kada se usporede dostupni podaci o broju poziva i broju osoba koje su smještene u sigurne kuće, zanimljiv je svojevrsni nesraz koji je vidljiv u tablicama. Premda je tijekom aprila, kao što je već spomenuto, bilo najviše poziva upućenih SOS telefonu, u istom mjesecu samo je jedna osoba bila smještena u sigurnu kuću. Ovaj nesraz brojeva može ukazivati i na određene psihološke karakteristike žrtava, odnosno na samu pojavu straha i nemogućnosti bijega od nasilnika. Osim toga, kada se usporede brojevi s podacima o broju kaznenih prijava tijekom istog mjeseca, također je vidljiv svojevrsni nesrazmjer. Naime, kao što je već prikazano (Tablica 3), u aprilu je bilo sveukupno 110 kaznenih prijava o nasilju u obitelji dok je poziva prema SOS telefonu bilo značajno više (195).

U kontekstu problematike rada postoje i određeni problemi vezani uz same podatke o broju kaznenih prijava i broju podignutih optužnica. Naime, trenutno dostupni podaci o broju kaznenih prijava odnose se na prvih pet mjeseci 2020. godine, dok se dostupni podaci tužiteljstva Federacije BiH odnose na cijelu godinu. Zbog toga nije moguće iznijeti detaljnu analizu i usporedbu broja prijava s brojem podignutih optužnica.

Podaci tužitelja prema članu 222 Kaznenog zakona FBiH

Tablica 8. Broj podignutih optužnica

Broj podignutih optužnica u FBiH (2018–2020)		
2018.	2019.	2020.
487	561	561

Prema podacima iz Tablice 8, vidljivo je da broj podignutih optužnica u FBiH za 2019. i 2020. godinu iznosi 561, što je značajan porast broja optužnica u odnosu na 2018. godinu (487), gdje je brojka manja skoro za sto podignutih optužnica. Usporede li se brojevi kaznenih prijava s brojevima podignutih optužnica za razdoblje 2019. godine, također su, kao i kod ranijih podataka, vidljivi određeni nesrazmjeri. Naime, 2019. godine sveukupno je bilo 1.136 kaznenih prijava, ali je broj podignutih optužnica gotovo duplo manji. Isti nesrazmjer je vidljiv i za razdoblje 2018. godine, gdje je broj kaznenih prijava bio 1.242, dok je broj podignutih optužnica iznosio samo 487. Međutim, glavni problem s ovim podacima je nemogućnost potpune usporedbe s podacima iz 2020. godine jer, kao što je napisano, nemamo podatke za cijelu godinu nego samo za prve mjesece (od januara do maja). Premda nedostatak spomenutih podataka predstavlja i nedostatak analize istih, moguće je usporediti podatke o broju podignutih optužnica s brojem osuđujućih presuda u Federaciji BiH (Tablica 9).

Tablica 9. Broj osuđujućih presuda

Broj osuđujućih presuda u FBiH					Drugo (mjere upozorenja i sigurnosti)
Godina	Ukupan broj sankcija	Zatvor	Novčana kazna	Uvjetne presude	
2018.	441	15%	8%	74%	3%
2019.	371	14%	4%	72%	10%
2020.	316	17%	5%	74%	4%

Dakle, prema podacima iz Tablice broj 9, usporedbom broja osuđujućih presuda u FBiH za 2018. 2019. i 2020. godinu, najveći broj ima 2018. godina (441), zatim 2019. godina (371), te 2020. godina (316). Usporedimo li podatke s brojem podignutih optužnica, vidimo kako je za razdoblje 2018. godine većina podignutih optužnica rezultirala osuđujućim presudama istih. Međutim, za razdoblje 2019. i 2020. godine značajno je veći broj podignutih optužnica u odnosu na broj osuđujućih presuda. Pri tome je za sve tri godine vidljivo da je najveći broj sankcija bio uvjetna presuda, potom kazna zatvora, a najmanje su bile izrečene novčane kazne i druge mjere (mjere upozorenja i sigurnosti).

Kada se govori o broju osuđujućih presuda, važni su i podaci o zaštitnim mjerama koje su definirane navedenim Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici. Osim što je u njemu iznesena definicija nasilja, također su obrađene i zaštitne mjere u slučaju obiteljskog nasilja. Te zaštitne mjere obuhvaćaju udaljavanje nasilnika od žrtve, zabranu približavanja, uhođenja ili pak uzne-miravanja žrtve, ali i obaveze liječenja nasilnika od raznih ovisnosti ili psihičkih poremećaja. Osim toga, mjere o zaštiti žrtve od nasilnika obuhvaćaju i zadržavanje nasilne osobe u zatvoru i lišavanja njegove slobode. Ovi podaci su prikazani u Tablici 10. Očekivano najveći broj nosi 2020. godina (545) u usporedbi s 2018. godinom (480) i 2019. godinom (518). Također, najveći broj osoba kojima se izriču te zaštitne mjere nosi 2020. godina (341), zatim 2018. godina (323) i 2019. godina (320), od kojih najveći broj pripada muškarcima. Osobe koje se štite zaštitnim mjerama su uglavnom žene, a najveći broj je bio 2018. godine (418), što je značajno velika brojka u odnosu na 2019. godinu (153), a pogotovo 2020. godinu (148).

Tablica 10. Broj zaštitnih mjera

Podaci o zaštitnim mjerama prema Zakonu o zaštiti od obiteljskog nasilja			
Godina	Broj izrečenih zaštitnih mjera	Broj osoba kojima se izriču zaštitne mjere	Osobe koje se štite zaštitnim mjerama
2018.	480	muškarci – 304, žene – 19 dječaci – 0 djekočice – 0 = 323	Muškarci – 52, Žene – 304, Dječaci – 30, djekočice – 32 = 418
2019.	518	Muškarci – 299, žene – 20, dječaci – 1 djekočice – 0 = 320	Muškarci – 29, Žene – 116, Dječaci – 2, Djekočice – 6 = 153
2020.	545	Muškarci – 324, žene – 17 dječaci – 0 djekočice – 0 = 341	Muškarci – 26, Žene – 113, Dječaci – 4, Djekočice – 5 = 148

REZULTATI

Na temelju navedenih podataka u obliku tablica, može se donijeti više zaključaka. Zbog neposjedovanja cjelokupnog podatka prijava nasilja u obitelji u FBiH za cijelu 2020. godinu, prema tablicama su uspoređeni određeni podaci s ranijim godinama, kao i početnim mjesecima.

Podaci su dobiveni od Ministarstva unutarnjih poslova prema članu 222. Kaznenog zakona FBiH. Po tim podacima, uspoređen je prikaz nasilja u obitelji, od januara do maja 2019. i 2020. godine, nema značajnije promjene u porastu slučajeva nasilja u obitelji. Usporedbom broja poziva na SOS telefon, prema godinama od 2012. do 2020. godine, vidljivo je da su 2012., 2013., i 2014. godine zabilježene značajno velike brojke poziva na SOS telefon. Od 2015. do 2019. godine te su brojke značajno pale, dok su 2020. godine pozivi dosegli jako visoku brojku, od čega je veliki broj poziva bio u aprilu 2020. godine. Iz podataka o broju smještenih osoba u sigurne kuće 2012. do 2020. godine, nema nekog značajnijeg porasta u 2020. godini od ranijih godina (2019. i 2020. godina imaju istu brojku i veća je od prethodne četiri godine).

Podaci tužitelja prema članu 222. Kaznenog zakona FBiH govore da je broj podignutih optužnica u BiH 2020. godine jednak broju podignutih optužnica 2019. godine, a veći su od broja podignutih optužnica 2018. godine. Prema podacima izrečenih zaštitnih mjera, cjelokupna 2020. godina nosi najveći broj u odnosu na 2018. i 2019. godinu, kao i najveći broj kod broja osoba kojima se izriču zaštitne mjere, ali nosi debelo najmanji broj osoba koje se štite tim zaštitnim mjerama. Broj osuđujućih presuda 2020. godine prema podacima iz tablice je manji od broja osuđujućih presuda iz 2018. i 2019. godine, te je prema postocima najveći broj osuđujućih presuda bio uvjetna presuda.

ZAKLJUČAK

Nasilje u obitelji kao negativna društvena pojava, bilo da je samo događaj, prekršaj ili kazneno djelo, događa se svugdje u svijetu. U izvanrednim situacijama, kao što je trenutna pandemija korona virusa, nasilje u obitelji i nasilje nad ženama se zanemaruje. Sve zemlje su u ovim trenucima naglaske stavile primarno na zdravstvo. Njega i podrška ženama koje su doživjele nasilje mogu biti narušene jer su osobe koje pružaju zdravstvene usluge preopterećene i zaokupljene bavljenjem ljudima oboljelim od korona virusa. Ključni instrumenti borbe protiv širenja pandemije, kao što su izolacija, ograničenje kretanja, policijski sat i rad od kuće, kreirali su idealno okruženje za porast i eskalaciju nasilničkog ponašanja prema ženama i djeci, uslijed povećane i konstantne kontrole nasilnika nad žrtvom. Uz to, promjene u načinu organizacije rada organizacija za zaštitu od obiteljskog nasilja (smanjeni stručni kapaciteti, skraćeno radno vrijeme i sl), pogodovali su zlostavljačima, jer se žrtvama otežao i ograničio pristup subjektima zaštite.

Mnogi mediji širom svijeta zabilježili su drastične slučajeve nasilja u obitelji i o tome izvještavali tijekom teških perioda izolacije i drugih mjera izolacije. Mjerama su se nastojali spasiti životi potencijalnih žrtava korona virusa dok su se njima, s druge strane, ugrožavale žena i djeca u slučajevima obiteljskog nasilja.

Brojni podaci o nasilju u obitelji već početkom aprila u Europi potvrđuju značajan porast nasilja tijekom pandemije korona virusa. Stoga je bilo neophodno sagledati problem nasilja u obitelji u Federaciji Bosni i Hercegovini za vrijeme pandemije korona virusa, ali i usporediti s prethodnim godinama.

S obzirom na iznesene podatke i navode, može se zaključiti da je u Federaciji BiH ipak zabilježen određeni porast događaja koji mogu predstavljati nasilje u obitelji za vrijeme pandemije korona virusa. Kao i u drugim zemljama, naročito u državama Europe, na početku pandemije korona virusa, u martu, nije bio povećan broj prijava nasilja. Određeni

broj porasta ovih događaja bilježi se u aprilu i maju, kada već nastupaju određene posljedice donesenih preventivnih mjera za borbu protiv širenja virusa. Kao najznačajniji razlozi za povećanje nasilja u obitelji navode se stres oko finansijske budućnosti, ograničeno kretanje, gubitak zaposlenja i slično. Činjenica da za vrijeme pandemije korona virusa broj nasilja i nije toliko velik koliko se očekuje, dovodi se u vezu s nemogućnošću prijavljivanja nasilja policiji zbog konstantnog prisustva počinitelja u blizini žrtve. U prilogu tome navode se podaci dobiveni putem SOS telefona, gdje su se prijave nasilja u obitelji najčešće dešavale kada partner napusti stambeni prostor. Žrtve, također, nisu bile informirane da u periodu izvanredne situacije imaju pravo tražiti pomoć, a pogotovo nisu znale da im ta pomoć može biti pružena.

Kada govorimo o problemu rješavanja, odnosno smanjivanja nasilja u obitelji u Federaciji BiH za vrijeme pandemije korona virusa, potrebno je djelovati preventivno, zatim senzibilizirati i alarmirati javnost te potaknuti institucionalno djelovanje. Potaknuti spremnost žrtve da progovori o vlastitoj viktimizaciji i spremnost društva da povodom takvih prijava na odgovarajući način reagira, s obzirom na to da je nasilje u obitelji davno prestalo biti privatni problem koji se rješava odnosom između pojedinca. Iako nama kao društvu izgleda da zakonodavstvo dovoljno ne radi svoj posao, kada je u pitanju obiteljsko nasilje, veliki je problem i u nama kao društvenoj cjelini. Živimo u takvom okruženju da se svaki problem stavlja pod tepih i skriva zbog okoline jer se svako odstupanje od „normalnog“ smatra sramotnim, tako i nasilje u obitelji. Nitko ne zaslužuje nasilje, nitko ne smije trpjeti nasilje i važno je nasilnika prijaviti. Prijavljivanjem nasilnika štitite sebe, obitelj i svoje prijatelje. Ne zatvarajmo oči pomozimo sebi i drugima, pozivom na broj 1265 (FBiH), 1264 (RS), broj policije 122.

LITERATURA

- Mitrović, Lj., Grbić Pavlović, N. (2011), „Zaštitne mjere iz Zakona o zaštiti od nasilja u porodici“.
- Jovanović, S. (2010), *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine FBiH“, br. 36/2003, 21/2004 – ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017).
- European Institute for Gender Equality (2017), *Glossary of definitions of rape, femicide and intimate partner violence*.
- United Nations, Regional Information Centre for Western Europe, WHO warns of surge of domestic violence as Covid-19 cases decrease in Europe (2020), dostupno na: <https://unric.org/en/who-warns-of-surge-of-domestic-violence-as-covid-19-cases-decrease-in-europe/>.
- World Health Europe (WHO), New National programme amid pandemic on violence against women and children, dostupno na: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/5/bulgaria-launches-new-national-programme-amid-pandemic-on-violence-against-women-and-children>.
- Grierson J. (2020), Domestic abuse killings ‘more than double’ amid covid-19, lockdown, Guardian, 2020 Apr 15.
- Konvencija o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, odnosno tkzv. Istanbulска конвенција „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“ broj 19/13.
- Misija OSCE-a u BiH (2011), Krivična odgovornost i sankcioniranje počinilaca nasilja u porodici – Analiza i preporuke o krivičnopravnim sankcijama u predmetima nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini.
- Konvencija o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici/Istanbulска конвенција „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“ broj 19/13.
- Porodični zakon FBiH, „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 35/05 i 41/05).
- Federalno Ministarstvo unutarnjih poslova (FMUP), Kabinet Ministarstva za odnose s javnošću, službeni podaci nasilja u obitelji u BiH za vrijeme 2012–2020. godine.
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Federacije BiH, Službene novine Federacije BiH, br. 20/13.

ISSUES WITH DOMESTIC VIOLENCE IN THE TIMES OF COVID 19

Authors: MATEA LJUBIĆIĆ, Marko Papić

Email: matea.ljubicic@pf.sum.ba

Mentor: TA Danica Radoš

Faculty of Law, University of Mostar

Introduction: Since the dawn of time, violence has been interpreted as an omnipresent phenomenon which is widespread in society. Although family is a basic social group based on the joint life of parents who take care of their children, inadequate upbringing often occurs. Such upbringing can affect a child's mental and physical health. In addition to inappropriate behaviour towards children, unhealthy relationships between spouses often occur, which is on the rise during the Coronavirus pandemic.

Aim: The purpose of this paper is to compare the numbers of cases of domestic violence from the beginning of the Covid-19 pandemic with earlier years in the Federation of Bosnia and Herzegovina. In addition to this, the purpose of this paper is also to warn the public and the whole of Bosnia and Herzegovina about the magnitude of this everlasting question, along with the solution to it.

Material and Methods: For the purpose of this project official data has been applied, ranging from the reported cases of domestic violence from 2012 to 2020, which can be obtained from the ministries of interior in the Federation of Bosnia and Herzegovina. The main method used in this research is the collection and presentation of secondary data, i.e., the quantitative method of secondary data.

Results: In early April, Evelyn Ragner, the chairwoman of the European Parliament's Women's Rights Committee, said that in the first week of the introduction of the restrictive measures, there had been a significant increase in cases of domestic violence, especially against women. This is indicated by numerous media reports from countries around the world, which is why it is necessary to look at the issue of domestic violence and in the Federation of Bosnia and Herzegovina during the Covid-19 pandemic.

Conclusion: From the gathered data in the form of a spreadsheet, it can be concluded that the Coronavirus pandemic has affected the increase of the number of cases of domestic violence, along with more difficult legal aspects of reporting the perpetrators because of the restrictive measures which accompanied the whole pandemic period.

Keywords: domestic violence; violence against women; effects of the pandemic of Covid-19; Covid-19 and violence; statistics of violence in BiH; increase of violence

ЕТИКЕТА КАО ДИО ПРОИЗВОДА И ЊЕН УТИЦАЈ НА ДОНОШЕЊЕ ОДЛУКА ПОТРОШАЧА У КУПОВИНИ

Аутор: МИЛА ЗОРИЋ, Ђорђе Петровић

Мејл: milazoric99@gmail.com, djordjepetrovic121.18@gmail.com

Ментор: Проф. др Перица Маџура

Економски факултет Универзитета у Бањој Луци

Увод: Одлучивање потрошача у савременим условима поткријепљено је мноштвом информација. Многе од њих налазе се и на самом производу, на дијелу који се назива етикета или најлепница. Поред тога што служе као својеврсна информациона основа приликом куповине, ови дијелови производа и својим дизајном могу да утичу на исход исте, стога им произвођачи поклањају све више пажње.

Циљ: Циљ овог рада јесте утврдити да ли постоји утицај етикете (њеног изгледа и доступних информација) на одлучивање потрошача у куповини. С обзиром на то да је етикета најчешће у вези са амбалажом (паковањем), настојаће се утврдити и утицај појединачних аспеката амбалаже на исти процес.

Материјал и методе: За добијање закључака у овом раду кориштен је анкетни упитник (који је дистрибуиран и попуњаван путем интернета), као и релевантна литература.

Резултати: Готово двије трећине испитаника је изнijело позитиван став по питању утицаја амбалаже на њихов процес одлучивања у куповини, док је тај проценат мањи од педесет за утицај етикете на исти процес. На крају, двије трећине испитаника такође сматрају податке из нутритивних таблица битним при одабиру производа.

Закључак: На основу добијених резултата и појединачних сазнања из литературе, може се констатовати да амбалажа, етикета и информације из нутритивних таблица имају утицај на процес одлучивања потрошача приликом куповине, иако је он мањи код етикете у односу на остала два испитивана аспекта.

Кључне ријечи: Одлучивање потрошача; амбалажа; етикета; нутритивне таблице

УВОД

Потрошачев процес одлучивања постаје све комплекснији са присуством све већег обима информација са којим се они сусрећу током обављања куповине. Додатне информације о било ком атрибуту производа доступне су путем једног клика. Ипак, менаџери и руководиоци морају да донесу одлуку о томе које ће информације учинити доминантно видљиве потрошачима, а самим тим и на који ће атрибут свог производа ставити акценат (нпр. неки ће производи бити квалитетнији, неки јефтинији, неки ће имати бољи дизајн и слично). Сходно томе да се купац при одлучивању о различитим производима и маркама води различитим факторима, а између осталог и поређењем доступних информација о истим, основано је запитати се да ли етикета (као аспект производа који најчешће садржи додатне информације о њему самом) има утицаја на процес одлучивања потрошача у куповини. С обзиром на то да је она најчешће интегрални дио паковања (тј. амбалаже), испитаће се и да ли његова одређена својства имају утицај на поменути процес одлучивања.

Структуру рада чини неколико дијелова. Први је преглед литературе, који слиједи након уводног излагања, и у којем су изложена мишљења различитих аутора, а која су релевантна за тему рада. Након тога су дати дијелови који су важни као теоријска основа и тичу се производа, његових карактеристика (са посебним акцентом на амбалажу и етикетирање) и процеса одлучивања потрошача. Сљедећи дио се тиче материјала и метода кориштених у раду, а у којем су такође јасно дефинисане хипотезе. Оне описују циљеве истраживања, односно оно што се настоји доказати разматрањем релевантне литературе и провођењем теренског истраживања, а то је да ли постоји утицај амбалаже, етикете и података из нутритивних таблица, респективно, на доношење одлука потрошача у куповини. Након дефинисаних хипотеза, приказани су резултати истраживања у истоименом дијелу, а затим и дискусија истих у наредном дијелу. На крају раду дате су закључне тезе и кориштена литература.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Велики је број производа на тржишту данас, а у оквиру сваке категорије присутан је одређени број супститута. У зависности од намјене појединачног добра, може се говорити о већем или мањем броју брендова који претходно поменуто производе. Кадекова и сарадници (Kádeková et al., 2020) дошли су до закључка да потрошачи не купују производе од једног посебног производијача, већ посматрају групу производијача које сматрају прихватљивим. Даље су утврдили да одлуке у куповини нису само под утицајем квалитета, већ такође зависе и од доступности, цијене или услуге која је везана за одређени производ (Kádeková et al., 2020). Јасно је да ниједан дио маркетинг микса не треба да буде занемарен како би понуда била покривена одговарајућом тражњом. Како живимо у добу у којем се води рачуна о естетици која привлачи поједињце, слиједи да је и визуелни изглед самог производа важан. Међународни часопис наука: Основна и примијењена истраживања (International Journal of Sciences: Basic and Applied Research (IJSBAR), 2017) истакао је да су паковање и дизајн производа постали веома значајни за маркетинг потрошних добара и играју главну улогу у комуникацији са потрошачима. На слично упућују и Маричић и сарадници (Маричић et al., 2017), истичући да је изглед производа ефикасно конкурентско средство које не само да ствара преференцију код потрошача у корист производа предузећа, већ и код канала продаје, јер истовремено олакшава промоцију производа, као и манипулисање цијеном и бонификацијама које се дају потрошачима производа.

На процес доношења одлука потрошача у куповини утиче много фактора. Посматрајући узрочно-посљедичну везу између етикете као дијела производа и процеса доношења одлука приликом куповине, закључено је да највећи број потрошача сматра информације на етикети јако значајним (Van der Colff et al., 2015). Информације су представљене на различите начине, било знаком, сликом или једноставно текстом. У зависности од врсте производа и жеља и преференција потрошача, могуће је идентификовати неколико ставки које су најчешће у фокусу. Иако се на цијену као дио маркетинг микса обраћа посебна пажња, често она није најважнија. Истраживање које је спровела Кацоровска са сарадницима (Kaczorowska et al., 2019) показало је да су потрошачи у оквиру одређене категорије производа радије бирали оне који имају логотипе одрживости, не мрећи нарочито за цијену, што је потврдило претходно наведено.

Све већи број људи има жељу да води рачуна о исхрани и здрављу. Овај тренд одразио се на тржиште тако да производијачи на страни понуде све више раде на истицању квалитетних састојака који су садржани у производу. Етикета постаје све важнији дио производа јер јој потрошачи поклањају све више пажње. Колико

је важно да информације буду што упечатљивије приказане на етикети, показује и то да купци лакше распознају који производ је здравији уколико су количине главних састојака производа представљене „семафор” ознакама (Kunz et al., 2019). Боје привлаче њихову пажњу и олакшавају процес доношења одлука приликом куповине. Наравно, посебну ће пажњу на ово обратити произвођачи хране квалитетнијег састава, јер им је циљ да привуку појединце који воде рачуна о исхрани. У данашње вријеме потрошач није заинтересован само за то колико је производ визуелно привлачан, већ провјерава нутритивне таблице, како би одабрао здравије намирнице (Azman и Sahak, 2013). Driehoutis и сарадници (Driehoutis et al., 2006) установили су да нутритивне таблице могу бити од помоћи потрошачу у куповини јер им помажу да избегну производе са штетним састојцима. Дакле, прегледност и јасноћа информација је цијењена, односно оне треба да концизно информишу потенцијалног потрошача о производу (Marićić et al., 2017).

ПРОИЗВОД И КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОИЗВОДА

Са становишта маркетинга, производ је један од четири основна елемента маркетинг микса (поред цијене, промоције и дистрибуције) и јесте вид вриједности који организација ствара и који настоји да валоризује на тржишту. Односно, то је све што може бити понуђено на тржишту како би се задовојила одређена потреба или жеља, при чemu то може бити материјални предмет, услуга, идеја, информација, капитал, личност, локација, организација итд. (Maćura, 2009). Производ се може дефинисати и као добро, услуга или идеја која садржи скуп опипљивих и неопипљивих особина које задовољавају потребе купца и који су као такви примљени и размјењиви на тржишту за новац или нешто друго од вриједности (Kerin et al., 2012).

Оно што доминантно утиче на тржишни успјех неког производа јесу његове особине тј. својства. Различити типови купаца посматрају различите карактеристике производа као релевантне при њиховом одабиру истог. Али и поред тога што постоји мноштво особина производа (било опипљивих, било неопипљивих), могу се издвојити неке основне категорије истих, а то су *физички излед* – који подразумијева неке физичке критеријуме попут боје, облика, величине итд., *намјена* – основа због чега купац купује производ, *умјенисост израде* – обједињује неке особине, попут трајности и чврстине, али и неке информације од користи за купца, као нпр. упутство за употребу или информације о гаранцији, *цијена* – као веома важна карактеристика за купце који желе највише за свој новац, *крићеријуми йеређења* – који подразумијевају изјаве продавца о империорности свог производа и зашто баш купци треба да се одлуче за тај производ, а не неки други (Claessens, 2018).

Постоје и неке друге категоризације карактеристика производа, као нпр. слједећа по којој постоји седам значајних особина, а то су: функционалност, квалитет, марка, дизајн, стил и мода, амбалажа и паковање, продајне услуге (Maćura, 2009).

АМБАЛАЖА И ЕТИКЕТИРАЊЕ

Амбалажа се може посматрати као саставни дио производа, а који условљава његову употребљивост и основну функционалност. У литератури се могу срести различита размишљања о томе да ли се амбалажа може поистовијетити са паковањем, или су то два потпуно различита појма. У овом раду ће се, због једноставности, оба појма користити са истим значењем. Структурно посматрано, могу се издвојити три нивоа: примарни, секундарни и транспортни (Maćura, 2009). Као пример за боље разумијевање може послужити добро познати *Jaffa cakes*, наиме сам бисквит

се налази у цеофану (примарној амбалажи), а обоје се налази у картонској кутији (секундарној амбалажи), и коначно – већи број оваквих паковања се налази повезано у једном већем које је погодно за транспорт и које представља транспортну амбалажу. Евидентно је да се производ у условима све оштрије и глобалније конкуренције настоји диференцирати и модификовати, како би се пронашли нови путеви до купаца. Један од елемената производа који је чест основ за два претходно поменута процеса јесте и амбалажа, тј. паковање. Примјери који поткрепљују наведену тврђњу присутни су и у окружењу – и код малих, али и код великих производића: нпр. мултационална компанија *PepsiCo* је настојала да побољша своју тржишну позицију враћањем ретро амбалаже свом брэнду *Pepsi*, сличне одлуке донацијеле су и мање компаније из окружења (као примјер могу послужити компаније из пиварског сектора), поједини производића су настојали да измијене амбалажу како би допринијели побољшаној функционалности (такво нешто је урадила компанија „Књаз Милош“ са својом минералном негазираном водом *Aqua Viva*, креирајуши ПЕТ амбалажу од 2,5l), док су се други производићи, играјући на карту дизајна, настојали у потпуности диференцирати и издвојити као препознатљив бренд (компанија *Foodland* је за свој бренд „Бакина тајна“ добила награду за најбољу амбалажу на свијету у категорији хране, а компанија „Voda Voda“ је надалеко позната по облику своје амбалаже, која представља индустријску својину и као таква је заштићена). Основано се запитати који су фактори утицали на чињеницу да се паковање све више користи као маркетинг средство. Постоје многи фактори, а они се могу сврстати у 4 групе (Kotler et al., 2014):

1. Раст броја самопослуга, који је довео и до све већег броја производа који се нуде управо у таквим објектима, а амбалажа у том случају има значајну улогу да привлачи пажњу, описује основне особине производа и да генерално оставља добар утисак на купца;
2. Корист за потрошаче, која се огледа у томе да ће они бити спремни да издвоје више новца за поједине погодности што добијају куповином производа са датом амбалажом, као нпр. практичност, изглед, поузданост, али и престиж;
3. Имиџ компаније и марке, до чијег јачања може доћи и путем боље уочљивости поједињих производа, а која је умногоме условљена карактеристикама амбалаже која представља и дио производа са којим купац прво „ступа“ у контакт;
4. Могућност иновације, која купцима треба да понуди додатне користи и да буде основ за повећање профита компанија (поједини примјери иновирања амбалаже наведени су претходно).

Етикета (или најепница) се може окарактерисати као једноставна ознака или привјесак који долази уз производ или као детаљно дизајнирана графика која је дио паковања (Kotler et al., 2014). Оне генерално могу да буду оријентисане више на убеђивање (као једну од функција промоције), а мање на информисање, док такође могу да буду оријентисане превасходно на информисање и помагање купцу да изврши прави избор производа (Маричић et al., 2017). Етикете на поједињим производима су постале толико препознатљиве да представљају један од елемената њиховог идентификовања. Поједини производићи користе етикету као начин да презентују додатне информације о производу – то је нпр. случај са вином на чијем се етикетама, односно најепницама, налазе информације о производићу, сорти грожђа, години бербе и слично. Код других типова производа, као што су кућански апарати, срећу се тзв. енергетске најепнице које садрже основне информације о енергетској ефикасности уређаја, годишњој потрошњи ел. енергије и сл.

Нутритивне таблице су прикази који се најчешће налазе на позадини производа и садрже важне информације попут оних о количини калорија у производу, коли-

чини и врсти хранљивих супстанци (протеини, масти, угљени хидрати, влакна и слично), препорученом дневном уносу итд. Да овакви подаци нису само хир оних који се труде да живе здраво, показала је одлука Америчке државне агенције за храну и лијекове (eng. *Food and Drug Administration, FDA*) да захтијева од производиођача истицање оваквих података на етикетама. Такође, ова агенција је предузела мјере како би се смањила употреба обмањујућих натписа, као нпр. „богато влакнima“, „ниски удио масноћe“ и слично (Kotler et al., 2014).

ОДЛУЧИВАЊЕ ПОТРОШАЧА

Процес одлучивања је веома значајан аспект посматрања понашања потрошача, као изузетно опширне и комплексне области која почива не само на маркетиншким него и на знањима из психологије, социологије и других наука које се баве човјеком и његовим понашањем. Такође, многи аутори су настојали да га објасне и прикажу, а као резултат таквих настојања развио се и такозвани петостепени модел одлучивања о куповини. Он се састоји од сљедећих фаза (Kotler et al., 2014):

1. Препознавање проблема (или постојања одређене потребе), којим започиње процес куповине и који је под утицајем унутрашњих и вањских импулса, а који су довољно јаког интензитета да изазову стање „нелагоде“ због неподмирене потребе. Иако некад нисмо свјесни поједине потребе, при посматрању одређеног производа са пријемчивим карактеристикама које се тичу амбалаже (нпр. необичан дизајн или складно дизајнирана етикета) може се јавити потреба са посједовањем тог производа.
2. Потрага за информацијама, која може бити блажег облика, тако да особа постане осјетљивија на информације о одређеном производу, или активног типа, тако да особа користи изворе информација – личне (породице, пријатељи), комерцијалне (разне врсте огласа), јавне (организације које се баве заштитом потрошача), искуствене (претходно кориштење производа). Ако се потрошач већ налази у самопослужи, врло је вјероватно да ће искористити информације које се налазе на производу, односно које су садржане на етикети.
3. Процјена алтернатива, са којом се купац „суочава“ након што је прикупио довољно информација, а оно што ће утицати на коначан избор јесу кључне особине које купац тражи код одређеног типа производа, али и већ формирана увјерења и ставови. Ово подразумијева да ће потрошач користити информације са амбалаже (и етикете) заједно са осталим информацијама да би донио одлуку о куповини.
4. Доношење одлуке о куповини јесте критична фаза и може се представити кроз одређене кораке кроз које купци пролазе након евалуације алтернатива, а то су: намјера о куповини, затим дјеловање тзв. интервентних чинилаца (у које спадају ставови других и неочекивани ситуацијски фактори као што је нпр. останак без послана, несташница производа и слично) и поврх свега одлука о куповини.
5. Посткуповно понашање обухвата активности али и осјећања након процеса куповине. Наиме, ако производ испуњава очекивања, купац ће се осјећати задовољно, док ће се у супротном јавити нездовољство (постоји и екстремна ситуација у којој особине производа премашују очекивања и тада се говори о одушевљењу). У складу с тим, он може да буде актер у неким посткуповним активностима – нпр. задовољан купац ће ширити позитиван глас о производу, док ће га нездовољан престати куповати и врло вјероватно ширити негативан глас.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Хипотезе на основу којих ћемо потврдити или оповргнути одређене ставове су дефинисане испод.

X_0 – Не постоји значајан утицај амбалаже производа на доношење одлука потрошача у куповини.

X_1 – Не постоји значајан утицај етикете производа на доношење одлука потрошача у куповини.

X_2 – Не постоји значајан утицај података из нутритивних таблица на доношење одлука потрошача у куповини.

Истраживање на терену спроведено је кориштењем методе упитника (који је креiran путем сервиса *Google Forms* и који је испитаницима дистрибуиран путем интернета). Узорак истраживања је чинило 125 испитаника са територије Републике Српске, а који су случајно изабрани и који су своје одговоре слали у септембру 2021. године. Важно је напоменути да узорак чине само испитаници до 26 година, због тенденције да се донесени закључци ограниче на млађу популацију.

РЕЗУЛТАТИ

Структура узорка дата је у сљедећој табели.

Табела 1. Приказ структуре узорка

	ФРЕКВЕНЦИЈА	ПРОЦЕНAT
ПОЛ		
мушки	53	42,4
женски	72	57,6
ГОДИНЕ СТАРОСТИ		
18–20	11	8,8
21–23	85	68
24–26	29	23,2

Када је ријеч о полној структури испитаника, присутна је блага неуравнотеженост. Нешто више од пола анкетираних, прецизније 57,6%, особе су женског пола. Као што је већ речено, фокус је био испитати млађу популацију, како бисмо добили увид у то колико су њима важни одређени аспекти производа. Анкетиране су биле особе од 18 до 26 година, при чему је највећи број испитаника био старости од 21 до 23 године (прецизније 68%). У старосној структури преостале двије старосне групе испитаника учествују са 32%, при чему је више оних који су старости од 23 до 26 година (прецизније 23,2%).

Даља настојања била су испитати колико млади амбалажу сматрају важном приликом процеса доношења одлука у куповини. Највећи број испитаних одговорило је потврдно, односно 65,6% њих узима у обзир амбалажу приликом одабира производа у куповини. У оквиру испитаних који су потврдно одговорили на постављено питање, 7,2% је изабрало опцију која упућује на то да им је амбалажа веома битна (од понуђених одговора одабрали су – „Да, веома ми је битна”). С друге стране, 17,6% испитаних је изнијело мишљење да амбалажа производа није толико битна, док њих 14,4% није било сигурно за одговор.

У оквиру производа, као битног дијела маркетиншке стратегије, важно је про-

вјерити колико потрошачи обраћају пажњу на етикету која садржи информације о самом производу. Очекивано, највећи број испитаних (тачније 44%) је одговорило потврдно. Ипак, значајан је број и оних који су изнијели мишљење да им етикета није толико битна приликом одабира производа у куповини. Један од разлога зашто је то тако биће изложен у сљедећем дијелу.

Приказ свих анкетних питања налазе се у сљедећој табели. А након тога, у посебној табели су дати понуђени одговори на анкетна питања. Структура одговора дата је на графиконима који слиједе након поменутих табела.

Табела 2. Приказ питања из упитника

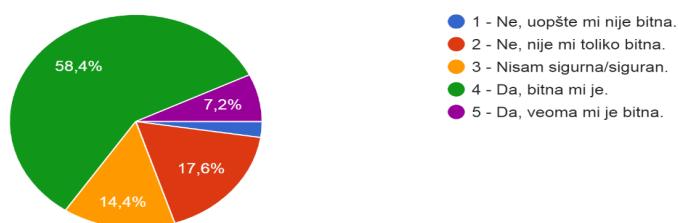
ПИТАЊА
Да ли Вам је амбалажа битна при доношењу одлуке о куповини неког производа?
Оцијените колико су Вам битни поједини аспекти амбалаже.
Да ли Вам је етикета битна при доношењу одлуке о куповини неког производа?
Оцијените колико су Вам битни поједини аспекти етикете.
Да ли су Вам при куповини прехрамбених производа битни подаци који се налазе у тзв. нутритивним таблицама?

Табела 3. Приказ понуђених одговора на питања из упитника

ПОНУЂЕНИ ОДГОВОРИ НА ПИТАЊА
1 – Не, уопште ми није битна; 2 – Не, није ми толико битна; 3 – Нисам сигурна/сигуран; 4 – Да, битна ми је; 5 – Да, веома ми је битна.
1 – Не, уопште ми није битна; 2 – Не, није ми толико битна; 3 – Нисам сигурна/сигуран; 4 – Да, битна ми је; 5 – Да, веома ми је битна (битно је напоменути да су испитаници посебно оцењивали појединачне аспекте амбалаже (естетски, информативни, транспортни и заштитни).
1 – Не, уопште ми није битна; 2 – Не, није ми толико битна; 3 – Нисам сигурна/сигуран; 4 – Да, битна ми је; 5 – Да, веома ми је битна.
1 – Не, уопште ми није битна; 2 – Не, није ми толико битна; 3 – Нисам сигурна/сигуран; 4 – Да, битна ми је; 5 – Да, веома ми је битна (битно је напоменути да су испитаници посебно оцењивали појединачне аспекте етикете (визуелни и информативни).
1 – Не, уопште ми нису битни; 2 – Не, нису ми толико битни; 3 – Нисам сигурна/сигуран; 4 – Да, битни су ми; 5 – Да, веома су ми битни.

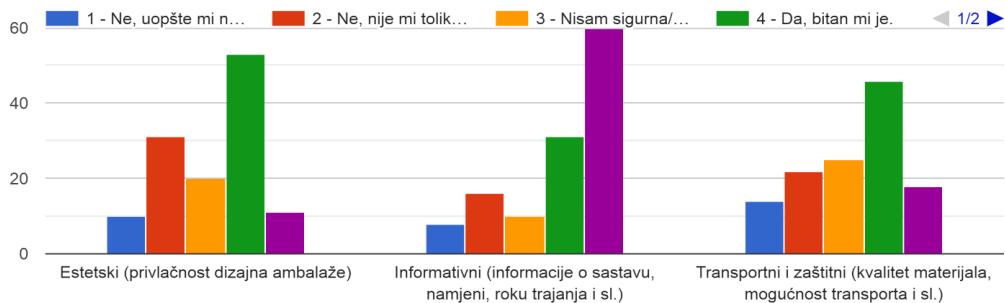
Da li Vam je ambalaža bitna pri donošenju odluke o kupovini nekog proizvoda (npr. flaša u kojoj se nalazi tečnost, kutija u kojoj se nalazi kozmetički proizvod i sl.)?

125 одговора

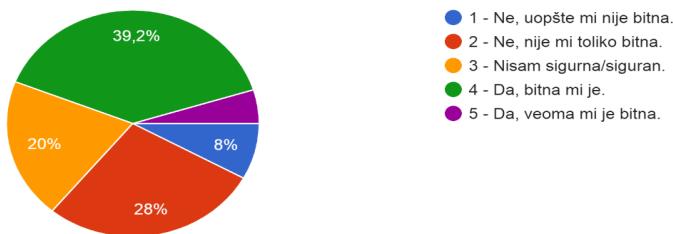
Графикон 1. Структура прикупљених одговора на прво питање из упитника

Ocijenite koliko su Vam bitni pojedini aspekti ambalaže.

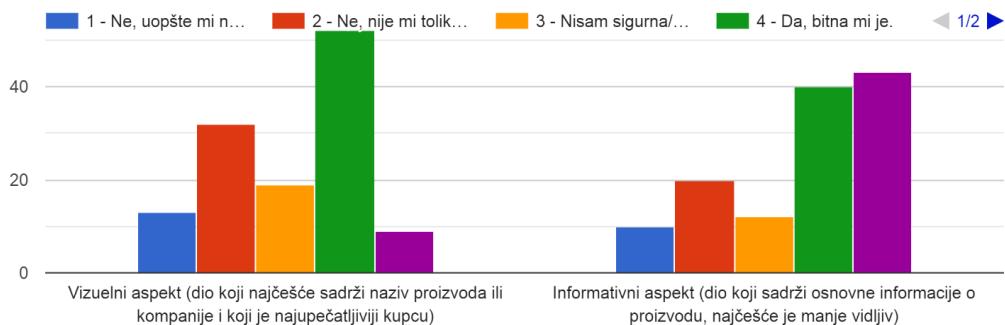
Графикон 2. Структура прикупљених одговора на друго питање из упитника

Da li Vam je etiketa bitna pri donošenju odluke o kupovini nekog proizvoda (pod etiketom se podrazumijeva bilo jednostavan privjesak uz proizvod...io ambalaže - npr. naljepnica na flaši Koka-kole)?
125 odgovora

Графикон 3. Структура прикупљених одговора на треће питање из упитник

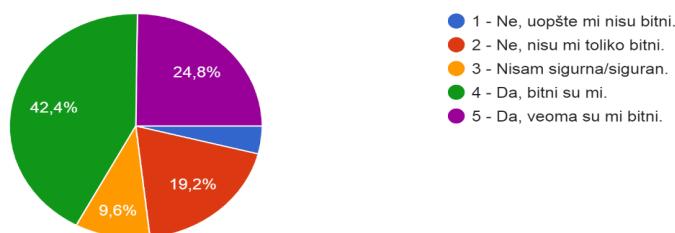
Ocijenite koliko su Vam važni pojedini aspekti etikete.

Графикон 4. Приказ понуђених одговора на четврто питање из упитника

Da li su Vam pri kupovini prehrabnenih proizvoda bitni podaci koji se nalaze u tzv. nutritivnim tablicama (a koje se najčešće nalaze na poleđini proizvoda).

125 одговора

Графикон 5. Структура прикупљених одговора на пето питање из упитника

ДИСКУСИЈА

Поредећи резултате анкете у вези са питањима о значајности амбалаже и етикете приликом куповине, јасно је да испитаници више у обзир узимају амбалажу у којој се производ налази. У складу са тим, већи број анкетираних сматра да етикета није толико важна (28% од укупно испитаних је одговорило „Не, није ми толико битна“) него што то мисле за амбалажу (17,6% од укупно испитаних је одговорило „Не, није ми толико битна“). Како би се дефинисало шта од ова два дијела производа испитаници сматрају више а шта мање важним, анализираће се остали резултати добијени анкетирањем.

Питање о аспектима амбалаже је подразумијевало да анкетирани оцијене значај три њене улоге: естетску, информативну, те транспортну и заштитну. Највећи број одговора који се тичу естетике амбалаже је потврдан, међутим значајан број испитаних је дало супротан одговор. Дакле, укупно 51,2% испитаних обраћа пажњу на привлачност дизајна амбалаже, а удио оних који на исти не обраћају пажњу је 32,8% (преостали удио чине они који нису били сигурни за одговор, прецизније 16%). Важно је напоменути да је много већи број младих означио овај аспект као „Да, битан ми је“ (42,4% испитаника), док је мањи број означио као „Да, веома ми је битан“ (само 8,8% испитаника). Овај однос се може тумачити на начин да им је естетика важна или не и пресудна. Садржај информативног карактера је велики број испитаних означило значајним, чак 72,8%, док је 19,2% њих дало одричан одговор. Разлажући потврдне одговоре на оне који упућују на већу и мању важност овог аспекта, увиђа се да 48% младих сматра информације о производу веома важним, док половина од тог удјела (тачније 24,8%) сматра поменуто важним. Из овог слиједи да информације на амбалажи изузетно утичу на процес доношења одлука у куповини. Само 8% потрошача није било сигурно за одговор, што упућује на то да већина испитаника има јасно мишљење о овом аспекту. Та чињеница чини још поузданijим добијене одговоре који се тичу претходно анализираног. Транспортну и заштитну улогу је велики број испитаних означило као битном или врло битном, а то је укупно 51,2% од укупног удјела. Слично као и код одговора у вези са естетиком, већи број младих (тачније 36,8%) је одабрало одговор мање важности од потврдних одговора, односно одабрало је „Да, битан ми је“. Аналогно раније закљученом, транспортна и заштитна улога се сматра важном али не пресудном у процесу доношења одлука. Одричан одговор на питање о претходно поменутом дало је 28,8% особа, док их је чак 20% означило да није сигурно за одговор. Посљедње би се могло тумачити на начин

да потрошачима овај аспект није примаран, односно неки од њих не размишљају нарочито о њему. Посматрајући сва три аспекта заједно, могуће је уочити одређена истицања. Информације убједљиво највише интересују потрошаче, штавише сматрају их врло важним за процес доношења одлука у куповини. Преостале двије улоге амбалаже су по укупној важности једнаке (обје имају по 51,2% потврдних одговора). Међутим, када се потврдни одговори разложе, примјењује се да је већи број испитаних означило транспорт и заштиту као јако важну, у односу на број испитаних који је на исти начин означило естетику амбалаже. Дакле, редослијед аспекта по важности био би сљедећи: на првом мјесту информативни, на другом транспортни и заштитни, а на посљедњем естетски аспект.

Питање које се односи на детаљнију анализу етикете подразумијевало је два аспекта и то визуелни и информативни. Укупно 48,8% испитаних одговорило је да сматра визуелни утисак важним или врло важним. Мањи број њих (тачније 7,2%) га сматра врло важним. Слично као код амбалаже, могуће тумачење ових резултата је да потрошачи обраћају пажњу на оно што виде, али оно није пресудно у процесу одлучивања. У прилог овоме говори и чињеница да је 36% испитаних одговорило одрично, а 15,2% није било сигурно за одговор. Други аспект, информативни, имао је 66,4% потврдних одговора, где је однос између веће и мање важности приближан. Ипак, 34,4% испитаника је означило информације на етикети веома значајним, док је на исти начин визуелну улогу означило само 7,2% испитаника. И из укупно позитивних одговора, а и из односа важности вишег степена ова два аспекта, јасно је да су информације о производу много важније од визуелне улоге етикете. Дакле, и код етикете и код амбалаже, информативни аспект је најзначајнији према мишљењу младих који су учествовали у истраживању.

Посљедње питање односило се на значајност података из нутритивних таблица за потрошаче. Укупно 67,2% анкетираних сматра ове податке више или мање значајним. Иако је проценат оних који су одабрали важност вишег нивоа (тачније одговор „Да, веома су ми битни“) заправо мањи (у односу на проценат оних који су одабрали важност нижег нивоа односно одговор „Да, битни су ми“) и износи 24,8%, ипак је ријеч о четвртини укупно испитаних, што није занемариво. Овај податак говори и о томе да млади доста пазе на своје здравље и провјеравају састав производа. Укупно 23,2% анкетираних је дало одричан одговор по питању значајности података из нутритивних таблица, али с обзиром на трендове исхране који су присутни у свијету данас, може се очекивати да ће се овај проценат у будућности смањити. Као својеврстан закључак дискусије може се издвојити то да потрошачи старости од 18 до 26 година сматрају информативни аспект значајним и провјеравају га.

ЗАКЉУЧАК

Циљ рада био је провјерити да ли постоји утицај амбалаже, етикете и података из нутритивних таблица на доношење одлука потрошача у куповини. У вези са тим, креiranе су три хипотезе које треба да буду потврђене или оповргнуте.

Прије спровођења самог истраживања, неопходно је било дефинисати основне теоријске концепте важне за тему рада. С обзиром на то да је фокус рада био на етикети као дијелу производа, неопходно је било дефинисати шта је то производ и које су његове карактеристике. Различити аутори издвојили су различита обиљежја, али се у оквиру сваке подјеле несумњиво налазе амбалажа и етикета. Потрошачи у куповини посматрају различите аспекте производа, како би извршили избор, али је фокус рада био на већ поменутим обиљежјима. Амбалажа, као саставни дио производа, који условљава његову употребљивост и основну функционалност, у раду

је поистовиђена са паковањем, због једноставности. Естетски, информативни, те транспортни и заштитни су три аспекта амбалаже, чија је важност пројављена путем анкетирања особа старости од 18 до 26 година. Етикета, као други дио производа на којем је био фокус у овом раду, јесте ознака која долази уз производ. Аналогно амбалажи, и код етикете су посматрани аспекти који су потом оцењивани од стране испитаника, а у питању су визуелни и информативни. Такође, теоретска основа је подразумијевала и сажето објашњење процеса одлучивања потрошача, које је представљено помоћу петостепеног модела одлучивања о куповини, дефинисаног од стране Котлера са сарадницима. Уводна теорија била је значајна за спровођење истраживања, како би се пројавиле претходно постављене хипотезе.

Прва хипотеза говори о томе да не постоји значајан утицај амбалаже производа на доношење одлука потрошача у куповини. Анализа одговора добијених анкетирањем младих особа показала је да три четвртине од укупно испитаних сматра амбалажу значајном и обраћа пажњу на њу. Различитим аспектима се поклања више или мање пажње, али је несумњиво да их потрошачи све уоче и узму у обзир. Дакле, ова хипотеза је оповргнута, односно закључује се да постоји значајан утицај амбалаже производа на процес доношења одлука потрошача.

Друга хипотеза односи се на то да не постоји значајан утицај етикете производа на доношење одлука потрошача у куповини. Питања која се тичу етикете и њених аспеката су недвосмислено показала потврдне одговоре у погледу значајности. Другим ријечима, потрошачима је она значајна приликом процеса одлучивања у куповини. Дакле, и друга хипотеза је оповргнута као и прва. Закључак је да постоји значајан утицај етикете производа на процес доношења одлука потрошача.

Трећа хипотеза говори да не постоји значајан утицај података из нутритивних таблица на доношење одлука потрошача у куповини. Више од пола испитаника изнijело је став да су им битни подаци који се налазе у нутритивним таблицама, односно узимају их у обзир приликом куповине. Ово је било у складу са одговорима добијеним на питања о етикети на којој су нутритивне таблице, односно у оба случаја потрошачи су одговорили потврдно. Ово значи да је и трећа хипотеза оповргнута, односно закључено је да постоји утицај података из нутритивних таблица на доношење одлука потрошача у куповини. С обзиром на то да је ријеч о три четвртине испитаних, може се тумачити да постоји значајан утицај.

Сходно добијеним резултатима, можемо закључити да амбалажа и етикета као дијелови производа утичу на процес доношења одлука потрошача приликом куповине, при чему више пажње обраћају на информативне аспекте. Сходно томе, маркетинг активности треба да се усмјере ка овим дијеловима производа, како би дошло до најповољнијег исхода и за купца, али и за производијача.

ЛИТЕРАТУРА

- Маџура, П. (2009). *Маркетинг – основе*. Економски факултет Бања Лука.
- Claessens, M. (2018, December 28th). *Most important consumer product characteristics – what defines a consumer product?* Marketing-Insider. Retrieved March 15th, 2021, from <https://marketing-insider.eu/consumer-product-characteristics/>
- Kaczorowska, J., Rejman, K., Halicka, E., Szczebyło, A., & Górska-Warsewicz, H. (2019). *Impact of Food Sustainability Labels on the Perceived Product Value and Price Expectations of Urban Consumers*.
- Kádeková, Z., Košíčiarová, I., Vavřečka, V., & Džupina, M. (2020). *The impact of packaging on consumer behavior in the private label market – the case of Slovak consumers under 25 years of age*.
- Kerin, R., Rudelius, W., & Hartley, S. (2012). *Marketing: The Core* (5, illustrated ed.). McGraw-Hill Education. https://books.google.com.au/books?id=pl1LMQEACAAJ&dq=Kerin,+Hartley+and+Rudelius.&hl=en&sa=X&ei=Qh_

- gVMTJF8rf8AWCjIDoAQ&ved=0CCMQ6AEwAQ
- Kotler, P., Keller, K. L., & Martinović, M. (2014.). *Upravljanje marketingom* (14. ed.). Mate.
- Kunz, S., Haasova, S., Rieß, J., & Florack, A. (2020). *Beyond Healthiness: The Impact of Traffic Light Labels on Taste Expectations and Purchase Intentions*.
- Newman, O., Ezie, O., & Zirra Tizhe Oaya, C. (2017). *Impact of Packaging on Consumer Buying Behavior in Nasarawa State*.
- Van der Colff, N., van der Merwe, D. M., J C Bosman, M., & C Erasmus, A. (2015). ArticlePDF Available *Consumers' prepurchase satisfaction with the attributes and information of food labels*.

PRODUCT LABEL AND ITS INFLUENCE ON CONSUMER DECISION MAKING PROCESS

Authors: MILA ZORIĆ, Đorđe Petrović

Email: milazoric99@gmail.com

Mentor: Full Prof. Perica Macura

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: Consumer decision-making in modern conditions is supported by a huge amount of information. A lot of information is also found on the product itself, on the part called the label or sticker. In addition to serving as a kind of an information basis when buying, the design of these parts of the product can affect the outcome of the previously mentioned, so manufacturers are paying more and more attention to them.

Aim: The aim of this paper is to determine whether there is an influence of the label (its appearance and available information) on consumer decision-making while shopping. Given that the label is most often related to the packaging, we will try to determine the impact of certain aspects of packaging on the same process.

Material and Methods: In order to obtain conclusions in this paper, a questionnaire was used (distributed and filled out via the Internet) as well as relevant literature.

Results: Almost two thirds of the respondents expressed a positive attitude regarding the impact of packaging on their purchasing decision-making process, while this percentage is less than fifty per cent for the impact of labeling on the same process. On the other hand, two thirds of the respondents also consider the data from the nutrition fact labels as important when choosing a product.

Conclusion: Based on the obtained results and some knowledge from the literature, it can be concluded that packaging, labels and information from nutrition fact labels have an impact on the consumer decision-making process when buying, although it is smaller when it comes to labels, compared to the other two examined aspects.

Keywords: consumer decision-making; product package; product label; nutrition facts labels

MEĐUZAVISNOST UKUPNOG BDP I BROJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA NA TRŽIŠTU EU-28

Autor: MIRJANA ŠTAKA, Dajana Drašković

e-mail: mirjana.staka@gmail.com

Mentor: Prof. dr Goran Popović

Makroekonomija

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Mikro, mala i srednja preduzeća predstavljaju veliku ulogu u ekonomskom rastu i razvoju zemlje. Povezanost i korelacija BDP i broja malih i srednjih kompanija predstavlja ključnu ne samo ekonomsku nego i društvenu ulogu zemalja EU. Ovaj rad nastoji da istraži mala i srednja preduzeća kao važnu ulogu u ekonomskom rastu i razvoju, što predstavlja razlog mnogih studija i analiza. Pored toga što doprinose stvaranju bruto domaćeg proizvoda, oni takođe igraju ključnu društvenu ulogu jer smanjuju nezaposlenost.

Cilj rada: je procjena odnosa između komponenata bruto domaćeg proizvoda (BDP) i razvoja malih i srednjih preduzeća (MSP) u zemljama EU-28 u godinama 2009–2019. Da bismo postigli ovaj cilj, izvršili smo pregled literature i iznijeli statističke podatke koji potvrđuju značaj ovih preduzeća u razvoju privrede, kao što su: indikator preduzetništva, učešće MSP u stvaranju dodate vrednosti.

Materijal i metode: Izvršiće se statistička analiza podataka prikupljenih za MSP u EU i na taj način omogućiti verifikacija hipoteze postavljene u radu. Koristiće se sekundarni podaci preuzeti sa sajta Eurostat. Na osnovu preuzetih podataka i primjenom jednostavnog regresionog modela, predstaviće se univerzalan i originalan model. Prije predstavljanja modela, biće urađena korelacija u cilju predstavljanja sveobuhvatnosti modela. Model će biti predstavljen u obliku funkcije koja će imati vrijednost parametara na osnovu kojih će biti određen uticaj nezavisnih varijabli na zavisne.

Rezultati i zaključci su predstavljeni na kraju rada. Rezultati istraživanja potvrđuju teorijski značaj i ulogu malih i srednjih preduzeća, te potrebu njihove internalizacije i prerastanje u globalne lidera na tržištu. Ukoliko se poveća stopa nezaposlenosti za 1 jedinicu u EU, to će uzrokovati pad ukupne proizvedene domaće vrijednosti (BDP) za 0,509 jedinica. Svaki novi novonezaposleni radnik koštaće EU toliko neproizведенog autputa i nove dodate vrijednosti. Pod pretpostavkom da u EU nema nezaposlenosti, odnosno da je ta stopa jednak 0, EU bi proizvodila bruto domaću vrijednost od 16,135 evra.

Zaključak: Mala i srednja preduzeća postaju glavni nosilac ekonomskog razvoja svake ekonomije. Poslovno okruženje razvija se u skladu sa potrebama malog i srednjeg preduzetništva. Doprinos MSP je do 40% nacionalnog dohotka u ekonomijama EU. Ovi brojevi su znatno veći i svakom godinom se povećavaju. Prema procjeni Svjetske banke, do 2030. godine bi bilo potrebno 600 miliona radnih mjesta da bi se apsorbovala rastuća globalna radna snaga i potreba, što razvoj MSP čini visokim prioritetom za mnoge vlade širom svijeta, što su bili zaključci doneseni 2019. godine, prije novonastale situacije uzrokovane pandemijom kovid-19. Mnoge razvijene ekonomije, te i one u razvoju, uvidjele su vrijednost malih kompanija. To je zato što male kompanije karakterišu dinamičnost, inovacije, efikasnost, a njihova mala veličina omogućava brži proces donošenja odluka.

Ključne riječi: BDP; razvoj; male kompanije; rast; EU

UVOD

Uloga malih i srednjih preduzeća (MSP) u nacionalnoj ekonomiji ne može se potcijeniti. Ovim preduzećima se posvećuje sve veća pažnja u posljednjih nekoliko godina, dijelom zbog sve većeg razočaranja rezultatima razvojnih strategija fokusiranih na kapitalno intenzivna industrijska postrojenja velikih razmjera. Uticaj MSP se osjeća na sljedeće načine: veće korišćenje domaćih sirovina, novih radnih mesta, podsticanje ruralnog razvoja, razvoj preduzetništva, mobilizacija lokalne štednje, obezbjeđivanje regionalne ravnoteže ravnopravnim širenjem investicija, obezbjeđivanje načina za samozapošljavanje i pružanje mogućnosti za obuku menadžera i polukvalifikovanih radnika. Velika većina razvijenih i zemalja u razvoju oslanja se na dinamičnost, snalažljivost i zadatak malih i srednjih preduzeća da pokrenu i održe proces ekonomskog rasta. U ukupnom ekonomskom razvoju, presudnu ulogu igraju mala i srednja preduzeća. Mala i srednja preduzeća se zalažu, prije svega, da izdrže konkureniju i preduzetništvo i da stoga imaju eksterne koristi za ekonomiju širom rasta produktivnosti. Na ovom nivou, perspektive su usmjerene na vladinu podršku i uključivanje u iskorišćavanje socijalnih koristi zemalja od većeg završetka i preduzetništva. Drugo, zagovornici MSP podržavaju česte tvrdnje da su MSP uglavnom produktivnija od velikih firmi, ali finansijsko tržište i druga institucionalna poboljšanja, direktna vladina finansijska podrška MSP, mogu da podstaknu ekonomski rast i razvoj. Neki su tvrdili da širenje malih i srednjih preduzeća podstiče zapošljavanje više nego veliki rast firmi. Mala i srednja preduzeća igraju presudnu ulogu u ekonomskom razvoju mnogih zemalja. Globalizacija poslovanja nije „kratkoročan događaj“ već „kontinualan proces“ uz pomoć koga preduzeća stiču iskustvo, upoznaju lokalno tržište, podešavaju i prilagođavaju intenzitet internacionalizacije svog biznisa (Đorđević, D. 2016). Problem istraživanja odnosi se na ključno pitanje: Da li broj MSP ima uticaj na BDP zemalja EU-28? Kako bismo uspješno pratili razvojni put malih i srednjih preduzeća, potrebno je pratiti njihove performanse kao faktore koje određuju da li će mala preduzeća prerasti u globalna. Glavna hipoteza rada glasi: Postoji značajna povezanost između broja malih i srednjih preduzeća i ukupnog BDP zemalja EU-28.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U istraživanju koristiće se sekundarni podaci preuzeti sa sajta Eurostat. Na osnovu preuzetih podataka i primjenom jednostavnog regresionog modela, predstaviće se univerzalan i originalan model. Prije predstavljanja modela, biće urađena korelacija u cilju predstavljanja sveobuhvatnosti modela. Model će biti predstavljen u obliku funkcije, koja će imati vrijednost parametara na osnovu kojih će biti određen uticaj nezavisnih varijabli na zavisne. Predmet ovog rada je analiza uticaja malih i srednjih kompanija na rast BDP. Uzimajući u obzir ove indikatore, pokazuje se da postoji povezanost između malih i srednjih kompanija i BDP. Ispitivanje uticaja i veze između broja malih i srednjih preduzeća, sa jedne strane i ekonomске snage, sa druge strane, može se dokazati uz pomoć jednostrukog linearног regresionog modela. Za ovu namjenu zavisna varijabla (regresand, objašnjena, egzogena) predstavlja BDP, dok nezavisna varijabla (regresorska, objašnjena, eksplinatorna, endogena) predstavlja broj malih i srednjih kompanija na EU tržištu. U radu će se predstaviti korelacija, regresija, determinacija, F test o značajnosti (signifikantnosti) modela.

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 * X_{1i} + \varepsilon_i \quad (i=1,\dots,n)$$

β_0, β_1 = regresioni parametri koje je potrebno ocijeniti

ε_i = stohastički član (slučajno odstupanje, greška ili rezidual)

n = veličina, broj bazičnog skupa

Ocijeniti jednostruki linearni regresioni model znači naći vrijednost parametara β_0 i β_1 , odnosno naći ocijenjenu vrijednost modela koji izgleda:

$$\hat{Y}_i = \hat{b}_0 + \hat{b}_1 X_{1i}$$

Linearnu zavisnost možemo ocijeniti na bazi modela:

$$\hat{Y}_i = b_0 + b_1 X_{1i}, \quad i=1, \dots, 11$$

U modelu kao nezavisna varijabla uzima se broj malih i srednjih kompanija i ispituje se njen uticaj na kretanje visine BDP. Rezultat regresione analize pokazuju stepen uticaja MSP na rast BDP. Regresiona analiza je standardna statistička procedura. Ovaj metod je jednostavan i pouzdan (na primjer, međusobno isključuje pozitivne i negativne greške). Za potrebe i u svrhu izračunavanja, prosječna linearna povezanost je najbolji smjer prezentacije posmatranih varijabli. Pearsonov koeficijent korelacije za privatnu potrošnju prema stepenu jačine iznosi 0,942, što možemo okarakterisati kao vrlo jaku korelacionu vezu. Takođe, on pokazuje da postoji linearna povezanost i neprekidna normalna distribucija.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

ANALIZA TREND A BDP

Bruto domaći proizvod (BDP) se najčešće koristi kao mjeru za ukupnu veličinu ekonomije, dok su izvedeni pokazatelji, kao što je BDP po glavi stanovnika (po glavi stanovnika) – na primjer, u evrima. Nadalje, na osnovu kretanja određenih komponenti BDP-a i s tim povezanih pokazatelja, kao što su pokazatelji ekonomskog proizvoda, uvoza i izvoza, domaće (privatne i javne) potrošnje ili ulaganja, kao i podataka o raspodjeli prihoda i štednje, mogu se dobiti korisne informacije o glavnim pokretačima ekonomske aktivnosti, koje se mogu koristiti za razvoj, praćenje i procjenu specifične politike EU. Posljedica svjetske ekonomske krize tokom 2009. zabilježila je i ostavila uticaj na zemlje EU i BDP, što se može vidjeti na Grafikonu 1. Osim pada BDP i niske stope rasta, tendencija BDP strukture je takođe nepovoljna. Na grafikonu koji slijedi dat je prikaz BDP zemalja EU u procentualnim promjenama od pada -4,3% u 2009. pod uticajem svjetske ekonomske krize do najvećeg rasta od 2,6% u 2017. Negativni trend amplitude prikaza BDP se nastavio i 2012. i 2013. godine. Nakon toga dostiže rast od 2,3 u 2015. i značajnijih 2,6% u 2017. godini.

ANALIZA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA EU

U skladu sa prethodnim istraživanjem, postoji povezanost između broja malih i srednjih kompanija i BDP. Kompanije male i srednje veličine imaju značajan uticaj na poslovnu ekonomiju. Broj malih i srednjih kompanija je predstavljen u Tabeli 1. Preciznije, predstavljen je prikaz mikro, malih i srednjih kompanija u EU.

Mikro kompanije predstavljaju više od trećine svih kompanija i poslova koji se obavljaju na tržištu EU. Male i srednje kompanije predstavljaju više od 50% ukupnog broja kompanija (World bank finance, 2020).

REGRESIONA ANALIZA BDP I MSP EU

U ovom dijelu rada ćemo predstaviti konekciju i povezanost između malih i srednjih preduzeća i BDP. Iz analize regresionog modela dobili smo da je $b_0 = 41,63$; $b_1 = 0,35928$,

pa stoga jednačina regresije glasi:

$$Y = 41,63 + 0,35928X_1$$

Iz ocijenjenog jednostrukog linearног regresionog modela, zaključujemo sljedeće:

- Ukoliko poraste broj malih i srednjih preduzeća za samo jedno novo preduzeće (koja zapošljavaju od 2 do 9 radnika), to će dovesti do rasta BDP *per capita* za 0,35928 miliona evra.
- Pod pretpostavkom da u EU nema malih i srednjih preduzeća, odnosno da je ta stopa jednaka 0, BDP bi iznosio 31,39 milion evra (napomena: ovdje se uzima u obzir samo uticaj i veza broja malih i srednjih preduzeća i BDP EU).

Dakle, jasno se vidi uticaj MSP na BDP EU i ekonomsku politiku EU. Ovom linearном regresionom pravom hipoteza je potvrđena na ekonomsko-matematički način.

Pomoću postavljenih hipoteza i F testa ocijenićemo statističku značajnost modela predstavljenu u Tabeli 2.

$$H_0: R^2 = 0$$

$$H_1: R^2 \neq 0$$

$$F^2 = 71,126$$

Uz rizik od 5%, odnosno vjerovatnoću od 95% i stepen slobode ($n-k-1=10$), pomoću tabličnih vrijednosti, dobijamo vrijednost:

$$F' = 3,33$$

Na bazi parametara koje smo izračunali $3,33 < 71,126$ odbacuje se glavna hipoteza, a prihvata pomoćna jer je $F' < F^2$ i model je statistički značajan odnosno signifikantan i potvrđuje se hipoteza da postoji značajan uticaj broja MSP na ukupan BDP EU.

F test je 71,126, dok F' iznosi 3,33, pa možemo reći da je ocijenjeni model signifikantan. To znači i da prihvativimo hipotezu iz rada o statistički značajnom istovremenom uticaju rasta MSP EU na BDP. Vrijednost Durbin-Watson je manja od 2 i iznosi 1,358, što pokazuje pozitivnu seriju autokorelaciju između reziduala. Rast MSP EU za 1% dovodi do rasta BDP za 0,35928%.

Koefficijent determinacije iznosi $R^2 = 0,888 * 100$ iznosi 88,88%, što znači da se varijacija promjena zavisne varijable odnosno BDP tumači promjenama nezavisne varijable odnosno MSP, a ostatak od 100% je uticaj ostalih neupotrijebljenih varijabli i grešaka koje se dešavaju u radu. Odnosno, zavisnost BDP od broja MSP EU iznosi 88,88%. Na ukupan BDP broj malih i srednjih preduzeća utiče 88,88%, ostalo su ostali faktori.

Iz histograma predstavljenog na Grafikonu 2 vidimo da je standardna devijacija 0,949 i da je grafikon normalne distribucije odnosno kriva ima takozvani oblik zvona. Dijagram rasipanja pokazuje direktnu pozitivnu linearну vezu BDP i MSP EU po ekonomsko-matematičkim metodama ocjene modela jednostrukre regresije.

Prema dijagramu rasturanja predstavljenim Grafikonom 3 vidljivo je da između tačaka nema mnogo disperzije (odstupanja). Tačke su skoncentrisane oko teorijske linije trenda, što znači da empirijski podaci pokazuju svojstvo linearног trenda. Ukupan BDP i broj MSP u zemljama EU su u direktnoj korelacionoj vezi, povećanjem broja MSP dolazi do rasta ukupnog BDP i iz toga se može zaključiti da je koeficijent korelacije pozitivan.

ISPITIVANJE UTICAJA STOPE NEZAPOSLENOSTI I BDP EU

Treba da ispitamo koliko će rast/pad stope nezaposlenosti za 1 jedinicu (odnosno jednog čovjeka) uticati na stvaranje dodate vrijednosti EU, odnosno na bruto domaći proizvod, Tabela 3. Ukoliko relativne dobijene vrijednosti pomnožimo sa 100, dobijamo procentualno kretanje ovih međuzavisnosti. Treba, dakle, postaviti model:

U kome su:

Y – vrijednost zavisne varijable (BDP u EU),

X – vrijednost nezavisne varijable (stope nezaposlenosti u EU),

- koeficijent elastičnosti odnosno promjene BDP u odnosu na promjenu stope nezaposlenosti koji je potrebno izračunati,

- slobodni član koji se takođe ocjenjuje i koji pokazuje vrijednost BDP u EU koji bi postojao kada bi stopa nezaposlenosti bila 0 (odnosno kada nezaposlenost ne bi postojala).

Dakle, ocijenjeni model izgleda:

Tumačenje parametara:

- Ukoliko se **poveća stopa nezaposlenosti za 1 jedinicu** (ukoliko jedna osoba ostane bez posla) u EU, to će uzrokovati **pad ukupne proizvedene domaće vrijednosti** (BDP) za 0,509 jedinica. Svaki novi novonezaposleni radnik koštaće EU toliko neproizведенog autputa i nove dodate vrijednosti.
- Pod pretpostavkom da u EU nema nezaposlenosti, odnosno da je ta stopa jednaka 0, EU bi proizvodila bruto domaću vrijednost od 16,135 evra (napomena: ovdje se uzima u obzir samo uticaj i veza stope nezaposlenosti i BDP-a).

Dakle, jasno se vidi kolike troškove i efekte nezaposlenost ima po bruto domaći proizvod i ekonomsku politiku zemalja EU, što je predstavljeno u Tabeli 4.

Vrijednost Durbin-Watson koeficijenta iznosi 0,645, što govori o tome da postoji pozitivna autokorelacija.

DISKUSIJA

Pojam i definisanje malih i srednjih kompanija razlikuje se od jedne zemlje do druge zbog kulture te zemlje, ekonomskih prilika, dostupnosti radne snage na tržištu i drugih faktora. Postoji mnogo naučnih publikacija koje se tiču MSP. Većina MSP se definiše, odnosno kategorije, po osnovu broja zaposlenih, ukupnog godišnjeg prihoda preduzeća ili kapitala uloženog u proizvodni sektor (Singh, 2010). Kada je u pitanju globalni okvir, to je široko upotrebljivan pojam koji uključuje izvoz/uvoz, ogranke, zajednička ulaganja, saradnju, podružnice (Anderson, 2007). Mikro, male i srednje kompanije koje egzistiraju u zemljama EU-28 predstavljaju pozitivan uticaj na ukupan BDP. Programi EU podržavaju razvoj malih i srednjih preduzeća u Evropi, što predstavlja dokaz značaja MSP za mnoge ekonomije. Takođe, raste svijest o njihovoj ulozi u razvoju globalne, regionalne ekonomije. Brojni autori su objavili svoja istraživanja po ovom pitanju, na primjer empirijska istraživanja su potvrdila da MSP, naročito ona koja ulažu u istraživanje i razvoj, imaju po pravilu i veću produktivnost i intenzitet rasta nego velike kompanije. Nekoliko mehanizama objašnjavaju uticaj i značaj zaštite mikro, mala i srednja preduzeća predstavljaju ključnu ulogu razvoja ekonomije u zemljama EU. Naročito jer ova preduzeća u kooperacijama sa velikim preduzećima mogu da budu nosioci inovacija i ultimativnog ekonomskog rasta. Ti mehanizmi su: preljevanje znanja, decentralizacija, eksperimentisanje, konkurenca (Petković, 2013). U razvijenim zemljama mali biznisi imaju dobre potencijale, često sarađuju sa većim korporacijama i industrijama te streme većim poduhvatima, pri čemu se MSP konstatuju kao kompanije koje karakteriše njihova spremnost da hrabro vrše inovacije,

te da pri tome preduzimaju značajne rizike u svojim proizvodno-tržišnim strategijama. Inovacije u ovom smislu odražavaju suštinsku spremnost MSP da odstupi od postojećih tehnologija ili praksi i da pristupi novim poduhvatima koje prevazilaze trenutno stanje razvoja u određenim oblastima (Sorak, 2017). Navedeno podrazumijeva spremnost MSP da kreativno iniciraju i podržavaju nove ideje i eksperimente kreirajući nove procese koji za rezultat mogu dati nove kvalitetne usluge i proizvode, nova tržišta. Zemlje EU male i srednje kompanije predstavljaju mašinu pokretača ekonomskog i društvenog razvoja zahvaljujući rezultatima značajnog i izuzetnog doprinosa ovih kompanija u povećanju BDP, naročito u domenu zapošljavanja i otvaranja novih radnih mesta. Iz tog razloga, MSP predstavljaju 93% od svih kompanija u EU-28 odnosno 22,3 miliona poslova i poslovnih aktivnosti generišući 56,4% dodate vrijednosti i igrajući značajnu ulogu u zapošljavanju, pružajući 2/3 zaposlenih u poslovnom sektoru. Tokom 2019., MSP dodata vrijednost je rasla u procentualno 4,1% u 2019. i 4,2% u 2020, dok se zaposlenost smanjila sa 1,6 u 2019. na 1,4% u 2020. god. (European Commission, 2019). Nestabilni uslovi privređivanja direktno ili indirektno utiču na konkurentnost ovih preduzeća. U navedene uslove spadaju problemi u investiranju, skupi krediti, problemi u naplati potraživanja, zastarjele tehnologije, visok nivo korupcije i birokratije i ostali političko-socijalni problemi. Performanse su nezaobilazni vodič za bilo koje preduzeće koje analizira svoj nivo uspjeha, kako na domaćem tako i na globalnom tržištu. Ocenjujući svoje performanse, može se pratiti razvojni put malih preduzeća na putu ka internacionalizaciji i globalizaciji (Novović, 2017). Na početku XXI vijeka, uslijed dinamičkog razvoja tehnologije i homogenizacije potrošača, nacionalna tržišta postala su tjesna, pa je veliki broj preduzeća bio prinuđen da proširi svoja poslovanja izvan njih. Zadatak je bio da se pronađu nova tržišta koja su postala značajan faktor njihovog daljeg rasta i razvoja. Konkurenca i zaoštreni uslovi privređivanja trebalo bi da mala preduzeća izbace na globalno tržište, kao jedinu validnu potvrdu njihove efikasnosti. Ubrzani globalizacioni procesi, ekonomske i političke integracije, razvoj moderne tehnologije i novi načini komunikacije otvorili su mogućnost razvoja malih i srednjih preduzeća (MSP), koja predstavljaju integralni sektor svih ekonomija kao i mogućnost njihove internacionalizacije (Škrtić, 2009). Znanje o tome kako korporativno okruženje utiče na rast i poslovanje preduzeća stvara priliku za uspeh na tržištima. Stoga je cilj članka procjena odnosa između komponenata bruto domaćeg proizvoda (BDP) i razvoja malih i srednjih preduzeća, u daljem tekstu (MSP). Zaključak je da što je manje preduzeće, to je jača veza. Nacionalna ekonomija utiče na razvoj MSP. Njegova stabilnost, transparentnost, kontinuitet, obezbeđivanje osnovnih ekonomskih sloboda i prava glavne su odrednice za razvoj MSP. Ekonometrijski model jednostavne linearne regresione analize je potvrdio ovu hipotezu i objasnio značaj malih i srednjih preduzeća u zemljama u razvoju, kao i potrebu njihovog daljnog osnaživanja na putu rasta i razvoja. Kreatori ekonomskih politika i cijelokupna javnost bi trebalo da budu podsticajno orijentisana na stvaranje i osnaživanje malog preduzetništva u svim tranzicionim zemljama. „Rezultati prethodnih istraživanja pokazali su da u dinamičnim okolnostima relativno velika pažnja se posvećuje vanjskim faktorima i unutrašnjim inovacijama od strane izvršnih direktora, što je u vezi sa visokim performansama firmi” (Garg, 2003).

ZAKLJUČCI

Mala i srednja preduzeća postaju glavni nosilac ekonomskog razvoja svake ekonomije. Poslovno okruženje razvija se u skladu sa potrebama malog i srednjeg preduzetništva. Prilikom donošenja mjera ekonomske politike, kreatori posmatraju kako će te mjere uticati na mala i srednja preduzeća. Posmatranjem mikro, malih i srednjih preduzeća zemalja u EU može se vidjeti da je broj novoosnovanih preduzeća u stalnom rastu. Osnovni cilj rada predstavlja dvostranu prizmu korisnosti ovog istraživanja: naučna i pragmatična.

Rezultati istraživanja potvrđuju teorijski značaj i ulogu malih i srednjih preduzeća, te potrebu njihove internalizacije i prerastanje u globalne lidere na tržištu. Teorijski aspekti mjerjenja performansi, poređenja, klasifikacije i praćenje malih i srednjih preduzeća spadaju u značajan domen poslovne ekonomije, koji je ekonometrijski potvrđen u radu. Praktičan doprinos ovog istraživanja je u značaju podsticaja MSP u zemljama EU kroz internalizaciju i globalizaciju poslovanja, s obzirom na to da promjene u okruženju znatno više utiču na mala i srednja preduzeća u odnosu na velika. Svrha ovog istraživanja je testiranje hipoteze povezanosti makroekonomskih indikatora BDP na MSP. Analiziran je udio MSP i njihov doprinos ukupnom BDP EU zemalja EU-28 u periodu od 2009. do 2019. godine. Pri predstavljanju analize, moramo uzeti u obzir da je početna godina analiziranja 2009. i posljedice ekonomske krize su se osjetile i na zemlje EU, što znači da je značajno uticalo i na makroekonomske indikatore.

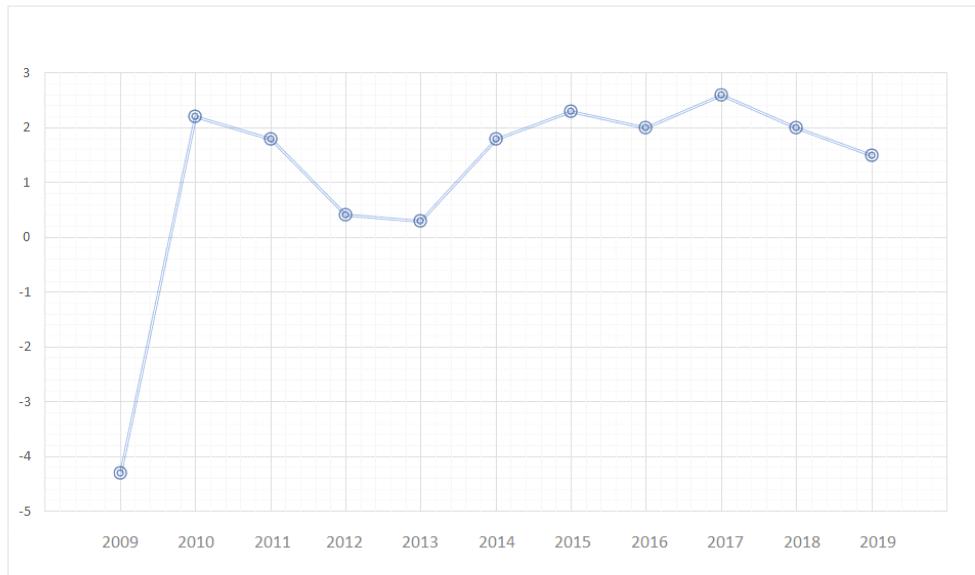
Sumirajući empirijske rezultate korelacije i regresione analize, možemo potvrditi glavnu hipotezu da su makroekonomski indikatori statistički značajni i imaju jaku korelaciju sa MSP. Pearsonov koeficijent korelacije za privatnu potrošnju prema stepenu jačine jeste 0,94 što možemo okarakterisati kao vrlo jaku koreACIONU vezu. Takođe, on pokazuje da postoji linearNA povezanost i neprekidNA normalNA distribucija. Histogram daje uvid da je standardna devijacija 0,949 i da je dijagram normalne distribucije odnosno kriva ima tzv. oblik zvona. Dijagram rasipanja pokazuje direktnu pozitivnu linearNU vezu između ukupnog BDP i MSP EU. Doprinos MSP je do 40% nacionalnog dohotka u ekonomijama EU. Ovi brojevi su znatno veći i svakom godinom se povećavaju. Prema procjeni Svjetske banke, do 2030. godine bi bilo potrebno 600 miliona radnih mesta da bi se apsorbovala rastuća globalna radna snaga i potreba, što razvoj MSP čini visokim prioritetom za mnoge vlade širom svijeta, što su bili zaključci doneseni 2019. godine prije novonastale situacije uzrokovane kovid-19. Skoro 10 miliona malih i srednjih kompanija proizvodi 23% BDP, što predstavlja 80% svih poslova u industrijskom sektoru i 25% ukupne radne snage, te na taj način MSP igraju ključnu ulogu u ukupnom BDP zemalja EU. Mnoge razvijene ekonomije, te i one u razvoju, uvidjeli su vrijednost malih kompanija. To je zato što male kompanije karakterišu dinamičnost, inovacije, efikasnost, a njihova mala veličina omogućava brži proces donošenja odluka.

LITERATURA

- [1]. Anderson, D. (2007). *Statics for Business and Economics*, 10th Edition, London. Thomas Rennie.
- [2]. Garg VK, Walters BA, Priem RL. (2003), Chief executive scanning emphases, environmental dynamism, and manufacturing firm performance. *Strategic Management Journal*. Wiley; 2003;24(8):725–44. Available from: <http://dx.doi.org/10.1002/smj.335>.
- [3]. Đorđević, D. (2016). Development Growth as a Strategic Goal Horizons series A, Social Sciences and Humanities, vol. 20. Ohrid: Faculty of Tourism and Hospitality.
- [4]. European Commission (2019). Annual Report on European SMEs 2018/2019, SMEs start hiring again.
- [5]. Petković, S. i Berberović, S. (2013). *Ekonomika i upravljanje malim i srednjim preduzećima – principi i politike*, Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- [6]. Novovic M, Dugalic N. (2017), Competition of undeveloped countries' economies in the conditions of free trade. *Ekonomski izazovi*. Centre for Evaluation in Education and Science(CEON/CEES); 2017;(11):92–107. Available from: <http://dx.doi.org/10.5937/ekoizavov1711092n>.
- [7]. Singh, G. (2010). *Issues faced by SMEs in the Internationalization process*. *International Journal of Emerging Markets*, Vol 5, No2.
- [8]. Škrtić, M. i Mikić, M. (2009). *INTERNACIONALIZACIJA MALIH I SREDNJIH PODUZEĆA REPUBLIKE HRVATSKE*, Naučni časopis. Ekonomski pregled.
- [9]. Sorak, M. (2017). Efekti uspostavljanja preduzetničke orijentacije na performanse malih i srednjih preduzeća.
- [10]. World Development Indicators & Global Development Finance. World Bank. Available at <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>

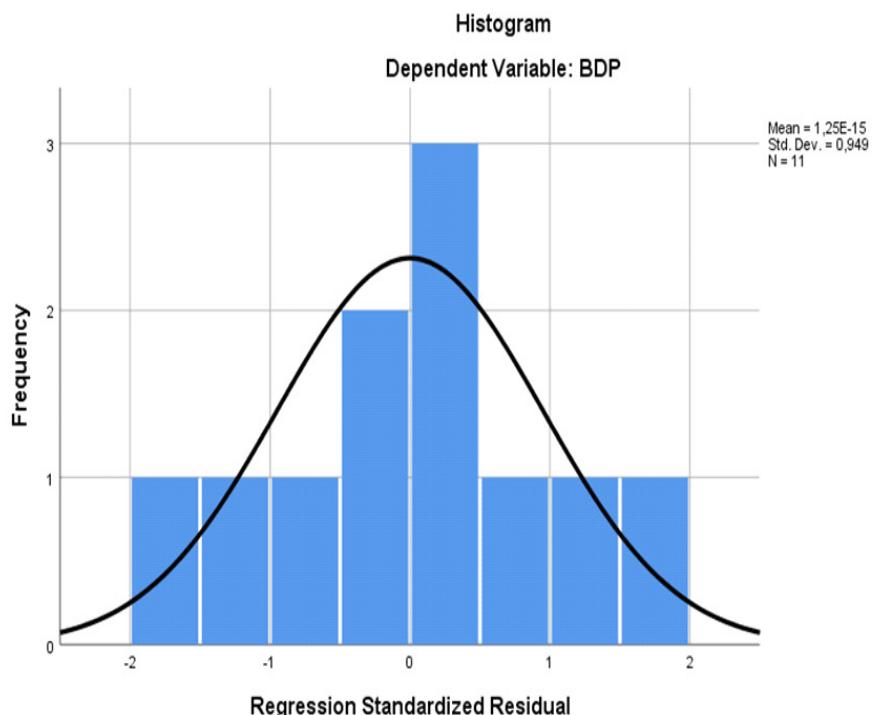
- [11]. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics> pristupljeno 28. 9. 2021. godine
- [12]. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_10_gdp pristupljeno 20. 9. 2021. godine

Grafikon 1. Realni rast BDP-a za zemlje EU 2009–2019. godine

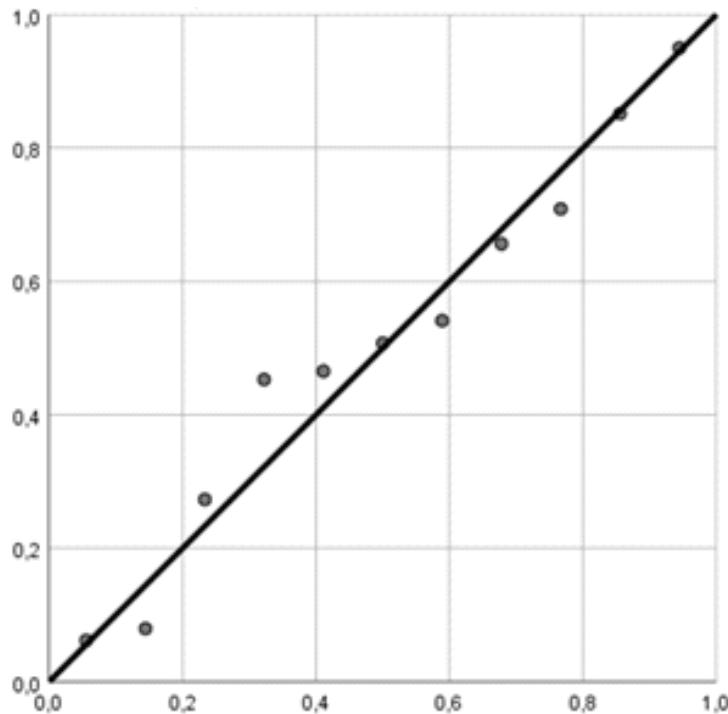
Izvor: Eurostat, dostupno na <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics>

Grafikon 2. Histogram

Izvor: Analiza podataka autora

Grafikon 3. Dijagram rasturanja

Izvor: Analiza podataka autora

Tabela 1. Broj MSP i BDP u periodu od 2009 do 2019. godine u zemljama EU-28

GODINE	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
MSP	20	20	21	20	21	22	23	23	23	24	25	25
BDP	10	10	11	11	11	11	12	12	12	13	13	13

Izvor: Eurostat, dostupno na Eurostat - Data Explorer (eropa.eu)

Tabela 2. Rezultati jednostrukog regresione analize – MSP i BDP EU

Varijabla	Koeficijent	Std. greška
Bo	41,63	1,070
b1	0,35928	,046
R ²	0,888	
R ² korigovano	0,875	
F ²	71,126	
F'	3,33	
Durbin-Watson	1,358	
Pearson	0,942	

Izvor: Kalkulacija autora

Tabela 3. Kretanje BDP i nezaposlenosti 2009–2020. godine

Godina	Bruto domaći proizvod	Nezaposlenost (stopa nezaposlenosti)
2009.	10	9
2010.	10	9,90
2011.	11	9,90
2012.	11	10,90
2013.	11	11,40
2014.	11	10,20
2015.	12	9,40
2016.	12	8,50
2017.	12	7,60
2018.	13	6,80
2019.	13	6,30
2020.	13	7,40

Izvor: Statista, dostupno na <https://www.statista.com/statistics/267906/unemployment-rate-in-eu-and-euro-area/>

Tabela 4. Rezultati jednostrukе regresione analize – stopa nezaposlenosti i BDP EU

Varijabla	Koeficijent	Std. greška
Bo	16,135	0,7269
b1	-0,509	
R ²	0,591	
R ² korigovano	0,550	
F ²	14,441	
F'	3,33	
Durbin-Watson	0,645	

Izvor: Kalkulacija autora

ANALYSIS OF GROSS DOMESTIC PRODUCT, EMPLOYMENT, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE EUROPEAN UNION

Authors: MIRJANA ŠTAKA, Dajana Drašković

Email: mirjana.staka@gmail.com

Mentor: Full Prof. Goran Popović

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: Micro, small and medium enterprises play a major role in the country's economic growth and development. The connection and correlation of GDP and the number of small and medium-sized companies represents a key role of the EU countries, not only economically but also socially. This paper seeks to explore small and medium enterprises as an important role in economic growth and development, which is the reason for many studies and analyses. In addition to contributing to gross domestic product creation, they also play a key social role as they reduce unemployment.

Aim: The aim of this paper is to assess the relationship between the components of gross domestic product (GDP) and the development of small and medium enterprises (SMEs) in the EU-28 in the years 2009–2019. To achieve this goal, we reviewed the literature, and presented statistical data that confirm the importance of these companies in economic development, such as: indicator of entrepreneurship and participation of SMEs in creating added value.

Material and Methods: Statistical analysis of the data collected for SMEs in the EU will be performed, which will enable the verification of the hypothesis set in the paper. Secondary data downloaded from the Eurostat site will be used. Based on the downloaded data and the application of a simple regression model, a universal and original model will be presented. Before presenting the model, a correlation will be made in order to present the comprehensiveness of the model. The model will be presented in the form of a function, which will have the value of parameters on the basis of which the influence of independent variables on the dependent ones will be determined.

Results: The results and conclusions are presented at the end of the paper. The results of the research confirm the theoretical significance and role of small and medium enterprises, as well as the need for their internalization and growth into global market leaders. If the unemployment rate increases by 1 unit in the EU, it will cause the total domestic value (GDP) to fall by 0.509 units. Every new unemployed worker will cost the EU as much unproduced output and new added value. Assuming that there is no unemployment in the EU, i.e., that the rate is equal to 0, the EU would produce a gross domestic value of 16,135 euros.

Conclusion: Small and medium enterprises are becoming the main carrier of economic development of any economy. Business environment is developing in accordance with the needs of small and medium enterprises. The contribution of SMEs is up to 40% of national income in EU economies. These numbers are much higher and are increasing every year. The World Bank estimates that by 2030, 600 million jobs would be needed to absorb the growing global workforce and needs, making SME development a high priority for many governments around the world. These conclusions were drawn in 2019 before the new situation caused by COVID-19. Many developed and developing economies have realized the value of small companies. This is because small companies are characterized by dynamism, innovation, efficiency, and their small size enables a faster decision-making process.

Keywords: GDP; development; small companies; growth; EU

КУЛТУРНИ РАТОВИ У АМЕРИЦИ У 2020. ГОДИНИ

Аутор: НИКОЛА ЈОВИЋ

Мејл: nikolajovi@gmail.com

Ментор: Проф. др Драган Симеуновић

Одсек за политичко-политолошке студије

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Увод: Анализирање степена утицаја који је феномен културних ратова имао на унутарполитичку ситуацију у САД претходне године, коју су поред тога обележили и председнички избори и наравно пандемија вируса ковид-19.

Циљ: Указивање на значај овог процеса за разумевање савремених политичких токова у Сједињеним Америчким Државама.

Материјал и методе: С обзиром на „новост“ материје, ослањање првенствено на медијске извештаје те малобројне али постојеће научне радове и књиге актера процеса као релевантних за доказивање постављених теорија.

Резултати: Сви догађаји које можемо подвести под културне ратове су имали пресудан утицај на председничке изборе од 3. новембра и наставак поларизације америчког друштва на „традиционални“ и „либерални“ пол.

Закључак: Пролонгирање и продубљивање процеса културних ратова ће додатно дестабилизовати САД изнутра, што ће свакако имати планетарне последице у складу са и даље присутном предоминантном светском улогом ове земље.

Кључне речи: Културни ратови; расни немири; Доналд Трамп; Џорџ Флојд; Црни животи су важни

Увод

Оксфордов речник речи и израза дефинише културне ратове као конфликт између група са различитим идеалима, уверењима, филозофијама и сл.¹ а учеснике у овим сукобима као људе који су активни у напорима да заштите одређену културу или сет вредности за који сматрају да је на удару и под претњом.² Ово нарочито важи за конзервативце у САД и њихове противнике, које можемо начелно назвати либералима (у складу са тим како их у самој Америци ословљавају), као две основне сукобљене стране у овом неконвенционалном „рату“ који се води унутар земље. У складу са тим, када је 17. августа 1992. године Патрик Џ. Бјуkenon, амерички политичкиолог, колумниста, медијска и јавна личност те члан Републиканске странке, одржао говор на Републиканској националној конвенцији (Republican National Convention – RNC) подржавајући кандидатуру Џорџа Х. В. Буша (Старијег), те говорећи о „културним ратовима“ и „борби за душу Америке“, многи су остали зачуђени

¹ https://www.lexico.com/en/definition/culture_war, доступно 14. 10. 2021.

² <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/culture-warrior?q=culture+warrior>, доступно 14. 10. 2021.

и питали се о чему је ту заправо реч и на шта Бјуkenон „циља“.³

Наиме, те 1992. године се чинило да је америчка моћ на врхунцу, а њен униполаризам без премца у светским размерама, те унилатерализам у међународној арени неприкосновен, стога није било јасно о каквој претњи Америци и каквом непријатељу Бјуkenон (жив, активан и утицајан и дан-данас) заправо говори. Он није говорио о спољашњој претњи Америци, пошто је тада није ни било, већ о једној, по његовом мишљењу, много већој и озбиљнијој – о унутрашњој. Бјуkenон је још тад говорио о појавама које су за окосницу свог наратива узели многи на америчком (па и ширем, светском) десном спектру данас.⁴ Он је говорио о културним ратовима и суштинским, идентитетским питањима Америке за које је сматрао да су на удару разних ултраплевичара, постмодерниста, глобалиста и свих оних који, по њему, не желе добро ни свету, а камоли Америци: „Моји пријатељи, ови избори су много више од тога ко ће добити шта. Они се тичу тога ко смо ми. Они су везани за то у шта ми верујемо, и за шта стојимо као Американци. Тај верски рат траје у овој држави. То је културни рат, кључан за питање карактера наше нације колико и сам Хладни рат, јер је ово рат за душу Америке. И у тој борби за душу Америке, Клинтонови су на другој страни, а Џорџ Буш је на нашој страни. Зато поручујем, свим бјуkenеновским бригадама тамо напољу, морамо доћи кући и стајати уз Џорџа Буша“.⁵

И пре и после тога су бројни политички и други актери говорили о овом феномену и проблему, али је Бјуkenенов говор остао упамћен и први пут да се са тако озбиљног места и позиције проговорило о том проблему, за који се (са мањим или већом правом) сматра да се дugo „гуроа под тепих“ и да је дошло време за „свођење рачуна“. Под овим терминима, „културни ратови“ и „борба за душу Америке“ можемо у најширем смислу подразумевати све оне догађаје који се тичу сукоба око америчког идентитета и око тумачења америчке политичке историје, па самим тим и њеног актуелног стања и правца у ком ће ићи у будућности. Овај феномен обухвата све од рушења спорних споменика и обележја Конфедерације до бојкота и протеста америчке заставе и химне од стране спортиста и осталих јавних личности, те сукоба око слободе говора на америчким кампусима и уопштено у јавном простору.

Кратак историјат културних ратова

Пре него што пређемо на анализу „родног места“ и контекста времена у ком су настали и почели културни ратови, морамо се позабавити кратким историјским увидом у предуслове за њихово појављивање. Тако је, историјски посматрано, положај Афроамериканаца напредовао нарочито у периодима током и након два светска рата у првој половини 20. века, а ове промене су у великој мери биле условљене чињеницом да су ратни напори и послератна обнова захтевали ангажовање што већег броја становништва, самим тим и америчких црнаца. Због повећане индустриске производње током и после Другог светског рата, велики број црнаца се преселио са великих сеоских и пољопривредних крајева Југа у градове на више индустрисанијом Северу, што је условило и сукобе са мањом белачким градским становништвом; „Осим тога, црничко становништво се толико намножило и у северним градовима да је продирало и у беле квартове. Ово је пружало погодно земљиште за пропаганду против опасности од „црничке поплаве“. Класична оптужба о нападима на беле жене одиграла је и у овим послератним немирима своју уобичајену улогу.

³ <https://www.journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/1484>, доступно 14. 10. 2021.

⁴ <https://www.nytimes.com/2020/08/24/opinion/republican-convention-trump-pat-buchanan.html>, доступно 14. 10. 2021.

⁵ <https://voicesofdemocracy.umd.edu/buchanan-culture-war-speech-speech-text/>, доступно 14. 10. 2021.

На линчовања и нападе црнци, место бекством као дотле, почели су да одговарају оруженом одбраном. Било је случајева да и неколико десетина људи изгине у таквим изгредима⁶. Њихова политичка права су такође остала на недовољном равноправном нивоу, о чему сведочи ситуација са гласањем на изборима 1956. године: „Данас се може рећи да је у неким државама (Тексасу, Арканзасу и неким пограничним државама) црнцима могуће да гласају нормално. У Јужној и Северној Каролини, Вирџинији и Флориди, омогућено је црнцима градова да гласају, али црнцима са села још увек не. Најзаосталије државе у овом погледу, оне где се дешава највише злоупотреба, jesу Мисисипи, Алабама, Луизијана и Џорџија. Посматрајући изборе 1956. године, може се утврдити да је од близу пола милиона потенцијалних црначких бирача у Мисисипију око 20.000 уписано у бирачке спискове, у Алабами око 10%, у Луизијани око једне трећине, у Џорџији око једне четвртине⁷. Нетрпељивост према Афроамериканцима је ишла чак до нивоа напада на децу која су ишла у школу по новом интегративном програму који их није раздвајао према раси: „Откад је 1955. године Врховни суд предузео мере за „интеграцију“ школске деце, не престају нереди и тешки морални преступи чије су жртве црначка деца на Југу⁸. Све ово указује на проблем расизма који је дуго прогонио америчко друштво и чији су рецидиви у великој мери присутни и данас.

Лош и недовољно изједначен положај црнаца у спрези са новим кретањима у култури, нарочито младих, допринео је почетку „културних ратова“ и осталих унутрашњих „реструктуирања“ и преиспитивања која и даље трају. Шездесете су означиле почетак великог уплива младих људи на политичка и друштвена дешавања, пре свега преко омладинских организација и покрета, кроз које се каналисала велика енергија која је мењала америчку државу и друштво по дубини и ширини. Тако Хобсбаум у књизи „Добра екстрема“ пише да је култура младих: „...постала матрица културне револуције у оном ширем смислу револуције манира и обичаја, у начинима на који се трошило слободно време и у комерцијалним уметностима, које су све више сачињавале атмосферу коју су удисали урбани људи. Ова револуција је била и демотска и антномијска, посебно у стварима појединачног понашања. Свако је могао да „ради шта му је воља“ уз минимално спољашње спутавање, иако су у пракси притисак вршњака и мода заправо наметали исто онолико униформности као раније, бар унутар група вршњака и супкултура⁹. Иако су били идеолошка претеча виновника културе отказивања (о којој ће бити више речи у наставку), тадашњи носиоци омладинског активизма су имали потпуно другачији однос према култури, првенствено због тога што су наступали са позиција „контракултуре“. Тај став је најбоље изражен у једном натпису на постериу посвећеном париској побуни маја 1968. године, која је имала глобалне одјеке и далекосежне последице: „забрањено је забрањивати“. Нова реалност која је тада настајала се може сублимирati такође у једну популарну фразу из тог периода: „Сматрам да су моје жеље реалност, јер верујем у реалност мојих жеља¹⁰. Спајање ова два чиниоца означило је почетак културних ратова.

Споменимо сада најзначајнији рад о овој теми и кратак историјат културних ратова у САД. Најзначајнију књигу о овој теми је написао Ендрю Хартман, 2015. године, а наслов јој је директна алузија на Бјушененов говор: „Рат за душу Америке: историја културних ратова“. Основна претпоставка је та да је до 60-их година

⁶ Олга Хумо, „Црнци у САД“, Веселин Маслеша. Сарајево, 1960, стр. 69.

⁷ Исто, стр. 67.

⁸ Исто, стр. 74.

⁹ Ерик Хобсбаум, „Добра екстрема: Историја кратког двадесетог века 1914–1991“. Дерета, Београд, 2004, стр. 251.

¹⁰ Исто, 253.

прошлог века постојао неспорни консензус око тога шта су америчке вредности и америчка суштина. „Овај скуп вредности Хартман назива још и нормативном Америком, при чему не би била грешка користити као синоним Америка беле средње класе. Нормативни Американци су као своје највише вредности славили марљиви рад, личну одговорност, појединачно постигнуће, узлазну друштвену покретљивост, док су црква, религија, отаџбина и традиција биле предмет најдубљег поштовања“¹¹.

Велика промена и „уздрмавање“ овог консензуза долази са великим друштвеним покретима који су довели у питање америчку суштину и ставили на дневни ред „превредновање“ срце и душу Америке. „Разнолики друштвени покрети као што су контракултурни, студентски, феминистички, мировни, покрет за грађанска праваца црнаца и други, обједињени генеричким термином „нова левица“, почели су да оспоравају до тада општеприхваћене вредности милиона Американаца и тиме задали тежак ударац нормативном американизму. Стога је „нова левица“ била та која је, како пише Хартман, ‘испалила прве хице у културним ратовима’¹².

Одговор са деснице је стигао почетком 80-их година, са „десним заокретом“ који је почeo са врха, избором Роналда Регана за председника САД, који је био предводник (отприлике као Трамп у наше време) овог „конзервативног контранапада“ који је тежио реафирмацији америчких вредности и повратку на стање налик оним из 50-их година прошлог века. „Ударну песницу конзервативног тabora у културном грађансском рату чинила је такозвана хришћанска десница, која је са великим зебњом дочекала корените промене до којих су велики протести „нове левице“, посебно кад је реч о ширењу секуларног хуманизма, еманципацији жена и рушењу табуа везаног за ЛГБТ+ особе. У њиховим очима, ове промене су представљале озбиљну претњу стожерним стубовима нормативне Америке – религији и породици“¹³.

Хартман је, што је нарочито значајно за разумевање актуелног контекста, рекао да је „проблем 20. века проблем линије боје“¹⁴. Реч је о термину који је сковоао још 1881. године истакнути афроамерички борац за еманципацију Фредерик Даглас како би описао стање настало доношењем „Цим Кроу“ закона. „Линија боје“¹⁵ (*color line*) је означавала разлику међу расама у Америци која је ишла линијом боје коже, имплицирајући на неједнакост и неравноправан третман Афроамериканаца. Хартман наводи да чак и кад је дошло до формалног (и скоро потпуног) изједначавања америчких црнаца са осталим грађанима САД, ипак је остао велики талог расних предрасуда, проблема и сметњи. Због тога су донесене мере под називом „афирмавтивна акција“ како их је „крстio“ црни адвокат Хобарт Тejlor Чуниор. То је значило привилеговани третман за Афроамериканце у свим делатностима од јавног значаја и шире. Међутим, овај аргумент није наишао на одобравање ни једне ни друге стране са kraja спектра у посматрању овог проблема; „Они (доносиоци мера „афирмавтивне акције“, примедба H. J.) су се више прилагодили аргументима „Црне моћи“ (радикалног афроамеричког покрета¹⁶ за грађанска права из 60-их и 70-их година прошлог века, примедба H. J.) о институционалном расизму, аргументима о томе како су стандарди попут заслуга уградњени у историју нације која је само сто година раније поробила црнце и која је, дакле, била све само не слепа за боју коже“¹⁷.

¹¹ Марко Бала, „Културни грађански рат у Америци“, Часопис Култура, број 166, 2020, стр. 457.

¹² Ибид.

¹³ Ибид, стр. 458.

¹⁴ Andrew Hartman - A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars-University Of Chicago Press, (2015), p. 102.

¹⁵ <https://americanliterature.com/author/frederick-douglass/essay/the-color-line>, доступно 14. 10.2021.

¹⁶ <https://www.archives.gov/research/african-americans/black-power>, доступно 14. 10. 2021.

¹⁷ Andrew Hartman - A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars-University Of Chicago Press, (2015), p. 104.

Са друге стране, ни припадници хришћанске деснице нису на ово гледали благонаклоно: „Већина конзервативаца је одбила афирмавитивну акцију од старта. Неки, попут Берија Голдвотера, формирали су своје аргументе против ње у либертаријанском духу, говорећи да је то недозвољено упитање владе у размену на слободном тржишту запошљавања. Али општије од тога, конзервативци су своје упориште против афирмавитивне акције нашли кад су сузили проблем и циљали расне квоте, којима се противила већина белих Американаца“¹⁸.

То што је почело као раздор на културном и друштвеном пољу, прелило се на политички и економски терен и тако наставило започету поларизацију америчког друштва до суштинског „располуђивања“ на два готово једнака дела, каква имамо данас. Као што смо напоменули, Реганова два и један мандат Буша Старијег су утицали на привремено стопирање ових процеса. Онда је дошла кампања за изборе 1992. године, чувени Бјушененов говор и долазак Била Клинтона на власт. Период владавине два председника у по два мандата из редова Демократске странке (Клинтона 1992–2000 и Обаме 2008–2016) може се видети као нови талас културних ратова и већег продора ове „друге Америке“, а председништво Доналда Трампа (2016–2020) као нови десни и конзервативни „контраудар“ који је проузроковао, као што смо могли видети претходних година, толико потреса на америчкој политичкој, друштвеној и свакој другој позорници.

Даљи продор људских права, са акцентом на правима ЛГБТ+ особа, те увођење трансродне идеологије „на велика врата“ у последњих неколико година, уз одређено „оријенталистичко“ тумачење америчке прошлости (из позиције потлачених мањина) означио је даљи продор у јединство и срж Американаца, све до ситуације данас. „Ослободилачки покрет шездесетих је означио победу и за расне мањине, жене, гејеве и лезбејке приступ националним културним институцијама. Али неке економске неједнакости опстају и чак, погоршавају се“, наводи Хартман.¹⁹ На академском нивоу је то добило посве нови ток: „Сличан пут у термину културних ратова је виђен и у високом образовању. Док су 1980-их конзервативци попут Вилијема Бенета критиковали академску левицу говорећи да уништава хуманистичке науке својим новоствореним релативистичким теоријама, данас се, за разлику од тога, национална дебата води око тога да ли су хуманистичке науке уопште неопходне или не“²⁰. Хартман закључује у доста пессимистичном тону: „Перманентна културна револуција чини заједничку културу веома тешком за функционисање. А без заједничке културе, екстремно је тешко изградити солидарност неопходну за друштвену демократију“²¹, што ће рећи да продубљивање културних разлика у САД води слабљењу на свим другим фронтовима, социјалном, економском, политичком и сваком другом.

Борба за „душу Америке“ – мајски одјек културних ратова

Догађај који је запалио Америку и убрзао процесе културне фрагментације дошао је 25. маја; тог дана је страдао Џорџ Флојд. Реч је о 46-годишњем Афроамериканцу, пореклом из Хјустона, држава Тексас, који је ухапшен тог дана по пријави запосленог у чијој је радњи наводно искористио фалсификовану новчаницу за куповину цигарета. Према касније донесеној пресуди, за његово убиство је осуђен полицијац Дерек Шовин који је према оптужници преко 7 минута држао колено на врату Флојда који

¹⁸ Andrew Hartman - A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars-University Of Chicago Press, (2015),, p. 106.

¹⁹ Ibid, 286.

²⁰ Ibid, 288.

²¹ Ibid, p. 290.

је више пута током тих 7 минута узвикувао полицајцу: „Не могу да дишем“; „Убићеш ме човече“; и на крају је рекао: „Не могу да верујем, човече. Мама, волим те. Волим те. Реците мојој деци да их волим. Мртав сам“. Убрзо после тога је издахнуо.²² Снимак који су направили присутни сведоци постао је убрзо „виралан“, обишао цео свет и започео највеће и најдуже протесте у историји Сједињених Америчких Држава. Флојд је проглашен мртвим сат времена касније, након што је његово тело доспело у болницу. Ово је означило интензивирање културних ратова у Америци пошто је накнадном контекстуализацијом овај догађај искоришћен као катализатор за много веће и озбиљније друштвенополитичке процесе.

Поред великих немира и протеста широм земље, догађаји који су дошли после убиства Џорџа Флојда наовамо су наставили и интензивирали већ започете „трендове“ детронизације и скидања споменика широм САД, те „обрачуна“ са наслеђем Конфедерације на свакој равни, чак и оној симболичкој. Све те тенденције измена културних садржаја и њиховог „поновног исписивања“ тј. учитавања на новим идеолошким основама се могу збирним именом назвати култура отказивања (*cancel culture*). Овај термин и феномен Меријам–Вебстер, један од најпознатијих и најзна чајнијих светских речника, дефинише на следећи начин: „Пракса или тенденција масовног отказивања као начина изражавања неодобравања и вршења друштвеној притиска“²³ Дакле циљ је да се елиминацијом одређеног „спорног“ садржаја исправи неправда и да жртва тј. оштећена страна добије одговарајућу компензацију и сатисфакцију за претрпљену патњу и страдање кроз које је прошла. Поставља се логично питање ко одређује кога треба „отказати“ из јавног живота, на основу чега се то утврђује и како се супротставити томе док није отишло предалеко и постало предмет злоупотребе? Стога се многи са правом у САД питају може ли се отказати „култура отказивања“?²⁴

Култура отказивања функционише на два основна принципа: отказивање тј. бри сање „спорних“ и „контроверзних“ историјских садржаја, личности и догађаја због њихове суштинске „немогућности“ да се уклопе у савремене политички коректне, родно сензитивне и сличне форме и са друге стране елиминисање из јавног живота људи и садржаја који су такође „некомпабилни“ са вредностима које пропагирају и које заступају „цензори“ и заштитници мањина свих врста и свих потлаченih група. То су људи за које је раније спомињани Хартман рекао да су „преузели универзитет“ а случајеви професора који су „отказани“ или су се добровољно „отпустили“ са својих универзитетских позиција је протоком времена све већи и већи. Поменимо накратко само два примера, по један за оба вида испољавања „културе отказивања“.

У првом, када говоримо о укидању актуелних садржаја и „плишаној“ цензури слободе мисли и говора, професор филозофије са Универзитета у Портланду (држава Орегон), Питер Богосиан, у тексту под насловом „Мој универзитет је жртвовао идеје зарад идеологије. Зато сам данас дао отказ“²⁵, каже следеће: „Циглу по циглу, универзитет је учинио интелектуално истраживање немогућим. Трансформисао се у бастион бесплатног увида у фабрику друштвене правде чији су једини инпути раса, пол, виктимизација и чији су једини производи увређеност и поделе. Студенте на портландском универзитету не уче да мисле. Уместо тога, уче их мимикрији моралне исправности тих идеологија. Факултет и управа су се одрекли мисије потраге за истином у корист нетолерантности према супротним уверењима и мишљењима. Ово је створило културу увређености где се студенти сада плаше да говоре отворено

²² <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52861726>, доступно 14. 10. 2021.

²³ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cancel%20culture>, доступно 14. 10. 2021.

²⁴ <https://theconversation.com/can-we-cancel-cancel-culture-164666>, доступно 14. 10. 2021.

²⁵ <https://bariweiss.substack.com/p/my-university-sacrificed-ideas-for>, доступно 14. 10. 2021.

и искрено“.²⁶

Други случај, обрачуна са „спорним“ историјским наслеђем, сведочи професор музике Ц. П. Едвард Харпер Скот у чланку „Зашто сам напустио академску заједницу“²⁷; „Погрешно сам претпоставио да ће универзитети бити места критичке мисли јер они постају све дорматичнији. Размотрите следећу изјаву која прилично добро артикулише све чешће гледиште у музикологији: „Музичка дела деветнаестог века била су производ империјалног друштва. Класични музички канон мора бити деколонизован“... Исход прве, дорматске изјаве, могао би бити да музички одсеки престану да предају музику Бетовена, Вагнера и осталих, у (искрено лудом) уверењу да ће то на неки начин материјално побољшати тренутне животне услове економски, друштвено, сексуално, верски или расно непривилегованих. Исход друге, критичке изјаве, могао би бити да музичка одељења настављају да предају музику Бетовена, Вагнера и осталих и да ту музику – чији се квалитет као музике анализира како би ушла у опште оквире – искористе за нуђење интелектуалног и критичког увиде у друштвене, политичке, економске, правне и друге поставке света у којима су та дела написана, а касније канонизована, а сада их конзумира музичка јавност“.²⁸ Након увида у ова два, од нажалост бројних сличних примера, постаје јаснија криза слободе говора и (хуманистичке) науке на Западу па и уопште у свету.

Сада ћемо укратко издвојити најважније примере директног брисања и обрачуна са тим спорним историјским наслеђем, које и дан-данас баштини и гаји добар део данашњих Американаца, те сматра за својеврсну светињу. Тако је на пример, једно од главних питања за америчку војску почетком јуна 2020. године било преименовање 10 база и војних установа које носе назив по некој знаменитој личности из доба Конфедерације, на шта су пристали и секретар армије Рајан Мекарти и министар одбране Марк Еспер, за разлику од претходног става који су имали о овој теми. Војска је још раније била под притиском да промени називе установа које се зову по контроверзним личностима, а уредништво Њујорк тајмса, једног од главних гласила у земљи, чак је оптужило војску да су „бели супрематисти“ зато што им одређене установе и базе носе имена по личностима које су биле власници робова, на „погрешној страни историје“ и сл. Међутим, од тога није било ништа пошто се овом предлогу жестоко усротивио председник Трамп; „Наша историја као највеће нације на свету се не сме дирати. Поштујте нашу војску!“, рекао је и додао да неће ни разматрати преименовање „спорних“ база и установа названих по војним заповедницима Конфедерације.²⁹ Ипак, секретар одбране Еспер је испред Пентагона 17. јула објавио листу дозвољених застава за истицање у америчкој војсци, а на тој листи није била застава Конфедерације, што практично значи да је она од тад забрањена за употребу и истицање у америчкој војсци. „Морамо увек остати фокусирани на оно што нас једињује, на нашу заклетву Уставу и нашој заједничкој дужности да бранимо ову нацију“, рекао је он у образложењу доношења ове одлуке.³⁰

НАСКАР, популарна америчка организација која се бави ауто-тркама, објавила је 10. јуна да забрањује истицање заставе Конфедерације на свим њеним догађајима и зградама. Са овом одлуком се нису сложили бројни фанови, који су заставу Конфедерације поносно истицали иако су још пре пет година замољени од стране организатора да то не чине. Буба Волас, једини црни возач у НАСКАРУ са „пуним

²⁶ <https://bariweiss.substack.com/p/my-university-sacrificed-ideas-for>, доступно 14. 10. 2021.

²⁷ <https://jpehs.co.uk/why-i-left-academia/>, доступно 14. 10. 2021.

²⁸ <https://jpehs.co.uk/why-i-left-academia/>, доступно 14. 10. 2021.

²⁹ <https://www.cnbc.com/2020/06/10/trump-says-army-bases-will-keep-confederate-names.html>, доступно 14. 10. 2021.

³⁰ <https://thehill.com/policy/defense/507809-pentagon-effectively-bans-confederate-flag-display>, доступно 14. 10. 2021.

радним временом“, обукао је истог викенда мајицу на којој је писало: „Не могу да дишем / Црни животи су важни“, пре трке у Атланти. „Мој наредни корак је да се отарасимо застава Конфедерације. Нико не би требало да се осећа непријатно кад дође на НАСКАР трку. Значи почиње се од застава Конфедерације. Уклоните их. Оне немају места овде“, рекао је он у интервјуу ЦНН-у.³¹

Колико је проблем био масовне природе указује и то да је нпр. НВО (Home Box Office), један од највећих дистрибутера и креатора телевизијског садржаја у САД, из своје „понуде“ избацио култни филм из 1939. године „Прохујало са вихором“ због, како су навели, „етничких и расних предрасуда, које су биле погрешне тад и погрешне су и данас“. Филм је историјски смештен у период током и после грађансог рата у САД (1861–1865), а говори о, између остalog, односу робова и робовласника, који остају у „пословном“ односу и после аболиције (укидања ропства) због добрих односа. Овај филм је својевремено добио 10 Оскара и важи за филм који је остварио највише прихода од гледаности, гледано наравно пропорционално тадашњој ситуацији и стандардима у поређењу са данашњицом.³²

Али списак „неподобних“ садржаја је много већи. Поменимо још неке примере, како скорије тако и оне раније протеране из популарне културе: „Тако су, примера ради, на „црне листе“ доспели „Том и Џери“ због црне служавке којој се само виде ноге и чује карактеристичан глас, „Дамбо“ је неподобан због врана које црначким гласовима певају мамурном слончићу, алудирајући на Џима Врану, односно Џим Кроу стереотип, најскандалознији у том смислу, „Lazy town“ зато што отворено приказује предрасуде повезане са Афроамериканцима, „Књига о цунгли“ због тога што у једној сцени дечак Могли плеше и пева са мајмунима уз „свинг“ (swing) музику (оригинално афроамеричку), а краљ мајмуна пева црначким гласом „Желим да будем као ти“ (*I wanna be just like you*), односно као „човек“, што ће, имплицитно, рећи као – белац. Ово је, међутим, ништа у поређењу са новим симболима који су 2020. дошли под удар на таласу протеста после полицијског убиства Афроамериканца Џорџа Флојда у Минеаполису. Сада су на листу за цензурисање доспели и сируп „Тетка Џемајма“ (*Aunt Jemima*) и „Ујка Бенов“ (*Uncle Ben's*) пиринач, јер наводно њихов дизајн подржава расистичке стереотипе³³.

Одговор председника Трампа на рушење споменика и вандализовање америчке историјске и културне баштине је био чврст. Он је 26. јуна донео извршну наредбу (законске снаге) под називом „Извршна наредба о заштити америчких споменика, меморијала и статуа и борби против недавног криминалног насиља“ (*Executive Order on Protecting American Monuments, Memorials, and Statues and Combating Recent Criminal Violence*). У њој је јасно назначено да свако ко уништава или вандализује јавни споменик, меморијал или статуу ће бити процесуиран до пуног опсега федералних закона. Тиме је такво понашање и деловање постало кривично дело, кажњиво новчано или затвором, не само за починиоце, него и за локалне самоуправе и градове који се не буду адекватно изборили са овим видом насиљног деловања на улицама.³⁴

Трамп је своју одбрану на све оптужбе и насиље дао у свом говору поводом 4. јула, Дана независности САД, испред чувеног споменика уклесаног у планину, Маунт Рашмор. Најважнији делови говора су: „Данас као ваш председник говорим

³¹ <https://www.cnbc.com/2020/06/10/nascar-bans-confederate-flag-at-all-events-and-properties.html>, доступно 14. 10. 2021.

³² <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-52990714>, доступно 14. 10. 2021.

³³ Стеван Гајић, „Од роба до грађанина: борба Афроамериканаца за признање човечности“, Катена Мунди, Београд, 2020, стр. 244.

³⁴ <https://www.federalregister.gov/documents/2020/07/02/2020-14509/protecting-american-monuments-memorials-and-statues-and-combating-recent-criminal-violence>, доступно 14. 10. 2021.

читавој земљи и читавом свету: Овај споменик никада неће бити оскрнављен. Ови хероји никада неће бити обезличени, њихово наслеђе неће никад бити уништено, њихова достигнућа неће бити заборављена... Наша нација је суочена са немилосрдном кампањом да се избрише наша историја, посраме наши хероји, избришу наше вредности и индоктринишу наша деца... Бесне руље желе да сруше споменике нашим оснивачима, посраме наше најсветије меморијале и пусте талас насиља и злочина на наше градове... Немојте имати заблуда: ова левичарска културна револуција је настала са циљем да замени америчку револуцију... Како би то било могуће, они су одлучни да оборе сваку статуу, симбол и памћење на наше национално наслеђе... Зато сам ја донео федерални закон да се заштите наши споменици, ухапсе насиљници и процесуирају оптужени до пуног захвата закона³⁵.

Четири дана касније, државно законодавство Мисисипија је изгласало закон о промени заставе ове савезне државе, како је известио губернер Тејт Риверс. Мисисипи је био последња држава са заставом на којој је био неки мотив Конфедерације, а реч је о ратној застави Конфедерације, армије Северне Вирџиније, а састављена је и комисија са задатком израде нове заставе. На дан америчких председничких избора, 3. новембра, Мисисипи је добио нову заставу, заменивши тако претходну која је била у употреби 126 година, након што је 68% становника изгласало ову промену државног симбола.³⁶

Сутрадан, 4. новембра, становници Род Ајленда, најмање америчке државе са најдужим именом³⁷, изменили су име своје државе, пошто је 53% изашлих на референдум гласало за промену. Након петиције која је окупила преко 10.000 потписа, изгласана је измена имена државе па је тако из њега избачен термин „Плантаже Провиденце“ (*Providence Plantations*) који је асоцирао на плантажерски-робовла-нички период историје ове државе. „Ако питате било кога која је прва реч која им пада на памет када чују (прочитају) реч плантаже? Вероватно ће рећи ропство, а то за сваког Афроамериканца носи болно сећање и представља стварни систематски расизам наше владе“, речено је у тексту петиције.³⁸

Упркос федералној уредби коју је донео Трамп, споменици су наставили да ста-дају. Најдрастичнији пример од доношења уредбе је виђен 12. октобра, на протесту под називом „Дан беса урођеника“ (Индијанаца). Тада је у Портланду, који је од маја био поред Сијетла седиште насиља и протестних активности, организована руља оборила статуе Абрахама Линколна и Теодора Рузвелта и оштетила улаз у зграду „Историјског друштва Орегона“, као део демонстрација против колонизације и третмана Индијанаца у савременим САД. Линколн, иако председник САД који је укинуо ропство, виђен је од стране окупљених и насиљних група као негативна историјска личност због догађаја под називом „Дакота 38“, када је 1862. године, усред грађанског рата, на вешала послато 38 Индијанаца, што је највећа масовна егзеку-ција у историји САД, за коју је указ потписао управо Линколн, током краткотрајне побуне Индијанаца из Дакоте, коју је угушила војска САД. Са друге стране, некадашњем председнику Рузвелту је замерано његово мишљење о расној хијерархији и његова улога у шпанско-америчком рату 1898. године, те његова подршка еугеници у политици и цитирана изјава о томе како би било боље да су сви Индијанци мртви. Председник Трамп је реаговао на свој начин, рекавши у твиту: „Радикално леве

³⁵ <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-south-dakotas-2020-mount-rushmore-fireworks-celebration-keystone-south-dakota/>, доступно 14. 10. 2021.

³⁶ <https://www.nbcnews.com/news/nbcblk/mississippi-voters-decide-replace-confederate-themed-state-flag-n1246244>, доступно 14. 10. 2021.

³⁷ Назив до промене је гласио „Држава Роуд Ајланда и Провиденс Плантажа“.

³⁸ <https://www.cbsnews.com/news/rhode-island-name-change-providence-plantations-slavery-connotations-2020-election/>, доступно 14. 10. 2021.

будале у Портланду не желе помоћ правих спроводилаца закона, коју ћемо пружити одмах. Гласајте!“, додао је за крај у складу са надолазећим изборима.³⁹

Данас, предводници те борбе против „радикалне левице“, „културалних марксиста“ (како их називају) и свих других који по њима суштински желе да униште Америку каква је данас и каква постоји од оснивања, јесу организације попут „Прејгер Универзитета“ (*Prager University*), „Тачке преокрета САД“ (*Turning Point USA*), „Фондације Млада Америка“ (*Young America Foundation*) и других, који пре свега својим интернет активностима желе да прикупе симпатије америчке јавности и укажу на, према њима, горуће проблеме америчке државе и друштва са којима желе да се изборе. Ове организације су веома заступљене на друштвеним мрежама (кратки видео-садржаји по којима је Прејгер Универзитет препознатљив су прегледани преко 4 милијарде пута), на колеџима и кампусима преко својих познатих и популарних личности („Фондација Млада Америка“) и изражено политички оријентисани (у корист Доналда Џ. Трампа – „Тачка преокрета САД“). Сада ћемо укратко изложити историјат њиховог деловања.

Како наводе на свом сајту, „Прејгер Универзитет“ је „водећа светска непрофитна организација фокусирана на промену мишљења кроз креативну употребу дигиталних медија. Користећи у потпуности предности данашњих технологија и друштвених мрежа, ми едукујемо милионе Американаца и младих људи о вредностима које чине Америку великим“.⁴⁰ Њихова визија је свет посвећен животу, слободи и трагању за срећом (типична америчка кованица, назначена тако чак и у самој Декларацији независности). Њихови клипови су прегледани преко 4 милијарде пута и утицали су у великој мери на ток културних, друштвених и политичких збивања у САД. Преко разних подкаста, ауторских емисија, репортажа са лица места и сл. су задобили велике симпатије милиона младих Американаца и тиме неспорно утицали на велике промене у овој земљи, узев у обзир њихову недвосмислену подршку за председника Трампа, конзервативне и јудеохришћанске вредности, те амерички патриотизам и национализам.

Организација која је изазивала много пажње на једном од главних интелектуалних „боишта“ у САД, на кампусима и универзитетима, где је протестовање против гостовања неког „контроверзног“ био чест случај, упркос великом одзиву људи да га слушају, јесте „Фондација Млада Америка“ (*Young America Foundation*). Иако постоји више од 60 година (основана је 1960. године), пажњу и ангажман какав има данас није имала готово од свог оснивања. Основана у периоду када је и почeo феномен „културних ратова“ унутар САД, док је беснео „Хладни рат“ споља, означила је прву и озбиљнију конзервативну „реакцију“ на „нову левицу“ и њене проглашаване вредности и циљеве. Многи у САД је виде као не само прву већ и најзначајнију конзервативну HBO, стуб конзерватизма и конзервативних вредности те некога ко се у континуитету већ више од шест деценија бори за „душу Америке“ и против њеног уништења. Година која их је пројектовала у сам врх и фокус пажње америчке јавности јесте 2016. година, када су добили правни спор против државног Универзитета у Калифорнији (*California State University*) из Лос Анђелеса (који слови за један од „најпрогресивнијих“ у земљи), због забране њиховом гласноговорнику Бену Шапиру да се обрати окупљеним студентима на заказаном гостовању. Њихов дomet и утицај након тих догађаја је драстично порастао на цифру од преко 45 милиона минута одгледаног програма, 24 милиона интеракција на њихове објаве на Твитеру, 5 милиона редовних гледалаца њихових клипова и скоро 2 милиона редовних посетилаца њиховог сајта.⁴¹ Поред тога, 2015.

³⁹ <https://www.nytimes.com/2020/10/12/us/portland-lincoln-statue-roosevelt.html>, доступно 14. 10. 2021.

⁴⁰ <https://www.prageru.com/about/>, доступно 14. 10. 2021.

⁴¹ <https://www.yaf.org/about/50years/>, доступно 14. 10. 2021.

године су имали 170 активних група студената широм САД, док је тај број после 2016. године порастао на преко 250 активних „ћелија“ њихове организације. Наредне године су наставили борбу за слободу говора на кампусима и универзитетима, а њихови истакнути чланови Марк Шорт, Ник Хан и Крис Гарсија су постали део Трамповог кабинета, уносећи идеје и вредности те организације у центар америчке политике. И генерално су били у добрим односима са Трамповом администрацијом, па им је тако потпредседник Мајк Пенс говорио на отварању 41. конференције националних конзервативних студената (*41st annual National Conservative Student Conference*). Чланови YAF су били позвани у Белу кућу да присуствују Трамповом потписивању извршне наредбе о заштити слободе говора на кампусу, што је представљало круну њихових напора и борбе за неприкосновеност овог права.⁴²

И трећа, најмлађа или најбрже растућа организација, заслужна за популаризовање тематике „културних ратова“ у САД и нарочито запажена у (ненасилној) борби против BLM, Антифе и сличних покрета, јесте организација „Тачна преокрета САД“ (*Turning Point USA*). Она је основана 2012. године од стране Чарлија Кирка. Како наводе на свом сајту: „Мисија организације је да идентификује, едукује, припреми и организује студенте у промоцији принципа слободе, слободног тржишта и ограничених владе. Тачка преокрета САД верује да свака млада особа може да буде просвећена вредностима истинског слободног тржишта.“⁴³ Њихов политички *credo* се састоји од три ставке:

1. САД су најбоља држава у историји света
2. Устав САД је најбољи политички документ икад написан
3. Капитализам је најморалнији и доказано најбољи економски систем икад.

Овакво поимање „америчке изузетности“ (*american exceptionalism*) је јасан индикатор зашто су јасно и недвосмислено стали уз председника Трампа и били његови најоданији савезник по питању анимирања младих људи, нарочито студената, за активно бављење политиком на нивоу HBO активизма. Њихова експанзија иде до присуства на преко 2.000 средњих школа и колеџа широм земље, 250.000 чланова (махом студената) и преко 450 стално запослених унутар организације, што их чини најбрже растућом конзервативном и омладинском организацијом у земљи. Поред тога, Чарли Кирк предводи иницијативу „Студенти за Трампа“ која је међу овом кључном популацијом пропагирала зацртане идеје и циљеве на преко 350 кампуса широм земље, што је имало немали утицај на америчка збивања у последње 4 године. Од све три наведене организације, ова је највише политички оријентисана и директно укључена у кампању и све напоре Трампа и његовог окружења. Присуство председника, председниковог сина и осталих људи из врха америчке администрације на њиховим јавним скуповима јасно говори о узајамној и недвосмисленој подршци и сарадњи у заједничким напорима и борби против заједничких противника.

Догађаји од маја месеца и све после тога је веома утицало на америчке новембарске председничке изборе. Поменимо за почетак комеморацију за Џорџа Флојда и говоре које су одржале бројне познате личности, од којих ћемо издвојити нарочито два. Први је одржао председнички кандидат Џозеф Бајден, који је рекао путем видео-линка окупљенима да апсолутно постоји „систематски расизам“ кад је у питању полиција, али и кад је реч о стамбеном питању, образовању и свему осталом, те да се томе мора супротставити и то се мора окончати. Свештеник Ал Шарптон је током свог говора, који је дошао након Бајденовог, осудио Доналда Трампа и његову политику, тиме јасно имплицирајући за кога Афроамериканци треба да гласају на предстојећим изборима.⁴⁴ Кампањи су се отворено придружила и браћа убијеног Флојда, који су се видео путем

42 Ibid.

43 <https://www.tpusa.com/about>, доступно 14. 10. 2021.

44 <https://www.washingtonpost.com/nation/2020/06/09/george-floyd-funeral-protests-updates/> доступно 14. 10. 2021.

укључили на Демократску националну конвенцију 17. августа, говорећи о потреби за полицијском реформом и правдом за убијене Афроамериканце.⁴⁵

Такође, 10 дана касније, 28. августа, у главном граду Вашингтону организован је велики скуп под називом „Марш посвећености: склоните ваша колена са наших вратова“ (*Commitment March: Get Your Knee Off Our Necks*) у организацији „Мреже националне акције“ (*National Action Network*) коју предводи раније спомињани Ал Шарптон (Алфред Чарлс Шарптон Јуниор), баптистички свештеник и према многима најутицајнији цивилни активиста и вођа у САД. На овом скупу су говориле породице убијеног Флојда, Тejлорове, Блејка и других, а видео путем им се обратила и Камала Харис, тада на позицији потпредседничког кандидата. Њој је у ширем смислу стратешки била намењена улога да привуче Афроамериканце да гласају за Бајдена и она је постала својеврсни „амбасадор“ демократа код црне заједнице, промовишући његове планове за „расну правду“, учествујући у њиховим активностима и наравно агитујући код њих да гласају за њу и Бајдена на председничким изборима.⁴⁶

Свој део подршке Демократској странци на изборима дао је наравно и често помињани покрет „Црни животи су важни“, објавом на свом сајту посвећеном изборима. Они су тада нагласили својим симпатизерима значај избора, те их позвали да се региструју и гласају, како би се „црно ослобођење“ наставило даље и на прави начин. Још у јануару 2020. су помогли Бајдену да дође до номинације освајањем Џорџије, а својим (скоро па директним) деловањем у другој половини године ставили до знања ко је њихов изабраник.⁴⁷

ЗАКЉУЧАК

Као што се из приложеног може видети, културни ратови у Америци добијају временом све већу прогресију и нарочито их „подгревају“ у последњих неколико година расни сукоби и конфронтација на линији афроамерички друштвени покрети – полиција и уопштено читав систем, виђен као инхерентно и непоправљиво расистички и тлачитељски (фама о „белој супрематији“). Из кратког прилога историјата културних ратова у САД се могло видети кад, како и зашто су ти процеси почели, какав им је био ток и до чега су довели данас, нарочито после четвогодишњег мандата председника Трампа и прошлогодишњег хаоса који је почeo протестима након убиства Џорџа Флојда а завршио се тек почетком ове године након упада у зграду Капитола⁴⁸ програмовски оријентисаних демонстраната и пресуде Дереку Шовину⁴⁹, чиме је стављена тачка на ово поглавље а отворена су бројна друга. Даљој поларизацији америчког друштва се не назире крај у додгледно време, напротив. Упркос предизборним обећањима о залечивању начетих рана, ни мандат председника Бајдена за сада не показује знакове озбиљнијег мењања ових тенденција. С те стране, његова „владавина“ ће вероватно представљати, у смислу прогресије културних ратова, период сличан оном у време Клинтона и Обаме. А догађаји у Америци треба да брину цео свет, јер су САД упркос свему и даље најмоћнија држава на свету, упркос хитром урушавању њихове моћи и утицаја.

⁴⁵ https://www.youtube.com/watch?v=tC6986uYXHk&ab_channel=PBSNewsHour, доступно 14. 10. 2021.

⁴⁶ https://www.washingtonpost.com/politics/biden-campaign-deploys-harris-as-ambassador-to-black-activists/2020/09/02/bf1a6552-ec68-11ea-ab4e-581edb849379_story.html, доступно 14. 10. 2021.

⁴⁷ <https://blacklivesmatter.com/what-matters-2020/>, доступно 14. 10. 2021.

⁴⁸ <https://www.euronews.com/tag/capitol-riots>, доступно 14. 10. 2021.

⁴⁹ <https://www.nytimes.com/live/2021/derek-chauvin-trial-explained>, доступно 14.10.2021.

Литература

- Culture war. Lexico.com. https://www.lexico.com/en/definition/culture_war
- Culture warrior. Oxfordlearnersdictionaries.com <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/culture-warrior?q=culture+warrior>
- Patrick Joseph Buchanan, "Culture war speech: Address to the Republican National Convention" (17 August 1992) <https://voicesofdemocracy.umd.edu/buchanan-culture-war-speech-speech-text/>
- Марко Бала, „Културни грађански рат у Америци“, Часопис Култура, број 166, 2020.
- Andrew Hartman - A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars-University Of Chicago Press, (2015).
- Black power. Archives.gov. <https://www.archives.gov/research/african-americans/black-power>
- George Floyd: What happened in the final moments of his life. Bbc.com. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52861726>
- Trump says U.S. Army bases will keep Confederate names despite push after George Floyd death . Cnbc.com. <https://www.cnbc.com/2020/06/10/trump-says-army-bases-will-keep-confederate-names.html>
- Pentagon effectively bans Confederate flag display. Thehill.com. <https://thehill.com/policy/defense/507809-pentagon-effectively-bans-confederate-flag-display>
- NASCAR bans Confederate flag at all events and properties. Cnbc.com. <https://www.cnbc.com/2020/06/10/nascar-bans-confederate-flag-at-all-events-and-properties.html>
- Gone with the Wind removed from HBO Max. Bbc.com. <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-52990714>
- Стеван Гајић, „Од роба до грађанина: борба Афроамериканаца за признање човечности“, Катена Мунди, Београд, 2020.
- Protecting American Monuments, Memorials, and Statues and Combating Recent Criminal Violence. Federalregister.gov. <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/executive-order-protecting-american-monuments-memorials-statues-combating-recent-criminal-violence/>
- Remarks by President Trump at South Dakota's 2020 Mount Rushmore Fireworks Celebration | Keystone, South Dakota. Trumpwhitehouse.archives.gov. <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-south-dakotas-2020-mount-rushmore-fireworks-celebration-keystone-south-dakota/>
- Mississippi voters decide to replace Confederate-themed state flag. Nbcnews.com. <https://www.nbcnews.com/news/nbcblk/mississippi-voters-decide-replace-confederate-themed-state-flag-n124624>
- Rhode Island votes to change state's full name after criticism over slavery connotations. Cbsnews.com. <https://www.cbsnews.com/news/rhode-island-name-change-providence-plantations-slavery-connections-2020-election/>
- Protesters in Portland Topple Statues of Lincoln and Roosevelt. Nytimes.com. <https://www.nytimes.com/2020/10/12/us/portland-lincoln-statue-roosevelt.html>
- What is PragerU? Prageru.com. <https://www.prageru.com/about/>
- History of Young America's Foundation. Yaf.org. <https://www.yaf.org/about/50years/>
- About TPUSA. Tpusa.com. <https://www.tpusa.com/about>
- At George Floyd's funeral, Sharpton calls out Trump in eulogy. Washingtonpost.com. <https://www.washingtonpost.com/nation/2020/06/09/george-floyd-funeral-protests-updates/>
- WATCH: Family of George Floyd speaks at the Democratic National Convention | 2020 DNC Night 1. YouTube.com. https://www.youtube.com/watch?v=tC6986uYXHk&ab_channel=PBSNewsHour
- Biden campaign deploys Harris as ambassador to Black activists. Washingtonpost.com. https://www.washingtonpost.com/politics/biden-campaign-deploys-harris-as-ambassador-to-black-activists/2020/09/02/bf1a6552-ec68-11ea-ab4e-581edb849379_story.html
- BLM What Matters 2020. Blacklivesmatter.com. <https://blacklivesmatter.com/what-matters-2020/>
- Capitol riots. Euronews.com. <https://www.euronews.com/tag/capitol-riots>
- What to Know About the Trial of Derek Chauvin. Nytimes.com. <https://www.nytimes.com/live/2021/derek-chauvin-trial-explained>
- Ерик Хобсбаум, „Добра екстрема: Историја кратког двадесетог века 1914–1991“, Дерета, Београд, 2004.
- Олга Хумо, „Принци у САД“, Веселин Маслеша. Сарајево, 1960.
- 'Culture Is Inseparable from Race': Culture Wars from Pat Buchanan to Milo Yiannopoulos. Yournalmedia-culture.org.<https://www.journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/1484>
- Let the Culture Wars Begin. Again. Nytimes.com. [https://www.nytimes.com/2020/08/24/opinion/republi-](https://www.nytimes.com/2020/08/24/opinion/republicans-culture-war.html)

can-convention-trump-pat-buchanan.html
The Color Line by Frederick Douglass. Americanliterature.com. <https://americanliterature.com/author/fred-erick-douglass/essay/the-color-line>
Cancel culture. Merriam-webster.com. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cancel%20culture>
Can we cancel ‘cancel culture? Conversation.com. <https://theconversation.com/can-we-cancel-cancel-culture-164666>
My University Sacrificed Ideas for Ideology. So Today I Quit. Bariweisssubstack.com <https://bariweiss.substack.com/p/my-university-sacrificed-ideas-for>
Why I left academia. Jpehs.co.uk. <https://jpehs.co.uk/why-i-left-academia/>

CULTURE WARS IN THE US IN 2020

Author: NIKOLA JOVIĆ

Email: nikolajovi@gmail.com

Mentor: Full Prof. Dragan Simeunović

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

Introduction: Analyzing the degree of influence that the phenomenon of cultural wars had on the domestic political situation in the United States last year, which was also marked by the presidential elections and, of course, the pandemic.

Aim: Pointing out the importance of this process for understanding contemporary political trends in the United States.

Material and Methods: Due to the “novelty” of the matter, relying primarily on media reports and the few but existing scientific papers and books describing these contemporary processes and actors as relevant for proving the proposed theories.

Results: All the events that we can classify as cultural wars had a decisive influence on the presidential elections on November 3 and the continued polarization of American society between the “traditional” and “liberal” half.

Conclusion: Prolonging and deepening the process of cultural wars will further destabilize the United States from within, which will certainly have planetary consequences due to the still present predominant world role of this country.

Keywords: culture wars; racial unrest; Donald Trump; George Floyd; BLM (Black Lives Matter)

GEOPOLITIČKA SLABOST RUSKO – KINESKOG STRATEŠKOG PARTNERSTVA

Autor: SARA STOJAKOVIĆ

e-mail: stojakovic.sara@gmail.com

Mentor: Doc. dr Željko Budimir

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Ovaj rad izlaže raspravu o budućnosti rusko–kineskog strateškog partnerstva, obraćajući posebnu pažnju na geopolitičku perspektivu tog partnerstva. Ispitujući prirodu njihovog partnerskog odnosa i prateći istorijski razvoj istih, uočavamo razlike između stabilnog i jačajućeg partnerstva koje vidimo danas i ranijih, nestabilnih oblika. Oni dokazuju da ovo partnerstvo nije slučajnost. Ovaj rad se fokusira na geopolitičku stranu ovog partnerstva, tačnije njegove slabosti i nedosljednosti, koje bi mogle dovesti do narušavanja odnosa. Teorijsku osnovu rada nam pruža hartlend teorija Helforda Mekindera, koju koristimo da objasnimo geopolitičku sukobljenost interesa, a zatim i Džon Miršajmerova teorija ofanzivnog realizma i njena primjena na uspon Kine.

Cilj: Cilj ovog rada je potvrditi tezu da postoje geopolitičke slabosti ovog partnerstva, da je moguć sukob interesa u Centralnoj Aziji, te pružiti iscrpnu analizu strateškog odnosa Kine i Rusije.

Materijal i metode: Komparativna analiza spoljnih politika Rusije i Kine, analiza spoljnopolitičkih dokumenata; primjena teorije Džona Miršajmara na uspon Kine, primjena hartlend teorije Helforda Mekindera.

Rezultati: Interesi Kine i Rusije su sukobljeni u njihovoj geopolitičkoj težnji ka strateškoj teritoriji u Centralnoj Aziji.

Zaključak: Iako postoji sukob interesa i postoji mogućnost raspada saveza i izbijanja konflikta, ovaj rad ne govori da će se to desiti. Da li će do konflikta doći, zavisiće od mnogih faktora, samih akcija onih koji budu donosili bitne odluke u Kini i Rusiji u tom momentu, ali posebno od egzogenih faktora – prije svega kako će postupiti Sjedinjene Američke Države.

Ključne riječi: Geopolitika; rusko–kineski odnos; uspon Kine; sukob

UVOD

U ovom radu obradićemo aktuelnu temu rusko–kineskog strateškog partnerstva, ali iz ugla geopolitičkih slabosti. Partnerstvo je nedavno obnovljeno, te potvrđeno kao strateški važno. Ovaj rad se samo kratko osvrće na razloge njegovog postojanja, te istorijski pregled rusko–kineskih odnosa, kako bi se ovom partnerstvu dala vremenska dubina. Ono nije proizvod slučajnosti, ima svoj istorijski kontinuitet, iako su prethodni oblici saveza bili nestabilniji. Ovaj rad ima za cilj da argumentuje da postoji geopolitička slabost ovog partnerstva, a kao referentni okvir koristiće teoriju Helforda Mekindera koja je izložena u članku iz 1904. godine pod nazivom „Geografska osovina istorije”, te teoriju ofanzivnog realizma Džona Miršajmara i njenu implikaciju na uspon Kine.

Rad će prvo ponuditi kratki pregled i analizu njihovih odnosa kroz istoriju od nastanka Narodne Republike Kine, pa do današnjeg partnerstva koje je na vrhuncu. Nakon toga će uslijediti analiza njihovih spoljnih politika, sa ciljem da se primijete neke sličnosti na kojima je partnerstvo i nastalo, a onda i presjeci u interesima, koji bi mogli u budućnosti narušiti odnos. Naposlijetku, analiziraće se region koji Mekinder naziva *hartlendom*, a koji

će se pokazati kao geopolitička slabost ovog partnerstva. U tom dijelu se, pored analize ove teorije, nudi i potvrda su i Rusija i Kina zainteresovane za ovo područje, što je ključno za postojanje sukoba interesa.

Rad završava sa primjenom teorije ofanzivnog realizma Džona Miršajmera, koji izražava skeptičnost vezanu za miran uspon Kine. U ovom dijelu se daje i konačno objašnjenje zašto je *hartlend* geopolitička slabost, povezujući ove dvije teorije u jednu cjelinu.

ISTORIJSKI PREGLED ODNOSA IZMEĐU KINE I RUSIJE I POGLED NA DANAŠNJE

STRATEŠKO PARTNERSTVO

Odnos između ove dvije velike sile, zbog njihove neiscrpne i duge istorije, pratićemo samo od vremena Sovjetskog Saveza. Ovaj istorijski pregled služiće nam isključivo kao referentna tačka za analizu njihovog strateškog partnerstva i prirode tog odnosa danas.

Jedna od značajnih crta u njihovoj istoriji i generalno u njihovoj spoljnoj politici jeste da su osjećaji u emocije igrale veliku ulogu. Možemo reći da su i kod jednih i drugih osjećaji ponosa i poniženja odigrali veliku ulogu, možda i odlučujuće za njihovo približavanje u trenutku kada kao komunističke zemlje nisu bile niti priznate niti dobrodošle u uskim zapadnim krugovima. Od formiranja komunističke Kine, pratimo nastanak ovog saveza. Moramo obratiti pažnju na to da je tada Sovjetski Savez bio moćna i ogromna država, u trci za globalnu hegemoniju sa SAD. Iako je sa druge strane granice Kina posmatrala ovaj odnos mnogo značajnijim, zbog toga što je zadovoljavao njene interese, Rusiji kao dominantnom partner on nije bio primaran. Kina je za Rusiju ipak igrala bitnu ulogu u kontekstu njenog nadmetanja sa SAD, kao treći igrac. Odnos snaga tada je bio izrazito nejednak. Za ilustraciju, uzećemo ekonomsko poređenje. Godine 1979, prije nego što su se počele provoditi reforme Deng Xiaopinga, procjena je bila da kineski BDP iznosi svega 40 odsto ruskog. Već 1990, Narodna Republika Kina je uznapredovala i zatvorila ovaj jaz, izjednačivši se sa njom u BDP-u. Naredna decenija za Kinu je bila ogroman skok unaprijed, doživjela je ogroman rast, a Rusiju ostavila iza sebe. Kako to slikovito piše Dmitri Trenin, „Kada Rusi danas pogledaju na istok, vide ogromnu moć gdje je nedavno postojala poljoprivredna ekonomija; kad pogledaju popreko rijeke Amur i Ussuri, vide sjajne gradove umjesto siromašnih sela od prije nekoliko decenija. Rusi se osećaju patuljasto” (Trenin, 2012).

Ovaj odnos se mijenja raspadom SSSR, kada Kina postaje izuzetno značajan faktor u ovom trijangulu. Samim nastankom Narodne Republike Kine, otpočinju njihovi diplomatski odnosi. Rusija je i prva država koja ju je priznala. Godine 1950, ove dvije države su potpisale 30-godišnji ugovor o prijateljstvu. Iako sve djeluje idealno, ovaj odnos je zapravo bio nestabilan, prije svega zbog svoje izražene asimetričnosti u pogledu moći. Godine 1960. i 1970. nisu bile plodonosne za ovaj odnos, štaviše, ovaj period odlikovali su zategnuti odnosi, da bi se ova era završila i konačnim sukobom. S obzirom na to da je Kina u ovom periodu smatrala Sovjetе opasnošću, njeni lideri su se okrenuli i otvorili ka Sjedinjenim Američkim Državama, što je obilježio i Niksonov dolazak. U narednim godinama postojale su tendencije da se ovaj odnos popravi, ali su postojala određena razilaženja u pogledima i akcijama, te to nije bilo moguće. Nije pomagalo ni to što je Sovjetski Savez prolazio kroz teško razdoblje, a onda se u konačnici i raspao. Njihov odnos ide uzlaznom putanjom od nastanka Ruske Federacije, pa sve do danas, kada možemo sa sigurnošću potvrditi da nisu nikad bili bolji.¹

¹ O odnosima između Kine i Sovjetskog Saveza pogledati u: Strategic Partners: Russian-Chinese Relations in the Post-Soviet Era, Jeanne Wilson.

Za novi period zbližavanja u ruskoj politici vezana je figura Jevgenija Primakova, koji postaje ministar spoljnih poslova 1996. godine. Njemu se pripisuje ruska strategija okretanja Aziji, koju je kasnije sa pozicije moći počeo sprovoditi Vladimir Putin. Naime, Primakov je bio jedinstvena figura u ruskoj spoljnoj politici. Njegovi stavovi se baziraju na realističkom shvatanju međunarodnih odnosa. Posebna je njegova opservacija o postojećem unipolarnom sistemu koji je trebalo da bude promijenjen tako da Rusija postane jednak SAD. S obzirom na to da ovo nije bilo moguće, Rusija je morala učiniti nešto drugo što bi izbalansiralo moć koju SAD posjeduju. Rusija bi trebalo da potraži partnerne sa kojima će parirati Zapadu. Upravo ovo je označilo početak njihovih strateških odnosa. On je takođe razmišljao geopolitički i predviđao je trougao saveznika – Kinu i Indiju. Ovo bi omogućilo bolju poziciju njegove države u međunarodnom sistemu (Leichtova, 2014). Nešto slično ovome vrijedi i danas, ako izuzmemo Indiju. Rusija i Kina su ujedinjene u ideji i nastojanju da urede multipolarni svijet i stanu na kraj američkoj hegemoniji u svijetu. Ovo je vjerovatno njihova najčvršća poveznica. Iako ovaj aspekt nije predmet ovog rada, kratko ćemo se osvrnuti na njega. Njihova najjača poveznica bi se zapravo jako lako mogla prekinuti, u slučaju da SAD prestanu biti hegemon, da jedna od njih preuzeće to mjesto (Rusija trenutno nema izgleda da to učini), odnosno, da jedna od njih postane veća prijetnja ovoj drugoj od Sjedinjenih Američkih Država. Ipak, one dijele najdužu granicu, te imaju geopolitičkih preplitanja, čime ćemo se baviti u drugom dijelu rada. U ovom dijelu ćemo obratiti pažnju na benefite ovog partnerstva i razloge njegovog postojanja. Dvije krize naročito su potakle i osnažile odnos između dvije države, a obje su došle sa Zapada. Prva je bila Ukrajinska kriza iz 2014. godine, nakon koje su uvedene sankcije Rusiji, što ju je primoralo na okret Aziji, prvenstveno Kini. Druga kriza je kineska, a radi se o trgovinskom ratu između nje i SAD. Ovo je potaknulo ove dvije države da se osline više ekonomski. Upravo ekonomski benefit je najočitiji u ovom partnerstvu, iako on sam po sebi nije razlog postojanja istog. Ekonomija je ovdje sekundarna, moglo bi se reći i posljedica samog partnerstva koje postoji kao logičan odgovor na svijet u kojem su još uvijek najdominantnije Sjedinjene Američke Države.

Kako se desio nagli i konstantni rast Kine, odnosi asimetričnosti su se promijenili, te je sada Rusija ta koja bi trebalo da se osjeća „juniorom”². Ipak, autori poput Dmitri Trenina kažu da Rusija ne zazire od ovako naglog rasta Kine. On objašnjava i zašto, navodeći nekoliko razloga. Ovaj izvještaj u kojem ih izlaže izdan je 2012. godine, ali je prvi razlog na ovoj listi još uvijek aktuelan. Rusija je još uvijek fokusirana na Sjedinjene Američke Države. Drugi razlog govori o vjerovanju da kineski interesi „trenutno” nisu sjeverno ili zapadno, već istočno i južno, a treći razlog je mišljenje da Kina ima mnogo unutrašnjih problema koji će zaustaviti njen rast (Trenin, 2012). Za ovaj odnos je definitivno značajno ophodenje Kine prema Rusiji, koje se razlikuje od zapadnog. Naime, ona ne kritikuje ruske spoljopolitičke odluke, niti se mijese u njene unutrašnje stvari. Ne pokušava je promijeniti i prilagoditi, već se jednostavno oslanja na zajedničke interese i vizije, te njihovo ostvarivanje u praksi. U taktičkom smislu, Kina ne percipira Rusiju kao svog protivnika/takmičara, a Rusija kineski rast postavlja u okvir dostizanja multipolarne slike svijeta. Kineski zvaničnici zato koriste sintagmu „iskreni strateški partneri”, kao razliku od drugih, koji su strateški, ali se pojavljuju i kao takmičari (Trenin, 2012).

Ne treba se posebno isticati da se ovo strateško partnerstvo prostire na mnoga polja saradnje, od vojne, energetske, naučne, itd³. Samo nakon okretanja Rusije Aziji, tj. Kini,

² Ovaj termin se često koristi u literaturi da se objasni priroda nekog partnerstva, u kojem strane stoje u nejednakom odnosu. Pretežno se misli na odnos moći, a u ovom slučaju se misli na ekonomsku moć.

³ Internet izvor: Potpisani set energetskih ugovora (<https://www.reuters.com/article/us-china-russia-gas-idUSBREA4K07K20140521>); Potpisani plan vojne saradnje (<https://thediplomat.com/2017/06/china-and-russia-sign-military-cooperation-roadmap/>).

uslijedio je ugovor o snabdijevanju gasom vrijedan 400 milijardi dolara⁴. Ova činjenica govori o ekonomskom benefitu za Rusiju od ovog partnerstva, a za Kinu ovo znači snabdjevenost resursima koji joj nedostaju. Treba dodati i da Kina sklapa ugovore sa drugim državama o gasu, kako se ne bi u potpunosti prepustila ruskom i isključivo od njega zavisila.

Godine 2021. obnovljen je sporazum o prijateljstvu koji je istekao nakon 20 godina. Ovaj sporazum je ništa drugo do potvrda svega postojećeg, Ove dvije države sarađuju i imaju skladan odnos, naravno dok god im se interesi poklapaju, što je za sada slučaj. Prijemni fokus jesu SAD, ostvarivanje multipolarnog sistema i saradnja u onim dijelovima u kojima se može postići. Kina se nije izjasnila vezano za Krim, dok se Rusija taktički nije umiješala u Crveno more, gdje Kina trenutno pokušava ostvariti dominaciju.

Iz ovog dijela možemo zaključiti da Rusija i Kina sarađuju odlično, kada im se interesi preklapaju. Mnogi u Moskvi su već sada zabrinuti vezano za gore spomenuto nejednakost u odnosu, koja bi se kasnije mogla ispoljiti kroz smanjenu autonomnost države. Zabrinutost nije ništa manja u pogledu mogućih sukoba interesa u različitim dijelovima, ali posebno u Centralnoj Aziji, koja je prirodno od izuzetne važnosti za Rusiju. Ovaj prostor oduvijek je bio predmet takmičenja, a još uvjek i jeste. Neophodan je za globalnu dominaciju, na koju Kina očito pretenduje. Ne zaboravimo i bitne puteve *Belt and Road* inicijative (prevod: Pojas i put), gdje njen kopneni krak ide direktno preko spomenutog regiona. U ostatku rada ćemo se baviti ruskim i kineskim spoljnom politikom kako bismo izvršili komparaciju njihovih interesa i geopolitičkih imperativa, te vidjeli do koje granice ovo partnerstvo može da se razvija. Kao što to Tim Marshall primjećuje, „prošli su dani kada se Rusija smatrala vojnom prijetnjom Kini, a ideja da će Rusija okupirati Mandžuriju kao što je to uradila 1945. nije zamisliva. Ipak, Rusija i Kina budno motre jedna drugu kad su posredi oblasti u kojima bi svaka željela da dominira, kao što je to Kazahstan” (Marshall, 2019).

GEOPOLITIČKA ANALIZA RUSIJE I NJENA SPOLJNA POLITIKA

Teško je ne primijetiti promjene koje se dešavaju u ruskoj spoljnoj politici. Ruska Federacija sada ponovo pruža svoj uticaj u udaljene zemlje, što bi se moglo označiti kao povratak nakon neslavnog kolapsa Sovjetskog Saveza. Danas govorimo o zaokretu u ruskoj spoljnoj politici, primjećujući da se njen uticaj proširuje i da su se ruske ambicije na globalnom planu povećale. Ova percepcija promjene ili mišljenje da je sadašnji predsjednik Ruske Federacije Vladimir Putin trasirao njene spoljnopolitičke ambicije pogrešna je. Ruske ambicije na globalnom planu su postojale oduvijek i proizilaze iz njenog geografskog položaja, one su prirodna posljedica sudsbine velikih država. Upravo u onom vremenskom periodu kada se ruska spoljna politika čini najmanje značajnom, nastao je pravac koji je i sada aktuelan u politici Vladimira Putina. Naime, 1996. ministar spoljnih poslova postaje Primakov, koji se zalaže za okretanje od Zapada.

Rusku globalnu ambiciju učvršćuje nekoliko ideja koje su utkane u ruski identitet. Rusija je odvijek bila velika i moćna, činila je velike podvige i odigrala ogromni uticaj u svijetu. Prvo, zaustavljući Napoleona, zatim spašavajući svijet od nacizma. Njeni podvizi su sjajni i stoga ona ima pravo ali i obavezu da bude velika sila i bude ništa manje cijenjena od drugih velikih sila. Teško je ne spomenuti ulogu geografije u ruskim spoljnopolitičkim odlukama. Ona je oduvijek igrala veliku ulogu, usmjeravajući državne aktivnosti prema ekspanzionizmu, kako bi se zaštitila.

Jedan od ključnih stubova ruske spoljne politike jeste zalaganje za multipolarni sistem. Vizija ovog sistema kod Rusa u praksi podrazumijeva i međunarodne institucije sa pravilima jednako važećim za sve, otuda i toliki fokus na međunarodno pravo. Ovakav sistem je od važnosti za Rusiju jer stvara okvir koji onemogućuje bilo koju državu, a pod ovim se

⁴ Internet izvor: Reuters, maj 2014. <https://www.reuters.com/article/us-china-russia-gas-idUSBREA4K07K20140521>; Pриступљено: 25. septembra 2021.

najviše smatraju Sjedinjene Američke Države, da djeluje po svojoj volji i jednostrano primorava druge da čine kako ona želi. Ne treba se dovesti u zabludu i zaključiti da Rusija želi sistem u kojem bi svaka država bila ravnopravna sa svim drugim, te ne bi postojalo nikakvo narušavanje suverenosti jer Rusija, kao i bilo koja druga velika država, teži da zadovolji svoje nacionalne interese čak i ako to podrazumijeva primjenu moći na drugu državu. Ovaj sistem je favorabilan za Rusiju, jer je stavlja u jednak položaj sa drugim velikim državama, te okončava dominaciju jedne sile, u današnjem svijetu globalnu dominaciju SAD. Ovaj okvir djelovanja ne onemogućava djelovanje u skladu sa nacionalnim interesima, već ga naprotiv afirmiše. Način na koji to čini je vrlo jednostavan i počiva na ideji o jednakosti država – svaka ima pravo da čini što smatra da je u njenom nacionalnom interesu. Naravno, ovo ne isključuje saradnju i usaglašavanje interesa bilateralnim sporazumima, ili usaglašavanje na multilateralnom nivou, ali tako da se poštaju i interesi drugih polova. Rusija se zalaže za multipolarnost, naravno smatrajući Rusiju jednom od polova u takvom sistemu. Treba istaknuti, iako i ne prenaglasiti, da iako Rusija jeste u dobrom položaju da bude jedan od polova, ipak drugi „suprotstavljeni“ polovi nisu njena kategorija u pogledu ekonomskih snaga. Ovo pričinjava ponešto poteškoća u vođenju snažne, autonomne spoljne politike, ali Rusija ne dozvoljava da bilo kakva unutrašnja slabost preraste u percepciju da je Rusija nemoćna na spoljnem planu. Ona i te kako zasluguje da bude smatrana jednom uticajnom državom na globalnom planu, prema riječima cijelokupne ruske elite, a svoje mjesto je obezbijedila svojim admirabilnim istorijskim podvizima. Zaista, ovo se često koristi kao legitimacija ruske političke ambicije. Oni predstavljaju ponos jedne velike nacije, te potvrdu njene moći i njenog značaja. Radi se prije svega o zaustavljanju Napoleona 1812. godine, a zatim i Hitlera u operaciji Barbarosa 1941.

Iako principi spoljne politike ostaju isti decenijama, postoje promjene u pogledu fokusa na određeni region. Do sada je ovaj fokus bio skoro u potpunosti na Istočnoj Evropi. Ovo je donijelo sankcije nakon aneksije Krima, te zaoštravanje odnosa sa Zapadom. Iako ove dvije stvari nisu same po sebi donijele pomicanje fokusa dalje, na Bliski Istok i Centralnu Aziju, zasigurno nije ni odmoglo. Stavljanje drugih regionala u fokus ne znači odricanje od prioriteta i interesa u Istočnoj Evropi, već pojavu nekih novih koji bi trebalo da ojačaju ruski položaj u svijetu.

Upravo rusko okretanje ka Aziji bi moglo otvoriti neke konflikte interesa između Kine i Rusije, te dovesti njihovo strateško partnerstvo u pitanje. Dio krivice za okretanje ka Istoku zasigurno nose Sjedinjene Američke Države i zemlje Zapadne Evrope, ali ono nije samo posljedica ukrajinske krize. Ovakav put je bio razmatran i pokušavan mnogo puta u ruskoj istoriji (Lukin, 2018).

Prije nego što zaključimo ovaj kratak osvrt na rusku spoljnu politiku i geopolitičke korijene, moramo spomenuti i dvije ključne stvari u spoljnoj strategiji Vladimira Putina. Na ovo se osvrće i politikologinja Magda Leichtova u svojoj knjizi koja se bavi alternativnim pogledom na rusku spoljnu politiku i ulogom „drugog“ u njenom kreiranju. Prva njegova bitna strategija jeste potraga za jakim partnerima, gdje se najčešće javlja Kina, koji bi podržavali Rusiju na multilateralnim sastancima. Ovo bi onemogućilo tendenciju da se Rusija ostavlja po strani. Druga ključna strategija je Putinovo obraćanje zemljama koje nisu u favorabilnom položaju u međunarodnom sistemu, pružajući im mogućnost saradnje (Leichtova, 2014). Ovakav pristup čini rusku spoljnu politiku pragmatičnom, te joj otvara mogućnost da sarađuje i sa državama koje se smatraju „problematičnim“.

GEOPOLITIČKA ANALIZA KINE I NJENA SPOLJNA POLITIKA

Na samom početku dokumenta koji izlaže njenu strategiju, objavljenog 2004⁵, Kina

⁵ Ovo je *white paper* pod nazivom „Kineski put mirnog razvoja“. Sastoje se od pet poglavlja u kojima se izlažu kineska zalaganja za mir, miran napredak, saradnju sa drugim državama, oslanjanje na vlastite potencijale, itd.

navodi nekoliko argumenata zašto njen uspon mora biti miran, ali njene ključne tačke spoljne politike, ukoliko budu ispunjene, mijenjanju globalni poredak, prirodu čitavog trenutnog sistema, a potencijalno dovode Kinu i do sukoba s Rusijom i SAD.

U jednoj studiji za Evropski parlament iz 2016, izložena su 3 tiša djelovanja u odnosu na trenutni globalni sistem: prvi je onaj u kojem se potvrđuje bitnost postojećih institucija i ovdje se radi o onim odgovarajućim u kojima Kina može ostvariti svoje interese; druga vrsta djelovanja je reforma istih, a treća vrsta je zaobilaznje pojedinih institucija globalnog poretka. U ovom trećem djelovanju Kina nudi svoje alternativne institucije, kao što su recimo BRIK razvojna banka ili Azijska infrastrukturna investiciona banka (Burnay, Raube, & Wouters, 2016).

Kineska država ima izuzetno dugu istoriju, a ideje ove velike civilizacije nastale 221. godine prije nove ere neiscrpna su joj inspiracija i u savremenom dobu. Današnju težnju za globalnom dominacijom možemo pratiti sve do njenog nastanka, prije dva milenijuma. Globalni poredak koji želi da stvori, iako tek blijeda slika onog koji je bio percepcija njenih davnih predaka, vuče korijene još iz perioda kada se smatrala „središnjim kraljevstvom“. Henri Kisindžer u svojoj knjizi *World Order* daje sliku kako se Kina vidjela u ogledalu, te kako je vidjela druge. Navećemo samo jedan primjer koji oslikava cjelokupni duh tadašnjeg globalnog poretka, bar iz ugla Kine. Naime, Kina nije imala ministarstvo spoljnih poslova sve do 19. vijeka, a tu ulogu je obavljalo Ministarstvo rituala, jer odnos između Kine i drugih nije bio jednak. To nije bila diplomacija, a drugi monarsi su smatrani učenicima kojima se preko ovog ministarstva omogućavalo ceremonijalno prihvatanje datog položaja u globalnoj hijerarhiji (Kisindžer, 2014). Stoga, kada pogledamo u prošlost velike kineske civilizacije, te objektivne mogućnosti države danas, težnja za globalnom dominacijom čini se kao jedini dostojni izbor. Šta drugo se može očekivati od civilizacije samo dvaput osvojene, gdje su oba puta osvajači asimilovani. Zar Kina može pratiti put umjesto kreirati svoj?

„Uspon Kine u 21. vijeku nije novost, radi se o ponovno uspostavljenom istorijskom šablonu. Kina se vratila kao nasljednica stare civilizacije i kao moderna velika sila po Vestfalskom modelu“ (Kisindžer, 2014).

Kao što Robert Kaplan uočava i argumentuje, Kina je blagoslovljena geografijom. Njen položaj sličan je američkom, a mnogo je povoljniji od ruskog (Kaplan, 2013).

U ovom radu se nećemo baviti kineskim geopolitičkim slabostima i regionima poput Tibeta, zatim spornog Tajvana, sjeverne pokrajine Xianjiang, jer iako su oni od izuzetne važnosti za Kinu, oni nisu predmet spora između Kine i Rusije. U nastavku ćemo se osvrnuti na onaj region koji jeste, a to je područje Centralne Azije, mogli bismo reći i šire Kaspijsko područje, u kojem Kina djeluje suptilno, u skladu sa sredstvima globalizovanog društva.

Kina ulaže u Centralnu Aziju kroz *Belt and Road* inicijativu ili u okviru bilateralnih projekata sa centralnoazijskim državama. Glavna kineska ulaganja su u unapređenje trgovine i industrijski razvoj, ali ulaže i u istraživačke projekte, eksploataciju i preradu nafte i gasa, poljoprivredu i proizvodnju hrane, finansije i informacione tehnologije. Zahvaljujući ulaganjima u rudarski sektor, kineski uticaj se povećao u spoljnoj trgovini zemalja Centralne Azije. Država koja privlači najviše stranih investicija je Kazahstan, zahvaljujući svojim prirodnim resursima.⁶ Vlada Kazahstana je 2019. godine objavila listu 55 projekata u koje investira NR Kina u toj zemlji. Od investicije koje su u vrijednosti 27,6 milijardi dolara, polovina ide na projekte u naftu i gas, dok su ostali u rudarstvu i preradi ruda, mašinskoj proizvodnji, proizvodnji energije i hrane. Većina planiranih energetskih projekata je u vjetroelektrane i solarne elektrane, što je u suprotnosti sa malim kineskim ulaganjima u

⁶ Internet izvor: https://avim.org.tr/en/Analiz/FOREIGN-INVESTMENTS-IN-CENTRAL-ASIAN-COUNTRIES-AND-CHINA-S-ROLE#_ftn4; Pristupljeno 30. 9. 2021.

ruske obnovljive izvore energije.⁷ Što se tiče stranih investicija u Tadžikistanu, 76% čine kineske investicije koje su većinom u rudarskom sektoru.⁸ Većina stranih investicija u Kirgistanu je fokusirano takođe na rudarski sektor, a pored Kine, veći strani ulagači su Kanada, Ujedinjeno Kraljevstvo, Rusija i Kazahstan.⁹

Krediti Kine činili su 45,3% spoljnog duga Kazahstana u maju 2019. godine¹⁰, što izaziva zabrinutost zbog „diplomatijske dugovne zamke“ i izaziva proteste u zemljama Centralne Azije. Tako na primjer, kineski lider Si Điping je prilikom posjete Kirgistanu 2019. godine dogovorio projekat kineskih kompanija vrijedan 280 miliona dolara za izgradnju logističkog centra u toj zemlji, ali je projekat otkazan zbog toga što je javnost isti vidjela kao otimanje zemlje te su protesti eskalirali.¹¹ Slična situacija u Kirgistanu desila se avgusta 2019. godine, kada su se mještani sukobili sa kineskim radnicima u rudniku zlata u Narinu, tvrdeći da je kineska kompanija kriva za visoku stopu uginuća stoke jer je kontaminirala životni prostor. Nakon sukoba, kompanija je obustavila svoje aktivnosti u rudniku u Kirgistanu.¹² Uprkos problemima i izazovima na koje Kina nailazi u Centralnoj Aziji, ona neće odustati od tog regionala, koji je geostrateški važan za njihov „Pojas i put“. S obzirom na to da je Evropska unija izrazito zainteresovana za ulaganje u zemlje Centralne Azije, očekuje se da će Kina u narednim godinama biti više uključena u zajedničke projekte sa zemljama EU u regionu i diverzifikovati svoja ulaganja.¹³ Iz ovog možemo nedvojbeno zaključiti da se radi o regionu od važnosti za Kinu, a radi se o istom regionu koji je u prethodnom poglavljju o ruskoj spoljnoj politici razmatran kao strateški i egzistencijalni po njenu sigurnost.

KO DOMINIRA *HARTLENDOM* I MIRŠAJMEROV USPON KINE

U ovom dijelu rada se bavimo *Heartland* teorijom, koju je izložio Helford J. Mekinder 1904. godine u svom radu „Geografska osovina istorije“. Ovaj dio ima za cilj da pruži teorijski okvir analizi geopolitičkih slabosti strateškog partnerstva između Kine i Rusije, te ponudi argumentaciju za mogućnost raspada ovog partnerstva na osnovu sukobljenih geopolitičkih interesa.

Hartlend teorija¹⁴ je klasična geopolitička teorija koja se bavi, kao i druge klasične geopolitičke teorije, odnosom moći između kopnenih i pomorskih država. Mekinder izlaže da je za globalnu dominaciju neophodna kontrola središnje mase evroazijskog kontinenta. Pod *hartlendom* on smatra osovinski ili stožerni region koji je geografski najpovoljniji za kontrolu svijeta, on je „prirodno sjedište svjetske moći“ (Mackinder, 2004). Stoga, on prednost daje kontinentalnim silama koje imaju mogućnost da lakše integrišu ovaj geopolitički prostor, dok pomorske sile teže da onemoguće ovu integraciju, kako on ne bi potpao pod dominaciju jedne sile.

⁷ Internet izvor: <https://chinadialogue.net/en/energy/11613-half-china-s-investment-in-kazakhstan-is-in-oil-and-gas-2/#:~:text=The%20Kazakhstan%20government%20has%20finally%20published%20a%20list,Russian.%20Only%20a%20summary%20is%20available%20in%20English>; Pristupljeno 30. 9. 2021.

⁸ Internet izvor: <https://www.state.gov/reports/2020-investment-climate-statements/tajikistan/>

⁹ Internet izvor: <https://santandertrade.com/en/portal/establish-overseas/kyrgyzstan/investing-3>

¹⁰ Internet izvor: https://avim.org.tr/en/Analiz/FOREIGN-INVESTMENTS-IN-CENTRAL-ASIAN-COUNTRIES-AND-CHINA-S-ROLE#_ftn23

¹¹ Internet izvor: <https://www.reuters.com/article/us-kyrgyzstan-china-investment-protests-idUSKBN20C1HA>

¹² Internet izvor: <https://www.rferl.org/a/chinese-gold-mining-company-suspends-kyrgyz-operations/30097658.html>

¹³ Internet izvor: <https://astanatimes.com/2020/12/fdi-to-central-asia-reached-378-2-billion-over-past-13-years/>

¹⁴ Eng. *Heartland* (u prevodu srce/jezgro zemlje), odnosi se na tačno određeni prostor u Evroaziji, koji je strateški bitan za kontrolu Evroazije. U ovom radu najviše se osvrćemo na južni dio *hartlenda*.

Istorijski gledano, Rusija, odnosno SSSR, imala je tu kontrolu nad ovim važnim geostrategijskim prostorom dugi niz godina, sve do svog raspada. Tad prostor *hartlenda* prestaje biti jedinstven geopolitički entitet, jer se neki dijelovi tog prostora osamostaljuju i formiraju u nezavisne države. Ruska dominacija nad *hartlendom* nije posve nestala, prije svega što ona sama svojom teritorijom čini dio onog što Mekinder naziva *pivot area*¹⁵, ali i zato što je ostala u jedinstvenom položaju pogodnom za kontrolisanje spomenutog prostora. Ruska težnja za *hartlendom* je posljedica i blizine ovog geografskog prostora ruskoj državi, pa ovu težnju održava i potreba za zaštitom od potencijalne prijetnje sa njene istočne ali i južne granice. Stoga, njen geopolitički imperativ je da osigura kontrolu nad ovim prostorom ili bar onemogući neku drugu silu da istim dominira. Stratešku značajnost ovog prostora potvrđuje i skorašnja poruka Sergeja Lavrova, ruskog ministra spoljnih poslova, u kojoj zabranjuje stacioniranje američkih trupa u državama koje graniče sa Avganistanom.¹⁶ Iako su Rusija i SAD bili na istoj strani kada je riječ o Talibanim, pomoćnik ministra spoljnih poslova naglasio je stratešku bitnost ovog područja za Rusiju, te bi ovakav potez bi bio nedopustiv i doveo bi do teškog narušavanja odnosa između ove dvije države.

U svom vjerovatno najznačajnijem djelu, Mekinder ne govori ko će kontrolisati *hartlend*, ali govori da će najveća prijetnja po Britaniju¹⁷ kao pomorsku silu biti onaj ko bude kontrolisao ovaj prostor. Ovaj scenario se i ostvario, kada je Rusija bila dominantna u *hartlendu*, a SAD su pokušavale da osuđete tu dominaciju provodeći Džordž Kenanovu politiku zadržavanja. Cilj je bio spriječiti potpunu integraciju ovog bitnog geostrategijskog regiona u jedinstvenu cjelinu pod dominacijom jedne suprotstavljene sile – SSSR.

Iako je Sovjetski savez obuhvatao *hartlend*, ova država ipak nije uspjela ostvariti takvu dominaciju o kakvoj Mekinder govori. Razlog leži u dodatnom uslovu koji Mekinder takođe navodi u ovom članku. SSSR-u je nedostajala mornarica koja bi parirala pomorskim silama. Danas na ovaj prostor pretenduje i Kina, iako samo na njegov južni dio (a ne cjelokupan *hartlend* koji je većim dijelom u sastavu Rusije), a bitno je dodati da je njena mornarica nezamisliva u poređenju sa brojnim državama, a ozbiljan je parnjak i Rusiji i SAD¹⁸.

Gledajući iz Moskve, nakon geopolitičkog kraha raspadom SSSR-a, te ne uzimajući u obzir ukrajinsku krizu „rješenu“ aneksijom Krima, najveća prijetnja po dominaciju *hartlendom* je nezaštićeni južni kraj koji se često naziva Kaspijskim područjem.

Propašću SSSR-a, koji je omogućivao rusku kontrolu *hartlendom*, Rusija doživljava geopolitičku katastrofu, sve od Istočne Evrope pa do šireg Kaspijskog područja. Ovaj dio joj biva otkinut osamostaljivanjem država koje su bile u njenom sastavu, a Rusiji ostaje jedino da bude dosljedna geopolitičkim imperativima i pokuša uspostaviti dominaciju nad nekim dijelovima, prvenstveno radi zaštite.

¹⁵ Eng. *Pivot area* (prevod: osovinski prostor) – Organizujući planetarni prostor kroz sistem koncentričnih krugova, Makinder je u samom centru definisao „geografsku osovnu istorije“ ili „osovinski areal“ (*pivotal area*), koji se naziva i *Heartland* (srce svijeta). On smatra da se čitav tok istorije zasniva na tome što iz centra *Heartland-a* ka njegovim periferijama izbjegaju „kopneni razbojnici“ sa autoritarnim, hijerarhijskim, nedemokratskim i netrgovačkim karakterom (Skiti, Huni, Mongoli i dr). Prema Makinderu, onaj ko kontroliše Istočnu Evropu, ima prevlast nad *Heartland-om*, i tako kontrolišući Svjetsko ostrvo (Evroaziju), kontroliše svijet.

¹⁶ Ova poruka saopštena je tokom samita u Ženevi, na kojem se američki predsjednik Džo Bajden sastao sa ruskim predsjednikom Vladimirom Putinom. Ovo prenosi AP News (13. jul 2021) <https://apnews.com/article/joe-biden-government-and-politics-russia-europe-afghanistan-b1cc3ba07b4ebcd44a7af69ea3f90c>; pristupljeno 30. septembra 2021.

¹⁷ On je bio Britanac, a u vrijeme kada ovaj članak nastaje (1904), Britanija je veoma moćna i značajna pomorska sila. Ko god kontroliše *hartlend* bi u suštini bio njen izazivač za dominaciju na globalnom planu. Iz današnje perspektive, ta pomorska sila su Sjedinjenje Američke Države, dok se za dominaciju još uvijek vodi igra.

¹⁸ Procjene njihovih vojnih kapaciteta (uključujući i pomorske kapacitete) mogu se pronaći na sljedećem linku: https://armedforces.eu/compare/country_Russia_vs_China

Rusija ima povoljan geografski položaj, pogotovo što je i sama dio *hartlenda*, za njegovu kontrolu. Ipak, ovo je mač sa dvije oštice. Ona ima geografsku blizinu i podudarnost sopstvene teorije sa dijelom geostrategijskog prostora, pa samim tim i mogućnost da ostvari dominaciju, a sa druge strane ovaj prostor je plijen mnogih drugih koji na njega pretenduju, i to predstavlja stalni izvor opasnosti. Na ovaj način, Rusiji je data sudbonosna šansa za ostvarivanje globalne moći, ali isto tako, postavljena je u zonu stalne nesigurnosti. Nikako joj ne pomaže ni prostrana ravnica od Urala ka zapadu, koja kao da samo priziva nove „osvajače“.

Nakon raspada SSSR, Rusija nije posvećivala puno pažnje ovom prostoru. Kao što je gore spomenuto, do promjene i okreta Aziji dolazi sa Jevgenijom Primakovim kao novim ministrom spoljnih poslova. Tek tada Kaspijsko područje u ruskoj spoljnoj politici dobija veći značaj.

Iz prethodno navedenog, možemo zaključiti da Rusija ima prirodnu težnju da kontroliše *Heartland*, ali da bez obzira na svoju geografsku prednost, ona nije predodređena da njime dominira. Kako i sam Mekinder potvrđuje, balans političke moći zavisi ne samo od geografskih uslova, iz kojih proizilaze strateška i ekomska moć, već i od brojnosti naroda, njegove spremnosti, organizovanosti i opreme koje posjeduju u poređenju sa onim drugim, suprotstavljenim silama (Mackinder, 2004).

Mekinder zaključuje ovaj najuticajniji geopolitički rad tako što ostavlja pitanje ko kontroliše *hartlend* otvoreno, ali sa upozorenjem (po sve kontinentalne sile) da ukoliko bi to bila Kina „organizovana od strane Japanaca da sruši rusko carstvo i osvoji njegovu teritoriju“, opasnost bi bila veća, jer ona ima ono što Rusija nije nikad uspjela ostvariti – okeansko pročelje. To je jedino što je nedostajalo „ruskom zakupcu osovinskog regiona“ (Mackinder, 2004).

Pored razloga zašto je Rusija prisutna u ovom regionu, odnosno zašto se radi o važnoj geopolitičkoj tački, trebamo navesti i neke oblike njenog prisustva.

Kao prvi primjer navećemo njen institucionalni oblik uticaja u vidu ODKB¹⁹-a, tj. Organizacije ugovora o kolektivnoj bezbjednosti. Kao i NATO, koji je takođe organizacija kolektivne sigurnosti, najbitnija odredba Ugovora jeste ona „napad na jednu od članica je napad na sve“²⁰, što govori o prirodi ovog saveza, a samo prisustvo Rusije u regionu se na ovaj način stavlja u jednu novu perspektivu. Zanimljivo je uporediti mapu članica ODKB-a i Mekinderovu odrednicu osovinskog regiona (vidjeti Sliku 1). Drugi oblik ruskog prisustva jeste vojni, koji je vjerovatno i najveći pokazatelj isticanja nekog regiona kao strateški značajnog.

Kina je takođe proširila svoj uticaj na različite načine, a kao prvi institucionalni navećemo organizaciju čiji su članovi i Kina i Rusija, a to je Šangajska organizacija za saradnju. Za usporedbu mape njenih članica i Mekinderove mape pogledati Sliku 2. Šangajska organizacija za saradnju nastala je od šangajske petorke: Rusije, Kine, Kirgizstana, Tadžikistana, Kazahstana. Ona takođe sarađuje sa gore pomenutim ODKB-a, a postoji i inicijativa za njihovo spajanje.

Pored individualnih akcija, potpisanih sporazuma i velikih ulaganja u države ovog regiona, važno je razmatrati i *Belt and Road* inicijativu²¹, koja podrazumijeva mrežu puteva,

¹⁹ Rus. Организация Договора о коллективной безопасности, regionalna međunarodna organizacija, sa primatom na vojnim i bezbjednosnim pitanjima, koja okuplja države bivšeg Sovjetskog Saveza. Stvorena je 1992, a 2004. je dobila status posmatrača u UN.

²⁰ Više o organizaciji vidjeti na: <https://en.odkb-csto.org/25years/>

²¹ *Belt and Road Initiative* je globalni strateški infrastrukturni projekat usvojen od kineske vlade 2013. godine, kojim bi se investiralo u skoro 70 država i međunarodnih organizacija. Cilj projekta je izgradnja trgovачkih puteva i ekonomsko povezivanje sa Kinom, što je od strateškog značaja za ekonomsku silu u usponu. Projekat predstavlja centralni politički cilj Komunističke partije Kine i njenog lidera Si Čipinga. Njegova važnost vidi se po tome da je 2017. godine ovaj projekat uvršten u Ustav NR Kine. Plan je da projekat bude završen 2049.

pomorskih i kopnenih. Kopneni putevi prelaze preko ovog ključnog područja, a najviše su skoncentrisani na Kazahstan, koji bi se mogao okarakterisati kao *hartlend hartlenda* (vidjeti Sliku 3).

O različitim ulaganjima u ovom regionu, koja takođe ilustruju zainteresovanost za ovo područje, bilo je riječi u poglavlju o kineskoj spoljnoj politici, stoga se nećemo i ovdje time baviti.

Dovoljno je zaključiti da Narodna Republika Kina ima interes u ovom regionu, te da se aktivno angažuje da isti ostvari. Njeni oblici učestvovanja su uglavnom ekonomski, ulaganje u infrastrukturu, a tek sekundarno institucionalni i vojni. Kako Kaplan kaže, „Kini nisu potrebne trupe da bi prodrla u *hartlend*“. Ona gradi ceste koje povezuju Xinjiang sa Kirgizstanom, Kazahstanom, Rusijom i Aghanistanom (Kaplan, 2013).

Džon Miršajmer, predstavnik ofanzivnog realizma u teoriji međunarodnih odnosa, daje jednu zanimljivu primjenu svoje teorije na uspon Kine. Naime, on je jedan od najvećih skeptika da će se raditi o mirnom usponu, to jest, on predviđa da je za ovaj rast neminovan sukob. Njegova teorija ofanzivnog realizma je jednostavna i bazira se na nekoliko početnih premsisa: sve države teže da zadovolje sopstvene interese, želja za preživljavanjem ih tjeru da maksimizuju svoju moć, stoga je i konflikt neizbjegjan. Njegovo mišljenje o savezima je da su kratkotrajni, a države teže da budu dominantnije od drugih u savezu. On predviđa da ukoliko se kineski uspon nastavi, doći će do sukoba između Kine i SAD (potencijalnog rata), a Rusija, Indija, Japan, Singapur, Južna Koreja i Vijetnam će udružiti snage sa SAD da bi se sprječilo širenje kineske moći. Nećemo se baviti širom implikacijom ove teorije, niti odnosom između Kine i SAD, već ćemo se bazirati na implikacije na odnos Kine i Rusije.

Miršajmer u svojoj teoriji, koju izlaže u knjizi „Tragedija velikih sila“, govori o prirodi država da maksimizuju svoju moć. Svaka velika sila će težiti da u svom regionu ostvari dominaciju, odnosno postane hegemon. On smatra da mogu da postoje samo regionalni hegemoni u današnjem svijetu, ali da regionalni hegemon može težiti da spriječi pojavu hegemonije u drugom regionu. U ovakvoj težnji, neminovno je da će sukob nastati. Ovo se najviše vezuje za uspon jedne sile kada već imamo hegemonu koji čuva *status quo*. O ovome je govorio i Tukidid, kada se nasuprot Atine javila nova sila, Sparta. Sukob je bio neminovan, a isto govorio i Miršajmer o sukobu sa Kinom. Na ovoj liniji mišljenja je Harvardska studija, koju u svojoj knjizi spominje Kisindžer, a govorio o tome da je 10 od 15 istorijskih situacija u kojima smo imali državu koja čuva *status quo* i silu u usponu koja postaje izazivač završilo sukobom (Kisindžer, 2014). Ovo bi svakako mogao biti argument u korist Miršajmerove teorije. On govorio i da je sukob između Kine i Amerike očigledniji i izvjesniji od hladnoratovskog sukoba prošlog vijeka. Razlog leži u tome što bi se pod tim vojnim sukobom podrazumijevali manji sukobi u spornim područjima, a ne potpuni rat (Miršajmer, 2014). Miršajmer govorio da sve velike države teže da maksimizuju svoju moć, ali da je konačni cilj da budu hegemoni, prvo na regionalnom pa onda na svjetskom nivou, a ovo bi značilo da su jedine u svjetskom sistemu koje mogu projektovati takvu moć na globalnom nivou (Miršajmer, 2014). Upravo na osnovu ove teorije, Miršajmer zaključuje da će do sukoba morati doći, jer će Kina postati prijetnja po američkog hegemonije, ona će sama htjeti zauzeti to mjesto. U kontekstu odnosa između Rusije i Kine, bitno je zapaziti da Kina to ne može ostvariti dok god ne postane regionalni hegemon. Do toga može doći ili odricanjem Rusije od statusa velike sile ili sukobom. S obzirom na sve navedeno o ruskoj spoljnoj politici u prethodnom poglavlju, prvi ishod je nimalo vjerovatan. Povezujući Mekindera, koji otkriva šta je potrebno za kontrolu ovog dijela svijeta, ako je to ruski strateški i nacionalni interes, a Kina na isto pretenduje, sukob je vjerovatan. Ovo ne znači da je on neizbjegjan, jer odnos Kine i Rusije umnogome zavisi od američkog faktora, niti ova teorija govorio kada bi se ti odnosi mogli pokvariti. Nemoguće je predvidjeti kada i šta

Kina može uraditi, niti da li će u jednom momentu biti za nju bitnije da sačuva strateško partnerstvo. Ova teorija ipak potvrđuje još jednom da postoje geopolitičke slabosti u ovom savezu, te da on nije namjeren da bude vječan. Limit ovom savezu očigledno postoji, a on je određen geopolitičkim imperativom sa jedne strane i prirodnom velikih sila da maksimizuju svoju moć sa druge strane.

ZAKLJUČAK

U ovom radu smo se bavili analizom spoljnih politika Rusije i Kine, sa usmjerenjem na Centralnu Aziju i *hartlend*. Cilj je bio uočiti konflikte interesa koji su geopolitički, jer su takvi interesi neprolazna kategorija. Ruska spoljna politika je direktna projekcija njenih geopolitičkih imperativa, maksimizacija onog što joj je geografskim položajem dato i pokušaj saniranja nedostataka uslijed nenaklonjenosti geografije. U analizi kineske spoljne politike, uočili smo da je ovaj region od izuzetne važnosti za Kinu u pogledu njenog grandioznog projekta „Put i pojas”, a na osnovu brojnih ulaganja i infrastrukturnih projekata možemo to i potvrditi.

Hartlend teoriju smo koristili kao referentni okvir za ovu analizu, kako bismo sukob interesa spustili na tačno određeni region. To je osovinski region koji Mackinder identificira kao ključan za kontrolu svijeta. Koristeći teoriju ofanzivnog realizma Džona Miršajmera, pokazali smo da je sukob na tom području vjerovatan i zbog prirode velikih sila koje teže da se ostvare kao hegemoni. U takvom sistemu, u Aziji nema mjesta za ovaj savez, osim ukoliko Rusija pristane biti junior partner. Kako bi ovaj rad bio koherentna cjelina, morali smo dokazati i da u praktičnom smislu postoje djelovanje i pretenzije na ovom području. Za potrebe ovog smo analizirali različite oblike djelovanja Kine i Rusije prema državama ovog područja. Obje države na svoj način aktivno učestvuju u ovom regionu, te imaju nekoliko strateških ciljeva. Ruski interes u ovom regionu smo objasnili kroz prizmu nacionalne sigurnosti i geopolitičkog imperativa, dok smo interes Kine potvrdili kroz potrebu kontrole područja kroz koji prolazi njen najbitniji strateški projekat BRIK, a zatim upotrebom Miršajmerove teorije, i potrebom da postane regionalni hegemon.

Da zaključimo, ovaj savez je, iako stabilniji od svojih prethodnika, opterećen geopolitičkom slabosću koja se očituje u konfliktnim interesima u predjelu južnog *hartlenda*. Ovaj sukob ipak nije neizbjegjan i ne možemo mu dati vremensku odrednicu. On će zavisiti, kao i do sad, od kratkotrajnih cijeva ove dvije zemlje, ali i od egzogenih faktora, u prvom redu djelovanja Sjedinjenih Američkih Država.

Literatura

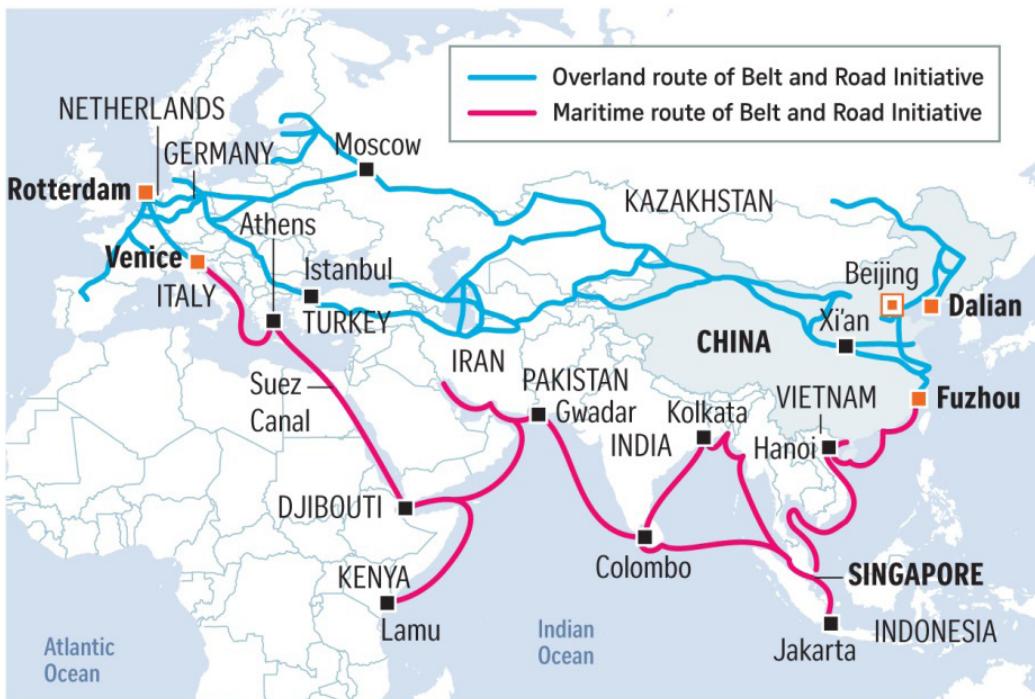
- Burnay, M., Raube, K., & Wouters, J. (2016). *China's foreign policy and external relations*. Directorate- general for external policies, European Parliament.
- Kaplan, R. D. (2013). *The Revenge of Geography*. Random House Trade.
- Kisindžer, H. (2014). *World Order*. Penguin Press.
- Leichtova, M. (2014). *Misunderstanding Russia: Russian foreign policy and the West*. Ashgate Publishing.
- Lukin, A. (2018). *China and Russia The New Rapprochement*. Polity Press.
- Mackinder, H. J. (2004, Decembar). The geographical pivot of history (1904). *The Geographical Journal Vol. 170*, str. 298–321.
- Marshall, T. (2019). *Zatočenici geografije*. Beograd: Laguna.
- Miršajmer, D. (2014). *The Tragedy of Great Power Politics*. W. W. Norton & Company.
- Trenin, D. (2012). *True Partners? How Russia and China see each other*. Centre for European Reform.

Slika 1. Članice ODKB-a u odnosu na *hartlend*

Slika 2. Članice Šangajske organizacije za saradnju u odnosu na *hartlend*

STRAITS TIMES GRAPHICS

Slika br. 3 Prikaz kopnenih i pomorskih puteva „Pojas i put inicijative“

GEOPOLITICAL WEAKNESS OF SINO-RUSSIAN STRATEGIC PARTNERSHIP

Author: SARA STOJAKOVIC

Email: stojakovic.sara@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Zeljko Budimir

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: This paper discusses the future of the Russian-Chinese strategic partnership, paying special attention to its geopolitical perspective. Examining the nature of their partnership and following the historical development of their relationship, we notice the differences between the stable and strengthening partnership we see today and the earlier forms, more unstable, but which indicate that this partnership is not a coincidence. This paper focuses on the geopolitical side of this partnership, more precisely, its weaknesses and inconsistencies, which could lead to disruption of relations. The theoretical basis of the paper is provided by Hartland's theory of Helford Mackinder, which we use to explain the geopolitical conflict of interest, and then John Mearsheimer's theory of offensive realism and its application to the rise of China.

Aim: The aim of this paper is to confirm the thesis that there are geopolitical weaknesses of this partnership, that a conflict of interest is plausible in Central Asia, and to provide a comprehensive analysis of the strategic relationship between China and Russia.

Material and Methods: comparative analysis of foreign policies of Russia and China, analysis of foreign policy documents, application of John Mearsheimer's theory to the rise of China, application of Heartland's theory of Helford Mackinder

Results: China and Russia have conflicting geopolitical aspirations for a strategic territory in Central Asia.

Conclusion: Although there is a conflict of interest and there is a possibility of disintegration of the alliance and outbreak of conflict, this paper does not say that this will happen. Whether there will be a conflict will depend on many factors, the very actions of those who will make important decisions in China and Russia at that moment, but especially on exogenous factors – above all, how the United States will act.

Keywords: geopolitics; Sino-Russian relations; rise of China; conflict

ULOGA CENTRALNE OBAVJEŠTAJNE AGENCIJE U RATU U AVGANISTANU

Autor: SRĐAN JELIŠIĆ

e-mail: srdjan.jelisic998@gmail.com

Mentor: Prof. dr Miloš Šolaja

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Ovaj rad se bavi ispitivanjem uloge Centralne obavještajne agencije u ratu u Avganistanu, obraćajući posebnu pažnju na period od 2001. godine. Definišući ulogu obavještajnih aktivnosti u nacionalnoj bezbjednosti jedne države, i mjesto Centralne obavještajne agencije u američkoj obavještajnoj zajednici, dokazana je tvrdnja da Agencija ima važnu ulogu u donošenju spoljnopoličkih odluka SAD. Kroz geopolitičku analizu Avganistana, analizirana je istorijska uloga Agencije u tom dijelu svijeta. Obraćajući posebnu pažnju na ideoološku podlogu, američke geostrateške interese od rata i uže interesu kroz povezanost sa vojnoindustrijskim kompleksom, analizirana je uloga CIA u najdužem američkom ratu.

Cilj: Cilj ovog rada jestе dokazati kako istorijsku ulogu i značaj Centralne obavještajne agencije u Avganistanu tako i njen interes od američke invazije i njenog prisustva u Avganistanu dvadeset godina kasnije.

Materijal i metode: Analiza istorijskih činjenica, fokusirajući se na obavještajne aktivnosti. Komparativna analiza američkih interesa i strategije u ratu u Avganistanu s jedne strane i praktične provedbe istih s druge.

Rezultati: Centralna obavještajna agencija je imala ključnu ulogu u ratu u Avganistanu.

Zaključak: Komparativnom analizom američkih strateških interesa u Avganistanu i njihove realizacije dolazimo do zaključka da su oni bili u disparitetu iz različitih razloga, među kojima je i uloga Centralne obavještajne agencije.

Ključne riječi: Centralna obavještajna agencija; obavještajni rad; Avganistan; rat u Avganistanu

UVOD

Ovaj rad se bavi dugim i veoma kompleksnim vremenskim periodom u jednom od geopolitički najvažnijih dijelova svijeta, koji istorijski predstavlja poligon za nadmetanje velikih sila. Vremenski okvir koji ovaj rad pokriva, oslanjajući se naravno i na ranije periode, počinje od Saur revolucije iz 1978. godine, nakon čega ubrzo slijedi sovjetska invazija na Avganistan, koja će trajati 10 godina, te nakon unutrašnjeg sukoba između različitih plemena, frakcija i interesa dolazi do američke invazije koja će početi 2001. godine i trajati punih 20 godina. Kroz ovaj period fokus je stavljen na ulogu obavještajne zajednice SAD, tačnije Centralne obavještajne agencije, kako njene aktivnosti tako i njenih ciljeva, koji će biti opisani i istraženi.

Pozivajući se na radove autora iz različitih država i vremenskih perioda, pokušano je da se pronađe objektivna stvarnost u pronalasku uloge Centralne obavještajne agencije (CIA) u ratu u Avganistanu. S obzirom na to da je jako teško istraživati obavještajni rad, jer je veliki broj informacija još uvijek klasifikovan i označen kao državna tajna, kako se vremenski rad približava današnjici, nedostaje sve manje zvaničnih podataka o Agenciji, te se autori često moraju oslanjati na tuđe interpretacije, pretpostavke pa čak i spekulacije.

Iako će u budućnosti određene informacije pobiti određene teorije, opreznom analizom i uvjerljivim dokazima potkrijepljene su tvrdnje u ovom radu.

U prvom dijelu opisaćemo i objasniti obavještajni rad koji seže još od drevne Kine, te kroz istoriju analizirati nastanak obavještajnih službi u današnjem smislu u Evropi i u SAD. Američka obavještajna zajednica će biti objašnjena s ciljem smještanja Centralne obavještajne agencije u nju. Objasnićemo strukturu CIA i njezine nadležnosti. Kroz istorijsku analizu, utvrdićemo njenu istorijsku ulogu u američkoj spoljnoj politici prema Avganistanu, počevši od 1970-ih godina i operacije „Ciklon“ do američke invazije 2001. godine. U trećem dijelu biće analizirana američka inicijalna strategija i razlozi za američku invaziju te provedba i evoluiranje istih. Napravićemo paralelu sa ideološkim opredjeljenjem i spoljnopoličkim stavovima vodećih ljudi administracije Džordža Buša Mlađeg, koja je pokrenula američku invaziju. Pokušaćemo da utvrdimo da li je CIA imala ulogu u ratu u Avganistanu, u kojem intenzitetu i u čijem interesu.

CENTRALNA OBAVJEŠTAJNA AGENCIJA SAD

OBAVJEŠTAJNA DJELATNOST I OBAVJEŠTAJNE SLUŽBE

„Kada se pokrene velika vojska i rat oduži u nedogled, država će osiromašiti a narod će biti iscrpljen. Nije čovečan onaj ko se prvo ne obavesti o stanju prilika u neprijateljskoj vojsci i ko svoje obaveštajce dobro ne nagradi. Takvi generali nisu sposobni da vode vojsku i služe svojoj državi. Oni se ne odlikuju osobinama koje su potrebne kako bi se ostvarila pobjeda. Pametan vladar i mudar general pobeđuje pomoću valjane obaveštenosti i dobrog predviđanja.“¹ – Sun Cu, V vijek prije nove ere

Značaj obavještajne djelatnosti² uviđaju rani autori vojnih strategija, među kojima je i Sun Cu, kineski general, vojni strateg i autor iz petog vijeka prije nove ere, koji ovoj vojnoj komponenti velike strategije posvećuje cijelo poglavlje u svojoj knjizi „Umijeće ratovanja“. U ovoj čuvenoj studiji, koja se i danas proučava od strane političkih i vojnih lidera, autor je detaljno razradio način regrutacije špijuna, njihovu klasifikaciju, nagrađivanje i kažnjavanje. Ukaživanje najvećeg povjerenja i najizdašnije nagrađivanje s jedne strane i ubijanje špijuna u slučaju da se tajni plan pročuje s druge strane, pokazatelj je ključne uloge obavještajne djelatnosti kako prije 2500 godina tako i danas, koju starokineski autor opisuje „nezaobilaznim dijelom ratovanja“³. Američki profesor Stan A. Taylor povlači paralelu između uloge obavještajne zajednice u vođenju državnih poslova sa kibernetikom, naukom o „zakonitosti toka informacija i upravljačkim delovanjima u mašinama, živim organizmima i njihovim zajednicama“⁴. Ova naučna disciplina svoj etimološki korijen vuče od grčke riječi *kybernetiké*, što u prevodu znači kormilarska vještina, što Taylor koristi kako bi donosioce odluka označio kao kormilare koji moraju upotrebljavati vještina, intuiciju i konstantni tok obavještajnih podataka kako bi osigurali učinkovitost države – da uz što

¹ Sun, C. (2016). *Umeće ratovanja*. Beograd: Ind Media Publishing (str. 183).

² „Obavještajna djelatnost [...] odnosi se na prikupljanje, analizu, proizvodnju i upotrebu informacija o potencijalno neprijateljskim državama, skupinama, pojedincima ili aktivnostima. Razlikuje se od drugih izvora informacija po tome što se često, ali ne i uvijek, podaci prikupljaju tajno i što države pokušavaju sprječiti druge države u njihovom prikupljanju. Takođe, može uključiti i posebne aktivnosti namijenjene utjecaju na odabir vanjske ili unutrašnje politike drugih država bez otkrivanja izvora utjecaja. Obavještajna djelatnost odnosi se i na vladina tijela koja prikupljaju i analiziraju informacije, kao i na procese kojima se ova funkcija provodi“ Collins, A. (2010). *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (str. 286).

³ Sun, C. (str. 188).

⁴ Klajn, I., & Šipka, M. (2012). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej (str. 613).

manje troškove obezbijede što veći stepen sigurnosti⁵, tačnije koji „upravljaju državnim brodom kroz opasne vode međunarodne politike“.⁶ Vidno značajna komponenta nacionalne bezbjednosti jedne države povjerena je posebnom dijelu državnog aparata koji nazivamo obavještajnom službom.

Obavještajne službe⁷ predstavljaju neizostavni dio svake države koji ne gubi na značaju uslijed „zuba vremena“ niti nestaje prilikom tranzicija i transformacija državnih sistema iz autoritarnih režima, u kojima su obavještajne službe bile kičma opstanka takvog državnog uređenja, u demokratske države, koje poštuju pravo na privatnost i slobodnu volju. Autori Ljubomir Stajić i Radojica Lazić ih definišu kao „organizaciju državnog aparata koja na teritoriji neke druge države, koristeći određena sredstva i metode, prikuplja podatke dostupne uskom krugu ljudi, podatke o njenim institucijama i pojedincima, a za potrebe zauzimanja bilo političkih, vojnih, ekonomskih i drugih stanovišta od strane rukovodstva države kojoj ta služba pripada.“⁸ Iako najraniji autori pišu o važnosti obavještajnih djelatnosti, obavještajne službe kao relativno samostalne institucije državnog aparata počinju se formirati mnogo kasnije, jer kako je rekao Phillip Knightly: „špijuni su prisutni stoljećima, ali su obavještajne službe nove“. Svoje začeće dobijaju u okviru vojnih struktura, koje obavještajnim radom pribavljaju potrebne informacije vojnim zapovjednicima, da bi se između 1900. i 1920. formirale u gotovo svim evropskim silama kao stalne nacionalne obavještajne organizacije s interesima širom svijeta. Prvenstveno je njihov rad bio obavljen tajnom te su ih kontrolisale izrazito male grupe vladinih činovnika, sve dok 1976. godine SAD nisu postale prva nacija koja je svoju obavještajnu zajednicu stavila pod zakonodavni nadzor ali određeni dijelovi službi i dalje ostaju pod nadzorom izvršne vlasti, što su ubrzo učinile i ostale demokratske države, dok autoritarne nisu iz razloga što opstanak njihovog režima uveliko zavisi od obavještajnih aktivnosti na unutrašnjem planu.⁹ Donedavno, u stručnoj terminologiji se koristila klasifikacija obavještajnih službi na kontraobavještajne, koje su usmjerene na sprečavanje rada službi drugih država, i obavještajne, koje su usmjerene na prikupljanje podataka o drugim državama i protivnicima. Danas ih možemo klasifikovati prema različitim kriterijumima:

- Da li pripadaju vojnim ili nevojnim strukturama, na vojne i civilne;
- Da li pripadaju vlasti ili pojedinom ministarstvu, na centralne i resorne;
- Da li su usmjerene na sva obavještajna pitanja ili samo na pojedina, na opšte i specijalizovane;
- U zavisnosti od problematike kojom se bave, na ekomske, nuklearne, nadnacionalne, imigracione i dr.¹⁰

STRUKTURA OBAVJEŠTAJNE ZAJEDNICE SAD

Iako su Sjedinjene Države bile prilično aktivne i učinkovite u vojnoobavještajnim poslovima, civilnu obavještajnu organizaciju sa globalnim interesima stvorile su tek 1947.

⁵ Collins, A. Ibid.

⁶ Ibid. (str. 287).

⁷ Obavještajne službe su „posebne organizacije i delatnosti državnih organa na prikupljanju i izučavanju podataka o drugim državama. Obuhvataju prikupljanje podataka o strukturama društva i svim društvenim delatnostima (političkim, ekonomskim, vojnim, naučno-tehničkim i dr.) države prema kojoj su usmerena“ Ratković B., & Petrović P. (1981). *Vojni leksikon*. Beograd: Vojnoizdavački zavod (str. 336–337).

⁸ Stajić Lj., & Lazić, R. (2015). *Uvod u nacionalnu bezbednost*. Beograd: Akademija za nacionalnu bezbednost; Službeni glasnik (str. 187–188).

⁹ Collins, A. Ibid. (str. 287–289).

¹⁰ Stajić, Lj., & Lazić, R. Ibid. (str. 190).

godine.¹¹ Pored vojne reorganizacije, koja je izvršena Aktom o nacionalnoj bezbjednosti (*National Security Act*), koji je potpisao američki predsjednik Harry Truman 26. jula 1947, oformljeni su Savjet za nacionalnu bezbjednost (*The National Security Council*) i Centralna obavještajna agencija (*Central Intelligence Agency*). Uloga Savjeta za nacionalnu bezbjednost bila je „davanje savjeta predsjedniku o odbrambenoj politici i onim pitanjima unutarnje i vanjske politike što su povezani s pitanjima nacionalne sigurnosti“¹². Centralna obavještajna agencija predstavlja prvu američku obavještajnu agenciju nastalu u doba mira. Tokom vremena američke obavještajne aktivnosti su rasle i transformisale se, da bi Izvršnom odredbom 12333 američki predsjednik Ronald Regan stvorio Obavještajnu zajednicu (*Intelligence Community*), sa ciljem da obavještajni napori SAD obezbijede predsjedniku i Savjetu za nacionalnu bezbjednost neophodne informacije na kojima se zasnivaju odluke u vezi sa vođenjem i razvojem spoljne, odbrambene i ekonomskе politike i zaštitom nacionalnih interesa SAD od stranih bezbjednosnih prijetnji.¹³ Može se izvesti zaključak da američke obavještajne službe kroz ovaku organizaciju definitivno postaju subjekti, odnosno aktivni činioци u odlučivanju i to na način da upravljaju selekcijom informacija, njihovom obradom i prijedlozima političkih i drugih aktivnosti u spoljnoj politici.

Značajna reforma američke obavještajne zajednice uslijedila je nakon terorističkog napada 11. septembra 2001. godine, kada je novoformirana Nacionalna komisija za terorističke napade na SAD (*National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States*) podnijela svoj izvještaj jula 2004. godine, tražeći promjene unutar obavještajne zajednice kako bi se izbjegli budući neuspjesi u „povezivanju tačaka“, predlažući osnaživanje pozicija direktora nacionalne obavještajne djelatnosti (*National Intelligence Director*) i Nacionalnog antiterorističkog centra (*National Counter-Terrorism Center*) koji bi centralizovali prikupljanje podataka, iz razloga što je Komisija utvrdila da su predsjednici Bil Klinton i Džordž Buš Mlađi bili loše informisani od strane Centralne obavještajne agencije i Federalnog istražnog biroa. Ubrzo nakon njenog izvještaja, američki predsjednik George W. Bush i Kongres SAD ušli su u proces reformi koji je finalizovan Zakonom o reformi obavještajnih službi i sprečavanju terorizma iz 2004. godine (*Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004*). Ovim zakonom stvorena je i kancelarija direktora nacionalne obavještajne službe, šefa američke obavještajne zajednice koju čini 17 članica:

1. Kancelarija pomorske obavještajne službe (*Office of Naval Intelligence*);
2. Obavještajna služba obalske straže (*Coast Guard Intelligence*);
3. Biro za obavještajne i istraživačke poslove (*Bureau of Intelligence and Research*)
4. Centralna obavještajna agencija (*Central Intelligence Agency*)
5. Šesnaesto vazduhoplovstvo (*Sixteenth Air Force*)
6. Agencija za nacionalnu bezbjednost (*National Security Agency*)
7. Nacionalna izviđačka kancelarija (*National Reconnaissance Office*)
8. Odbrambena obavještajna agencija (*Defense Intelligence Agency*)
9. Vojnoobavještajni korpus (*Military Intelligence Corps*)
10. Kancelarija za obavještajne i kontraobavještajne poslove (*Office of Intelligence and Counterintelligence*)
11. Obavještajna agencija korpusa marinaca (*Marine Corps Intelligence*)
12. Nacionalna geoprostorno-obavještajna agencija (*National Geospatial-Intelligence Agency*)
13. Kancelarija za terorizam i finansijsko obavještajne poslove (*Office of Terrorism and*

¹¹ Collins, A. Ibid, (str. 287).

¹² Grizold, A., Tatalović, S., & Cvrtila, V. (1999). *Suvremenii sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti (str. 21).

¹³ Executive Order 12333. internet, dostupno na: <https://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12333.html>, pristupljeno septembra 2021. godine.

- Financial Intelligence)*
- 14. Obavještajna filijala Federalnog istražnog biroa (*Intelligence Branch of Federal Bureau of Investigation*)
  - 15. Obavještajna služba za nacionalnu bezbjednost (*Office of National Security Intelligence*)
  - 16. Kancelarija za obavještajne poslove i analizu (*Office of Intelligence and Analysis*)
  - 17. Svetarska delta 7 (*Space Delta 7*)

STRUKTURA CENTRALNE OBAVJEŠTAJNE AGENCIJE SAD

Obavještajna zajednica Sjedinjenih Američkih Država centralizuje se 1947. godine, kada nastaje Centralna obavještajna zajednica. Ona je podređena Savjetu za nacionalnu bezbjednost, a profesor Džamić u svojoj knjizi govori da se njenim nastankom centralizuju i drugi poslovi, psihološko-propagandni i subverzivni.¹⁴ Na čelu Centralne obavještajne agencije nalazi se njen direktor, kojeg imenuje predsjednik SAD a potvrđuje Senat SAD nakon saslušanja od strane njegovog obavještajnog komiteta. Uloga direktora je da upravlja prikupljanjem obavještajnih podataka Agencije, analizama, tajnim akcijama, kontraobavještajnim podacima i odnosima sa stranim službama. On takođe nadgleda i upravljanje stranim obavještajnim podacima stečenim iz ljudskih izvora. Za svoj rad i rad Agencije, direktor izvještava direktora Nacionalne obavještajne službe. Direktor ima svog zamjenika, kojeg takođe imenuje predsjednik SAD a potvrđuje Senat SAD. On podržava direktora u izvršavanju svojih zaduženja, a u njegovom odsustvu ili upražnjenju mesta direktora CIA vrši njegova ovlašćenja.¹⁵

U rukovodstvu Agencije, sem direktora i njegovog zamjenika, nalazi se Glavni savjet (*General counsel*), generalni inspektor (*Inspector general*), Biro za veze i izvršni direktor (*EXDIR – Executive Director*), zadužen za koordinaciju rada četiri direktorata. CIA se sastoji od četiri sektora, odnosno direktorata (direkcije), kojima rukovode pomoćnici direktora CIA za tu oblast i označeni su kao direktori direktorata. To su: Direktorat za administrativne poslove (DA)¹⁶, Direktorat za obavještajne poslove (DI)¹⁷, Direktorat za nauku i tehnologiju (DST) i Direktorat za operacije (DO), poznat još i kao Tajna služba.¹⁸

RAT U AVGANISTANU

GEOPOLITIČKI IDENTITET AVGANISTANA

Teritorija koju danas povezujemo sa Avganistonom vijekovima predstavlja bitnu geopolitičku i stratešku tačku u tom dijelu svijeta. Njen značaj u istoriji ratova, velikih carstava i imperija, te ljudskoj istoriji uopšte je veliki. Epitet koji se veže za Avganistan jeste da je on „groblje imperija“¹⁹, zbog njegove uloge u osuđivanju brojnih osvajačkih planova, a među prvima onoga Aleksandra Makedonskog, koji je 328 g. p. n. e. krenuo sa svojom

¹⁴ Džamić, D. (2004). *CIA iznutra*. Beograd: Knjiga-komerc (str. 67).

¹⁵ Zvanični sajt Centralne obavještajne agencije. Internet, dostupno na: <https://www.cia.gov/about/director-of-cia/>, pristupljeno septembra 2021. godine.

¹⁶ Na zvaničnom sajtu Centralne obavještajne agencije naveden pod nazivom Direktorat za analizu (*Directorate of Analysis*). Internet, dostupno na: <https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-analysis>, pristupljeno septembra 2021. godine.

¹⁷ Više ne postoji, ali je umjesto njega formiran Direktorat za digitalne inovacije (*Directorate of Digital Innovation*). Internet, dostupno na: <https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-digital-innovation>, pristupljeno septembra 2021. godine.

¹⁸ Džamić, D. Ibid. (str. 69).

¹⁹ Internet, dostupno na: <https://thediplomat.com/2017/06/why-is-afghanistan-the-graveyard-of-empires/>, pristupljeno septembra 2021. godine.

vojskom na plemena današnjeg Avganistana. Razlog njihovog neuspjeha nije opremljenost i resursi lokalnog stanovništva i njihove vojske, nego geopolitička realnost koju su velike sile zaticale na svojim osvajačkim pohodima, prije svega Hindu Kush planina, koja se proteže na preko 600 km od sjeveroistoka ka jugozapadu države. Kao prirodna barijera predstavlja veliku prepreku za integraciju tog prostora u jedinstvenu cjelinu. Sve do 1964. godine, do prokopavanja Salang tunela od strane SSSR-a, glavni grad Kabul i sjever Avganistana gotovo da nisu imali dodirnih tačaka. Pod uticajem geografije, Španski institut za strateške studije klasifikovao je tri geopolitička regiona unutar države:

1. Istok, koji je velikom većinom naseljen Pakistancima muslimanske vjeroispovijesti, od kojih se oko 90% sunita i oko 7% šita.
2. Sjever, region koji je ispresijecan dvjema velikim rijekama: Amu Darya i Syr Darya. U ovom regionu su nastanjeni i pripadnici pravoslavne crkve, pored većinskog muslimanskog stanovništva. Neizostavan dio ovoj geopolitičkog regiona je i kinesko kulturno nasljeđe koje je vijekovima prisutno.
3. Zapad, koji je većinski naseljen muslimanima šitima koji su pod uticajem susjednog Irana.²⁰

Spoljašnje granice Avganistana nisu prirodne i i slabo su zaštićene i kontrolisane od strane centralne vlasti. To je pogodno za kriminalne grupe koje s lakoćom ilegalno izvoze i uvoze drogu, oružje i ljude, što s druge strane pogoršava dobrosusjedske odnose i unosi napetost u regionu. Avganistan je zahvaljujući svom geopolitičkom položaju pogodan za uzgajanje opijumskih droga, koje su osamdesetih godina prošlog vijeka počele predstavljati jedan od važnih izvora finansiranja gerilskih formacija mudžahedina. Kada su Talibani osvojili vlast, zabranili su proizvodnju opijuma, ali nakon američke invazije iz 2001. godine, lokalno stanovništvo vraća se ovom profitabilnom poslu, iako svega 1% profita od prodaje droge ostaje u Avganistanu. Godišnje se u Avganistanu proizvede oko 8000 tona opijuma, što predstavlja između 80% i 90% svjetskih zaliha, čineći polovicu BDP-a Avganistana ilegalni izvoz opijuma, koji se na svjetsko tržište najčešće plasira preko Irana.²¹ Avganistska nalazišta nafta na sjeveru i strateških minerala na jugu nisu u punom potencijalu iskorišteni zbog nestabilne i ratne situacije u državi, ali sam Avganistan predstavlja važnu energetsku tranzitnu rutu između Irana i Turkmenistana sa Pakistanom, Indijom i Kinom.²²

AVGANISTAN U PRVOJ POLOVINI XX VIJEKA: UVOD U RAT

Kako se nalazi na teritoriji od velikog geostrateškog značaja, Avganistan je nerijetko bio kolateralna šteta igre velikih sila. Čak se i jedan takav konflikt nazivao „velika igra“, koji je predstavljao intenzivno rivalstvo između britanskog i ruskog carstva u centralnoj Aziji, počevši od XIX vijeka pa sve do 1907. godine anglo-ruskom konvencijom.²³ Avganistan je uspio da zadrži nezavisnost za vrijeme Prvog svjetskog rata, te da ostvari državnu nezavisnost od Velike Britanije avgusta 1919. godine, kada na čelo dolazi šah Amanula, koji pokušava graditi državu na sekularnim vrijednostima po uzoru na Tursku, što nije bilo prihvaćeno od konzervativnog stanovništva. To je izazivalo nemire i nestabilnost vlasti. Uspjevši da održi nezavisnost i u Drugom svjetskom ratu, Avganistanom je vladao

²⁰ Geopolitička analiza Avganistana br. 12/2011. (2011). Španski institut za strategijske studije; Ministarstvo odbrane Kraljevine Španije (str. 3).

²¹ Ibid. (str. 11).

²² Ibid. (str. 12).

²³ Internet, dostupno na: <https://www.thoughtco.com/what-was-the-great-game-195341>, pristupljeno septembra 2021. godine.

šah Zahir koji je pokušavao da centralizuje vlast, što nije uspjelo zbog otpora plemstva. Kraljev zet Mohamed Daud-kan, premijer od 1953. godine, uspio je da uvede određene reforme uz pomoć Sovjetskog Saveza. On je na kraju 1973. godine svrgnuo kralja i proglašio republiku, što se vrlo brzo transformisalo u autoritativni predsjednički sistem. Aprila 1978. komunistički orijentisana Narodna demokratska stranka uz pomoć vojske izvršila je puč, poznat kao Saur revolucija, svrgnuvši Dauda proglašila je Demokratsku Republiku Avganistan na čijem čelu se nalazio Nur Muhammad Taraki.²⁴

SOVJETSKA INVAZIJA 1979. GODINE I OPERACIJA CIKLON

„Ljude protiv kojih se borimo danas mi smo finansirali 20 godina ranije.“²⁵ – Hillary Rodham Clinton, američka državna sekretarka pred Kongresom SAD 24. 4. 2009. godine

Što se tiče američkih interesa i saveznika u regionu u tom periodu, SAD su se oslanjale na sekularni Iran na čijem se čelu nalazio šah Mohammad Reza Pahlavi. „Kada je šah svrgnut u januaru 1979. godine, Sjedinjene Američke Države su izgubile glavnog saveznika i ispostavu u sovjetskom pograničnom regionu, kao i svoje vojne instalacije i stanice za elektronsko nadgledanje usmjerene na Sovjetski Savez. Hladni ratnici Vašingtona mogli su samo da gledaju Avganistan još pohlepni nego ranije.“²⁶ Američki predsjednik Jimmy Carter je 3. jula 1979. godine autorizovao Centralnu obavještajnu agenciju da pomaže pobunjenicima protiv avganistanskog režima odobravajući polumilionsku novčanu pomoć. U tom trenutku u Avganistanu moć su dijelile dvije marksističko-ljevičarske grupe, Narodna partija i Partija barjaka, koje su nastale iz partie koja je izvršila puč. Centralna vlada započinje značajne reforme, približava se Sovjetskom savezu te vrši nemilosrdne čistke među vladinim protivnicima, što rezultuje slabom podrškom javnosti, kada počinju da se okupljaju i organizuju pobune koje su buktale među plemenskim i urbanim grupama koje zajednički ostaju poznati pod nazivom mudžahedini, od arapske riječi *mudžahid*, „oni koji se uključuju u džihad“. Ove pobune podstiču i frakcionaške sukobe kao i sukobe između svjeđe vladajuće grupacija, što navodi Sovjetski Savez da u noći 24. decembra 1979. godine napadnu Avganistan šaljući oko 30.000 vojnika, sa ciljem da podrže svoju novu kljentelističku vladu koja prvo bitno nije dobila narodnu podršku.²⁷ Sovjetska invazija na Avganistan označava se kao prelomni momenat u Hladnom ratu, kada ova država po prvi put napada državu izvan Istočnog bloka.²⁸

Ovaj momenat dočekan je sa nevjericom u Vašingtonu, koji nije predvidio sovjetsku invaziju, ali istovremeno otvorio je nove mogućnosti za preokret decenijskog hladnoračunskog sukoba. Tadašnji savjetnik za nacionalnu bezbjednost Zbigniew Brzezinski pisao je američkom predsjedniku Karteru da je ovo prilika da „Sovjetskom Savezu poklonimo (njihov) vijetnamski rat“.²⁹ Popularnost predsjednika Kartera je padala u izbornoj 1980. godini, što ga je primoralo na to da se suprotstavi Sovjetima i pokuša osvojiti predsjedničke izbore, te je osmislio program naoružavanja mudžahedina putem pakistanske obavještajne službe (*Inter-Services Intelligence*) poznatije kao ISI i Saudijske Arapije. Američki novac

²⁴ Berndl, K., Hatštajn, M., Knebel, A., & Udelhofen, H. (2005). *Istorija sveta*. Beograd: Vulkan
25 Internet, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=e5c4QmCnXkM>, pristupljeno septembra 2021. godine.

²⁶ Blum, W. (2003). *Killing Hope: U.S. Military and CIA Interventions Since World War II*. London: Zed Books (str. 340).

²⁷ Internet, dostupno na: <https://www.britannica.com/event/Soviet-invasion-of-Afghanistan>, pristupljeno septembra 2021. godine.

²⁸ Internet, dostupno na: <https://history.state.gov/milestones/1977-1980/soviet-invasion-afghanistan>, pristupljeno septembra 2021. godine.

²⁹ Džamić, D. *Ibid.* (str. 25).

u Pakistanu ubrzo ga je pretvorio u teroristički centar, koji je preko obavještajne agencije ISI selektivno slao pomoć mudžahedinima, gdje su od sedam pobunjeničkih grupa koje je Pakistan podržavao najviše pomoći slali za četiri najekstremnije i fundamentalističke grupe.³⁰ Odobravanje za ovakav program imao je i od svojih spoljnopoličkih savjetnika, a među prvima Zbignjeva Bžežinskog, koji je, zadovoljan učinkom, kasnije izjavio: „Šta je važnije sa aspekta svetske istorije: pojava talibana ili raspad sovjetske imperije? Nekoliko muslimanskih usijanih glava ili oslobođanje centralne Evrope i kraj Hladnog rata?“³¹

REGANOVA DOKTRINA

„Oni su naša braća, ovi borci za slobodu, i dugujemo im našu pomoć. Znate istinu o njima. Znate protiv koga se bore i zašto. Oni su moralno jednaki sa našim očevima osnivačima.“³²

– Ronald Regan predstavljujući Abdula Haka, lidera mudžahedina, 1985. godine

Dolaskom Ronalda Regana na poziciju američkog predsjednika 1981. godine, operacija „Ciklon“ se nastavila samo u još većem intenzitetu. Ono što danas poznajemo kao Reganovu doktrinu bila je aktivna podrška antisovjetskim trupama širom svijeta. Ovim je napuštena strategija potiskivanja koja je bila na snazi od administracije Harry Trumana, te se prelazi na strategiju povrata. U svom obraćanju o stanju nacije 1985. godine, predsjednik Regan je pozvao Kongres SAD da se suprotstave Sovjetskom savezu, koji je ranije nazivao „Imperijom zla“, poručivši: „Moramo stati uz sve naše demokratske saveznike. I ne smijemo izgubiti vjeru u one koji rizikuju svoje živote na svakom kontinentu, od Avganistana do Nikaragve, da bismo prkosili agresiji koju podržavaju Sovjeti i osigurali prava koja su nam od rođenja.“³³

Sjedinjene Američke Države ponudile su dva paketa ekonomske pomoći i vojne opreme kako bi podržale ulogu Pakistana u ratu protiv sovjetskih trupa u Avganistanu. Prvi šestogodišnji paket pomoći (1981–1987) iznosio je 3,2 milijarde dolara, podjednako podijeljenih između ekonomske pomoći i vojne prodaje. SAD su takođe prodali 40 aviona F-16 Pakistanu 1983. i 1987. godine. Drugi šestogodišnji paket pomoći (1987–1993) iznosio je 4,2 milijarde dolara. Velika količina novca uložena je u zemlji u nauku, ali i u naoružavanje avganistanskih grupacija otpora. Ova finansijska podrška bila je bitna za mudžahedine i njihov otpor Sovjetima.³⁴

CENTRALNA OBAVJEŠTAJNA AGENCIJA U RATU U AVGANISTANU

ORGANIZACIJA I SPROVOĐENJE AMERIČKE INVAZIJE 2001. GODINE

Nakon terorističkog napada na SAD 11. septembra 2001. godine od strane terorističke organizacije Al Kaide pod vođstvom Osame bin Ladena, SAD su počele tragati za krivcem i saučesnicima. S obzirom na to da talibanska vlada u Avganistanu nije odgovorila na zahtjeve SAD da im se izruči Bin Laden, SAD kreću u vojnu intervenciju 7. oktobra 2001. godine. Jedinice Divizije za posebne aktivnosti Centralne obavještajne agencije

³⁰ Internet, dostupno na: <https://historyunderyourfeet.substack.com/p/operation-cyclone>, pristupljeno septembra 2021. godine.

³¹ Džamić, D. Ibid.

³² Internet, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=QQ8Mc3ahFfY>, pristupljeno septembra 2021. godine.

³³ Internet, dostupno na: <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/rd/17741.htm>, pristupljeno septembra 2021. godine.

³⁴ Internet, dostupno na: <https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldhistory2/chapter/the-united-states-and-the-mujahideen/>, pristupljeno septembra 2021. godine.

bile su prve američke snage koje su ušle u Avganistan, sa zadatkom da organizuju avganistsku Sjevernu alijansu za kasniji dolazak vojnih snaga. Plan za invaziju Avganistana realizovala je Centralna obavještajna agencija, što predstavlja prvi put u istoriji da je CIA planirala tako veliku vojnu operaciju SAD. Specijalne snage američke vojske i Sjeverna alijansa zajedno su svrgnule talibansku vladu uz minimalne gubitke, tako da američke vojne konvencionalne kopnene snage nisu morale intervenisati. Tenet³⁵ je impresionirao predsednika Buša onim što je Agencija uradila posle 11. septembra. Za slanje ljudi u Avganistan i borbu protiv Al Kaide CIA je bila pripremljena mnogo bolje od Pentagona, jer su bili prisutni još od borbe mudžahedina protiv sovjetskih trupa. Profesor Džamić navodi da su neki zvaničnici iz Pentagona ipak tvrdili drugačije, te da su spomenuti uspjesi preuveličani. Bez obzira na to, predsjednik Buš je smatrao da je CIA odigrala veliku ulogu i pokazala se veoma efektivnom. Uspjeh CIA u ovom periodu dodatno je učvrstio odnos između predsjednika i Teneta.³⁶

Uspješna operacija Centralne obavještajne agencije u Avganistanu 2001. godine predstavlja sjajnu tačku u njenoj istoriji. Neposredno pred američku invaziju, CIA je bila u stalnom padu što je kapituliralo obavještajnim propustima neposredno pred teroristički napad, što ga je u znatnoj mjeri olakšalo za sprovođenje. Tenet postaje šef CIA 1996. godine, koja je kroz pet godina promijenila ukupno sedam šefova. U vrijeme kada je on preuzeo rukovođenje agencije, budžet CIA je smanjen, a trend opadanja se nastavio. Problemi za regrutovanjem novih članova neposredno su nestali poslije 11. septembra – broj prijava se utrostručio, a tek diplomirani inženjeri i naučnici odabrali su Agenciju zajedno od pet najpoželjnijih poslodavaca.³⁷ Događaji poslije 11. septembra pozitivno su uticali na reputaciju i ugled Agencije, kako među vodećim ljudima u Vašingtonu tako i u javnosti. Dobro obavljeni poslovi prilikom američke invazije u otkrivanju, lociranju i uništavanju talibanskih i terorističkih položaja i zarobljavanju njihovih vojnika predstavljaju direktni benefit CIA od američke invazije na Avganistan.

NEOKONZERVATIVNI MOMENAT U AMERIČKOJ INVAZIJI NA AVGANISTAN

Neokonzervativizam je politička ideologija koja kombinuje obilježja tradicionalnog konzervativizma sa političkim individualizmom i kvalifikovano podržavanje slobodnog tržišta. Neokonzervativizam je nastao u SAD 1970-ih godina među intelektualcima koji su dijelili nesklonost prema komunizmu i prezir prema kontrakulturi 1960-ih, posebno njenom političkom radikalizmu i protivljenju autoritetu, običajima i tradiciji. Neokonzervativci su bili posebno uticajni u formulisanju spoljne i vojne politike u SAD, posebno u administracijama Ronalda Regana, Džordža Buša Starijeg i Džordža Buša Mlađeg. Oni smatraju da vojna moć SAD treba da se troši za promovisanje američkih interesa, a to je prije svega promovisanje i širenje demokratije u stranim zemljama, vodeći se tezom „demokratskog mira“, prema kojoj demokratije međusobno ne ratuju. Oni žele, kako je rekao američki predsjednik Vudro Vilson, da „učine svijet bezbjednim za demokratiju“, stoga često svoje spoljnopoličke poglede opisuju kao vilsonovske, diveći se Vilsonovom spoljnopoličkom idealizmu. Od 1980-ih godina, neokonzervativni idealizam je poprimio oblik asertivne i intervencionističke spoljne politike koja je ciljala antiameričke režime i ljevičarske pokrete u inostranstvu.³⁸ Svoje puno političko otjelotvorene neokonzervativci

³⁵ George J. Tenet bio je direktor Centralne obavještajne agencije od 11. jula 1997. do 11. jula 2004. godine. Internet, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/list-of-Central-Intelligence-Agency-directors-1787118>, pristupljeno septembra 2021. godine.

³⁶ Džamid, D. Ibid. (Str. 61).

³⁷ Ibid. (str. 61).

³⁸ Internet, dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/neoconservatism>, pristupljeno septembra 2021. godine.

doživljavaju za vrijeme administracije Džordža Buša Mlađeg, kada neokonzervativci zauzimaju vodeće pozicije u Vašingtonu, kao što su potpredsjednik SAD Dik Čejni, sekretar odbrane Donald Ramsfeld, državna sekretarka u drugom mandatu Kondoliza Rajs i drugi. Za vrijeme Bušove administracije izvršena je američka invazija na Avganistan 2001. i na Irak 2003. godine. Ovakve odluke pripisuju se neokonzervativnom ideološkom momentu, koji je u tom trenutku bio na vrhuncu.

DISPARITET IZMEĐU AMERIČKIH INTERESA I POLITIKE U AVGANISTANU

Neposredno nakon terorističkog napada 11. septembra, SAD su uputile zahtjev talibanskoj vladi u Avganistanu da izruče Osamu bin Ladenu koji se nalazio na njihovoj teritoriji i instalirao kampove za obuku svoje terorističke organizacije Al Kaide. Nakon što su talibani odbili to da učine, predsjednik Džordž Buš Mlađi se odlučio na vojnu intervenciju iz dva razloga: uklanjanje Bin Ladenu i obaranje talibanske vlade u Kabulu. Za vrijeme invazije, vodeći ljudi Al Kaide zajedno sa svojim liderom prebjegli su u susjedni Pakistan a vlada je pala. Objektivno posmatrano, posao američke vojske u Avganistanu je završen, međutim, u aprilu 2002. godine predsjednik Buš počinje naglašavati važnost izgradnje nacije i institucija u posttalibanskom razrušenom Avganistanu, a kako je globalna kampanja protiv terorizma uzimala maha, protivterorističke kampanje su bile još razlog više za ostanak vojnika na terenu. Kada je predsjednik Barak Obama 1. maja 2011. godine izvijestio naciju i svijet da su američke „foke“ uspješno eliminisale lidera Al Kaide, i drugi iskonski cilj američkog rata u Avganistanu je izvršen. Međutim, Amerikanci su ostali u Avganistanu i počinju finansirati i obučavati avganistsku vojsku, kao i obrazovanje, izgradnju institucija i promociju ljudskih prava. U tom periodu, talibani koji su bili potisnuti počinju se ponovo pregrupisavati i organizovati. Teroristički i bombaški napadi širom države odnosili su veliki broj života. Kako su oni jačali, tako se jedan od Bušovih prioriteta za invaziju ponovo vratio na dnevni red. Americi je ovaj rat odnosio ogroman broj novca poreznih obveznika, tako da američka administracija Donalda Trampa počinje razmatrati opciju povlačenja vojnih snaga iz Avganistana, što je rezultiralo potpisivanjem sporazuma između vlade SAD i talibana u Dohi početkom 2020. godine, kada su se SAD obavezale da će poslednjeg vojnika povući 1. maja 2021. godine. Međutim, Tramp je u novembru 2020. izgubio predsjedničke izbore od Džoa Bajdена, što je unijelo neizvjesnost u poštovanje dogovora iz Dohe. Izborom generala Lojda Ostina za sekretara odbrane moglo se nagovijestiti da predsjednik Bajden razmatra povlačenje trupa, jer je Ostin nadgledao povlačenje američkih snaga iz Sirije. Bajdenova administracija je pomjerila krajnji rok do 11. septembra 2021. godine, ali poslednji vojnik je napustio Avganistan 30. avgusta. Paralelno sa američkim povlačenjem, talibani su osvajali sve više teritorije, da bi 15. avgusta pao i glavni grad Kabul, uključujući i vladu koju su SAD podržavale. U momentu završetka najdužeg američkog rata u istoriji, Avganistan je bio onakav kakvog su zatekli 2001. godine – pod talibanskom kontrolom.³⁹ Cijena koju su SAD platile za 20 godina rata jeste 8 triliona dolara i 900.000 mrtvih.⁴⁰

ZAKLJUČAK

Iz svega navedenog nije teško primijetiti ogromnu ulogu i važnost obavještajne zajednice i obavještajnog rada uopšte u nacionalnoj bezbjednosti države, donošenju spoljnopoličkih odluka i vođenju ratova. Tajno i brižljivo prikupljanje informacija, njihova obrada i pro-

³⁹ Internet, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=2sueJoTVqxw&t=219s>, pristupljeno septembra 2021. godine.

⁴⁰ Internet, dostupno na: <https://www.brown.edu/news/2021-09-01/costsofwar>, pristupljeno septembra 2021. godine.

sleđivanje donosiocima odluka tema su gotovo svih djela o strategiji i ratovanju, počevši od starokineskog Sun Cua pa do današnjih dana. Kako se država usložnjava u zajedno sa svojim funkcijama i institucijama, formiraju se sve složenije obavještajne zajednice i organizacije koje usavršavaju svoju obavještaju djelatnost, te pored samog prikupljanja i obrade podataka, počinju se baviti i radom na terenu u vidu izvršavanja tajnih operacija. U prvoj polovini 20. vijeka, gotovo sve evropske države imale su „uigranu“ obavještajnu zajednicu, dok su se SAD najkasnije upustile u obavještajni rad. Međutim, SAD se brzo razvijaju i napreduju u ovoj oblasti tako da počinje osnivanje raznih obavještajnih agencija, prije svega vojnoobavještajnih. Prva civilna i nastala u mirno doba bila je Centralna obavještaja agencija, poznatija skraćeno kao CIA. Značajna uloga CIA bila je u Hladnom ratu, koji je bio aktivan od 1950-ih godina pa gotovo do samog kraja 20. vijeka. Agencija je uspješno parirala suparničkom KGB-u, ali imala je i svojih propusta u radu i nekoliko propalih akcija, među kojima je najpoznatija i najpogubnija propala invazija u Zalivu svinja na Kubi. Još jedan veliki propust desio se 11. septembra 2001. godine, kada su teroristi Al Kaide uspješno izvršili teroristički napad na teritoriju SAD, međutim CIA ubrzo postiže uspjehe u akciji u Avganistanu, što joj počinje vraćati stari sjaj i bolji ugled među američkim građanima i svijetu.

Zahvaljujući geopolitičkim igramu za vrijeme Hladnog rata u geostrateški važnom Avganistanu, Agencija je bila prisutna u ovom dijelu svijeta još od kraja 1970-ih godina. SAD su pomoću CIA finansirali i obučavali mudžahedinske gerilske ratnike za vrijeme njihovih borbi protiv sovjetskih okupatora. Ubrzo nakon povlačenja Sovjeta 1989. godine, Sovjetski Savez se raspao i svijet je postao unipolaran sa glavnim centrom moći u Vašingtonu. Obučeni muslimanski ekstremisti ubrzo su se vratili SAD kao bumerang svega deceniju kasnije, kada se na njenoj teritoriji, koja je bila pod upravom talibana, počinju sakupljati i obučavati teroristi Al Kaide koja je proglašila rat Amerikancima, te izvršila napad na američku teritoriju na samom početku 21. vijeka. CIA je odigrala ključnu ulogu u planiranju i sprovodenju invazije, nakon čega talibanska vlada ubrzo pada, nakon čega američke vojne snage ostaju prisutne u Avganistanu narednih 20 godina. Agencija je profitirala i jačanjem neokonzervativnih struktura u Vašingtonu, čije zalaganje za američki intervencionizam daje poslove CIA operativcima, što paralelno sa tim povećava i budžet Agencije. Istoriski je Avganistan bio važan za Agenciju, jer joj je omogućio da se nakon niza neuspjeha i propusta „uzdigne“ na nivo ozbiljnog spoljnopoličkog igrača, zahvaljujući razvijenim mrežama u tom dijelu svijeta zbog ranijih operacija, među kojima je najvažnija operacija „Ciklon“.

Iako su američki inicijalni ciljevi od invazije na Avganistan iz 2001. godine često bili u disparitetu sa stvarnim stanjem, te iako prvobitno nije bilo ideje da će se američka vojska zadržati na toj teritoriji pune dvije decenije, možemo zaključiti da su određene strukture imale interes od rata. Zbog svoje važnosti u spoljnoj politici i u donošenju odluka, Centralna obavještajna agencija je imala svoje ciljeve u Avganistanu, te je imala važnu ulogu, pored ostalih aktera, u naknadnom preformulisavanju i evoluciji američkih strateških ciljeva, koji su rezultirali dvodecenijskim prisustvom američkih vojnika na teritoriji Avganistana.

LITERATURA

Knjige:

- Sun, C. (2016). *Umeće ratovanja*. Beograd: Ind Media Publishing.
- Collins, A. (2010). *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Klajn, I., & Šipka, M. (2012). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

- Ratković B., & Petrović P. (1981). *Vojni leksikon*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Stajić Lj., & Lazić, R. (2015). *Uvod u nacionalnu bezbednost*. Beograd: Akademija za nacionalnu bezbednost; Službeni glasnik.
- Grizold, A., Tatalović, S., & Cvrtila, V. (1999). *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Džamić, D. (2004). *CIA iznutra*. Beograd: Knjiga-komerc.
- Geopolitička analiza Avganistana br. 12/2011. (2011). Španski institut za strategijske studije; Ministarstvo odbrane Kraljevine Španije.
- Berndl, K., Hatštajn, M., Knebel, A., & Udelhofen, H. (2005). *Istorija sveta*. Beograd: Vulkan.
- Blum, W. (2003). *Killing Hope: U.S. Millitary and CIA Interventions Since World War II*. London: Zed Books.

Internet linkovi:

<https://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12333.html>
<https://www.cia.gov/about/director-of-cia/>
<https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-analysis>
<https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-digital-innovation>
<https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-analysis>
<https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-science-and-technology>
<https://www.cia.gov/about/organization/#directorate-of-operations>
<https://thediplomat.com/2017/06/why-is-afghanistan-the-graveyard-of-empires/>
<https://www.thoughtco.com/what-was-the-great-game-195341>
<https://www.britannica.com/event/Soviet-invasion-of-Afghanistan>
<https://history.state.gov/milestones/1977-1980/soviet-invasion-afghanistan>
<https://historyunderyourfeet.substack.com/p/operation-cyclone>
<https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/rd/17741.htm>
<https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldhistory2/chapter/the-united-states-and-the-mujahideen/>
<https://www.britannica.com/topic/list-of-Central-Intelligence-Agency-directors-1787118>
<https://www.britannica.com/topic/neoconservatism>
<https://www.brown.edu/news/2021-09-01/costsofwar>
<https://theintercept.com/2021/08/16/afghanistan-war-defense-stocks/>
<https://www.rt.com/viral/396854-cia-raytheon-wikileaks-vault7/>
<https://shadowproof.com/2020/06/16/northrop-grumman-false-revenge-porn-accusations-cia-whistleblower/>
<https://fortune.com/2015/09/11/phebe-novakovic-general-dynamics/>

Video-materijali:

<https://www.youtube.com/watch?v=e5c4QmCnXkM>
<https://www.youtube.com/watch?v=QQ8Mc3ahFfY>
<https://www.youtube.com/watch?v=2sueJoTVqxw&t=219s>

THE ROLE OF THE CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY IN THE WAR IN AFGHANISTAN

Author: SRĐAN JELIŠIĆ

Email: srdjan.jelisic998@gmail.com

Mentor: Full Prof. Miloš Šolaja

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: This paper examines the role of the Central Intelligence Agency in the war in Afghanistan, paying special attention to the period from 2001. Defining the role of intelligence activities in the national security of a country, and the place of the Central Intelligence Agency in the American intelligence community, the claim that the Agency has an important role in making US foreign policy decisions has been proven. Through the geopolitical analysis of Afghanistan, the historical role of the Agency in that part of the world was analyzed. Paying special attention to the ideological background, American geostrategic interests from the war and narrower interests through the connection with the military-industrial complex, the role of the CIA in the longest American war was analyzed.

Aim: The aim of this paper is to prove both the historical role and significance of the Central Intelligence Agency in Afghanistan, and its interest in the American invasion and its presence in Afghanistan twenty years later.

Material and Methods: An analysis of historical facts focusing on intelligence activities. A comparative analysis of American interests and strategies in the war in Afghanistan on the one hand, and their practical implementation on the other.

Results: The Central Intelligence Agency played a key role in the war in Afghanistan.

Conclusion: A comparative analysis of American strategic interests in Afghanistan and their realization leads to the conclusion that they were in disparity for various reasons, including the role of the Central Intelligence Agency in them.

Keywords: Central Intelligence Agency; intelligence work; Afghanistan; war in Afghanistan

NADLEŽNOST GRADSKE OPŠTINE – STUDIJA GRADSKE OPŠTINE PANTELEJ

Autor: STEFAN MILIĆ

e-mail: milic.stefan069@gmail.com

Mentor: Doc. dr Miloš Prica

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Jedinice lokalne samouprave u Republici Srbiji su opštine, gradovi i Grad Beograd. Grad ima sve karakteristike opštine, a jedina razlika je u broju stanovnika. Na teritoriji grada mogu se obrazovati gradske opštine. Gradske opštine formalno gledano nisu jedinice lokalne samouprave. Međutim, imajući u vidu da stanovnici gradskih opština, pored odbornika gradske skupštine, biraju i odbornike gradske opštine, postavlja se pitanje u kojoj meri postoji sličnost u organizaciji i nadležnosti opštine kao jedinice lokalne samouprave i gradske opštine. Ne računajući Beograd, najviše gradskih opština postoji na teritoriji Grada Niša – pet gradskih opština, te se zbog toga u ovom radu analizira Gradska opština Pantelej.

Cilj: Cilj rada je prikazati u kojoj meri postoje sličnosti i razlike u organizaciji i nadležnosti opština i gradskih opština, na primeru Gradske opštine Pantelej.

Materijal i metode: Za potrebe ovog rada kao glavni izvori koriste se zakonski i podzakonski propisi koji regulišu oblast lokalne samouprave u Republici Srbiji, poput Zakona o lokalnoj samoupravi, Zakona o teritorijalnoj organizaciji i Zakona o lokalnim izborima, Statuta Grada Niša i Statuta Gradske opštine Pantelej, udžbenici i relevantni naučni članci. Metod koji preovlađuje u radu jeste komparativna analiza odredaba navedenih propisa.

Rezultati: Istraživanje je pokazalo da gotovo da ne postoje razlike u organizaciji i nadležnosti opština i Gradske opštine Pantelej, ili da su, ukoliko postoje, razlike neprimetne.

Zaključak: Iako Gradska opština Pantelej nije jedinica lokalne samouprave, njeni glavni organi su gotovo identični organima opštine. Gradska opština Pantelej ima predsednika opštine, skupštinu opštine, opštinsko veće i upravu, što su i organi opštine. Takođe, kod nadležnosti ovih glavnih organa, razliku su neznatne. Trajanje mandata funkcionera gradske opštine identično je trajanju mandata funkcionera opštine.

Ključne reči: Opština; gradska opština; predsednik opštine; skupština opštine; opštinsko veće; opštinska uprava

UVOD

Kroz istoriju su postojali različiti oblici vladavine. Tokom srednjeg veka, dominantan je bio princip staleške monarhije, gde je vodeću ulogu imalo bogato plemstvo i kralj na prestolu. Tokom XVI veka razvijaju se absolutističke monarhije koje su bile strogo centralističke i u njima je vladar imao neograničenu, absolutnu vlast. Vremenom su se iz ovog oblika razvile ustavna i parlamentarna monarhija. Kod prve je vlast bila ograničena ustavom, dok je kod druge postojao parlament. U savremenom dobu dominiraju republike, kod kojih postoji podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsку. Nositelj zakonodavne je parlament, izvršne vlada i šef države, a sudske sudovi. Kako se vlada sastoji iz relativno malog broja članova, a ima dužnost da sprovodi politiku i zakone cele države, bilo je neophodno stvoriti princip koji bi joj pružao pomoć. Danas u mnogim državama, taj princip se

zasniva na obrazovanju lokalne samouprave. On je neophodan iz razloga što je nemoguće iz jednog centra rukovoditi celom državom.

Tema ovog rada je nadležnost jednog delegiranog (polu)oblika lokalne samouprave u Republici Srbiji – gradske opštine. Delegiranog jer obavlja poslove koje joj grad prenese, a (polu)oblika jer gradske opštine formalno nisu jedinice lokalne samouprave. No, o ovome će više biti reči u poglavlju rada koji se bavi gradskom opštinom. Pre toga, biće uopštenih reči o lokalnoj samoupravi i njenim osnovnim karakteristikama. U poglavlju nakon toga date su osnovne crte organizacije lokalne samouprave u Srbiji i nadležnosti organa jedinica lokalne samouprave.

POJAM LOKALNE SAMOUPRAVE

Termin „lokalna samouprava“ prvi je upotrebio engleski filozof Bentam. Pojam „lokalna“ označava da je reč o jednom mestu, dok termin „samouprava“ označava takvu oblast koja upravlja preko vlastitih organa, makar i po tuđim, državnim normama (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 15). Međutim, lokalna samouprava postoji u okviru državnog sistema, nije izolovana od njega i njemu je podređena. Lokalna samouprava u različitim državama dostiže različit nivo samostalnosti, u zavisnosti od stepena centralizacije ili decentralizacije države. U današnjem, modernom dobu, gotovo da ne postoje strogo centralizovane države, već u svakoj postoji određen stepen decentralizacije, samim tim i lokalne samouprave. Lokalna samouprava obavlja poslove iz sopstvenog delokruga, tj. poslove koji zadovoljavaju interes i potrebe lokalnog stanovništva, ali i delegirane poslove iz nadležnosti viših državnih organa (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 21). Drugačije rečeno, u lokalnoj samoupravi mogu se obavljati izvorni i povereni poslovi. Izvorni poslovi su poslovi koji su primarno darovani lokalnoj samoupravi od strane centralne državne vlasti, dok su povereni poslovi oni poslovi koje država poverava svim ili pojedinim lokalnim samoupravama u cilju efikasnijeg i racionalnijeg ostvarivanja prava samih građana (Đorđević, 2021, str. 700–701). Svrha postojanja lokalne samouprave je upravo u tome da se poslovi od neposrednog interesa za lokalno stanovništvo obavljaju u okviru lokalne zajednice, jer se na taj način najefikasnije i najpotpunije ostvaruju potrebe lokalnog stanovništva (Stanković, 2018, str. 500).

Evropska povelja o lokalnoj samoupravi doneta u Strazburu 1985. godine u članu 3 određuje lokalnu samoupravu kao „pravo i sposobnost lokalnih vlasti da, u granicama zakona, regulišu i rukovode određenim delovima javnih poslova, na osnovu sopstvene odgovornosti i u interesu sopstvenog stanovništva“¹. U stavu 2 ovog člana se određuje da će ovo pravo vršiti saveti ili skupštine, sastavljene od članova koji su slobodno izabrani tajnim glasanjem na osnovu neposrednog, ravnopravnog i opštег prava glasa, koji mogu imati izvršne organe koji su njima odgovorni.

Postoje tri koncepcije u vezi odnosa centralne i lokalne vlasti. Prva koncepcija u lokalnoj upravi vidi instrument za izvršenje ciljeva i zadataka državnih centara, druga razvija viziju lokalne zajednice u skladu s idejom dosledne decentralizacije, odnosno koncepcija po kojoj su lokalni organi u velikoj meri nezavisni od centra, dok treća koncepcija učvršćuje autarhičnu lokalnu „mini-državu“, koja poseduje pravnu, finansijsku i političku autonomiju (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 34–35).

U pojmu lokalne samouprave mogu se izdvojiti određeni elementi:

- lokalna samouprava ostvaruje se u lokalnim zajednicama, koje čine građani sa zajedničkim delatnostima, interesima i potrebama čije je zadovoljavanje neophodno;
- građani ostvaruju samoupravu u skladu sa ustavom i zakonom;

¹ Član 3 Evropske povelje o lokalnoj samoupravi, preuzeto sa: <https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-ser-a6/16808d7afc>, datum pristupa 16. 9. 2021.

- građani u lokalnoj samoupravi uređuju delatnosti i rešavaju poslove koji su od neposrednog interesa za lokalne stanovnike i odraz njihovih potreba;
- građani sami uređuju organizaciju i način obavljanja poslova;
- ostvarivanje finansijskih sredstava i samostalno raspolaganje je vrlo važan elemenat lokalne samouprave;
- lokalne zajednice su deo države, pa državni organi imaju prava da ocenjuju zakonitost rada i akata lokalnih organa (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 37–39).

Osnovni propisi koji uređuju režim lokalne samouprave u Srbiji su: Ustav², Zakon o lokalnoj samoupravi³, Zakon o lokalnim izborima⁴, Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije⁵, Zakon o glavnom gradu⁶, Zakon o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine⁷, Zakon o komunalnim delatnostima⁸, Zakon o finansiranju lokalne samouprave⁹, Zakon o javnoj svojini¹⁰ i Zakon o zaposlenima u autonomnim pokrajinama i jedinicama lokalne samouprave¹¹. Ustav u članu 12 kaže da je „državna vlast ograničena pravom građana na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu“ i da to pravo podleže nadzoru ustavnosti i zakonitosti. Članom 137 predviđena je mogućnost poveravanja određenih poslova iz nadležnosti Republike Srbije autonomnoj pokrajini (AP) i jedinici lokalne samouprave (JLS). Republički organi vrše kontrolu nad radom organa lokalne samouprave. U pogledu izvornih poslova, republički organi imaju samo ovlašćenje kontrole zakonitosti akata i radnji organa uprave, dok u pogledu poverenih poslova imaju širi nadzor koji se odnosi na kontrolu zakonitosti i celishodnosti (Dimitrijević, 2019, str. 96–97). Najviši organ AP i JLS jeste skupština koja se sastoji od poslanika odnosno odbornika, koji se biraju na period od četiri godine, na neposrednim izborima, tajnim glasanjem (čl. 180 Ustava).

Lokalna samouprava ostvaruje se u opštini, gradu i gradu Beogradu (čl. 3 ZLS). U Srbiji postoji 150 opština, 23 grada, grad Beograd i autonomne pokrajine (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 185). Imajući u vidu temu rada, u ovom radu neće biti detaljnijih opisa u vezi sa gradom Beogradom i pokrajinskom autonomijom. Opština je monotipska. Pod opštinom se podrazumeva najuža lokalna zajednica koja je organizovana kao JLS (Jovičić, 2006, str. 22). Postoje dva uslova za postojanje opštine. Prvi je sposobnost da samostalno vrši sva prava i dužnosti iz svoje nadležnosti preko svojih organa, dok je drugi uslov broj stanovnika (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 184). Minimalni broj stanovnika predviđen zakonom iznosi 10.000, ali kada postoje posebni ekonomski, geografski ili istorijski razlozi, može se osnovati nova opština koja ima manje od 10.000 stanovnika (čl. 18 ZLS). Ovakvo rešenje ima prednost koja se ogleda u odsustvu potrebe za uspostavljanjem drugog stepena lokalne samouprave (Stanković, 2013, str. 603). Teritorija za koju se osniva opština predstavlja prirodnu i geografsku celinu, ekonomski povezan prostor, koji poseduje razvijenu i izgrađenu komunikaciju među naseljenim mestima, sa sedištem kao gravitacionim centrom (Vučetić, 2014, str. 393). Inicijativu za pokretanje postupka za osnivanje, ukidanje ili promenu teritorije opštine mogu podneti skupština

² Službeni glasnik RS, br. 98/06.

³ Službeni glasnik RS, br. 129/07, 83/14 – dr. zakon, 101/16 – dr. zakon i 47/18.

⁴ Službeni glasnik RS, br. 129/07, 34/10 – odluka US, 54/11, 12/20, 16/20 –autentično tumačenje i 68/20

⁵ Službeni glasnik RS, br. 129/07, 18/16, 47/18 i 9/20 – dr. zakon.

⁶ Službeni glasnik RS, br. 129/07, 83/14 – dr. zakon, 101/16 – dr. zakon i 37/19.

⁷ Službeni glasnik RS, br. 99/09, 67/12 – odluka US i 18/20 – dr. zakon.

⁸ Službeni glasnik RS, br. 88/11, 104/16 i 95/18.

⁹ Službeni glasnik RS, br. 62/06, 47/11, 93/12, 125/14, 95/15, 83/16, 91/16, 104/16, 96/17, 89/18, 95/18, 86/19 i 126/20.

¹⁰ Službeni glasnik RS, br. 72/11, 88/13, 105/14, 104/16 – dr. zakon, 108/16, 113/17, 95/18 i 153/20

¹¹ Službeni glasnik RS, br. 21/16, 113/17, 113/17 – dr. zakon i 95/18.

opštine ili 10% birača koji imaju prebivalište na teritoriji te opštine (Vlatković, 2008, str. 264). Sa druge strane, grad je jedinica lokalne samouprave utvrđena zakonom, koja predstavlja ekonomski, administrativni, geografski i kulturni centar šireg područja i ima više od 100.000 stanovnika (čl. 23 ZLS), uz mogućnost osnivanja grada i za manje od 100.000 stanovnika, pod uslovima istim kao i kod opštine. Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije u članu 20 navodi sledeće gradove: Bor, Valjevo, Vranje, Vršac, Zaječar, Zrenjanin, Jagodina, Kikinda, Kragujevac, Kraljevo, Kruševac, Leskovac, Loznica, Niš, Novi Pazar, Novi Sad, Pančevo, Pirot, Priština, Prokuplje, Smederevo, Sombor, Sremska Mitrovica, Subotica, Užice, Čačak i Šabac. Teritorija i sedište JLS određuje se zakonom koji se donosi većinom glasova svih narodnih poslanika, dok osnivanju, ukidanju i promeni teritorije JLS prethodi savetodavni referendum građana (Stojanović, 2014, str. 601). Ipak, postoje određeni problemi u organizaciji lokalne samouprave u Srbiji. Prvi je taj što je veliki broj građana nastanjen daleko od organa lokalne samouprave i njenih službi, dok se kao drugi problem javlja neujednačena veličina opština – na primer opština Ruma sa oko 60.000 stanovnika na 582 km² i opština Crna Trava sa oko 2.500 stanovnika na 312 km² (Stanković, 2015, str. 636–637).

Opština ima zakonodavne, izvršne, ali ne i sudske organe. Organi opštine su: skupština, predsednik opštine, opštinsko veće i opštinska uprava (čl. 27 ZLS). Skupština opštine je predstavnički organ koji kao najviši organ vlasti vrši osnovne funkcije lokalne vlasti, utvrđene Ustavom, zakonom i statutom (čl. 28 ZLS). Statut je najviši pravni akt opštine. Skupštinu čine odbornici, koji se biraju na period od četiri godine, tajnim glasanjem, na neposrednim izborima. Izbore za odbornike raspisuje predsednik Narodne skupštine (čl. 8 ZLI). Broj odbornika određuje se statutom opštine, s tim što ne može biti manji od 19, ni veći od 75 (Stojanović, 2014, str. 605). Odbornik ne sme biti zaposlen u opštinskoj upravi, niti biti imenovan ili postavljeno lice u bilo kom izvršnom organu, jer bi se time narušio princip podele vlasti. Odbornik ima pravo na zaštitu mandata, a takođe ne može biti pozvan na krivičnu odgovornost zbog iznetog mišljenja ili glasanja (Vlatković, 2009, str. 238). Konstitutivnu sednicu skupštine saziva predsednik skupštine iz prethodnog saziva u roku od 15 dana od dana objavljivanja rezultata izbora (čl. 56 ZLI). Skupština je jednodomna. Skupština opštine obavlja sledeće poslove:

1. donosi statut opštine i poslovnik skupštine;
2. donosi budžet i završni račun opštine;
3. utvrđuje stope izvornih prihoda opštine, kao i način i merila za određivanje visine lokalnih taksi i naknada;
4. donosi program razvoja opštine i pojedinih delatnosti;
5. donosi prostorni i urbanistički plan opštine i programe uređivanja građevinskog zemljišta;
6. donosi propise i druge opšte akte;
7. bira i razrešava lokalnog ombudsmana;
8. raspisuje opštinski referendum i referendum na delu teritorije opštine, izjašnjava se o predlozima sadržanim u građanskoj inicijativi i utvrđuje predlog odluke o samodoprinosu;
9. osniva službe, javna preduzeća, ustanove i organizacije, utvrđene statutom opštine i vrši nadzor nad njihovim radom;
10. imenuje i razrešava upravni i nadzorni odbor, imenuje i razrešava direktore javnih preduzeća, ustanova, organizacija i službi, čiji je osnivač i daje saglasnost na njihove statute, u skladu sa zakonom;
11. bira i razrešava predsednika skupštine i zamenika predsednika skupštine;
12. postavlja i razrešava sekretara skupštine;
13. bira i razrešava predsednika opštine i, na predlog predsednika opštine, bira zamenika predsednika opštine i članove opštinskog veća;

14. utvrđuje opštinske takse i druge lokalne prihode koji opštini pripadaju po zakonu;
15. utvrđuje naknadu za uređivanje građevinskog zemljišta;
16. donosi akt o javnom zaduživanju opštine, u skladu sa zakonom kojim se uređuje javni dug;
17. propisuje radno vreme ugostiteljskih, trgovinskih i zanatskih objekata;
18. daje mišljenje o republičkom, pokrajinskom i regionalnom prostornom planu;
19. daje mišljenje o zakonima kojima se uređuju pitanja od interesa za lokalnu samoupravu;
20. daje saglasnost na upotrebu imena, grba i drugog obeležja opštine;
21. obavlja i druge poslove utvrđene zakonom i statutom (čl. 32 ZLS).

Skupština ima predsednika, zamenika predsednika i sekretara. Sednice su javne i moraju se održati barem jednom u tri meseca. Predsednik skupštine dužan je da sednicu zakaže na zahtev predsednika opštine, opštinskog veća ili jedne trećine odbornika (Vlatković, 2008, str. 296). Kvorum postoji ako sednici prisustvuje većina od ukupnog broja odbornika, a odlučuje se većinom prisutnih odbornika. Međutim, za neka pitanja neophodna je većina od ukupnog broja odbornika. Ta pitanja su ona koja se odnose na: donošenje statuta, budžeta, prostornih i urbanističkih planova (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 198). Predsednik skupštine bira se iz reda odbornika, tajnim glasanjem, na predlog najmanje trećine odbornika. Na isti način bira se i zamenik predsednika.

Predsednik opštine je inokosni, izvršni organ koji se bira iz reda odbornika, na predlog predsednika skupštine, tajnim glasanjem, većinom glasova od ukupnog broja odbornika, na period od četiri godine. Predsednik opštine ima zamenika, koji se bira na isti period kao predsednik, na predlog samog predsednika. Predsednik opštine može da ima i pomoćnika. U opštini do 15.000 stanovnika može biti postavljen jedan pomoćnik predsednika opštine, u opštini do 50.000 stanovnika najviše dva pomoćnika a u opštini do 100.000 stanovnika najviše tri pomoćnika, u skladu sa podacima poslednjeg popisa stanovništva. (Stanković, 2018, 507). Predsednik opštine:

1. predstavlja i zastupa opštinu;
2. predlaže način rešavanja pitanja o kojima odlučuje skupština;
3. naredbodavac je za izvršenje budžeta;
4. usmerava i usklađuje rad opštinske uprave;
5. donosi pojedinačne akte za koje je ovlašćen zakonom, statutom ili odlukom skupštine;
6. vrši i druge poslove utvrđene statutom i drugim aktima opštine (čl. 44 ZLS).

Predsednik opštine može biti razrešen pre isteka mandata na predlog najmanje trećine odbornika, na isti način na koji je izabran (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 201). Njegovim razrešenjem prestaje mandat i zamenika predsednika, ali i mandat opštinskog veća.

Opštinsko veće, ili lokalna vlada, kolegijalni je izvršni organ koji usklađuje ostvarivanje funkcija predsednika opštine i skupštine opštine i vrši kontrolno-nadzornu funkciju nad radom opštinske uprave (Stojanović, 2014, str. 607). Njega čine predsednik opštine i zamenik predsednika opštine koji su članovi po funkciji i članovi koje bira skupština opštine, tajnim glasanjem, na predlog predsednika opštine, na period od četiri godine. Predsednik opštine je predsednik opštinskog veća (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 202). Broj članova opštinskog veća zavisi od broja stanovnika opštine. Tako opština do 15.000 može da ima do pet članova, do sedam članova opština do 50.000 stanovnika, do devet opština, odnosno grad do 100.000 stanovnika i do 11 za gradove preko 100.000 stanovnika, u skladu sa podacima poslednjeg popisa stanovništva (čl. 45 ZLS). Dakle, maksimalan broj članova opštinskog veća može biti 11. Članovima opštinskog veća koji

su bili odbornici prestaje odbornički mandat. Delokrug opštinskog veća je sledeći:

1. predlaže statut, budžet i druge odluke i akte koje donosi skupština;
2. neposredno izvršava i stara se o izvršavanju odluka i drugih akata skupštine opštine;
3. donosi odluku o privremenom finansiranju u slučaju da skupština opštine ne doneše budžet pre početka fiskalne godine;
4. vrši nadzor nad radom opštinske uprave, poništava ili ukida akte opštinske uprave koji nisu u saglasnosti sa zakonom, statutom i drugim opštim aktom ili odlukom koje donosi skupština opštine;
5. rešava u upravnom postupku u drugom stepenu o pravima i obavezama građana, preduzeća i ustanova i drugih organizacija u upravnim stvarima iz nadležnosti opštine;
6. prati realizaciju programa poslovanja i vrši koordinaciju rada javnih preduzeća čiji je opština osnivač;
7. podnosi tromesečni izveštaj o radu javnih preduzeća skupštini opštine, radi daljeg izveštavanja u skladu sa zakonom kojim se uređuje pravni položaj javnih preduzeća;
8. stara se o izvršavanju poverenih nadležnosti iz okvira prava i dužnosti Republike, odnosno autonomne pokrajine;
9. postavlja i razrešava načelnika opštinske uprave, odnosno načelnike uprava za pojedine oblasti;
10. vrši i druge poslove, u skladu sa zakonom (čl. 46 ZLS).

Opštinskom veću mandat može prestati prestankom mandata skupštine, ali u tom slučaju oni nastavljaju da vrše svoje poslove do izbora novog predsednika opštine i veća. Opštinsko veće može da odlučuje ako sednicama prisustvuje većina od ukupnog broja članova, a odlučuje većinom glasova prisutnih članova, ako zakonom ili statutom opštine nije predviđena neka druga većina (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 203).

Nosilac upravne funkcije je opštinska uprava. Obrazuje se kao jedinstveni organ. Izu-zetno se mogu obrazovati i opštinske uprave za pojedine oblasti u opštinama sa više od 50.000 stanovnika (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 203). Opštinskom upravom rukovodi načelnik uprave koji mora imati završen pravni fakultet, položen ispit za rad u organima državne uprave i radno iskustvo od najmanje pet godina (Stojanović, 2014, 607). Načelnika, na period od pet godina, postavlja opštinsko veće, na osnovu javnog oglasa. Načelnik može imati zamenika koji se postavlja pod istim uslovima i na isti način kao i načelnik. Načelnik za svoj rad odgovara opštinskom veću. Opštinska uprava obavlja sledeće poslove:

1. priprema nacrte propisa i drugih akata koje donosi skupština opštine, predsednik opštine i opštinsko veće;
2. izvršava odluke i druge akte skupštine opštine, predsednika opštine i opštinskog veća;
3. rešava u upravnom postupku u prvom stepenu o pravima i dužnostima građana, preduzeća, ustanova i drugih organizacija u upravnim stvarima iz nadležnosti opštine;
4. obavlja poslove upravnog nadzora nad izvršavanjem propisa i drugih opštih akata skupštine opštine;
5. izvršava zakone i druge propise čije je izvršavanje povereno opštini;
6. obavlja stručne i administrativno-tehničke poslove za potrebe rada skupštine opštine, predsednika opštine i opštinskog veća (čl. 52 ZLS).

Kad se opštinska uprava organizuje u više uprave, radom uprave rukovode načelnici uprava za pojedine uprave. U okviru svake uprave mogu se obrazovati unutrašnje organizacione jedinice za vršenje srodnih poslova. Rukovodioce unutrašnjih organizacionih

jedinica raspoređuje načelnik. Kvalitet i način rada lokalne administracije veoma je značajan jer ona ostvaruje direktni kontakt sa građanima sa zadatkom da pruža dobar kvalitet administrativnih usluga (Dimitrijević, 2019, str. 125).

Grad ima poseban tretman, ali sa istim pravima i obavezama kao opština. Organi grada su isti kao i kod opštine: skupština, gradonačelnik koji je ekvivalent predsedniku opštine, gradsko veće i gradska uprava. U skupštini grada broj odbornika ne može biti veći od 90, dok je u skupštini grada Beograda 110 (Stojanović, 2014, 605). Članom 66 ZLS predviđeno je da se odredbe tog zakona koje se odnose na skupštinu opštine primenjuju na gradsku skupštinu, odredbe koje se odnose na predsednika opštine primenjuju se na gradonačelnika, odredbe koje se odnose na opštinsko veće primenjuju se na gradsko veće, dok se odredbe koje se odnose na opštinsku upravu primenjuju na gradsku upravu. Istim članom predviđeno je da u gradu do 100.000 stanovnika gradonačelnik može postaviti najviše tri pomoćnika, a u gradu sa više od 100.000 stanovnika gradonačelnik može postaviti najviše pet pomoćnika, u skladu sa podacima poslednjeg popisa stanovništva. Teritorija grada može biti podeljena na gradske opštine, što se utvrđuje statutom grada (Vlatković, 2009, str. 225).

U ostvarivanju svojih prava građani mogu učestvovati i neposredno putem građanske inicijative, zbora građana i referendumu. Građani putem građanske inicijative predlažu skupštini JLS donošenje akta kojim će se uređiti određeno pitanje iz nadležnosti JLS, promenu statuta ili drugih akata i raspisivanje referendumu u skladu sa zakonom i statutom (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 248). Za pokretanje građanske inicijative, neophodan je određen broj potpisa. Taj broj iznosi najmanje 5% od ukupnog broja građana sa biračkim pravom na teritoriji JLS. Skupština je dužna da o predlogu održi raspravu i dostavi obrazložen odgovor građanima (Vlatković, 2009, str. 244). Zbor građana se saziva za deo teritorije JLS i raspravlja i daje predloge o pitanjima iz nadležnosti JLS. Organi JLS dužni su da u roku od 60 dana od dana održavanja izbora razmotre zahteve i predloge i o njima obaveste građane (Dimitrijević, Vučetić & Vučković, 2018, str. 264). Referendum se može raspisati na inicijativu skupštine opštine ili na zahtev 10% birača (Stojanović, 2014, str. 605). Što se samog referendumu tiče, od velikog je značaja način formulisanja pitanja. Iz tog razloga se upozorava da onaj ko formuliše pitanje, u značajnoj meri određuje i ishod referendumu (Milinković, 2010, str. 268).

GRADSKA OPŠTINA

Gradske opštine su, kroz istoriju, uglavnom nastajale izdvajanjem svog područja iz sastava feudalnog dobra, dobijanjem posebnih povelja od vladara (Jovičić, 2006, str. 44). Članom 189 Ustava jemči se mogućnost da se statutom grada može predvideti obrazovanje dve ili više gradskih opština za teritoriju grada. Ono što je bitno istaći jeste da gradska opština nema svojstvo JLS, već je deo unutrašnje organizacije grada (Dimitrijević, Lončar & Vučetić, 2020, str. 185). Gradska opština u Republici Srbiji može se definisati kao poseban oblik unutargradske decentralizacije sa svojstvom pravnog lica javnog prava čiji su organi izabrani od strane građana, a koji shodno statutu grada obavlja poverene poslove iz nadležnosti grada (Vučetić & Mojašević, 2019, str. 564). Iako je Ustavom data mogućnost uspostavljanja gradskih opština koje bi bile jako koristan vid u funkcionisanju lokalne samouprave, u Srbiji ova mogućnost nije iskorišćena u potpunosti. Novi Sad je bio podeljen prvo na sedam, pa od 2002. na dve gradske opštine – Novi Sad i Petrovaradin, da bi 2019. ta podela bila ukinuta (Vučetić & Mojašević, 2019, str. 562–563). Grad Vranje podeljen je na dve gradske opštine – Vranje i Vranjsku Banju. Unutrašnju podelu na gradske opštine ima i Požarevac koji je podeljen na dve gradske opštine – Požarevac i Kostolac (Stanković, 2013, str. 604). Statutom grada, pored osnivanja gradskih opština,

bliže se uređuju i poslovi iz nadležnosti grada koje vrše gradske opštine (Vlatković, 2009, str. 228). Članom 84 Statuta Grada Niša¹² osnovano je pet gradskih opština na teritoriji Grada Niša: Pantelej, Crveni Krst, Palilula, Medijana i Niška Banja. Istim članom detaljnije je regulisana teritorija navedenih gradskih opština. Organi Grada vrše nadzor nad radom i aktima organa gradskih opština u vršenju poslova Grada koji su ovim statutom preneti gradskoj opštini (čl. 99 Statuta Grada Niša). Grad može upozoriti gradske opštine ukoliko njihov akt nije u skladu sa zakonom, Statutom ili drugim propisom Grada. Ukoliko organ gradske opštine ne postupa u skladu sa upozorenjem, Skupština grada staviće taj akt van snage. U daljem radu detaljnije će se razmatrati organizacija Gradske opštine Pantelej.

GRADSKA OPŠTINA PANTELEJ

Gradska opština Pantelej jedna je od pet gradskih opština na teritoriji Grada Niša. Osnovana je septembra 2004. godine. Gradska opština Pantelej obuhvata četiri gradska naselja i dvanaest sela. S obzirom na to da obuhvata veliki broj sela, pretežna delatnost na njenoj teritoriji je poljoprivreda. Kako seosko područje karakteriše zdrava i očuvana okolina, taj prostor pogodan je za razvoj seoskog turizma. Površina Gradske opštine Pantelej iznosi 141 km². Graniči se sa Gradskom opštinom Medijana na jugu, Gradskom opštinom Niška Banja na jugoistoku, Gradskom opštinom Crveni Krst na zapadu i opštinom Svrlijig na severoistoku. Na Slici broj 1 prikazan je geografski položaj Gradske opštine Pantelej. Prema popisu iz 2011, Gradska opština Pantelej ima 53.486 stanovnika¹³, mada se na zvaničnom sajtu¹⁴ može naći podatak da je taj broj 48.000. Najviši akt Gradske opštine Pantelej (GO Pantelej) je statut, kao i kod opštine. Statutom GO Pantelej¹⁵ uređuju se položaj, status, područje GO Pantelej, poslovi koje obavlja, organi gradske opštine i njihove nadležnosti, ostvarivanje prava građana da neposredno upravljaju javnim poslovima od opštег interesa i druga pitanja vezana za GO Pantelej. Članom 2 ovog Statuta regulisano je područje gradske opštine koje obuhvata sledeća naseljena mesta: Niš – deo, Donja Vrežina, Gornja Vrežina, Donji Matejevac, Gornji Matejevac, Kamenica, Brenica, Cerje, Knez Selo, Malča, Pasjača, Oreovac, Jasenovik i Vrelo. Članom 32 Odluke o promeni Statuta Grada Niša¹⁶ utvrđeni su poslovi Grada koje obavljaju gradske opštine: donosi Statut i odluku o organizaciji uprave gradske opštine uz saglasnost Skupštine Grada Niša; donosi budžet i završni račun budžeta gradske opštine; donosi programe i sprovodi projekte razvoja gradske opštine i stara se o unapređenju opšteg okvira za privređivanje u gradskoj opštini, u skladu sa aktima Grada; osniva mesne zajednice, odnosno drugi oblik mesne samouprave po pribavljenom mišljenju građana, u skladu sa zakonom, ovim statutom i statutom gradske opštine; daje mišljenje na prostorne i urbanističke planove Grada koji se donose za područje gradske opštine; obrazuje komunalnu inspekciju, stara se o održavanju komunalnog reda u gradskoj opštini i sprovodi propise kojima se uređuje komunalni red, u skladu sa zakonom i aktima Grada; sprovodi postupak iseljenja bespravno useljenih lica u stanove i zajedničke prostorije u stambenim zgradama; vodi evidenciju o konstituisanim skupštinama stambenih zgrada na svojoj teritoriji i vrši nadzor nad primenom odredaba Zakona o održavanju stambenih zgrada i propisa donetih na osnovu njega; donosi godišnji program, preduzima mere za sprečavanje šteta i učestvuje u organizaciji

¹² Službeni list Grada Niša, br. 88/08.

¹³ Nacionalna pripadnost, izdavač: Republički zavod za statistiku, Beograd 2012, preuzeto sa: <http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>, datum pristupa 15. 10. 2021.

¹⁴ http://www.pantelej.org.rs/licna_karta, datum pristupa 15. 10. 2021.

¹⁵ Službeni list Grada Niša, br. 53/17.

¹⁶ Službeni list Grada Niša, br. 143/16.

zaštite od elementarnih i drugih većih nepogoda i zaštite od požara i stvara uslove za njihovo otklanjanje, odnosno ublažavanje njihovih posledica i može dati predlog gradu za uvođenje vanredne situacije na području gradske opštine, u skladu sa propisima grada; daje prethodno mišljenje na programe rada javnih preduzeća čiji je osnivač Grad, u delu koji se odnosi na gradsku opštinu i prati njihovu realizaciju; daje inicijative Gradu za rešavanje pitanja od interesa za gradane gradske opštine čije rešavanje nije u nadležnosti gradske opštine; učestvuje u izradi programa izgradnje, održavanja, upravljanja i korišćenju seoskih, poljskih i nekategorisanih puteva; štiti i unapređuje životnu sredinu i stara se i obezbeđuje uslove za očuvanje, korišćenje i unapređenje područja sa prirodnim lekovitim svojstvima; uređuje i utvrđuje način korišćenja i upravljanja seoskim vodovodima, izvorima, javnim bunarima i česmama; podstiče razvoj kulturno-umetničkog amaterizma na svom području i obezbeđuje uslove za održavanje kulturnih manifestacija, utvrđuje kulturne i sportske manifestacije od značaja za gradsku opštinu; sprovodi strategije i akcione planove za mlade i formira Kancelariju za mlade; podstiče zadovoljenje potreba građana u oblasti sporta na području gradske opštine, učestvuje u realizaciji sistema školskog sporta i obezbeđuje uslove za organizovanje i održavanje sportskih manifestacija i takmičenja, u skladu sa zakonom i propisima grada; pomaže održavanje osnovnih škola i dečijih vrtića i zadružnih domova na teritoriji gradske opštine u skladu sa zakonom i propisima grada; stara se o razvoju ugostiteljstva, zanatstva, turizma i trgovine na svom području, uređuje mesta na kojima se mogu obavljati ugostiteljske delatnosti i druge uslove za njihov rad; pomaže razvoj i unapređenje poljoprivrede na svom području; stara se o korišćenju pašnjaka i odlučuje o privođenju pašnjaka drugoj kulturi; uređuje i organizuje vršenje poslova u vezi sa držanjem i zaštitom domaćih i egzotičnih životinja; podstiče i pomaže razvoj zadružarstva; odlučuje o postavljanju manjih montažnih objekata na javnim površinama u skladu sa planom i propisom Grada; odlučuje o održavanju i uređivanju grobalja na svom području u skladu sa propisima Grada; predlaže mere za uređenje i održavanje spoljnog izgleda stambenih i poslovnih objekata, zelenih površina, dečijih igrališta, objekata javne rasvete i saobraćajnih znakova i sl; obezbeđuje pružanje pravne pomoći građanima za ostvarivanje njihovih prava; uređuje organizaciju i rad mirovnih veća; pomaže razvoj različitih oblika samopomoći i solidarnosti sa licima koja su u stanju socijalne potrebe; propisuje prekršaje za povrede propisa gradske opštine; uređuje i obezbeđuje upotrebu imena, grba i drugog simbola gradske opštine; izrađuje planove odbrane za svoje područje u skladu sa planom Grada; izvršava propise i druge akte Grada i gradske opštine i obavlja i druge poslove od neposrednog interesa za građane, u skladu sa zakonom, ovim statutom, drugim propisima Grada i statutom gradske opštine.

Iako nema svojstvo JLS, GO Pantelej ima sve organe kao i opština: skupštinu, predsednika gradske opštine, veće gradske opštine i upravu. Skupština GO Pantelej ima 23 odbornika koji se biraju na četiri godine, na neposrednim izborima, tajnim glasanjem. Odbornik ne može biti zaposlen u organima uprave, kao ni lice koje imenuje, odnosno postavlja Skupština GO (čl. 19 Statuta GO Pantelej). Izvore za odbornike raspisuje predsednik Skupštine Grada (čl. 33 Odluke o promeni Statuta Grada Niša). U Skupštini GO Pantelej mogu se obrazovati odborničke grupe. Odborničku grupu čine najmanje tri odbornika (čl. 56 Poslovnika Skupštine GO Pantelej)¹⁷. Skupština GO Pantelej: donosi Statut Gradske opštine Pantelej, odluku o organizaciji uprave gradske opštine, i poslovnik o svom radu; donosi budžet i završni račun; donosi program razvoja Gradske opštine Pantelej i pojedinih delatnosti u skladu sa programom razvoja Grada; daje prethodno mišljenje na program razvoja Grada, program uređivanja građevinskog zemljišta, prostorni plan Grada, kao i na urbanističke planove, koji se odnose na područje gradske opštine; daje prethodno mišljenje na programe rada javnih preduzeća čiji je osnivač Grad u delu koje se odnosi

¹⁷ Službeni list Grada Niša, br. 17/21.

na gradsku opštinu, i prati njihovu realizaciju; odlučuje o obeležjima i prazniku gradske opštine i ustanavlja javna priznanja gradske opštine; odlučuje o saradnji i udruživanju sa gradskim opštinama u zemlji i inostranstvu, uz saglasnost Skupštine Grada; donosi propise i druge opšte akte iz svoje nadležnosti; u skladu sa zakonom raspisuje referendum o pitanjima od značaja za lokalnu zajednicu, izjašnjava se o predlozima sadržanim u građanskoj inicijativi i utvrđuje predlog odluke o samodoprinosu; bira i razrešava predsednika Skupštine i zamenika predsednika Skupštine; postavlja i razrešava sekretara Skupštine; bira i razrešava predsednika gradske opštine, zamenika predsednika gradske opštine i članove Veća gradske opštine; daje saglasnost na upotrebu imena, grba i drugog obeležja Gradske opštine Pantelej; osniva mesne zajednice u selima i može obrazovati mesne zajednice i druge oblike mesne samouprave u gradskim naseljima (kvart, četvrt, rejon i sl.), uz saglasnost Skupštine Grada; obrazuje organe, organizacije i službe za potrebe gradske opštine i obavlja i druge poslove, u skladu sa zakonom, statutom, drugim propisima Grada i Statutom gradske opštine (čl. 26 Statuta GO Pantelej).

Odlukom o izmenama i dopunama Statuta Gradske opštine Pantelej iz 2019. dodata je nova nadležnost Skupštine GO Pantelej koja se sastoji u imenovanju Opštinske izborne komisije za sprovođenje izbora za odbornike. Skupština GO Pantelej zaseda ako na sednici prisustvuje većina od ukupnog broja odbornika, a odlučuje većinom prisutnih. Većinom glasova od ukupnog broja odbornika GO Pantelej odlučuje o sledećim pitanjima: o donošenju i izmenama statuta GO Pantelej; o donošenju odluke o budžetu GO Pantelej; o davanju prethodnog mišljenja na program razvoja Grada, program uređivanja građevinskog zemljišta, prostorni plan i urbanističke planove Grada koji se odnose na područje GO Pantelej; o davanju prethodnog mišljenja na programe rada javnih preduzeća čiji je osnivač Grad, u delu koji se odnosi na GO i prati njihovu realizaciju; o raspisivanju referendumu i samodoprinosa za područje GO Pantelej; o izboru i razrešenju predsednika i zamenika predsednika skupštine; o izboru i razrešenju predsednika i zamenika predsednika GO Pantelej i o izboru i razrešenju članova Veća GO Pantelej. Sednica skupštine mora se sazvati jednom u tri meseca, a saziva je predsednik skupštine. Predsednik Skupštine bira se iz reda odbornika, na predlog trećine odbornika, na period od četiri godine, tajnim glasanjem, većinom glasova od ukupnog broja odbornika (čl. 30 Statuta GO Pantelej). Predsednik ima zamenika koji se bira na isti način kao i predsednik. Skupština grada može raspustiti Skupštinu GO Pantelej, na predlog Gradskog veća, iz razloga predviđenih zakonom.

Predsednik GO Pantelej je izvršni, inokosni organ kojeg bira Skupština GO Pantelej, na predlog predsednika Skupštine, tajnim glasanjem, većinom od ukupnog broja odbornika na period od četiri godine. Predsednik GO Pantelej; predstavlja i zastupa gradsku opštinu; predlaže način rešavanja pitanja o kojima odlučuje Skupština; naredbodavac je za izvršenje budžeta; usmerava i uskladjuje rad Uprave Gradske opštine Pantelej; donosi pojedinačne akte za koje je ovlašćen zakonom, ovim Statutom ili drugim propisom Skupštine; redovno izveštava Skupštinu o svom radu, na njen zahtev ili po svojoj inicijativi i vrši i druge poslove utvrđene ovim Statutom i drugim aktima Gradske opštine Pantelej (čl. 41 Statuta GO Pantelej). Predsednik GO Pantelej ima zamenika koji ga zamenuje u slučaju odsutnosti i bira se po istom postupku kao i predsednik, na predlog samog predsednika. Predsednik GO Pantelej može biti razrešen na obrazloženi predlog najmanje trećine odbornika, na isti način na koji je izabran. Razrešenjem predsednika opštine, istovremeno prestaje mandat i zameniku predsednika i članovima Veća GO Pantelej (čl. 43 Poslovnika Skupštine GO Pantelej).

Veće GO Pantelej je kolegijalni izvršni organ. Čine ga Predsednik GO Pantelej, koji je ujedno i predsednik Veća GO Pantelej, zamenik predsednika koji je član Veća po funkciji i još pet članova. Kandidate za članove Veća predlaže Predsednik GO Pantelej i o njima Skupština odlučuje objedinjeno kada odlučuje i o Predsedniku GO Pantelej i njegovom zameniku. Članovi Veća mogu biti zaduženi za jedno ili više područja iz nadležnosti GO

Pantelej (čl. 44 Statuta GO Pantelej). Veće GO Pantelej: predlaže Statut Gradske opštine Pantelej, odluku o budžetu, odluku o organizaciji uprave gradske opštine i druge odluke i akte koje donosi Skupština gradske opštine; neposredno izvršava i stara se o izvršavanju odluka i drugih akata Skupštine Gradske opštine Pantelej; vrši nadzor nad radom uprave gradske opštine, poništava ili ukida njene akte koji nisu u saglasnosti sa zakonom, ovim Statutom i drugim opštим aktom ili odlukom koje donosi Skupština gradske opštine; rešava u upravnom postupku u drugom stepenu o pravima i obavezama građana; postavlja i razrešava načelnika uprave gradske opštine; usvaja pravilnik o organizaciji i sistematizaciji radnih mesta u upravi gradske opštine; donosi poslovnik o svom radu; redovno izveštava Skupštinu, po sopstvenoj inicijativi ili na njen zahtev, o izvršavanju odluka i drugih akata Skupštine; vrši i druge poslove utvrđene ovim Statutom i drugim aktima gradske opštine (čl. 45 Statuta GO Pantelej). Prestankom mandata Predsednika GO Pantelej prestaje i mandat članova Veća. Mandat članova Veća može prestati i razrešenjem, na predlog Predsednika GO Pantelej ili trećine odbornika. Mandat članova Veća može prestati i prestankom mandata Skupštine, ali tada oni vrše tekuće poslove do stupanja na dužnost novog Predsednika GO Pantelej i Veća.

Uprava GO Pantelej osnovana je kao jedinstveni organ kojim rukovodi načelnik. Načelnik mora imati završen pravni fakultet, položen ispit za rad u organima državne uprave i najmanje pet godina radnog iskustva u struci. Načelnika postavlja Veće GO Pantelej, na osnovu javnog oglasa, na period od pet godina (čl. 48 Statuta GO Pantelej). On može imati zamenika koji se postavlja na isti način kao i načelnik. Načelnik za svoj rad odgovara Veću GO Pantelej. Uprava GO Pantelej: priprema nacrte propisa i drugih akata koje donosi Skupština, predsednik i Veće gradske opštine; izvršava odluke i druge akte Skupštine, predsednika i Veća gradske opštine; rešava u upravnom postupku u prvom stepenu o pravima i dužnostima građana, preduzeća, ustanova i drugih organizacija u upravnim stvarima iz nadležnosti Gradske opštine; obavlja poslove upravnog nadzora nad izvršavanjem propisa i drugih opštih akata Skupštine gradske opštine u skladu sa odlukom Skupštine; izvršava propise čije je sprovođenje povereno gradskoj opštini; obavlja stručne i druge poslove koje utvrđi Skupština, predsednik i Veće gradske opštine (čl. 51 Statuta GO Pantelej). U Upravi GO Pantelej mogu se obrazovati unutrašnje organizacione jedinice za vršenje srodnih poslova. Osnovna unutrašnja organizaciona jedinica je odsek, dok je manja organizaciona jedinica grupa. Postoji pet odseka: Odsek za opšte poslove organa gradske opštine; Odsek za normativne, pravne i opšte poslove; Odsek za finansije; Odsek za lokalni ekonomski razvoj i Odsek za imovinsko-pravne i komunalne poslove. Odsekom rukovodi šef odseka. U okviru svakog odseka formirana je po jedna grupa. U Odseku za opšte poslove organa gradske opštine formirana je Grupa za zajedničke poslove; u Odseku za normativne, pravne i opšte poslove, Grupa za upravljanje ljudskim resursima; u Odseku za finansije, Grupa za računovodstveno finansijske poslove; u Odseku za lokalni ekonomski razvoj, Grupa za poslove mesnih zajednica i u Odseku za imovinsko-pravne i komunalne poslove, Grupa za imovinsko-pravne poslove. Grupom rukovodi koordinator grupe.

Na teritoriji GO Pantelej građani svoja prava mogu ostvariti i neposredno putem građanske inicijative, zbora građana i referendumu. Za punovažno pokretanje građanske inicijative neophodno je da lista potpisnika sadrži najmanje 5% potpisa od ukupnog broja građana sa biračkim pravom na teritoriji GO Pantelej. Zbor građana daje predloge o pitanjima iz delokruga GO Pantelej i odlučuje većinom glasova prisutnih, međutim odluke i stavovi zbara građana su punovažni ukoliko prisustvuje najmanje 10% građana koji imaju biračko pravo (čl. 60 Statuta GO Pantelej). Što se referendumu tiče, Skupština GO Pantelej ga može raspisati na sopstvenu inicijativu, ili na predlog najmanje 10% birača od ukupnog broja upisanih u birački spisak na području GO Pantelej. Odluka o kojoj se glasalo na referendumu je doneta ako se za nju izjasnila većina građana koja je glasala, pod uslovom da je glasalo više od polovine upisanih birača u birački spisak na području GO Pantelej (čl. 61 Statuta GO Pantelej).

ZAKLJUČAK

Iako formalno nisu JLS, gradske opštine imaju vrlo sličan položaj kao i opštine i gradovi. To se najbolje vidi na osnovu organa. Na primeru organa Gradske opštine Pantelej videli smo da ima identična četiri organa kao i „obična“ opština. Sličnost u organizaciji je primetna i kod nadležnosti tih organa. Videli smo da skupština gradske opštine ima vrlo sličnu nadležnost kao i skupština opštine, uključujući identične najbitnije nadležnosti gde spada donošenje statuta, poslovnika o radu, budžeta i završnog računa, biranje i razrešenje predsednika skupštine i njegovog zamenika, ali i predsednika opštine, njegovog zamenika i veća. Odredbe koje se odnose na zasedanje i odlučivanje takođe su identične kao one predviđene Zakonom o lokalnoj samoupravi.

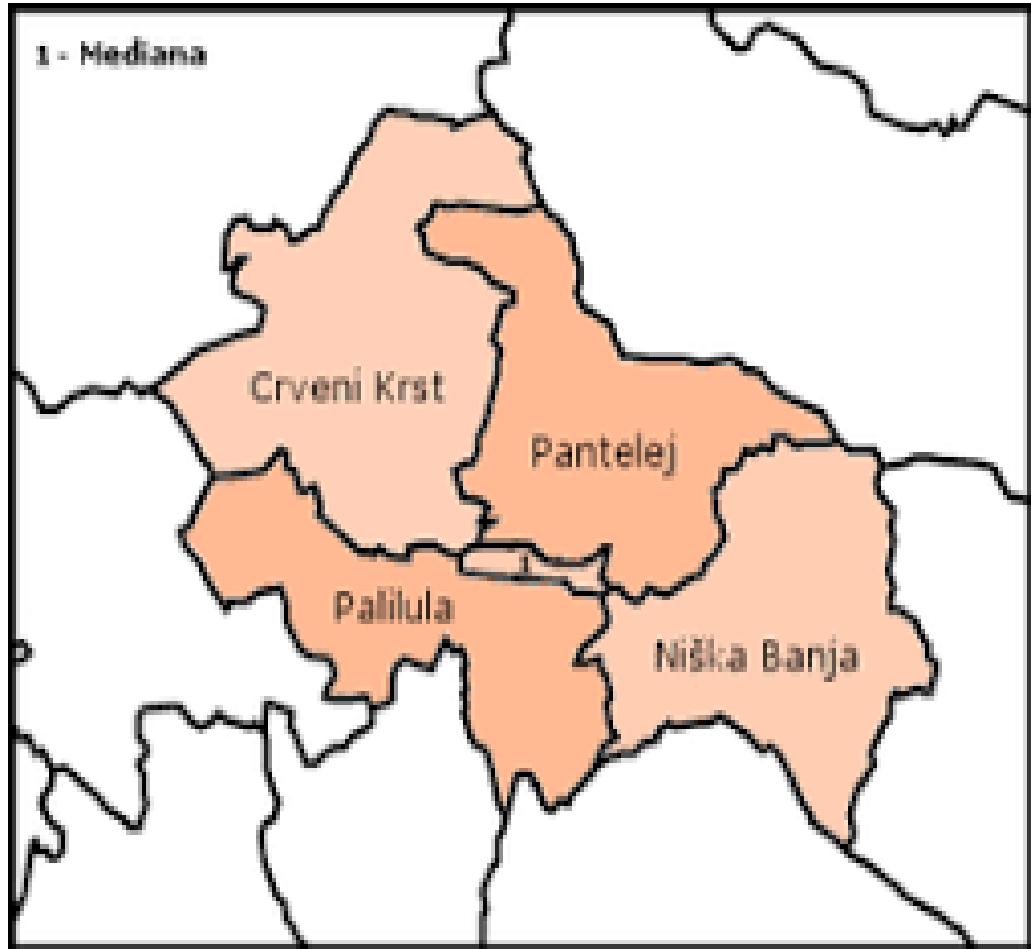
Nema razlike ni u mandatu predsednika opštine, kao ni u nadležnostima predsednika opštine i opštinskog veća, odnosno veća gradske opštine. Identičnu nadležnost ima i opštinska uprava. Postojanje malih razlika, odnosno nepostojanje većih razlika u nadležnosti i organizaciji navedenih organa JLS i organa je u vezi sa tim što su nadležnosti gradskih opština, pored statuta gradske opštine, utvrđene i statutom grada, a statut grada po principu zakonitosti mora biti u saglasnosti sa zakonom, u ovom slučaju Zakonom o lokalnoj samoupravi. Imajući u vidu sve izloženo, iako gradske opštine ne spadaju u JLS, može se zaključiti da ne postoje razlike u njihovoj organizaciji, ili da su razlike neznatne, pa stoga gradske opštine ipak imaju veliki značaj u ostvarivanju prava građana i u dobroj meri mogu rasteretiti poslove organa samog grada.

LITERATURA

- Dimitrijević, P. (2019), *Upravno pravo*, Niš: Medinvest.
- Dimitrijević, P., Lončar, Z. & Vučetić, D. (2020), *Pravo lokalne samouprave*, Beograd: Službeni glasnik.
- Dimitrijević, P., Vučetić, D. & Vučković, J. (2018), Neposredno učešće građana u ostvarivanju lokalne samouprave, *Pravni život*, br. 10 tom II, 261–283.
- Dorđević, S. (2021), Savremeni koncept uslužnih delatnosti jedinica lokalne samouprave, U: Vujisić, D. (ur.), *Usluge i vladavine prava* (699–709), Kragujevac: Pravni fakultet, Institut za pravne i društvene nauke.
- Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, preuzeto sa: <https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-ser-a6/16808d7afc>
- Jovičić, M. (2006), *Lokalna samouprava*, Beograd: Službeni glasnik.
- Milinković, I. (2010), Oblici neposrednog učešća građana u odlučivanju na lokalnom nivou (tradicionalni i novi), *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, br. 31/32, 257–280.
- Odluka o promeni Statuta Grada Niša (Službeni list Grada Niša, br. 143/16).
- Poslovnik Skupštine Gradske opštine Pantelej (Službeni list Grada Niša, br. 17/21).
- Stanković, M. (2013), Broj i veličina opština u Srbiji, *Pravni život*, br. 12 tom IV, 597–607.
- Stanković, M. (2015), Zakonodavna evolucija lokalne samouprave u Srbiji od 1990. do danas, *Pravni život*, br. 12 tom IV, 623–641.
- Stanković, M. (2018), Izmene u zakonodavstvu o lokalnoj samoupravi u Republici Srbiji, *Pravni život*, br. 12 tom IV, 495–519.
- Statut Grada Niša (Službeni list grada Niša, br. 88/08).
- Statut Gradske opštine Pantelej (Službeni list Grada Niša, br. 53/17).
- Stojanović, D. (2014), *Ustavno pravo*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 98/06).
- Vlatković, M. (2008), *Ustavno uređenje*, Beograd: Službeni glasnik.
- Vlatković, M. (2009), *Pravo lokalne samouprave*, Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Vučetić, D. & Mojašević, A. (2019), Pravni i ekonomski položaj gradskih opština u Republici Srbiji, U: Mirović, D. (ur.), *Pravo u funkciji razvoja društva* (561–579), Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
- Vučetić, D. (2014), Teritorijalna organizacija Republike Srbije, U: Lazic, M. (ur.), *Usklađivanje prava Srbije sa pravom EU* (389–403), Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- Zakon o lokalnim izborima (Službeni glasnik RS, br. 129/07, 34/10 – odluka US, 54/11, 12/20, 16/20 – au-

tentično tumačenje i 68/20).

Zakon o lokalnoj samoupravi (Službeni glasnik RS, br. 129/07, 83/14 – dr. zakon, 101/16 – dr. zakon i 47/18).

Slika 1: Geografski položaj Gradske opštine Pantelej

JURISDICTION OF THE CITY MUNICIPALITY (ON THE EXAMPLE OF THE CITY MUNICIPALITY OF PANTELEJ)

Author: STEFAN MILIĆ
Email: milic.stefan069@gmail.com
Mentor: Assist. Prof. Miloš Prica
Faculty of Law, University of Niš

Introduction: Units of local self-government in the Republic of Serbia are municipalities, cities and the city of Belgrade. The city has all the characteristics of a municipality, and the only difference is in the number of inhabitants. City municipalities can be formed on the territory of the city. City municipalities are not formally local self-government units. However, having in mind that the inhabitants of city municipalities, in addition to city assembly members, also elect city municipality assembly members, the question arises to what extent there is a similarity in the organization and competencies of the municipality as a unit of a local self-government and city municipality. Excluding the city of Belgrade, the most city municipalities exist on the territory of the City of Nis – five city municipalities, so the City Municipality of Pantelej is analyzed in this paper.

Aim: The aim of this paper is to show the extent to which there are similarities and differences in the organization and competencies of municipalities and city municipalities, on the example of the City Municipality of Pantelej, one of the city municipalities on the territory of the City of Nis.

Material and Methods: For the purposes of this paper, the main sources were laws and bylaws that regulate local self-government in the Republic of Serbia, such as the Law on Local Self-Government, the Law on Territorial Organization and the Law on Local Elections, the Statute of the City of Nis and the Statute of the City Municipality of Pantelej, textbooks and relevant scientific articles. The method that prevails in the paper is a comparative analysis of the provisions of the above regulations.

Results: The research showed that there are almost no differences in the organization and competencies of the municipalities and the City Municipality of Pantelej, or that, if there are any, the differences are imperceptible.

Conclusion: Although the City Municipality of Pantelej is not a unit of the local self-government, its main bodies are almost identical to the municipal bodies. The City Municipality of Pantelej has a president of the municipality, a municipal assembly, a municipal council and an administration, which are also municipal bodies. Also, the differences in the competencies of these main bodies are imperceptible. The term of office of municipal city officials is identical to the term of office of municipal officials.

Keywords: municipality; city municipality; president of the municipality; municipal assembly; municipal council; municipal administration

POLITIČKI PRITISCI NA REPUBLIKU SRPSKU I URUŠAVANJE NJENIH DEJTOMSKIH NADLEŽNOSTI

Autor: RADOŠ VUKOVIĆ, Mile Rikić

e-mail: rakstaa@hotmail.com, mile.rikić@student.fpn.unibl.org

Mentor: Prof. dr Đorđe Vuković

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Republika Srpska nastala je 9. januara 1992. godine izjavom volje srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Na početku su postojali politički subjekti koji su željeli da različitim sredstvima ospore njenog postojanje iz različitih interesa. Tu se prije svega misli na pokušaje njenog ukidanja koji su bili različiti – od političkih, pravnih, vojnih i ekonomskih namjera. Pored toga, loše političke odluke i različiti napadi doveli su to toga da ona bude pri samom kraju opstanka. Djelovanjem naroda, političkih patriota i prijatelja, Republika Srpska nastoji sačuvati svoj suverenitet do danas.

Cilj: Cilj je ukazati na pokušaje urušavanja Republike Srpske kroz političke procese i indirektno rušenje Dejtonskog sporazuma koji je garant opstanka narodima na prostoru Bosne i Hercegovine.

Materijal i metode: U ovom radu koristimo metode analize sadržaja i komparativne metode. Različiti dokumenti, knjige, članci i dokumentarni filmovi izvori su našeg saznanja o ovoj temi, pa je najvažnije crpiti iz njih informacije, kako bi se došlo do saznanja.

Rezultati: Na osnovu saznanja i informacija iz različitih izvora, došli smo do rezultata koji su to pritisici vršeni na Republiku Srpsku u pokušaju njenog ukidanja kao i destabilizacije Dejtonskog sporazuma. U svrhu očuvanja Dejtonskog sporazuma i Republike Srpske, potrebno je umanjiti pritiske i promijeniti loše rezultate.

Zaključak: Republika Srpska je neophodna za očuvanje mira u Bosni i Hercegovini. Pritisici koji su vršeni na Republiku Srpsku su pokušaji njenog ukidanja i destabilizacije Dejtonskog sporazuma. Potrebno je promijeniti stav prema Republici Srpskoj, posmatrati je kao garant mira da bi se promijenili politički procesi i Bosna i Hercegovina krenula putem napretka.

Ključne riječi: Republika Srpska; Dejtonski sporazum; međunarodna zajednica; ukidanje; pritisak; visoki predstavnik; Bosna i Hercegovina

UVOD

Republika Srpska nastala je 9. januara 1992. godine odlukom Skupštine srpskoga naroda koji se borio za slobodu. Da je odluka proglašenja imala visoku cijenu, te da je Republici Srpskoj prijetila kriza, svjedoči i rat koji je odnio mnogo nevinih žrtava, potpuno razorio teritoriju na kojoj je vođen i donio štetu svim zaraćenim stranama iz koje niko nije izašao kao pobjednik. Dokumentarni film „Triptih o Republici Srpskoj“ Radio-televizije Republike Srpske, koji je kreiran povodom 20 godina od osnivanja Republike Srpske, svjedoči o potresnim dešavanjima i vojnim dejstvima na području Republike Srpske i Bosne i Hercegovine (2012). Tu su i same riječi bivšeg predsjedavajućeg člana Skupštine Republike Srpske Momčila Krajišnika koji je nakon glasanja izjavio: „Konstatujem da je Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini usvojila Deklaraciju o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine dana 9. 1. 1992. godine i proglašila Republiku srpskog naroda Bosne i Hercegovine kao federalnu jedinicu u sastavu savezne države Jugoslavije“. Dr Radomir Nešković navodi karakteristične faze nastanka Republike Srpske: „Republika

Srpska kao teritorijalni entitet imala je četiri karakteristične faze:

1. Osnivanje srpskih autonomnih oblasti i regija kao integralnih dijelova Jugoslavije (do kraja 1991. godine)

2. Formiranje posebnog srpskog državnog entiteta koji objedinjuje srpske autonomne oblasti i koji je federalna jedinica u Jugoslaviji (januar–avgust 1992)

3. Definisanje Republike Srpske kao nezavisne države izvan BiH i Jugoslavije (1992–1995)

4. Republika Srpska kao entitet unutar Bosne i Hercegovine (nakon Dejtonskog sporazuma). Zaključivanjem Dejtonskog sporazuma, Republika Srpska je priznata kao integralni dio Bosne i Hercegovine, kao jedan od dva državna entiteta.

Analizom konstitutivnih akata na osnovu kojih je stvarana Republika Srpska i koji su uticali na njeno utemeljenje, može se zaključiti da je ovaj entitet nastao u jednom protivrječnom procesu preplitanja jugoslovenskih državnih interesa i nacionalnih interesa Srba iz Bosne i Hercegovine“ (Nešković, 2013, str. 212).

Iz ovih navoda jasno se zaključuje da je Republika Srpska proživjela mnoge faze od svog nastanka do očuvanja zbog različitih jugoslovenskih interesa koji su svojim postojanjem iziskivali ukidanje Republike Srpske i postojanje srpskog naroda vidjeli u nekim drugim zajednicama.

DEJTONSKI SPORAZUM I ENTITETSKE NADLEŽNOSTI

Nakon više bezuspješnih pokušaja okončanja rata i stvaranja mira u Bosni i Hercegovini putem pritisaka međunarodne zajednice i volje zaraćenih strana, došlo je do konačnog rješenja pitanja sukoba, uređenja države i suživota. Pitanje budućnosti države riješeno je u Sjedinjenim Američkim Državama, gradu Dejtonu, gdje je nakon više bezuspješnih mirovnih rješenja potpisani Dejtonski sporazum. Osnova sporazuma bila je jasna za sve strane, a u dokumentu u članku br. 1 se navodi: „Strane će regulisati svoje odnose u skladu s načelima koja su izložena u Povelji Ujedinjenih naroda, kao i s Helsinškim završnim dokumentom i drugim dokumentima Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi. Strane će posebice potpuno poštovati međusobnu suverenu jednakost, rješavati sporove mirnim putem, te se suzdržati od svake akcije prijetnjom ili upotreborom sile ili na drugi način, protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine ili bilo koje druge države“ (Dejtonski sporazum, 1995, str. 2). Iz ovoga se jasno vidi da su zaraćene strane prihvatile mir, odlučile da se uzdrže od oružanog sukoba i da će poštovati političku nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Potpisnici Dejtonskog sporazuma bili su Franjo Tuđman u ime hrvatskog naroda, Slobodan Milošević u ime srpskog naroda i Alija Izetbegović u ime bošnjačkog naroda. Oni su se obavezali da će biti garanti sporazuma i njihova osnovna dužnost je podržavanje njegovog sadržaja i saradnja u implementaciji sporazuma. Dejtonskim sporazumom Bosna i Hercegovina podijeljena je na dva entiteta, Republiku Srpsku i Federaciju Bosne i Hercegovine i Distrikt Brčko koji predstavlja zajedničku teritoriju oba od entiteta naknadnim dogovorom strana. Da bi svaki od ovih entiteta mogao da funkcioniše, podjela nije samo bila oličena u teritorijalnom smislu, nego se sastojala u nadležnostima zakona i suverenosti entiteta kojima je tako data određena sigurnost u zajedničkoj državi. Sporazum kao takav, zajedno sa podijeljenim nadležnostima, nije mogao da znači mnogo ukoliko ne bi došlo do njegovog provođenja, stoga je međunarodna zajednica iskoristila poseban vid kontrole i pomoći putem otvaranja kancelarije visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, koji je zadužen za provođenje Dejtonskog sporazuma, kontrolu rada, i zajedno sa svojim ovlaštenjima, usmjeravanje političkih procesa. Politikolog i nezavisni politički konsultant Davor Gjenero Dejtonski sporazum ocjenjuje kao posebno osmišljen dokument koji bi zahtijevao kontinuiran rad i usavršavanje: „Dejton je osmišljen kao provizorij, kao work

in progress, barem ga je takvim doživljavao njegov tvorac Ričard Holbruk. Kad je formiran Vašingtonski sporazum između Bošnjaka i Hrvata i kad je Federacija bila podijeljena na kantone, ideja je bila da se tom sporazumu dugoročno mogu pridružiti i bosanski Srbi. Okvir jedinstvene, a visoko decentralizirane države triju ravnopravnih naroda, čija su prava na cijelom teritoriju jednakom zaštićena bio bi idealan za Bosnu i Hercegovinu. Umjesto toga, jedini element Dejtona koji se danas uspostavio kao neupitan jeste podjela Bosne i Hercegovine na dva entiteta.“ (D. Gjenero, 13. dec. 2020). Iz ovoga se može zaključiti da su nadležnosti iz Dejtonskog sporazuma bile jasno podijeljene ali pod različitim okolnostima i uslovima, odnosno sporazum se implementira drugačije od svog izvornog značenja i mnoge entitetske nadležnosti su ukinute. Jedino što je sigurno, i što je ostalo jesu entiteti, naglašava autor ukazujući na to da je izuzetno važno da svaki narod osjeća da mu teritorijalno pripada jedan od dijelova Bosne i Hercegovine, s obzirom na ratne okolnosti, mnogi su dali živote za tu teritoriju.

NADLEŽNOSTI ENTITETA

Situacija u Bosni i Hercegovini je bila izuzetno komplikovana a sukob je svake godine dobijao na intenzitetu. Analitičari, pravnici i geopolitički stručnjaci nisu iznalazili rješenje za jedan od najkompleksnijih sukoba ikada a mirovni planovi poput Kutiljerovog, Vens–Ovenovog, Oven– Stoltenbergovog nisu napravili nikakvo trajno rješenje koje bi zadovoljilo sve tri strane. Jasno je da je svaka strana polagala određena prava na teritoriju i status zbog vjekovnog prisustva naroda u toj državi. Zbog toga je Dejtonski sporazum bio jedino racionalno rješenje za uspostavljanje mira, garantovao je budućnost i opstanak svakog od naroda u Bosni i Hercegovini sa jednakim pravima, a posebnim pravcima gdje je svaki od naroda ima svoje viđenje buduće države. Upravo to viđenje sporazum je proširio kao relevantno i zadovoljavajuće za Srbe, Hrvate i Bošnjake jer poznavajući istoriju i mentalitet naroda, nikada ne bi došlo do trajnog mira ukoliko bi neka od strana bila krajnje nezadovoljna ishodom završetka sukoba.¹ Zbog toga je napravljen sistem jednakosti koji doc. dr Damir Banović objašnjava kroz Ustav Bosne i Hercegovine: „• Ustav Bosne i Hercegovine ne sadrži izričitu odredbu o izvoru i nosiocu suverene vlasti. Međutim, iz završne odredbe preambule i iz cjelokupne strukture Ustava, može se sasvim pouzdano zaključivati o tome. Ta odredba preambule glasi: Bošnjaci, Hrvati i Srbici, kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalim, i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine. Prema svemu ovome, državna vlast izvorno proizlazi iz:

1. suverenosti građana;
2. konstitutivnosti Bošnjaka, Hrvata i Srbija;
3. položaja pripadnika ostalih naroda kao i onih koji se ne žele nacionalno izjašnjavati“ (D. Banović, 2019).

Suverenost, konstitutivnost i položaj ostalih naroda su ključni za opstanak mira i budućnosti države, preko Dejtonskog sporazuma te vrijednosti su ugrađene u Ustav Bosne i Hercegovine i predstavljaju osnovu svih daljih prava građana. Postoje mnoge definicije nadležnosti koje se danas upotrebljavaju, prema riječima R. Neškovića, nadležnost bi trebalo da označava „legalno ovlašćenje određene državne institucije da može vršiti državnu vlast, u kapacitetu koji je definisan ustavom i zakonom“ (Nešković, 2013, str. 219). Podjela nadležnosti ima za cilj da uravnoteži moć državnih struktura kao i da zadovolji sukobljene strane radi uspostavljanja trajnog mira. Država tako vrši vlast na više nivoa koji imaju određene zadatke, a njihov međusobni odnos je složen i zahtijeva posebne procedure za saradnju i provođenje zakona. Sve institucije imaju određene nadležnosti koje imaju veću

¹ O sukobima na prostorima Bosne i Hercegovine svjedoči istorija mnogih ratova, buna i pokušaja dominacije jednog od tri naroda kako bi osigurali svoju teritorijalnu sigurnost.

ili manju odgovornost. Njihov zadatak je da odgovorno provode misiju za koju su osnovane, a glavni zadatak jeste da njihovi poslovi, zakoni i radnje budu u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine.

Ustav Bosne i Hercegovine reguliše svoje nadležnosti u članu III prema sledećem: „Sljedeća pitanja su u nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine:

a) Spoljna politika b) Spoljnotrgovinska politika c) Carinska politika d) Monetarna politika, kao što je predviđeno članom VII e) Finansiranje institucija i međunarodnih obaveza Bosne i Hercegovine f) Politika i regulisanje pitanja imigracije, izbjeglica i azila g) Provodenje međunarodnih i međuentitetskih krivičnopravnih propisa, uključujući i odnose sa Interpolom h) Uspostavljanje i funkcionisanje zajedničkih i međunarodnih komunikacijskih sredstava i) Regulisanje međuentitetskog transporta j) Kontrola vazdušnog saobraćaja“ (Ustav BiH, str. 15 čl. 3). Prema ovome se jasno vidi koje su nadležnosti države Bosne i Hercegovine i osnovni pravci njene politike. Ono što je mnogo važnije u ovom slučaju su nadležnosti entiteta u Bosni i Hercegovini, a one su takođe definisane Ustavom Bosne i Hercegovine. „Nadležnosti entiteta prema članu III Ustava jesu:

a) Entiteti imaju pravo da uspostavljaju posebne paralelne odnose sa susjednim državama, u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom Bosne i Hercegovine.

b) Svaki entitet će pružiti svu potrebnu pomoć Vladi Bosne i Hercegovine kako bi joj se omogućilo da ispoštuje međunarodne obaveze Bosne i Hercegovine, s tim da će finansijske obaveze u koje je ušao jedan entitet bez saglasnosti drugog, a prije izbora Parlamentarne skupštine i Predsjedništva Bosne i Hercegovine, ostati obaveza tog entiteta osim ukoliko je ta obaveza neophodna za nastavak članstva Bosne i Hercegovine u nekoj međunarodnoj organizaciji.

c) Entiteti će ispuniti sve uslove za pravnu sigurnost i zaštitu lica pod svojom jurisdikcijom, održavanjem civilnih ustanova za primjenu pravnih propisa, koje će funkcionisati u skladu sa međunarodno priznatim standardima uz poštovanje međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda, iz člana II ovog Ustava, i preuzimanjem ostalih odgovarajućih mjera.

d) Svaki entitet može takođe sklapati sporazume sa državama i međunarodnim organizacijama uz saglasnost Parlamentarne skupštine. Parlamentarna skupština može zakonom predvidjeti da za određene vrste sporazuma takva saglasnost nije potrebna.“ (Nešković, 2013, str. 220)

Ono što je mnogo važnije jeste koje su to nadležnosti prenesene i izbrisane kao izvorne a koje se ne mogu pronaći u Ustavu Bosne i Hercegovine. Nešković u svojoj knjizi detaljno navodi:

„1. Nadležnost koja je Dejtonskim sporazumom suštinski prenesena na institucije na nivou Bosne i Hercegovine, ali nije formalno bila izuzeta iz entiteta, pa je kasnije izvršen prenos nadležnosti donošenjem relevantnog zakona. Poslovi odbrane i oružanih snaga su tipičan primjer, jer ustavne norme (član V stav 5, tačka A i tačka B Ustava BiH) definišu da su poslovi odbrane i oružanih snaga dejtonska nadležnost saveznih institucija. Zakon o odbrani BiH, usvojen je u Parlamentarnoj skupštini BiH na sjednicama Predstavničkog doma od 28. septembra i Doma naroda od 5. oktobra 2005. godine. Ovim zakonom ukinute su entitetske vojske i ministarstva odbrane i cjelokupni vojni poslovi su preneseni u nadležnost institucija na nivou Bosne i Hercegovine“ (Nešković, 2013 str. 225). Svaki član Predsjedništva će po položaju imati civilnu komandu nad oružanim snagama... Sve oružane snage u Bosni i Hercegovini će djelovati u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom Bosne i Hercegovine... Članovi Predsjedništva će izabrati Stalni komitet za vojna pitanja koji će koordinirati aktivnosti oružanih snaga u Bosni i Hercegovini. Članovi Predsjedništva će biti članovi Stalnog komiteta“ (član V, stav 5 tačaka A i B Ustava Bosne i Hercegovine). Iz ovoga se nedvosmisleno može zaključiti da entiteti gube svoje nadležnosti prema vojsci te da novi ustav garantuje ukidanje vojski i formiranje Oružanih

snaga Bosne i Hercegovine.

Druge prenesene nadležnosti jesu one koje se tiču nadležnosti institucija koje su nakon potpisivanja sporazuma vršili međunarodni subjekti, a kasnije su prenesene na Bosnu i Hercegovinu.

2. U ovu kategoriju spadaju nadležnosti nad sprovođenjem izbora, jer je OSCE bio glavni akter izbornih procesa 1996, 1997, 1998. i 2000. godine. Nakon usvajanja Izbornog zakona Bosne i Hercegovine 2001. godine, izborna nadležnost je prenesena na Centralnu izbornu komisiju Bosne i Hercegovine. Od tada, izbori imaju jedan potpuno novi vid kontrole koja ne funkcioniše na najbolji način, te entiteti u izbornim procesima imaju određene probleme.

3. Prenos nadležnosti regulisan članom III Ustava, stavom 5, kao dodatne nadležnosti, takođe predstavlja osnovu prenosa nadležnosti sa entiteta na nivo BiH. U stavu (A) navedenog ustavnog člana стоји да će Bosna i Hercegovina preuzeti one nadležnosti entiteta o kojima se entiteti slože.

4. Jedan od bitnih modela prenosa nadležnosti odnosi se na vladavinu prava (član II, stav 2 Ustava) i direktну primjenu međunarodnih akata o ljudskim pravima. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i njeni protokoli direktno će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini, sa suprematijom u odnosu na druge zakone i predstavljaju integralni dio Ustava Bosne i Hercegovine.²

5. Osnova za prenos nadležnosti je i djelovanje Savjeta za implementaciju mira koji su formirali isti subjekti koji su kreirali i Dejtonski sporazum. Savjet i njegov Upravni odbor predstavljaju organizaciju međunarodne zajednice za primjenu Dejtonskog sporazuma u cjelini. Posebno značajne sjednice Savjeta bile su: Firenca 1996, London 1996, Bon 1997, Madrid 1998. i Brisel 2000. godine, jer su se na ovim zasjedanjima definisale prioritetne politike za Bosnu i Hercegovinu. Na osnovu tih ustanovljenih politika i ciljeva, nastajale su institucije, zakoni i nadležnosti na nivou Bosne i Hercegovine, posebno u oblasti vladavine prava.

6. Jedna od osnova prenosa nadležnosti je i djelovanje visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu. Savjet za implementaciju mira i Upravni odbor kao njegov operativni organ imaju nadležnost i da određuju ovlaštenja visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini. Nakon sastanka Savjeta za implementaciju mira u Bonu decembra 1997. godine, uvećana su ovlaštenja visokog predstavnika, naročito u oblasti izgradnje institucija i zakonodavstva, što je posredno dovelo do prenosa nadležnosti.

7. Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju, koji je Bosna i Hercegovina zaključila sa Evropskom unijom, i ukupni procesi evropskih integracija takođe predstavljaju osnovu za prenos nadležnosti. U integracionim procesima, naročito u fazi kandidature i pregovora o pojedinim poglavljima, dolazi do reformi cijelokupnog ustavnog i političkog sistema, koje za posljedicu mogu imati prenos nadležnosti.

8. Međunarodna arbitraža takođe može biti osnova prenosa nadležnosti. Navedeni model je karakterističan za Distrikt Brčko. U dejtonskom pregovaračkom procesu status Brčkog nije riješen zbog sukobljenih stavova Srba, Hrvata i Bošnjaka i njegovo rješavanje je nastavljeno kroz arbitražni proces. Početni status sporne granične linije evoluirao je u oblast za uspostavljanje demokratije, zatim u oblast pod međunarodnom supervizijom, pa u oblast posebnog distrikta pod nadležnošću institucija sa nivoa Bosne i Hercegovine. Kroz pojedine faze arbitražnog procesa, Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine gubile su nadležnost nad opštinom Brčko u korist institucija sa nivoa Bosne i Hercegovine.

9. Prenos nadležnosti je moguć i promjenama Ustava Bosne i Hercegovine. Distrikt

² Jedan od najvećih udaraca u oblasti sloboda i ljudskih prava jeste svakako bilo pravo na obrazovanje, pravo na jezik i kulturu. U više navrata, na Republiku Srpsku je pokušan pritisak kako bi prihvatile bosanski jezik kao jedini, brisanje ćiriličnog pisma, kao i druge reforme u oblasti školstva i kulture koje bi značile gašenje srpskog naroda i direktno rušenje njihovih prava.

Brčko je primjer i za ovaj oblik prenosa nadležnosti, jer je ustavnim amandmanom ova lokalna zajednica stekla poseban status pod nadležnošću institucija sa nivoa Bosne i Hercegovine. Prenos nadležnosti u slučaju Distrikta Brčko predstavlja „najtvrdi“ oblik, jer su nadležnosti u drugim oblastima prenesene zakonima koji se mogu mijenjati, a za izmijene nadležnosti u slučaju Brčkog nužne su ustavne promjene. Donošenje amandmana za Brčko predstavlja tipičan primjer djelovanja vladajućih partijskih elita kao državotvornih subjekata.

Jedno od spornih pitanja jeste sadržaj prenosa nadležnosti na državni nivo sa nivoa entiteta. Republika Srpska je zbog prenosa nadležnosti izgubila više od 60 svojih prvo-bitnih nadležnosti, što je veliki udarac za njen suverenitet, postojanje i dalji opstanak. Sa druge strane, entitet Federacija Bosne i Hercegovine nije imao nikakve probleme ili protivne reakcije sa tim da se prenesu nadležnosti na nivo Bosne i Hercegovine. To dovoljno govori o političkim stavovima koji se odnose na entitete. Prenos nadležnosti oslabio je entitete i povećao unitarnu moć Bosne i Hercegovine u namjeri da se u budućem vremenu ukinu entiteti. Jedan od najvećih prenosa nadležnosti jesti bio putem nametanja zakona visokih predstavnika koji su svojim ovlaštenjima činili da mnoge nadležnosti entitetima budu ukinute. O njihovojo nelegalnosti se ne može govoriti s obzirom na to da su mnogi od tih zakona izglasani po proceduri u Parlamentu Bosne i Hercegovine, gdje su određeni poslanici po ogromnim pritiscima međunarodne zajednice davali svoju saglasnost na prenos nadležnosti. Drugi dio nadležnosti donesen je jednostavnim nametanjem visokih predstavnika bez ikakve prethodne saglasnosti poslanika. Time se pokazuje da je Republika Srpska oštećena, jer su nadležnosti koje je prenijela prenesene pod velikim pritiskom međunarodne zajednice ili bez saglasnosti predstavnika iz Republike Srpske.

UTICAJ KANCELARIJE VISOKOG PREDSTAVNIKA I PRITISCI MEĐUNARODNE ZAJEDNICE

Kada se govori o osnovnim kriterijumima državnosti, nauka o međunarodnom pravu u prvi plan ističe stanovništvo, teritoriju i suverenu vlast. Upravo ovaj posljednji kriterijum pravi jasnu distinkciju između države i nekih drugih oblika organizovanja. Žan Boden stoga kao suverenu državnu vlast određuje onu koja je „prema spolja nezavisna od bilo koje druge vlasti (vanjski suverenitet), a iznutra posjeduje supremaciju nad svim drugim oblicima vlasti (unutrašnji suverenitet)“ (Boden, 1992, str. 172–174). Sa druge strane, Džordž Sejin smatra da upravo potčinjavanje suverenitetu „čovjeka čini građaninom“ (Sejin, 1973, str. 405). Naravno, treba istaći da u bodenovskom smislu suverenitet podrazumijeva apsolutnu kontrolu nad vlasti, dok je u „stvarnosti ta kontrola de facto relativna“ (Naj, 2006, str. 210). To se veoma često najbolje može vidjeti na primjeru Bosne i Hercegovine.

Opštim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini formirana je pravno-politička struktura u skladu sa kojom bi trebalo da funkcioniše poslijeratna Bosna i Hercegovina. Od 11 aneksa, koliko je ušlo u sastav ovog dokumenta, posebno je interesantan aneks 10, koji definiše civilne aspekte implementacije mira u Bosni i Hercegovini na način da se formira Kancelarija visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini. Osnovni zadaci visokog predstavnika prema članu 3. aneksa 10. ovog sporazuma su da nadgleda implementaciju uspostavljanja mira, da održava kontakt i uspostavlja saradnju svih strana kada su u pitanju civilni aspekti, da pomaže u rješavanju potencijalnih problema koji nastaju u implementaciji civilnih aspekata, da učestvuje na sastancima donatorskih organizacija, da periodično izvještava Ujedinjene nacije, Evropsku uniju, Sjedinjene Američke Države, Rusku Federaciju i sve ostale zainteresovane države o progresu implementacije mira i zadacima postavljenim u Dejtonskom sporazumu, te da pruža mentorstvo i prima izvještaje međunarodnih policijskih snaga. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine, nosioci suvereniteta su tri konstitutivna naroda i samim tim postojanje jedne ovakve međunarodne

institucije na njenom tlu, sastavljene od pojedinaca koji nisu njeni legitimni predstavnici i koji imaju mogućnost donošenja odluka unutar Bosne i Hercegovine, jeste eklatantan primjer kršenja suvereniteta jedne države. Ovo naročito dolazi do izražaja nakon Bonske konferencije, održane u decembru 1997. godine, nakon koje visoki predstavnik dobija proširena ovlaštenja kojima prekoračuje nadležnosti koje su mu date u okviru izvornog Dejtonskog sporazuma.

Od uspostave Kancelarije visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini promijenilo se ukupno osam evropskih diplomata koji su oponašali ovu funkciju, počevši od Karla Bilta pa sve do posljednjeg Kristijana Šmita.³ Svi oni su imali mogućnost donošenja odluka i nametanja različitih zakona koji nisu zahtijevali prihvatanje legitimno izabralih predstavnika konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini. Oni su do sada zajedno donijeli preko 900 odluka ovakvog tipa, koje su nerijetko išle na štetu Republike Srpske. Svakom odlukom ovog tipa je eksplicitno povrijeden suverenitet Bosne i Hercegovine, a sve na štetu njenih građana. Odluke koje je donosio visoki predstavnik su u značajnoj mjeri poremetile i izmjenile izvornu formu Dejtonskog sporazuma prije svega u korist veće centralizacije vlasti na državnom nivou i slabljenja ovlaštenja entitetskih vlasti, što je prvenstveno najmanje odgovaralo Republici Srpskoj.

Djelovanje visokog predstavnika je od samog početka bilo usmjereni na promjenu funkcionalisanja institucija i zakonskog okvira, prije svega u kontekstu slabljenja nadležnosti entiteta. Uloga visokog predstavnika se prema profesoru Karanu ostvarivala „donošenjem ustavnih amandmana na entitetske ustave, donošenjem zakonskih i podzakonskih akata, tumačenja propisa, promocijom reformi, mjera i aktivnosti koje su podrazumijevale nove zakone i stvaranje novih institucija na nivou BiH, kao i odlukama o smjenjivanju lica, zabrani rada, kandidovanja i političkog angažovanja tih lica“ (Karan, 2015, str. 70). Prva značajnija odluka u ovom kontekstu koja je žestoko išla na štetu Republike Srpske je smjena legalno izabranog predsjednika Nikole Poplašena, kojeg je tadašnji visoki predstavnik Karlos Vestendorp smijenio pod izgovorom da je zloupotrijebio svoja ovlaštenja, ometao formiranje Vlade Republike Srpske i odbijao da poštije odluke Narodne skupštine Republike Srpske.⁴ Isti diplomata je donio odluku o nametanju Zakona o zastavi Bosne i Hercegovine iz 1998. godine, a kasnije i grba i državne himne, bez prethodne saglasnosti vlasti Republike Srpske. Ovo je samo jedan od priloga tezi koju ističe i profesor Simović, gdje navodi da je cijelokupna struktura vlasti u Bosni i Hercegovini „proizvod inostranog intervencionizma i iznuđenog pristanka elita suverenog naroda u Bosni i Hercegovini“ (Simović, 2019, str. 74).

Početak 2000-ih je donio period najveće aktivnosti institucije visokog predstavnika, nametanje brojnih odluka i zakona u oblasti ekonomije, pravosuđa i sudstva, medija, raseljenih lica i izbjeglica, kao i svih osumnjičenih za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. U tome se posebno istakao Pedi Ešdaun, koji je sam nametnuo više od 400 odluka na nivou Bosne i Hercegovine. Koristeći bonska ovlaštenja, smijenio je 59 funkcionera iz

³ Zvaničnici iz Republike Srpske ne priznaju Kristijana Šmita kao visokog predstavnika jer njegovo imenovanje nije potvrđeno u Savjetu bezbjednosti Ujedinjenih nacija. Ambasadori zemalja članica Upravnog odbora Vijeća za sprovođenje mira (PIC) službeno su 27. maja imenovali Kristijana Šmita za novog visokog predstavnika u BiH. Ruska Federacija se nije složila sa ovom odlukom.

⁴ U obrazloženju svoje odluke, Vestendorp je istakao da je Poplašen djelovao protiv demokratskih principa i da je žestoko prekoračio svoja ovlaštenja. Navodi se da je Poplašen vršio opstrukciju volje naroda i osporavao njegove predstavnike tako što je odbijao da potpiše zakone koju su usvojeni u Narodnoj skupštini Republike Srpske na propisan i legalan način. Dalje se ističe da je Nikola Poplašen ometao funkcionalisanje političkog procesa u Republici Srpskoj i implementaciju dejtonskog procesa. Objasnjava se da je Poplašen predlagao niz kandidata za funkciju premijera za koje se znalo da nemaju dovoljnu podršku i tako ostavio Republiku Srpsku bez Vlade više od pola godine, kao i da je ignorisao odluke visokog predstavnika u pogledu Ustava Bosne i Hercegovine u vezi sa civilnom komandom nad oružanim snagama.

Republike Srpske, među kojima Dragana Kalinića, tadašnjeg predsjednika Narodne skupštine Republike Srpske i predsjednika Srpske demokratske stranke Zorana Đerića, ministra unutrašnjih poslova Republike Srpske, kao i znatan broj narodnih poslanika i načelnika iz reda SDS-a. Neki od njih su bili smijenjeni uslovno do momenta hapšenja bivšeg predsjednika Republike Srpske Radovana Karadžića. Svojim odlukama je uticao na donošenje brojnih zakona u oblasti finansijskog i bankarskog sektora Republike Srpske, samim tim zadirući u nadležnosti koje su joj izvorno dodijeljene u Dejtonu. Bitno je istaći donošenje Zakona o izmjeni i dopuni Zakona o indirektnom oporezivanju BiH, kojim visoki predstavnik zadržava ekskluzivno pravo za imenovanje predsjednika Upravnog odbora. Pedi Ešdaun je pored toga donio odluku o donošenju Zakona o javnom radio-televizijskom servisu Bosne i Hercegovine i formiranju Regulatorne agencije za komunikacije, ponovo bez saglasnosti funkcionera iz Republike Srpske.

U prilog narušavanja suvereniteta Republike Srpske idu i odluke visokog predstavnika u oblasti pravosuđa i sudstva. Naime, Ešdaun još 2002. godine vrši imenovanje stranih sudija u sklopu Visokog sudskeg i tužilačkog savjeta Republike Srpske, čime u potpunosti diskredituje pravo na takvu vrstu odlučivanja vlasti Republike Srpske. Nešto kasnije, 2004. godine, odlukom istog visokog predstavnika dolazi do ukidanja ove institucije i formiranja Visokog sudskeg i tužilačkog savjeta na nivou Bosne i Hercegovine. Interesantno je napomenuti da je većina zakona i odluka visokog predstavnika donesena na način da zakon stupa na snagu kao zakon Bosne i Hercegovine, na privremenoj osnovi sve dok Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine ne usvoji ovaj zakon u odgovarajućem obliku, bez amandmana i dodatnih uslova. Pored imenovanja stranih sudija i uposlenika u Sudu Bosne i Hercegovine, Visokom sudsakom i tužilačkom savjetu, kao i brojnim drugim odjeljenjima u sklopu pravosuđa i policije, visoki predstavnik donosi odluke o izmjeni i dopuni Zakona o krivičnom postupku Republike Srpske, Zakona o krivičnom zakonu Republike Srpske, Zakona o tužilaštvu Republike Srpske, kao i Zakona o sudovima i sudskej službi Republike Srpske, duboko zadirući u njene nadležnosti.

Značajan udarac na institucije Republike Srpske bila je odluka o smjeni direktora policije Republike Srpske Dragomira Andana, kao i pojedinih kadrova iz Republike Srpske u Obavještajno-sigurnosnoj agenciji Bosne i Hercegovine, koje je inicirao tadašnji visoki predstavnik Miroslav Lajčak. Svi opšti i pojedinačni pravni akti visokog predstavnika se objavljiju u Službenom glasniku Bosne i Hercegovine, odnosno entiteta, baš kao i akti domaćih institucija i vlasti, čime se nastoji postići demokratičnost odlučivanja. Posljednja u nizu odluka koja je donijeta sa ciljem izazivanja političke štete Republici Srpskoj je ona o izmjeni i dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine kojom se zabranjuje i kažnjava negiranje genocida i veličanje ratnih zločinaca. Još ranije je tadašnji visoki predstavnik Valentin Incko zahtijevao od Narodne skupštine Republike Srpske da oduzme odlikovanja dodijeljena nekim od najvažnijih funkcionera iz redova srpskog naroda koji su optuženi za ratne zločine. Ipak, ova posljednja odluka je prouzrokovala značajnu krizu i blokadu rada institucija na nivou Bosne i Hercegovine. Isto tako, bitno je istaći da Ustavni sud Bosne i Hercegovine smatra da se zakoni i odluke visokog predstavnika „ne mogu ispitivati sa formalno-pravnog aspekta, odnosno da Sud nije nadležan da ocjenjuje ovlaštenja visokog predstavnika, jer se radi o instituciji međunarodnog karaktera“ (Karan, 2015, str. 77).

Pored visokog predstavnika, bitnu ulogu u raspakivanju Dejtonskog sporazuma u Bosni i Hercegovini su odigrale i velike strane sile, bilo na direkstan ili indirekstan način, posredstvom upravo visokog predstavnika ili nekih političkih elemenata unutar same države. Kako dobro ističe Mirjana Kasapović, velike sile nikada nisu djelovale u koristi sva tri konstitutivna naroda unutar Bosne i Hercegovine, već je uvijek njihova „agresija bila usmjerena na samo jednu stranu, što je dovodilo do produbljuvanja netrpeljivosti između naroda“ (Kasapović, 2005, str. 160). Akcije međunarodne zajednice su prvenstveno bile usmjerene protiv Republike Srpske, jer se od samog nastanka postdejtonske Bosne i Herce-

govine srpski segment doživljavao kao remetilački, prije svega zbog težnje srpskog naroda ka secesionizmu i konačnom ujedinjenju sa svojom maticom Srbijom. Prema profesoru Vukoviću, nije rijedak slučaj da se u kliše zapadnih medija umetne teza o tome kako je „Republika Srpska greška Dejtona i da ju je kao takvu neophodno demontirati, razvlastiti i u konačnici eliminisati“ (Vuković, 2018, str. 178). Bivši zamjenik šefa CIA na području Balkana Stiven Majer ističe da krivicu za neuspjeh Dejtonskog sporazuma snose isključivo zapadni saveznici, prije svega SAD i da je ključno za opstanak Republike Srpske, ali i cijele Bosne i Hercegovine, čuvanje od američkog uticaja (Majer, 2011, str. 29).

Nastanak Bosne i Hercegovine u dejtonskom formatu se neminovno može okarakterisati kao jedna od velikih diplomatskih pobjeda zapadnih sila, prvenstveno SAD. Njeno posljeratno ustrojstvo je direktni produkt administracije u Vašingtonu, čiji su službenici ujedno kreatori Dejtonskog sporazuma, ali i Ustava Bosne i Hercegovine kao njenog najvažnijeg pravno-političkog dokumenta. Zainteresovanost međunarodnih aktera za prostor Bosne i Hercegovine je uvijek na visokom nivou, sa ciljem da se sa što većim uticajem učestvuje u bitnim političkim odlukama i procesima na njenom tlu. Naročito je interesantna priča o raspakivanju Dejtonskog sporazuma, koja je sve interesantnija u krugovima političkih elita zemalja EU i SAD, koja bi težila jačanju nadležnosti centralnih organa vlasti, a na štetu entiteta, prije svega Republike Srpske. Potrebnu podršku za ovakve svoje planove pronalaze uglavnom među političarima iz bošnjačkog korpusa. Kao znak odmazde za neslaganje i suprotstavljanje njihovim odlukama administracije zapadnih sila ne prezazu od mjera poput stavljanja zvaničnika Republike Srpske na crnu listu za ulazak u te države. Poseban primjer štetnog djelovanja po interese Republike Srpske je pokušaj donošenja Rezolucije Savjeta bezbjednosti o genocidu u Srebrenici na inicijativu Velike Britanije, koja na kraju nije prošla jer je Ruska Federacija uložila veto prilikom glasanja.

Uključenost stranih sila je svakako najočiglednija posredstvom institucije visokog predstavnika, ali i preko Upravnog odbora Savjeta za implementaciju mira u Bosni i Hercegovini. Ne treba zanemariti sve žešće pritiske iz NATO-a koji teže Bosnu i Hercegovinu promovisati kao punopravnu članicu, uprkos izrazitom protivljenju vlasti iz Republike Srpske i njihovom stavu o vojnoj neutralnosti. Pored toga, potpisanim Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju sa EU, Bosna i Hercegovina se obavezala na niz dužnosti koje mora da ispuni na svom evropskom putu. Značajan broj njih se odnosi na usklađivanje procedura i protokola na nivou zajedničkih institucija, što je samo jedan od koraka ka prikrivenom prenosu nadležnosti sa entitetskog na državni nivo.

NEDOSTATAK KONSENZUSA U IZGRADNJI FUNKCIONALNOG POLITIČKOG SISTEMA

Postsocijalističku partijsku strukturu unutar Bosne i Hercegovine prema riječima profesora Goatija, pored ostalog, definiše i izraziti pseudoetnicizam, odnosno „težnja da se politički protivnici etnički definišu“ (Goati, 2008, str. 259). Na sličnom tragu je i profesorka Mirjana Kasapović, koja navodi da su aktuelni politički procesi unutar Bosne i Hercegovine samo posljedica duboke vjerske i etničke podijeljenosti kroz istoriju, koja se izražavala u „blokovskim oblicima društvenog i političkog organizovanja vjerskih i etničkih segmenata“ (Kasapović, 2005, str. 158). Na primjeru pojedinih evropskih država u Bosni i Hercegovini je pokušan eksperiment sa uvođenjem konsocijacijske države i demokratije, koji uslijed niza faktora i činilaca nije dao zadovoljavajuće rezultate.⁵ Glavni razlog za to je nepostojanje „minimalnog konsenzusa pripadnika triju konstitutivnih naroda o državnoj

5 Ovdje se prije svega misli na primjere konsocijacijske demokratije u Holandiji, Belgiji, Austriji i Švajcarskoj, koje su se takođe, poput Bosne i Hercegovine, kroz istoriju suočavale sa etničkim, vjerskim i regionalnim podjelama unutar svojih granica.

zajednici“ (Kasapović, 2005, str. 162). Bitno je napomenuti takođe da se Srbi razmimoilaze sa druga dva konstitutivna naroda oko toga na koji način treba da funkcioniše politički sistem, odnosno kako se on može održati u budućnosti.

Analizirajući postojeću strukturu državnog uređenja Bosne i Hercegovine i pozivajući se na učenje Arenda Lijpharta (Lijphart, 1992, str. 127–153), zaključuje se da je konsocijacijska demokratija jedini mogući model političkog i društvenog uređenja poslijeratne Bosne i Hercegovine, kao izrazito nacionalno i vjerski podijeljenog društva. Ovo sa sobom nosi potrebu odustajanja od maksimalističkih ciljeva i igre nultog zbira svih strana u Bosni i Hercegovini u cilju postizanja kompromisa i konstruktivnih rješenja. U tom kontekstu su postojale teorijske ideje pojedinih autora o teritorijalno-političkoj reorganizaciji unutar same države, ali su odbijane protivljenjem srpske strane, koja bi tim izgubila najviše. Iako su osnovni kriterijumi za uspostavljanje konsocijacijske demokratije institucionalizovani, problem nastaje u njihovoј konkretnoј primjeni u društvenoj i političkoj praksi. Problematika nastaje jer konsocijacijska demokratija nije konsolidovana, što prema Hagu, Haropu i Breslinu predstavlja posljednju fazu demokratizacije nekog društva (Hag, Harop i Breslin, 2001, str. 231). Isto tako, korporativna konsocijacija koja je zastupljena u Bosni i Hercegovini preuzima etničke identitete kao esencijalne, te institucionalizuje politički sistem na tim osnovama, samim tim kreirajući nepovoljan okvir za ostvarivanje individualnih prava i sloboda. Ona se uzda u održavanje odvojenih kolektivnih identiteta podržanih prije svega kroz mehanizme veta i izbornog sistema, odstupajući samim tim od „klasičnog liberalnog pravila o razdvajajanju pravno-političkog od kulturno-etničkog identiteta“ (Divljak, 2003, str. 43).

Glavni protivnik aktuelnog političkog uređenja Bosne i Hercegovine je bošnjačka politička i društvena elita, koja nikada u potpunosti nije prihvatile entitetsku strukturu Bosne i Hercegovine na nacionalnoj osnovi, smatrajući da je „nametnuta građanima Bosne i Hercegovine od strane međunarodne zajednice“ (Imamović, 2003, str. 395). Interesantno je istaći da se srpska strana u početku najviše protivila političkoj strukturi postdejtonске Bosne i Hercegovine, dok je sada njen glavni čuvare. Koncept građanske države za koji se Bošnjaci zalažu, a koji je u potpunosti suprotan sa dejtonskim uređenjem Bosne i Hercegovine, istaknut je još 1991. godine na Prvom kongresu Stranke demokratske akcije, koja se tokom godina profilisala kao okosnica bošnjačkog političkog korpusa. Težnja ka unitarnoj građanskoj državi je ostala ideja vodilja svih bošnjačkih stranaka u Bosni i Hercegovini, koja svoju osnovu crpi iz Referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine iz 1992. godine. Paralelno sa pokušajima prenosa suvereniteta sa konstitutivnih naroda na građansku državu teče proces nametanja ideje o bosanskom, odnosno bošnjačkom narodu kao jedinom nosiocu suvereniteta takve moderne građanske države.⁶ Zastupnici ove ideje tvrde da na tlu Bosne i Hercegovine „postoji samo jedna nacija, a ne narodi, koju čine priпадnici sve tri vjere“ (Kasapović, 2005, str. 170). Srbi se, dakle, kategorizuju kao „produkt velikosrpske nacionalističke krtice koja nasilnim putem pretvara bosanske pravoslavce u Srbe“ (Ibrahimagić i Kurtćehajić, 2002, str. 25). Bošnjačke političke elite se vode idejom da je nakon što je prvobitno stvorena bosanska država sada neophodno stvoriti zajedničku naciju, što je u potpunoj suprotnosti sa sadržajem Dejtonskog sporazuma, i na način da se duboko zadire u entitetska ovlaštenja i ugrožava jedan narod.

Konstrukcija o jednom bosanskom narodu neminovno za sobom povlači neophodnost promjene političkog poretku unutar Bosne i Hercegovine i kreiranju građanske decentralizovane i unitarne države koje bi obrisalo mehanizme Dejtonskog sporazuma. Pitanje bosanskog jezika takođe zauzima bitan prostor u političkom diskursu, jer bi eventualna zabrana korištenja srpskog jezika i cirilice kao pisma značila direktni napad na Republiku

⁶ Korijen ove ideje seže sve do Benjamina Kalaja, koji je kao poglavarski i prvi „visoki predstavnik“ Bosne i Hercegovine pokušao nametnuti bosanski jezik i naciju 90-ih godina 19. vijeka.

Srpsku i identitet srpskog naroda. Pokušaj zadiranja u jezičku autonomiju svakog od naroda bi bilo kršenje jednog od osnovnih uslova stabilne konsocijacijske demokratije, koji je zastupljen i u nekim konsocijacijama na Zapadu, poput Holandije i Belgije. Usljed demografske nadmoćnosti bošnjačkog u odnosu na dva ostala naroda u Bosni i Hercegovini, opravdani su strahovi Srba i Hrvata da bi koncept građanske države mogao biti samo prelazna faza ka stvaranju islamske države, u kojoj ima mesta samo za sljedbenike islamske vjere, a čiji je nastanak zagovarao Alija Izetbegović u svojoj „Islamskoj deklaraciji“. Na ovaj način bi se promijenio i način odlučivanja u institucijama na zajedničkom nivou, gdje se odluke donose kvalifikovanom većinom ili konsenzusom. Treba istaći da je i ovaj mehanizam pokazao značajne slabosti, jer nije rijedak slučaj da predstavnici srpskog naroda bivaju preglasani u zajedničkim institucijama, prije svega u Predsjedništvu i Predstavničkom domu Bosne i Hercegovine. Odluke koje su se donosile na ovaj način su po nepisanom pravilu direktno išle na štetu Republike Srpske. Ovakav način donošenja odluka, bez zajedničke saglasnosti, samo dodatno otežava funkcioniranje i onako složene političke strukture unutar Bosne i Hercegovine.

Prilikom donošenja brojnih odluka, predstavnici bošnjačke političke elite su imali saveznike u djelovanju službenika iz stranih zemalja. Eklatantan primjer za to je Ustavni sud Bosne i Hercegovine, gdje sudije iz redova Bošnjaka, zajedno sa stranim sudijama, po pravilu donose odluke na štetu Republike Srpske i njenih građana. Svakako da je najburniju reakciju iz Republike Srpske izazvala odluka Ustavnog suda po apelaciji tadašnjeg člana Predsjedništva Bakira Izetbegovića, prema kojoj je obilježavanje 9. januara kao dana Republike Srpske proglašeno neustavnim. Pored toga, veoma čest slučaj jeste da se imovina u vlasništvu Republike Srpske proglašava državnom svojinom, čime se degradira entitetska nadležnost. To je samo jedna u nizu odluka koje je ova najviša instanca sudske vlasti donijela protiv Republike Srpske. Interesantno je istaći da je i pored svih neregularnosti u radu ove institucije, Republika Srpska sprovela u djelo veći broj odluka Ustavnog suda nego što je to učinila Federacija Bosne i Hercegovine. Da Ustavni sud nije usamljen u ovom pogledu pokazuje i rad Tužilaštva Bosne i Hercegovine. Naime, postaje pomalo simptomatično da su bivši politički funkcioneri i vojna lica sa teritorije Republike Srpske mnogo više procesuirani i osuđivani od pripadnika ostala dva konstitutivna naroda. To jasno pokazuje političku ostrašćenost u radu ove institucije.

Na osnovu navedenog može se istaći da Republika Srpska ne djeluje kao antisistemski akter unutar Bosne i Hercegovine, kako se to često teži istaći u javnim glasilima zapadnih medija. Njene vlasti teže očuvanju izvornih dejtonskih nadležnosti, koje su u velikoj mjeri sužene djelovanjem inostranog faktora. Na taj način želi se pokazati da se stvarni protivnici političkog poretka ne nalaze u redovima srpskog naroda, nego kod onih „koji bi se kao najveći čuvari države mogli pretvoriti u njene grobare“ (Kasapović, 2005, str. 173). Uspostava etničke demokratije uvijene u formu građanske države neminovno donosi prevlast jedne etničke grupe nad ostalim, što bi rezultovalo majorizacijom i potpunim poništavanjem tekovina Dejtonskog sporazuma.

ZAKLJUČAK

Rat u Bosni i Hercegovini nije donio niti jednoj od strana trajnu pobjedu, a gubitak je bio nenadoknadiv. Mnoge kuće su porušene, mnogi domovi ugašeni, u krvavim obraćunima najviše su stradali nevini. Republika Srpska je nastala na volji srpskog naroda 9. januara 1992. godine i potvrđena je Dejtonskim sporazumom. Od njenog međunarodnog priznanja Dejtonskim sporazumom pa sve do danas, dokazalo se da je prolazila kroz jako teške periode kroz svoju postojanost. Postoje mnogi prenosi nadležnosti koji su uticali na razvoj Republike Srpske, na njen suverenitet i njen dalji tok političkog diskursa. Pritisci i pokušaji urušavanja Republike Srpske tekli su kontinuirano, sa različitim strana, kako bi

njena moć bila nedominantna i neutralisana. Pritisici su bili jaki, a to pokazuje i činjenica da je Republici Srpskoj na različite načine oduzeto preko 60 nadležnosti koje su joj bile zagarantovane Dejtonskim sporazumom. Srpski narod u Bosni i Hercegovini sa sigurnošću ne može da opstane ukoliko nije okupljen oko Republike Srpske, stoga je cilj onih koji drugačije vide budućnost Bosne i Hercegovine da ukinu entitet jednog dijela građana Bosne i Hercegovine. Ukinuta je Vojska Republike Srpske, kao garant očuvanja srpskog naroda, a nadležnost je prenesena na članove Predsjedništva koji imaju zapovjedništvo nad Oružanim snagama Bosne i Hercegovine. Pored vojske, važan faktor jeste i prenos nadležnosti na Centralnu izbornu komisiju koja rukovodi i kontrolisce procese izbora u Bosni i Hercegovini. Izbori su svake godine nesigurniji i nerelevantniji, jer CIK nema adekvatne programe za rukovođenje. Djelovanje visokih predstavnika je pokazalo da je međunarodna zajednica uveliko okrenuta unitarizaciji države time što su bez saglasnosti donijeti mnogi zakoni za prenos nadležnosti. Činjenica koja pogoda narod u Bosni i Hercegovini jeste da su svi visoki predstavnici sebe predstavljali donosiocima mira, suživota i tolerancije dok su istovremeno nanijeli samo mržnju i netrpeljivost među narodima. Dejtonski sporazum je jedino rješenje koje je uspjelo da se nametne kao razumno i da se tako završi rat, a upravo to rješenje danas ne poštuju mnogi faktori i predstavnici naroda. Dok je u Republici Srpskoj svaki prenos nadležnosti dočekan sa osudom jer se njime ruše prava i sporazum, u drugom entitetu, Federaciji Bosne i Hercegovine, nije došlo do oštih reakcija kada je u pitanju prenos nadležnosti, što označava da im odgovara takav razvoj situacije. Izvodi se zaključak koji najbolje govori kakav je položaj Republike Srpske u političkom sistemu. Republika Srpska je uvijek imala jasan stav koga se pridržava, a to je očuvanje Dejtonskog sporazuma i mira među građanima u Bosni i Hercegovini. Znajući značaj sporazuma i cijenu mirne budućnosti, opredijeljenost ostaje nepromjenjiva. Upravo zbog tog stava, dokazalo se koliko pritisaka i ucjena se vršilo na Republiku Srpsku, baš zato što je na strani međunarodnog prava koje ne odgovara mnogim faktorima moći. Pored svih uslovavljanja, Republika Srpska ostaje na putu Dejtonskog sporazuma, suvereniteta, mira i tolerancije u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

Knjige i naučni radovi

1. Nešković, R. (2013), Nedovršena država: Politički sistem Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
2. Kasapović, M. (2005), Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država, Zagreb: Politička kultura.
3. Kecmanović, N. (2010), Politika, država i moć, Beograd: Čigoja štampa.
4. Goati, V. (2008), Političke partije i partijski sistemi, Podgorica: Centar za monitoring – CEMI.
5. Vuković, Đ. (2018), Predstraža slave i plača: Srpsko pitanje u BiH prije i poslije Jugoslavije, Banjaluka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
6. Naj, DŽ. S. (2006), Kako razumevati međunarodne odnose, Beograd: Stubovi kulture.
7. Simović, V. (2019), Narod, partije i demokratija u Bosni i Hercegovini, Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
8. Bodin, J. (1992), The Six books of the Commonwealth, Cambridge: Cambridge University Press.
9. Sabine, G. (1973), A History of Political Theory, New York: Henry Holt and Company.
10. Karan, S. (2015), Ustavnopravna i politička priroda odluka visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, Banja Luka: Fakultet pravnih nauka, Panevropski univerzitet Apeiron.
11. Majer, S. (2011), Sačuvati mir u Bosni, mitovi, izazovi, šanse, Beograd: Čigoja štampa.
12. Ibrahimagić, O. & Kurtćehajić, S. (2002), Politički sistem Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Magistrat.

13. Hag R., Harop M. & Breslin Š. (2001), Komparativna vladavina i politika, Zagreb: Tehnička knjiga.
14. Lijphart A. (1992), Demokracija u pluralnim društvima, Zagreb: Globus.
15. Kecmanović, N. (2007), Nemoguća država, Banja Luka: Glas Srpske.
16. Imamović, M. (2003), Historija države i prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Magistrat.
17. Divljak, S. (2003), Manjinska prava I antiliberalizam, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.

Pravni akti

1. Ustav Bosne I Hercegovine, Službeni glasnik BiH br. 25/09.
2. Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini.
3. Ustav Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske br. 117/05.

Internet izvori

1. <http://www.ohr.int/decisions-of-the-high-representative/>.
2. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2020/12/13/dejtonski-sporazum-25-godina-kasnije-ucvrstila-se-samo-podjela-na-entitete>.
3. https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wpcontent/uploads/2019/11/Politicki_sistem_Bosne_i_Hercegovine.pdf
4. <https://www.slobodnaevropa.org/a/visoki-predstavnici-odluke-bih/27957621.html>.
5. <https://www.slobodnaevropa.org/a/smit-zvanicno-stupio-na-duznost-visokog-predstavnika-ubih/31388207.html>.
6. <https://www.dw.com/sr/incko-nisam-ja-nametnuo-kolektivnu-krivicu-ve%C4%87-skup%C5%A1tina-rs/a-56453882>.
7. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:767627-PREMINUO-PEDI-ESDAUN-Covek-koji-jesmenio-najveci-broj-zvanicnika-u-RS-Milosevic-tvrdio-da-je-tesno-saradjivao-sa-OVK>.
8. <https://www.bastabalkana.com/wp-content/uploads/2012/09/Islamska-Deklaracija-knjiga-o-islamizaciji-muslimana-Alija-Izetbegovic.pdf>.
9. <http://www.srna.rs/novosti1/763161/odluka-ustavnog-suda-bih---sastavni-dio-procesa-urusavanja-dejtona.htm>.
10. <https://www.youtube.com/watch?v=nLzTn8JkQ2A>.

POLITICAL PRESSURE ON REPUBLIC OF SRPSKA AND NARROWING OF ITS JURISDICTION UNDER DAYTON AGREEMENT

Authors: RADOŠ VUKOVIĆ, Mile Rikić

Email: rakstaa@hotmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Đorđe Vuković

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: The Republic of Srpska was created on 9th January 1992 as an expression of political will of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. Initially, there were several political actors who used various means to deny its existence for different reasons. This primarily relates to attempts at erasing its existence, separate from political, legal, military and economic intentions. Additionally, bad political decisions and various attacks have led to the Republic of Srpska being almost at its end. Through actions of its people, political patriots and friends, the Republic of Srpska attempts to maintain its sovereignty to this day.

Aim: The aim is to point out attempts of collapsing the Republic Srpska through political processes, as well as the indirect attempts to nullify the Dayton Agreement, which is the guarantee of survival to the people of Bosnia and Herzegovina.

Material and Methods: This paper used content analysis and comparative methods. Various documents, books, articles and documentaries are the sources of information in which knowledge for this paper was found.

Results: Based on information from various sources, a conclusion was reached on the nature of the pressure put on the Republic of Srpska in attempts to destroy it and destabilize the Dayton Agreement. Preserving the Dayton Agreement and the Republic of Srpska is possible through avoiding negative outcomes and removing pressure from the Republic of Srpska.

Conclusion: The Republic of Srpska is necessary for maintaining peace in Bosnia and Herzegovina. The pressure put on the Republic of Srpska is an attempt at nullifying and destabilizing the Dayton Agreement. Changing attitudes towards the Republic of Srpska and seeing it as a guarantee of peace is necessary to change political processes and set Bosnia and Herzegovina on the path of prosperity.

Keywords: Republic of Srpska; Dayton Agreement; international community; destruction; pressure; High Representative for Bosnia and Herzegovina; Bosnia and Herzegovina

ИЗБОРНА ПРАВА И ЊИХОВА КАЗНЕНА ЗАШТИТА У СРБИЈИ

Аутор: АЛЕКСА ДАМЊАНОВИЋ

Мејл: aleksdamjanovic@gmail.com

Ментор: Проф. др Душица Миладиновић Стефановић

Правни факултет Универзитета у Нишу

Увод: Изборна права спадају у најзначајнија људска права. Због тога је нужно обезбедити систем правне заштите ових права. Изборна права се штите на неколико начина, а један од њих представља казнена заштита путем кривичног и прекршајног права.

Циљ: Циљ рада је да представи заштиту изборних права пружањем изборног и казненог права. Рад указује на место казнене заштите изборних права у систему заштите ових права. Поред неких општих питања, обрадићемо појединачна кривична дела и прекршаје и покушати да их повежемо са релевантним одредбама изборног права.

Материјал и методе: У раду су коришћени правни прописи – Кривични законик Републике Србије и изборни закони у Србији. Коришћени су и одабрани теоријски извори из области изборног и кривичног права, као и одређени статистички подаци. Коришћени су доктматски и систематски метод.

Резултати: Рад показује да се казненим путем штите различита изборна права. Међутим, емпиријски део рада показује да су кривична дела против изборних права ретка у пракси.

Закључак: Кривична дела и прекршаји у вези са изборима имају бланкетни карактер. Зато је важно познавати одредбе изборног права.

Кључне речи: Изборно право; кривично право; прекршајно право; избори; кривична дела против изборних права

УВОД

Изборна права спадају у најзначајнија права грађана. Гарантување и остваривање ових права представља један од стубова демократије у свакој држави. Међутим, само гарантување било ког права, па ни изборних права, није довољно да обезбеди њихово поштовање. Због тога је нужно предвидети систем правне заштите неког права. Изборна права се штите на више начина, а један од њих представља казнена заштита путем кривичног и прекршајног права.

Теорија изборног права се детаљно бави видовима заштите изборног права који су предвиђени изборним законима, док казнену заштиту изборног права обрађује само начелно. Тако Пајванчић (2008) говори о изборним кривицама, у које укључује „кривична дела и прекршаје у вези са материјалним и процесним изборним правом” (стр. 153). Међутим, теорија изборног права не говори превише детаљно о овом виду заштите изборних права, већ делује да то препушта кривичноправној теорији. Са друге стране, кривично право се доста детаљније бави овом темом, и то кривичним делима у вези са изборима. Но, у анализи кривичних дела предвиђених материјалним кривичним правом често изостаје њихово детаљније повезивање са одредбама изборног права која се штите одговарајућим инкриминацијама.

Имајући то у виду, циљ овог рада је да представи заштиту изборних права пружајући изборног и казненог права. Кривична дела и прекраји у овој области представљају тачку повезивања ових двеју грана јавног права. Зато ћемо у раду указати на место казнене заштите изборних права у систему заштите ових права. Поред неких општих питања, обрадићемо појединачна кривична дела и прекраје и покушати да их повежемо са одредбама изборног права чије се кршење санкционише казненим путем.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Приликом израде рада су коришћени правни прописи чијом се анализом бави овај рад. Тако су коришћени Кривични законик Републике Србије¹ (у даљем тексту: КЗ) и изборни закони у Србији. Домаће изборно законодавство није кодификовано. При изради рада су коришћени следећи изборни прописи: Закон о избору народних посланика² (у даљем тексту: ЗИНП), Закон о локалним изборима³, Закон о избору председника Републике⁴, Закон о јединственом бирачком списку⁵. У вези са кривичним делима против изборних права, од значаја је и Закон о референдуму и народној иницијативи⁶.

Поред позитивноправних извора, коришћени су и одабрани теоријски извори из области изборног и кривичног права.

Рад садржи један кратак поднаслов о статистичким подацима у вези са кривичним делима против изборних права. Подаци који су приказани на том месту су добијени из статистичких билтена о пунолетним учиниоцима кривичних дела за период од 2011. до 2019. године.⁷

У погледу метода, приликом израде рада је коришћен дорматски метод. Уз то, коришћен је и систематски метод ради повезивања одредба изборног права са одредбама кривичног и прекрајног права.

РЕЗУЛТАТИ

Рад показује да се казненим путем штите различита изборна права. Међутим, емпириски део рада показује да су кривична дела против изборних права ретка у пракси, те да су годинама заступљена мање од 0,1% у општој слици криминалитета. Имајући у виду да се у јавности стално говори о различитим изборним манипулатијама, то указује на потенцијално високу тамну бројку криминалитета у овој области.

Можемо указати на једну поделу кривичних дела против изборних права као вида казнене заштите изборних права. Јовашевић (2011) дели ова кривична дела на: „1) кривична дела у вези са изборним правима и слободама и 2) кривична дела у вези са законитошћу гласања“ (стр. 196). Но Јовашевић не образлаже даље која кривична

¹ Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019.

² Службени гласник РС, бр. 35/2000, 57/2003, 72/2003, 18/2004, 85/2005, 101/2005, 104/2009, 28/2011, 36/2011, 12/2020, 68/2020.

³ Службени гласник РС, бр. 129/2007, 34/2010, 54/2011, 12/2020, 16/2020.

⁴ Службени гласник РС, бр. 111/2007, 104/2009.

⁵ Службени гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011.

⁶ Службени гласник РС, бр. 48/1994, 11/1998.

⁷ Доступно на интернет страни <https://www.stat.gov.rs/oblasti/pravosudje/punoletni-ucinioci-krivicnih-dela/> (приступљено дана 20. 9. 2021).

дела се сврставају у коју од ових двеју група. Анализа бића кривичних дела против изборних права указује на следеће. У кривична дела у вези са изборним правима и слободама се могу сврстати повреда права кандидовања, повреда права гласања, давање и примање мита у вези са гласањем, злоупотреба права гласања, повреда тајности гласања, као и дело позивање бирача на одговорност. Са друге стране, у кривична дела у вези са законитошћу гласања би спадали састављање нетачних бирачких спискова, спречавање одржавања гласања, фалсификовање резултата гласања и уништавање докумената о гласању.

ДИСКУСИЈА

У овом делу ћемо прво размотрити уводне напомене о начинима правне заштите изборног права, са указивањем на улогу кривичног и прекршајног права. Потом ћемо се бавити кривичним делима против изборних права, и то прво општим карактеристикама ових кривичних дела, а онда и сваким кривичним делом појединачно. Након тога ћемо кратко размотрити статистичке податке о кривичним делима против изборних права. На крају ћемо обрадити и прекршаје у вези са изборима.

Систем јавне заштите изборног права. Извори казнене заштите изборних права.

Изборно право представља једно од политичких права грађана, па је то једно од основних права човека. „Термин изборно право је општи појам који обухвата више посебних права, код којих постоји известан степен подударности садржаја, или и битна различитост“ (Настић, 2017, стр. 15). Често се уместо овог користе појмови бирачко право и право гласа, али је појам изборно право шири у односу на ова два.

Према ЗИНП, изборно право обухвата право грађана да бирају и буду бирани; да се кандидују и буду кандидовани, да одлучују о предложеним кандидатима и изборним листама; да кандидатима јавно постављају питања; да буду правовремено, истинито, потпуно и објективно обавештени о програмима и активностима подносилаца изборних листа и о кандидатима са тих листа, као и да располажу другим правима која су предвиђена овим законом.⁸ Ова одредба ЗИНП показује да су изборна права: активно бирачко право, право уписа у бирачки списак, пасивно бирачко право, право кандидовања, право на информисаност у вези са изборима, као и право контроле избора и право на заштиту изборних права. Ово последње право је од нарочитог значаја за овај рад. „Трећи сегмент заштите изборног права чини правна заштита. [...] Овај облик заштите регулисан је у начелу уставом, а закон о изборима, казнени и прекршајни закони, као и процесна правила споредног законодавства регулишу појединости“ (Пајванчић, 2008, стр. 143).

У сваком демократском друштву се кривичним правом морају заштитити изборна права грађана. Уколико се избори спроведу уз кршење изборних права бирача, доводи се у питање легитимност избора представника народа. Остваривање изборног права има круцијалан значај у вишестраначким политичким системима.

Правна заштита изборног права подразумева неколико видова заштите који су предвиђени изборним законодавством. Најпре, сваки бирач, кандидат и подносилац изборне листе има право да поднесе приговор Републичкој изборној комисији (РИК-у) због повреде изборног права у току избора или неправилности у поступку предлагања односно избора. РИК решењем одлучује о приговору у року од 48 сати.⁹

⁸ Чл. 9 ЗИНП.

⁹ Видети чл. 95 и 96 ЗИНП.

Други вид заштите је управносудска заштита изборног права. Она се иницира подношењем жалбе на решење које је РИК претходно донео по приговору. Управни суд мора да донесе одлуку по жалби у року од 48 часова од пријема жалбе са потребним списима.¹⁰ Трећи вид заштите је уставносудска заштита. Она се може остварити на два начина. Најпре, Уставни суд одлучује о уставној жалби коју је због повреде изборних права могуће поднети против одлуке Управног суда. Други модалитет је вођење поступка одлучивања о изборним споровима као посебна надлежност Уставног суда. Четврти начин правне заштите изборног права се остварује у поступку верификације посланичких мандата приликом конституисања једног парламентарног сазива.

Међутим, поред ових видова правне заштите изборног права, који спадају у домен уставног права и изборног права као његове уже гране, постоји и казненоправна заштита изборног права. Иако изборно право детаљно прописује правила изборне процедуре, као и начин заштите изборног права, то није довољно да се спрече и отклоне све неправилности које настају у току спровођења избора. Зато је било нужно санкционисати одређене повреде изборних прописа. Тако су настале кривична дела и прекршаји у овој области. Ово је нарочито последица једне карактеристике кривичног права, да је оно „*ultima ratio* у пружању заштите одређеним добрима, те да је кривично право субсидијарног карактера у односу на друга средства којима се та заштита може обезбедити” (Стојановић, 2016, стр. 35). То потврђује и чињеница да су доношењем Кривичног законика из 2006. године уведена још нека кривична дела у вези са изборима. Тиме се показује да изборноправне забране нису биле довољне да се спрече нека понашања која су непожљана у вези са изборима.

„Кривичноправна заштита резервисана је за најтеже повреде изборног права, које уједно одсликавају битна својства изборног права (слобода избора, непосредност, тајност гласања). Прекршајна заштита и санкције резервисани су за повреде изборног права или изборног поступка које се не односе на најзначајније особине изборног права (ремећење реда на бирачком месту, повреда изборне тишине)” (Укропина, 2002, стр. 25).

Кривично право штити изборна права путем групе кривичних дела против изборних права, предвиђених у петнаестој глави КЗ-а¹¹ (чл. 154–162). Ово је трећа група кривичних дела у посебном делу овог законика. Тиме је законодавац очигледно високо рангирао группни заштитни објект ових кривичних дела. У ову групу спадају следећа кривична дела: 1) повреда права кандидовања, 2) повреда права гласања, 3) давање и примање мита у вези са гласањем, 4) злоупотреба права гласања, 5) састављање нетачних бирачких спискова, 6) спречавање одржавања гласања, 7) повреда тајности гласања, 8) фалсификовање резултата гласања, 9) уништавање докумената о гласању. Доношењем новог КЗ-а су у ову групу додата нова кривична дела, која раније нису била предвиђена овим извором права, а то су: давање и примање мита у вези са гласањем, састављање нетачних бирачких спискова и спречавање одржавања гласања.

¹⁰ Видети чл. 97 ЗИНП.

¹¹ Ова група кривичних дела је у социјалистичком кривичном законодавству носила назив „Кривична дела против самоуправљања”. Ту је међу више дела у вези са самоуправљањем било прописано и неколико дела у вези са изборима. Изменама кривичног законодавства 1994. године ова група кривичних дела је понела назив „Кривична дела против изборних права и слободе изјашњавања”, а чинила су је кривична дела: повреда права кандидовања на изборима, повреда права гласања, повреда слободе опредељења при гласању, злоупотреба права гласања, повреда тајности гласања, фалсификовање избора и гласања, уништавање докумената о изборима и гласању. Овим изменама социјалистичког законодавства су из ове групе кривичних дела одстрањена кривична дела везана за самоуправљање, а остала су само класична изборна кривична дела, којима је додато кривично дело повреда права кандидовања.

Поред КЗ-а, нека кривична дела су предвиђена и Законом о избору народних посланика (чл. 104 и 106)¹². На тај начин овај закон се сврстава у ред прописа који, са аспекта кривичног права, спадају у допунско (споредно) кривично законодавство. Из угла изборне материје, овај закон представља основни пропис изборног права, па је коректно да нека кривична дела буду предвиђена њиме. Законом о избору народних посланика су у оквиру дела о казненим одредбама предвиђена четири кривична дела. Три кривична дела су слична као у КЗ-у (фалсификовање резултата гласања, злоупотреба права гласања и уништавање докумената о гласању), а једно постоји само у Закону о избору народних посланика (позивање бирача на одговорност).

Што се тиче прекршаја, они су предвиђени у Закону о избору народних посланика, а један прекршај се налази у Закону о јединственом бирачком списку.

Карактеристике кривичних дела ћртитив изборних права

Објект заштите кривичних дела против изборних права јесу изборна права грађана. Пошто изборна права спадају у политичка права грађана, ова кривична дела би се можда могла сврстати и у групу кривичних дела против слобода и права човека и грађанина. Међутим, због значаја избора за демократску и правну државу, она се налазе у самосталној групи. Радња извршења код ових кривичних дела се може предузети чињењем или нечињењем, и то на различите начине. Радња извршења се увек предузима у вези са гласањем на изборима, гласањем о опозиву или гласањем на референдуму. За нека од ових кривичних дела се тражи посебна намера или циљ учиниоца. Ова кривична дела се могу извршити само са умишљајем, уз свест о противправности поступања. Суштина вршења ових кривичних дела јесте у томе да се утиче на ток и/или исход избора. У домену казнене политике, најчешће су алтернативно предвиђене новчана казна и казна затвора.

Извршилац ових кривичних дела може бити свако лице, а код неких кривичних дела је то само одређено лице – члан бирачког одбора или друго лице које врши дужност у вези са гласањем. КЗ помиње изричito само бирачке одборе, пошто они спроводе гласање на бирачким местима, па су најчешће у могућности да предузејмају такве радње, али, како и сам закон каже, то могу бити и друга лица која имају дужности у вези са гласањем. Заправо се ради о члановима органа за спровођење избора који одређеним радњама врше кривично дело. Органи за спровођење избора су, поред бирачких одбора, и Републичка изборна комисија (РИК – на парламентарним и председничким изборима), Покрајинска изборна комисија (на покрајинским изборима), општинске и градске изборне комисије (на локалним изборима). Поред тога, када се спроводи референдум, еквиваленти изборних комисија и бирачких одбора су комисије надлежне за спровођење референдума и гласачки одбори.

Овде треба напоменути да се у опису ових кривичних дела често помињу појмови „избори” и „референдум”. Они су објашњени интерпретативним одредбама у члану 112 КЗ. Тако се у кривичноправном смислу под појмом избори подразумевају избори за народне посланике, председника републике, органе аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе и други избори који се расписују и врше на основу Устава и закона.¹³ Овакав појам представља отворену листу, јер поред парламентарних, председничких, покрајинских и локалних избора, оставља могућност сопствене примене на још неке изборе. Тако би у „друге изборе” спадали избори за националне савете националних мањина. По КЗ-у се под референдумом подразумева изјашња-

¹² Одредбе чл. 105 и 106 ЗИНП су такође предвиђале кривична дела, али су одредбе ова два члана престале да важе у складу са прелазним одредбама чл. 431 ст. 2 тач. 1 КЗ.

¹³ Чл. 112 ст. 13 КЗ.

вање грађана на којем се одлучује о питањима за која је то утврђено Уставом или законом.¹⁴

Основни судови су стварно надлежни за вођење кривичних поступака за кривична дела из ове групе. Једини изузетак од тога је кривично дело давање и примање мита у вези са гласањем, за које је надлежан виши суд, и то посебно одељење за сузбијање корупције.¹⁵

Повреда љава кандидовања

Кривично дело повреда права кандидовања се састоји у спречавању или ометању кандидовања на изборима кршењем закона или на други противправан начин. Кривични законик за ово кривично дело прописује новчану казну или казну затвора до једне године.¹⁶

Објект заштите овог кривичног дела је право кандидовања. Право грађанина да буде биран (пасивно бирачко право) обухвата и право кандидовања, јер да би неко могао да буде биран на изборима, мора прво да се кандидује. Ово право је гарантовано Уставом, који предвиђа да сваки пунолетан, пословно способан држављанин Републике Србије има право да бира и да буде биран.¹⁷ Да би лице могло бити бирано за посланика или одборника, као услов се тражи и да оно има пребивалиште у Републици Србији, одн. на територији јединице локалне самоуправе ако су у питању локални избори.¹⁸ Међутим, да би се повредило пасивно бирачко право, није довољно да неко само испуњава законске услове јер до повреде може доћи само у процесу кандидовања или подношења изборне листе. „Поступак кандидовања је део изборног поступка. Он тече од доношења одлуке о расписивању избора па све до дана који је законом постављен као последњи рок за предају кандидатуре” (Пајванчић, 2008, стр. 96).

Радња извршења овог кривичног дела је спречавање или онемогућавање лица да се кандидује на изборима, чиме се оно спречава или онемогућава да оствари своје право кандидовања. „Спречавање је потпуно онемогућавање, а ометање је привремено, делимично и краткотрајно отежавање, ограничавање или условљавање. Ове радње могу да се предузимају различитим физичким или психолошким делатностима, непосредно или посредно или утицањем на вољу другог лица” (Јовашевић, 2017, стр. 68–69). Радња извршења се мора предузети кршењем закона или на други противправан начин.

Према Јовашевићу (2017), ово дело је свршено „истеком рока за пријем уредне и комплетне пријаве кандидата, односно у моменту затварања кандидатских листа” (69). Према Лазаревићу (2006), „кривично дело је свршено у моменту кад је неко лице на противправан начин спречено или онемогућено да се кандидује на изборима” (462). Сматраћемо друго мишљење исправнијим јер последица овог кривичног дела наступа без обзира на то да ли је остало још времена за кандидовање.

Ово кривично дело постоји, на пример, ако неко лице физички онемогућава приступ просторијама Републичке изборне комисије или локалне изборне комисије лицу које је овлашћено да преда документацију потребну за проглашење кандидата, одн. кандидатске листе. Или, ово дело може постојати ако чланови изборне комисије неоправдано, са намером да се спречи кандидовање неке изборне листе или

¹⁴ Чл. 112 ст. 14 КЗ.

¹⁵ Видети чл. 2 тач. 3 Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, тероризма и корупције (Службени гласник РС, бр. 94/2016, 87/2018).

¹⁶ Чл. 154 КЗ.

¹⁷ Чл. 52 ст. 1 Устава Републике Србије (Службени гласник РС, бр. 98/2006).

¹⁸ Чл. 10 ЗИНП, чл. 2 Закона о председнику Републике и чл. 6 ст. 2 Закона о локалним изборима.

кандидата, прогласе да нису испуњени законски услови, иако заправо постоје све претпоставке за прихватање кандидатуре. Но, кривичног дела неће бити уколико је предлог одбијен јер није испунио законске услове.¹⁹

Повреда љрава гласања

Кривично дело повреда права гласања постоји када лице противзаконито не упише друго лице у списак гласача, избрише га из тог списка или га на други противправан начин спречи или омете да гласа, а у намери да му онемогући вршење права гласања. За ово кривично дело се може изрећи новчана казна или казна затвора до једне године.²⁰

Објект заштите овог кривичног дела је активно бирачко право. То је право грађана да гласају на изборима или на референдуму. Ово право, према Уставу, има сваки пунолетан пословно способан држављанин Републике Србије.²¹ За гласање на парламентарним и локалним изборима се као услов тражи и да лице има пребивалиште у Републици Србији, одн. пребивалиште на територији јединице локалне самоуправе у којој остварује изборно право.²² Право изјашњавања на референдуму имају грађани који у складу са прописима о изборима имају бирачко право и пребивалиште на територији за коју се расписује референдум.²³

Радња извршења овог кривичног дела је алтернативно одређена. Прво, дело може да се изврши неуписивањем лица у списак гласача. То је радња нечињења којом се неуписивањем у бирачки списак лицу онемогућава да оствари своје активно бирачко право, иако оно испуњава услове да буде носилац активног права гласа. Друго, ово кривично дело може да се изврши брисањем лица из бирачког списка, а да не постоји правни основ да се то учини, већ је намера да се то лице спречи да гласа. Ове две радње извршења су веома важне јер „да би бирач који жели користити право гласа, поред услова за стицање бирачког права прописаних у уставу, морао испунити још један додатни услов. Он мора бити уписан у бирачки списак чиме на правно ваљан начин доказује да ужива бирачко право и по тој основи стиче право гласа“ (Пајванчић, 2008, стр. 107). Поред тога, ово дело може да се изврши и на други начин којим се друго лице спречи или омете да гласа. Радња извршења се може предузети и спречавањем (потпуним онемогућавањем) или ометањем (стварањем тешкоћа) лица да гласа. Што се тиче кривице учниоца, потребан је директни умишљај уз намеру да се другом лицу онемогући вршење права гласања.

Ово кривично дело неће постојати уколико лице није уписано или је избрисано из бирачког списка јер не испуњава услове за поседовање активног бирачког права (нпр. малолетно лице, пунолетно лице које је одлуком суда лишено пословне способности, престанак пребивалишта на територији јединице локалне самоуправе на којој се спроводе локални избори и сл.).

Према законској норми, извршилац овог кривичног дела може бити свако лице. Међутим, прве две радње извршења овог дела практично може да предузме само лице које има овлашћење да води и ажурира бирачки списак. Пошто бирачки списак води министарство надлежно за послове управе, одн. општинска градска управа, то значи да ово кривично дело може да изврши службено лице у овим органима.

¹⁹ Више о овим условима: чл. 40–46. ЗИНП; чл. 9–13. Закона о избору председника Републике; чл. 18–27. Закона о локалним изборима.

²⁰ Чл. 155 ст. 1 КЗ.

²¹ Чл. 52 ст. 1 Устава Републике Србије.

²² Чл. 10 ЗИНП, чл. 2 Закона о избору председника Републике и чл. 6 ст. 2 Закона о локалним изборима.

²³ Чл. 4 Закона о референдуму и народној иницијативи.

Тежи облик овог кривичног дела постоји уколико неко лице силом или претњом принуди другог да на изборима, гласању о опозиву или на референдуму врши или не врши право гласања или да гласа за или против одређеног кандидата односно предлога, а за шта се може изрећи казна затвора од три месеца до три године.²⁴ Овим обликом повреде права гласања се штити принцип слободног гласања. „Да би гласање било искрено, мора бити слободно. Због тога су неприхватљиви било какви притисци на вољу бирача, као што су претња, застрашивање, принуда, подмићивање бирача и сл.“ (Стојановић, 2014, стр. 283). Изборно законодавство забрањује да било ко спречава или приморава бирача да гласа.²⁵ Радња извршења овде је принуђавање другог лица силом или претњом да оно врши или не врши право гласања, одн. да гласа за или против одређеног кандидата или предлога на изборима, гласању о опозиву или на референдуму. Тиме се крши принцип слободног права гласа. Наведени тежи облик кривичног дела повреда права гласања може извршити свако лице, а у погледу кривице је потребан умишљај који обухвата наведену намеру.

Можемо закључити да се извршењем кривичног дела повреда права гласања, заправо крши принцип слободног права гласања, као један од основних принципа изборног права. „Бирачи морају бити заштићени од претњи или спутавања, што их може спречити да гласају или да гласају по својој вољи, без обзира да ли такве претње долазе од власти или појединача; држава је дужна да спречи и кажњава такву праксу“ (Настић, 2017, стр. 110).

Давање и примање мита у вези са гласањем

Давање и примање мита у вези са гласањем је посебан облик кривичних дела примање мита и давање мита.²⁶ Оно постоји када неко другоме нуди, даје, обећа награду, поклон или какву другу корист да на изборима или референдуму гласа или не гласа или да гласа у корист или против одређеног лица односно предлога или када неко захтева или прими поклон или какву другу корист да на изборима или референдуму гласа или не гласа или да гласа у корист или против одређеног лица односно предлога. Као кривичну санкцију за ово кривично дело је могуће изрећи новчану казну или казну затвора до три године.²⁷ Када се лаички каже „куповина гласова“, заправо се мисли на ово кривично дело.

Ово кривично дело јавља се у два облика: као активно подмићивање и као пасивно подмићивање. Активно подмићивање постоји када неко другоме нуди, даје, обећа награду, поклон или какву другу корист да на изборима или референдуму гласа или не гласа или да гласа у корист одређеног лица односно предлога. Овде су као радња извршења алтернативно предвиђене три делатности: нуђење, давање и обећање награде, поклона или друге користи. Кривично дело је свршено самим предузимањем радње нуђења или обећања награде, поклона или друге користи, при чему није важно да ли су они дати другом лицу; односно дело је свршено самим давањем награде, поклона или друге користи. Извршилац активног подмићивања може бити свако лице. Објект заштите код активног подмићивања је принцип слободе гласања јер се радњом извршења овог кривичног дела утиче на бирача да ли

²⁴ Чл. 155 ст. 2 КЗ.

²⁵ Чл. 2 ст. 2 ЗИНП, чл. 3 Закона о избору председника Републике, чл. 3 ст. 2 Закона о локалним изборима.

²⁶ Лазаревић (2006) сматра да назив кривичног дела давање и примање мита у вези са гласањем није оправдан, „јер асоцира да је реч о посебним облицима давања или примања мита што у основи није тачно“ (стр. 464). Ипак има разлике, јер код давања и примања мита у вези са гласањем постоји посебан објект заштите и посебан циљ са којим се предузима радња извршења.

²⁷ Чл. 156 ст. 1 и 2 КЗ.

и/или како да гласа.

Пасивно подмићивање постоји када неко лице захтева или прими поклон, награду или какву другу корист да на изборима или референдуму гласа или не гласа или да гласа у корист или против одређеног лица односно предлога. Радња извршења је овде двојако алтернативно предвиђена – као захтевање или примање поклона или друге користи. Овде је кривично дело свршено захтевањем или примањем мита, без обзира на то да ли су поклон или друга корист дати учиниоцу. Овде се као извршилац јавља свако лице, али је то заправо лице које има активно право гласа – бирач. Суштина постојања ове инкриминације је у томе што је активно право гласа уставно право грађана и једно од основних политичких права, те је супротно његовој природи да неко тражи материјалну корист како би ово своје право реализовао.

Последица и активног и пасивног подмићивања је да бирач под утицајем користи одлучи: 1) да гласа на изборима или референдуму, 2) да не гласа на изборима или референдуму, 3) да гласа за одређеног кандидата, листу или предлог или 4) да не гласа за одређеног кандидата, листу или предлог, већ да гласа за неку другу опцију.

Тежи облик овог кривичног дела постоји ако активно подмићивање учини члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са гласањем. Овде се као квалификаторне околности јављају својство учиниоца (члан бирачког одбора или друго лице) и начин вршења радње (у вршењу дужности у вези са гласањем). За тежи облик дела (који постоји само код активног подмићивања) може се изрећи казна затвора од три месеца до пет година.²⁸ И за основни и тежи облик овог кривичног дела је предвиђено и изрицање мере безбедности одузимање предмета тако што се одузимају поклон и друга корист.²⁹

Злоупотреба права гласања

Кривично дело злоупотреба права гласања постоји када неко лице на изборима или на референдуму гласа уместо другог лица под његовим именом или на истом гласању гласа више од једанпут или користи више од једног гласачког листића. За овај, основни облик овог кривичног дела, прописана је новчана казна или казна затвора до једне године.³⁰

Објекти заштите овог кривичног дела су принцип личног гласања и принцип једнаког права гласа. Сваки бирач гласа лично и у току одржавања избора може гласати само једанпут.³¹ „Гласање за другога је често била уобичајена појава у малим местима“ (Тодоровић, 2002, стр. 42), чиме се крши принцип личног гласања. „Само лично гласање гарантује да ће воља бирача бити остварена, да ће његов глас припасти кандидату, односно кандидатској листи која је његов избор“ (Маринковић, 2019, стр. 252). Једнако право гласа означава да сви бирачи имају исти број гласова, најчешће по принципу један човек – један глас. Ово омогућава да сви бирачи могу једнако да утичу на резултат гласања. „Овај принцип нарушен је уколико је неким бирачима омогућено да истовремено гласају више пута или на више бирачких места, као што су место садашњег и место претходног пребивалишта“ (Настић, 2017, стр. 58). Уколико се прекрше ова законска правила, бирачки одбор се распушта, а гласање на том бирачком месту се понавља.³² То је изборноправна последица кршења

²⁸ Чл. 156 ст. 3 КЗ.

²⁹ Чл. 156 ст. 4 КЗ.

³⁰ Чл. 157 ст. 1 КЗ.

³¹ Чл. 55 ст. 1 и 2 ЗИНП, чл. 34 ст. 1 Закона о локалним изборима.

³² Чл. 55 ст. 5 ЗИНП.

наведених правила.

Овде се јављају три могуће радње извршења. Прво, дело постоји гласањем на изборима или референдуму уместо другог лица под његовим именом, чиме се крши принцип личног гласања. Лице под чијим именом се гласало је заокружено на бирачком списку и ако би то лице дошло да гласа, оно би било онемогућено у томе. Друго, дело може да се изврши гласањем више од једног пута на истом гласању (на истом или другом бирачком месту), или треће, коришћењем више од једног гласачког листића приликом гласања. Другом и трећом радњом се крши принцип једнаког права гласа. Рецимо, ако бирач случајно добије два гласачка листића, не треба оба да искористи, већ један да врати бирачком одбору. „Број гласања је ирелевантан за постојање кривичног дела (потребно је само да их било два или више) и може једино да се одрази на индивидуализацију казне” (Стојановић & Переић, 2006, стр. 73). За постојање овог дела је ирелевантна свест чланова бирачког одбора о томе да бирач гласа уместо другог, поново гласа или користи више од једног гласачког листића. Кривично дело је свршено моментом убаџивања гласачког листића у гласачку кутију тако да се гласало уместо другог лица, или се гласало више пута (поновним гласањем или коришћењем више од једног гласачког листића). Ово кривично дело може извршити само лице са активним бирачким правом.

Тежи облик овог кривичног дела постоји када члан бирачког одбора омогући другоме да изврши основни облик овог кривичног дела. Као кривичну санкцију је могуће изрећи новчану казну или казну затвора до две године.³³ Радња извршења се овде састоји у омогућавању, што се може вршити нпр. неутврђивањем идентитета бирача, допуштањем да лице гласа уместо другог, допуштањем да лице поново гласа, намерним давањем више гласачких листића итд. Као извршилац овог облика кривичног дела злоупотреба права гласања се јавља искључиво члан бирачког одбора, односно гласачког одбора на референдуму. Својство учиниоца кривичног дела је квалификаторна околност. „Овде је радња помагања, олакшавања, стварања услова или претпоставки другом лицу од стране лица са посебним својством – члана бирачког одбора, да злоупотреби право гласања предвиђена као самостална радња извршења” (Јовашевић, 2013, стр. 284).

ЗИНП у својим одредбама такође предвиђа ово кривично дело. Овај закон прописује да се ће новчаном казном или казном затвора до једне године казнити за кривично дело ко на изборима за избор посланика гласа уместо другог бирача под његовим именом или на истом гласању гласа два или више пута. Поред тога, уколико ово дело учини члан Републичке изборне комисије, члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са наведеним изборима (парламентарним), казниће се казном затвора од три месеца до три године.³⁴ Биће овог кривичног дела је суштински исто као и биће дела злоупотреба права гласања из КЗ-а. Ипак, постоје неке разлике. У ЗИНП се ради заштите једнаког права гласа помиње само гласање на истим изборима више од два пута, што може да обухвати и коришћење више гласачких листића (што је посебно наведена радња извршења у КЗ-у). Поред тога, у ЗИНП је проширен круг учинилаца тежег облика овог кривичног дела, јер не обухвата само чланове бирачког одбора као у КЗ-у, већ и чланове других органа за спровођење избора. Овде се јавља првидни идеални стицај у облику специјалитета. Уколико је кривично дело предузето на парламентарним изборима, треба га квалифиkovati по наведеној одредби ЗИНП, а уколико је предузето на председничким, покрајинским, локалним изборима или на референдуму, треба га квалифиkovati по КЗ-у.

³³ Чл. 157 ст. 2 КЗ.

³⁴ Чл. 106 ст. 1 тач. 2 и чл. 106. ст. 2 ЗИНП.

Састављање нетачних бирачких спискова

Кривично дело састављање нетачних бирачких спискова постоји када неко у намери утицања на резултате избора или на референдуму сачини нетачан бирачки списак, те ће се казнити новчаном казном или казном затвора до три године.³⁵ Ово је посебан облик кривичног дела фалсификовање службене исправе.

Објект заштите овог кривичног дела је законитост у спровођењу избора, одн. референдума, у делу који се односи на евиденцију бирача, тј. бирачки списак, који је објект напада код овог кривичног дела. Бирачки списак је јавна исправа у којој се води јединствена евиденција држављана Републике Србије који имају бирачко право. Он је сталан (не саставља се само за једне изборе), а води га и ажурира министарство надлежно за послове управе. Води се по службеној дужности као електронска база података и једно лице може само једном бити уписано у бирачки списак. Део бирачког списка за подручје јединице локалне самоуправе ажурира општинска, односно градска управа, као поверен посао.³⁶ „Евиденција бирача се заснива на праву уписа свих који су задовољили услове за уживање активног бирачког права“ (Маринковић, 2019, стр. 113). Како бирачки списак представља јавну исправу, постоји претпоставка тачности у погледу тога ко има, а ко нема бирачко право. Зато је нужно обезбедити његову тачност.

Радња извршења овог кривичног дела је сачињавање нетачног бирачког списка. То се може вршити нпр. неуписивањем лица које има активно бирачко право, уписивањем лица која немају ово право и сл. У бирачки списак се уписују сва лица која имају бирачко право, као и лица која то право стичу на дан избора, а бирача који није уписан у бирачки списак уписује надлежна општинска, одн. градска управа, према месту пребивалишта. Промене у бирачком списку (упис, брисање, измене, допуне, исправке података³⁷) се врше по службеној дужности, на захтев грађана или на захтев подносиоца листе или лица које он овласти. Промене у бирачком списку се могу вршити само на основу одговарајућег решења надлежног органа – решења о упису бирача у бирачки списак, решења о брисању бирача из бирачког списка или решења о изменама, допунама или исправцима неке чињенице о бирачу.³⁸ Радња извршења се мора предузети са намером утицања на резултате избора или на референдуму.

Изршилац овог кривичног дела, према законској одредби, може да буде свако лице. Међутим, формулатија КЗ-а је непрецизна јер изршилац овог дела практично може бити само лице које је надлежно за вођење бирачког списка (у министарству надлежном за послове управе или органима јединице локалне самоуправе). Што се тиче кривице, потребан је директни умишљај који карактерише намера утицања на резултате избора или референдума.

Спречавање одржавања гласања

Спречавање одржавања гласања постоји када неко силом, претњом или на други противправан начин спречи одржавање гласања на бирачком месту. За ово кривично дело је предвиђена казна затвора до три године.³⁹

³⁵ Чл. 158 КЗ.

³⁶ Видети чл. 1 и 2 Закона о јединственом бирачком списку.

³⁷ У бирачки списак се уписују следећи подаци бирача: име и презиме, име једног родитеља, јединствени матични број грађана, датум и место рођења, пол, место пребивалишта и адреса, јединица локалне самоуправе у којој бирач има место пребивалишта, страна држава у којој бирач има боравиште, место боравишта и адреса бирача и иностранству и место боравишта за интерно расељена лица (чл. 7. ст. 1 Закона о јединственом бирачком списку).

³⁸ Видети чл. 4–6, 9, 11, 12, 15, 16, 21 Закона о јединственом бирачком списку.

³⁹ Чл. 159 ст. 1 КЗ.

Објект заштите овог кривичног дела је законито одржавање гласања, „мирно одвијање процеса гласања и ред на бирачком месту“ (Јовашевић, 2013, стр. 286). Изборним прописима је регулисан начин спровођења гласања, односно начин одржавања реда на самом бирачком месту.

Радња извршења овог кривичног дела је спречавање одржавања гласања. Битно је да се ова радња предузима на одређени начин: употребом силе, претње или на други противправан начин. Поред тога, радња се мора предузети у време спровођења избора или референдума, у време када је отворено бирачко место (од 7.00 до 20.00 часова, осим када се јаве разлози за продужење времена гласања⁴⁰). Радња извршења се мора предузети на одређеном месту – на бирачком месту. Дело је свршено предузимањем радње којом је спречено одржавање гласања. Извршилац овог кривичног дела може да буде свако лице. У погледу кривице је потребан умишљај, али и свест учниоца да предузимањем радње извршења спречава одржавање гласања на бирачком месту.

Лакши облик кривичног дела постоји када неко омета гласање изазивањем нереда на бирачком месту услед чега гласање буде прекинуто, за шта се може изрећи новчана казна или казна затвора до две године.⁴¹ Радња извршења је овде ометање, а предузима се на одређени начин – изазивањем нереда. Битно је да услед предузимања радње извршења дође до прекида гласања, што представља последицу дела. Ово је у складу са ЗИНП, према коме бирачки одбор може да прекине гласање док се не успостави ред уколико је нарушен. Разлози и трајање прекида гласања се уносе у записник о раду бирачког одбора.⁴²

Повреда тајности гласања

Ово кривично дело чини онај ко повреди тајност гласања на изборима или на референдуму, при чему ће се казнити новчаном казном или казном затвора до шест месеци.⁴³

Као објект заштите се јавља тајност гласања. Принцип тајности гласања је један од најважнијих принципа изборног система. Он означава да се избори или референдум морају спроводити тако да се не зна како је бирач гласао, јер гласање представља израз слободне воље бирача. „Тајност гласања обезбеђује минималне услове у којима бирач може слободно и несметано исказати своју бирачку вољу“ (Пајванчић, 2008, стр. 101). Ово је јако важан принцип јер онемогућава да се врше потенцијални притисци на вољу бирача или да се бирач позива на одговорност зато што је гласао за одређеног кандидата или предлог. Са тим циљем се гласање врши путем истоветних оверених гласачких листића, њиховим пресавијањем више пута, тако се не може видети шта је бирач заокружио, и њиховим убацивањем у гласачку кутију.⁴⁴ На овај начин се онемогућава да се гласачки листић касније доведе

⁴⁰ Ако је гласање прекинуто дуже од једног часа, продужава се за онолико времена колико је прекид трајао (чл. 57 ст. 2 ЗИНП).

⁴¹ Чл. 159 ст. 2 КЗ.

⁴² Чл. 57 ст. 1 ЗИНП.

⁴³ Чл. 160 ст. 1 КЗ.

⁴⁴ Чл. 70 ЗИНП. Још нека правила служе заштити тајности гласања. За свако бирачко место обезбедиће се посебна просторија у којој је могуће обезбедити тајност гласања. У просторији у којој се обавља гласање може бити присутан само онолики број бирача колико има обезбеђених места за тајност гласања. Забрањено је задржавање на бирачком месту свих лица која немају права и дужности у вези са спровођењем избора. Уколико због повреде ових правила неко поднесе приговор надлежној изборној комисији, она може да одлучи да се гласање на том бирачком месту понови, уколико оцени да је приговор основан (видети чл. 58 ст. 2–4 и 6 ЗИНП).

у везу са одређеним гласачем. „Тајност гласања се види као механизам који треба да спречи застрашивање бирача, куповину гласова и други непримерени утицај на бираче” (Настић, 2017, стр. 143). И Устав гарантује тајност гласања.⁴⁵ Изборноправна последица повреде тајности гласања је распуштање бирачког одбора и понављање гласања на том бирачком месту.⁴⁶

Радња извршења се састоји у повреди тајности гласања. Тајност гласања је могуће повредити на бројне начине, као на пример, отимањем гласачког листића од гласача да би се погледало како је гласао, улажењем у параван где се налази бирач који треба да заокружи једну од понуђених опција на гласачком листићу, обележавањем гласачког листића тако да се он може повезати са одређеним бирачем, постављањем средстава за снимање итд. Чланови бирачког одбора су дужни да пазе да нико не омета бирача док попуњава гласачки листић, и да се у потпуности обезбеди тајност гласања.⁴⁷ Дело је свршено предузимањем радње којом је повређена тајност гласања.

Ово кривично дело може да изврши свако лице. У погледу кривице је потребан умишљај. Међутим, кривично дело неће постојати уколико сам бирач открије за кога је гласао. Свако има право да каже како је гласао уколико то жели. Међутим, и откривањем тог податка се крши тајност гласања, јер се гласање спроводи тако да се не зна ни за једног бирача како је гласао. Свакако би бирач могао породици, пријатељима и сл. да каже како је гласао, али се крши тајност гласања уколико то учини на бирачком месту. Зато би, *de lege ferenda*, требало санкционисати бирача који на бирачком месту, у току избора, сам каже како је гласао, показује гласачки листић и сл.

Ово кривично дело има и тежи облик. Он постоји ако основни облик овог кривичног дела учини члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са гласањем.⁴⁸ То је, дакле, случај када повреду тајности гласања изврши члан органа за спровођење избора. Својство учиниоца је квалификаторна околност за постојање тежег облика овог кривичног дела, јер дело чини управо онај чија је дужност да се стара о примени принципа тајности гласања. За тежи облик овог кривичног дела је прописана новчана казна или казна затвора до две године.

Фалсификовање резултата гласања

Ово кривично дело чини члан органа за спровођење избора или референдума или друго лице које врши дужности у вези са гласањем, који додавањем или одузимањем гласачких листића или гласова при пребројавању или на други начин измени број гласачких листића или гласова или објави неистинит резултат гласања. Учинилац овог кривичног дела се може казнити казном затвора од шест месеци до пет година.⁴⁹ Ово је посебан облик кривичног дела фалсификовања службене исправе, у свакодневном говору се назива „изборна крађа”.

Резултати гласања су објект заштите овог кривичног дела. Изборна воља грађана се не сме мењати. Прописивање овог кривичног дела је једна од мера да се спрече, како Настић (2017) каже, „неправилности које имају за циљ фаворизовање одређеног кандидата или листе” (стр. 120). Дакле, циљ је да се спрече манипулатије са резултатима избора, тј. бројем гласова. Поступак утврђивања и објављивања резултата гласања детаљно регулишу изборни закони.⁵⁰ Напоменућемо да бирачки

⁴⁵ Чл. 52 ст. 2 Устава Републике Србије.

⁴⁶ Чл. 55 ст. 2 и 5 ЗИНП.

⁴⁷ Чл. 69 ст. 3 ЗИНП.

⁴⁸ Чл. 160 ст. 2 КЗ.

⁴⁹ Чл. 161 КЗ

⁵⁰ Видети чл. 74–87 ЗИНП, 35–45 Закона о локалним изборима, 22–23 Закона о референдуму и народној иницијативи.

одбор утврђује резултате гласања на бирачком месту, а да Републичка изборна комисија обједињавањем резултата са свих бирачких места утврђује резултате избора и објављује их. На локалним изборима то раде бирачки одбори и изборна комисија (општинска или градска). На референдуму су то гласачка комисија и комисија надлежна за спровођење референдума.

Извршење овог кривичног дела се може предузети двема предвиђеним радњама: изменом броја гласачких листића или гласова или објављивањем неистинитог резултата гласања. Измена броја гласачких листића се може вршити на три начина: додањем или одузимањем гласачких листића или гласова при пребројавању или на други начин. Ово је могуће, на пример, уписивањем неистинитог броја гласова за одређеног кандидата или накнадним додавањем попуњених гласачких листића у гласачку кутију тако да се повећа број гласова за неког кандидата. До одузимања гласова долази, рецимо, када се у документе о резултатима гласања за неку листу упише мањи број гласова од реално оствареног. „Одузимање гласачких листића се може учинити и њиховим довођењем у такво стање да се проглашавају неважећим“ (Стојановић & Перећ, 2006, стр. 74). То би, рецимо, био случај заокруживањем још неке опције на листићу, тако да се не може утврдити како је бирач гласао, или претпостављањем већ заокружене опције. Друга радња извршења овог кривичног дела је ситуација када се као званични објаве подаци који не одговарају истинитим резултатима гласања. Кривично дело је свршено самом изменом броја гласачких листића или гласова или објављивањем неистинитих резултата гласања, без обзира на то да ли је касније исправљена таква неправилност.

Као учинилац овог кривичног дела се може јавити само члан органа за спровођење избора или референдума или друго лице које врши дужности у вези са гласањем – што значи члан бирачког одбора или одговарајуће изборне комисије.

Ово дело се може извршити само након обављеног гласања, при утврђивању резултата гласања. То је зато што су манипулације са гласачким листићима на овај начин могуће након отварања гласачке кутије, када се приступа бројању гласова. Са друге стране, махинације у виду објављивања неистинитог резултата су могуће након што се утврде резултати гласања, па се жели повећати или смањити број гласова за неку опцију. Последица и једне и друге радње је да се мења реално изражена воља грађана, и то у корист неког кандидата или листе, ради побољшања њиховог успеха на изборима. Овакве злоупотребе се више могу везати за владајућу политичку гарнитуру, која би оваквим поступањем утицала на исход избора, те задржала или ојачала своју позицију власти.

ЗИНП предвиђа да ће се казном затвора до три године за кривично дело казнити члан Републичке изборне комисије или члан бирачког одбора или друго лице које у вршењу дужности у вези са избором посланика измени број датих гласова додањем или одузимањем гласачких листића или гласова при пребројавању или које објави резултат избора који не одговара обављеном гласању.⁵¹ Ово кривично дело предвиђено главним изборним законом се у суштини поклапа са кривичним делом фалсификовање резултата гласања из КЗ-а. Међутим, овде се радња измене броја гласова може предузети само додањем и одузимањем гласачких листића или гласова, не и на други начин. Разлика постоји и у домену кажњавања. Поред тога, радња извршења се може предузети само у вршењу дужности у вези са избором посланика. Зато овде постоји првидни идеални стицај у виду специјалитета. Уколико је кривично дело учињено изменом броја гласова додањем или одузимањем гласачких листића или гласова, одн. објављивањем резултата гласања који не одговара обављеном гласању, онда треба применити ЗИНП. Уколико је дело учињено

⁵¹ Чл. 104 ЗИНП.

на изборима за народне посланике изменом броја гласачких листића или гласова, али не њиховим додавањем или одузимањем, већ на други начин, онда постоји кривично дело КЗ-а. Такође, КЗ ће се применити и ако је дело учињено на неким другим изборима, сем парламентарних.

Уништавање докумената о гласању

Уништавање докумената о гласању је кривично дело које постоји када неко уништи, оштети, одузме или прикрије гласачки листић или неки други документ о гласању на изборима или референдуму. Кривични законик за основни облик овог кривичног дела прописује новчану казну или казну затвора до једне године.⁵²

Као објект заштите овде се јавља законитост избора у делу који се односи на изборни материјал, а објекти напада су гласачки листић и други документи о гласању на изборима или на референдуму. Гласачки листићи су посебни документи којима се врши гласање заокруживањем редног броја испред понуђене листе/кандидата/предлога. Они се штампају на једном месту, на хартији заштићеној воденим жигом, а припрема их и оверава РИК.⁵³ Други документи о гласању могу бити контролни листић, записник о гласању и други обрасци које користе изборни органи. Према Лазаревићу (2006, стр. 469), то може да буде и гласачка кутија, али она није (писани) документ.

Радња извршења овог кривичног дела може да буде уништење (тако да се више никако не могу користити), оштећење (тако да се могу користити отежано), одузимање или прикривање (онемогућавање вршења увида у изборна документа). Дело је свршено уништењем, оштећењем, одузимањем, прикривањем гласачких листића или других докумената о гласању на изборима или на референдуму, независно од тога да ли је радња извршења предузета, пре, за време или након спровођења гласања на бирачком месту. Извршилац овог кривичног дела може да буде свако лице, а у погледу кривице је потребан умишљај.

Тежи облик овог кривичног дела постоји ако је оно учињено од стране члана бирачког одбора или другог лица у вршењу дужности у вези са гласањем. Дакле, квалификована околност је својство учиниоца – ако се ради о члану органа за спровођење избора. При томе је битно да се радња предузима у вршењу дужности у вези са гласањем. За тежи облик је прописана казна затвора од три месеца до три године.⁵⁴

Према ЗИНП, ко на изборима за посланике уништи, оштети, одузме или прикрије гласачки листић којим је обављено гласање, неку од исправа на изборима или било који предмет намењен изборима или гласању, казниће се новчаном казном или казном затвора до једне године; а ако то учини члан бирачке комисије, члан бирачког одбора или друго лице у вршењу дужности у вези са изборима за посланике, казниће се казном затвора од три месеца до три године.⁵⁵ Ово кривично дело се разликује у односу на дело предвиђено КЗ-ом у томе што се као објект заштите јавља и предмет намењен изборима или гласању. То би могла да буде гласачка кутија или ув-лампа или спреј који користе чланови бирачког одбора и који се при припремању избора посебно набављају за ту намену. Ово кривично дело може да буде учињено само у вршењу дужности у вези са изборима за народне посланике. Дакле, јавља се привидни идеални стицај у облику специјалитета. Зато уколико би дело било учињено

⁵² Чл. 161 ст. 1 КЗ

⁵³ Чл. 60 ЗИНП.

⁵⁴ Чл. 162 ст. 2 КЗ.

⁵⁵ Чл. 106 ст. 1 тач. 3 и чл. 106 ст. 2 ЗИНП.

на парламентарним изборима, треба га квалифицовать по ЗИНП, а ако се ради о неким другим изборима, треба применити КЗ.

Позивање бирача на одговорност

Ово је кривично дело које није предвиђено Кривичним закоником већ Законом о избору народних посланика. Ово дело постоји ако неко после обављених избора за избор посланика позове бирача на одговорност због гласања или захтева од њега да каже како је гласао или зашто није гласао.⁵⁶

Овде се као објект заштите јавља слобода гласања. Изборно право је слободно, нико нема право да по било ком основу спречава или приморава грађанина да гласа, да га позива на одговорност због гласања и да од њега тражи да се изјасни како је гласао и зашто није гласао.⁵⁷ Бирач сам одлучује да ли ће гласати и не мора никоме да полаже рачуне о томе да ли је гласао и како је гласао. Ово кривично дело се може извршити на два начина: позивањем бирача на одговорност због гласања или захтевањем од бирача да каже како је гласао или зашто није гласао. Радња извршења овог кривичног дела се може предузети само након обављених избора. Оно се може предузети само у вези са парламентарним изборима. Извршилац овог кривичног дела може да буде свако лице. У погледу кривице је потребан умишљај.

Тежи облик овог кривичног дела постоји ако га предузме члан Републичке изборне комисије, члан бирачког одбора, или друго лице у вршењу дужности у вези са парламентарним изборима.⁵⁸ Својство учиниоца је квалификаторна околност за теже кажњавање.

За основни облик овог кривичног дела ЗИНП прописује новчану казну или казну затвора до једне године, а за тежи облик казну затвора од три месеца до три године.

Статистички подаци о кривичним делима против изборних права

На овом месту ћемо кратко размотрити статистичке податке о учесталости кривичних дела против изборних права. То подразумева разматрање података о броју пријављених, оптужених и осуђених пунолетних лица за кривична дела против изборних права у периоду од 2011. до 2019. године. Ови подаци су приказани у табелама које се налазе на kraju овог рада. Разматрамо податке само за пунолетна лица јер је тешко вероватно да би неко од кривичних дела против изборних права учинило малолетно лице. Статистички подаци се односе само на кривична дела против изборних права која су предвиђена КЗ-ом. Осим статистичких података, није нађена одговарајућа судска пракса која би употребила приказ ових кривичних дела у судској пракси.

У Табели 1 приказани су подаци о пријављеним пунолетним лицима за кривична дела против изборних права у периоду 2011–2019. На основу табеле закључујемо да су од кривичних дела против изборних права у периоду 2011–2019. године најчешће пријављивана кривична дела фалсификовање резултата гласања (55), давање и примање мита у вези са гласањем (38) и злоупотреба права гласања (36); најмање је пријављивано кривично дело састављање нетачних бирачких спискова – три пута. Број кривичних пријава за сва ова кривична дела варирао је. Након 2011. године, постоји видан пад пријава за кривична дела злоупотреба права гласања и спречавање гласања.

56 Чл. 106 ст. 1 ЗИНП.

57 Чл. 2 ЗИНП, чл. 3 Закона о избору председника Република, чл. 3 ст. 2 Закона о локалним изборима.

58 Чл. 106 ст. 2 ЗИНП.

вање одржавања избора. Значајан раст пријава постоји једино код фалсификовања резултата гласања.

У погледу броја оптужених лица за ова кривична дела у периоду од 2011. до 2019. године, подаци су приказани у Табели 2. Број оптужења за кривична дела против изборних права је такође варирао, мада је повећан од 2017. године. Код већине дела је јако мали број оптужења, а за састављање нетачних бирачких спискова и повреду тајности гласања није било оптужења за овај деветогодишњи период. По броју оптужења вишеструко предњачи фалсификовање резултата гласања, са више од половине од укупног броја оптужења у овом периоду (47/75).

Од посебног значаја су подаци о броју осуђених пунолетних лица за кривична дела против изборних права, јер су они знатно релевантнији у односу на број пријављених и број оптужених лица (пошто је у судском поступку доказано да су ова дела извршена). Ови подаци су приказани у Табели 3. Како није било оптужења, није било ни пресуда за кривична дела састављање нетачних бирачких спискова и повреда тајности гласања, али ни за злоупотребу права гласања. Од 2017. године се број осуда за ова кривична дела повећао. То је посебно изражено у 2019. години. Додуше, те године су све осуђујуће пресуде изречене за фалсификовање резултата гласања (21). То је кривично дело за које иначе постоји више од половине од укупног броја осуда у приказаном периоду (27/48), а друго кривично дело за које постоји највише осуда је давање и примање мита у вези са гласањем (9).

Прекријајно правна заштитна изборних права

Прекријаји у вези са кршењем изборних права су прописани Законом о избору народних посланика. У овом закону је предвиђено укупно седам прекријаја. Један прекријај је предвиђен Законом о избору народних посланика. Размотрићемо бића ових прекријаја.

Прекријај може учинити организација која објави процену резултата или претходне резултате избора кршећи тиме правила изборне тишине.⁵⁹ За овај прекријај је прописана новчана казна од 100.000 до 600.000 динара. Овим прекријајем се штити једна специфична појава изборног права, а то је изборна тишина. Наиме, изборна тишина подразумева забрану изборне пропаганде преко средстава јавног информисања и јавних скупова и забрану објављивања процена резултата избора. Изборна тишина у нашем праву траје 48 сати пре дана одржавања избора и на сам дан избора до затварања бирачких места.⁶⁰ Међутим, само трећи вид кршења изборне тишине подлеже прекријајном санкционисању. Специфичност овог прекријаја (посебно у односу на претходно обраћена кривична дела) јесте у томе што овај прекријај може учинити само организација која се бави проценама изборних резултата. То су обично невладине организације, организације које се баве испитивањем јавног мњења и сл.

Уколико члан бирачког одбора или Републичке изборне комисије онемогући праћење рада органа за спровођење избора, учиниће прекријај који се кажњава новчаном казном у износу од 25.000 до 50.000 динара.⁶¹ Наиме, лица која прате рад органа за спровођење избора су обично представници невладиних организација које у изборном поступку имају статус посматрача избора. Ова лица су дужна да поступају у складу са правилима која прописује РИК.⁶² Међутим, чланови органа

59 Чл. 108 ЗИНП.

60 Чл. 5 ст. 3 ЗИНП.

61 Чл. 109 ЗИНП.

62 Чл. 32 ст. 2 ЗИНП.

за спровођење избора не смеју да неоправдано онемогуће деловање посматрача. Овиме се штити принцип транспарентности у раду бирачких одбора и РИК-а како би се спречиле и уочиле неправилности у изборној процедуре. Овај прекршај може да учини само члан бирачког одбора или РИК-а.

ЗИНП предвиђа да прекршај чини организација која емитује радио и телевизијски програм, а чији је оснивач Република Србија, ако поступи супротно својој обавези да не сме омогућити представљање кандидата и изношење програма подносилаца изборних листа у комерцијалном, забавном или другом програму. Овај прекршај се кажњава новчаном казном од 50.000 до 800.000 динара, а поред тога се новчаном казном од 10.000 до 30.000 динара кажњава и одговорно лице те организације.⁶³ Објект заштите овог прекршаја је право свих учесника избора на једнак приступ медијима. „Правило је да су електронски медији у јавној својини (државној, регионалној или локалној) дужни да у време изборне кампање обезбеде плурализам и уравнотеженост политичких погледа“ (Маринковић, 2019, стр. 237). Радња извршења овог прекршаја се састоји у кршењу негативне обавезе да се кандидати или листе на изборима не могу бирачима представљати у комерцијалном, забавном или другом програму, већ је по правилима изборног права то могуће само у политичко-информативном програму. За те намене се зато креирају посебне емисије. Овај прекршај се истиче по активном субјекту, јер га може учинити само организација која емитује радио и телевизијски програм, чији је оснивач Република Србија, а то је јавни медијски сервис.

За прекршај ће се казнити руководилац органа надлежног за вођење бирачких спискова уколико не изврши одређене законске обавезе.⁶⁴ Упућујућа диспозиција овог прекршаја нас доводи до закључка да се ради о кршењу законске обавезе да се бирачима достави обавештење од дану и часу избора, са адресом бирачког места. Ово обавештење је неопходно јер се бирачка места формирају пред сваке изборе, па је потребно да гласач зна на ком бирачком месту може остварити своје бирачко право. Међутим, остаје нејасно да ли овај прекршај постоји ако се грешком изборне администрације обавештења масовно не доставе грађанима, или је довољно да се ради само о изолованим случајевима. Овај прекршај се чини пропуштањем да се грађанима достави наведено обавештење. За овај прекршај је прописана новчана казна од 20.000 до 50.000 динара.

Прекршај постоји и када политичка странка, коалиција или друга политичка организација или друго правно лице, на бирачком месту и у кругу од 50 метара око бирачког места, истиче симbole политичке странке, односно друге политичке организације, као и други пропагандни материјал.⁶⁵ Овај прекршај постоји јер на бирачком месту и око бирачког места не сме бити изложен изборни пропагандни материјал. То је део забране пропаганде за време гласања. У случају да је прекршено ово правило, изборно право предвиђа понављање гласања на том бирачком месту, а путем прекршајног права се санкционише и политички субјект који је прекршио наведено правило. Учинилац овог прекршаја може бити политичка странка, коалиција странака или друга политичка организација или друго правно лице, што би могло, на пример, да буде неко удружење или група грађана која учествује на изборима. Казна за овај прекршај је од 100.000 до 400.000 динара. Када политички субјект учини овај прекршај, за прекршај се кажњава и одговорно лице у политичкој организацији и другом правном лицу, и то новчаном казном од 10.000 до 25.000 динара.

⁶³ Чл. 110 у вези са чл. 49 ст. 2 и чл. 51 ЗИНП.

⁶⁴ Чл. 111 у вези са чл. 54 и брисаним чл. 12 и 19 ЗИНП.

⁶⁵ Чл. 112 у вези са чл. 55 ст. 4 ЗИНП.

Уколико лице на бирачком месту користи пејџер, мобилни телефон и друга средства веза и комуникација, казниће се за прекрај новчаном казном од 10.000 до 30.000 динара.⁶⁶ Постојање овог прекраја и такве забране је у функцији заштите принципа тајности гласања. Овај прекрај може учинити било које лице које користи средства комуникације на бирачком месту, независно од тога да ли се ради о бирачу или члановима бирачког одбора. Пошто посматрачи избора редовно указују на то да се на бирачким местима масовно користе мобилни телефони, посебно ради фотографисања гласачког листића, овај прекрај очигледно не остварује генералну превенцију.⁶⁷

ЗИНП предвиђа и да ће се новчаном казном од 10.000 до 30.000 динара казнити лице које изазове неред на бирачком месту услед чега је гласање морало бити прекинуто. Овај прекрај се истоветан као лакши облик кривичног дела спречавање одржавање гласања, које, као што смо видели, постоји ако неко омета гласање изазвањем нереда на бирачком месту услед чега гласање буде прекинуто. Дакле, радња извршења оба ова казнена дела је изазвање нереда на бирачком месту, а последица је прекид гласања. Међутим, нејасно је да ли би такво поступање требало квалификовати као прекрај или кривично дело. Зато би требало изменити биће овог прекраја и/или лакшег облика кривичног дела спречавање одржавања гласања. Разлику би, *de lege ferenda*, требало успоставити на следећи начин. Изборно право предвиђа да бирачки одбор може привремено прекинути гласање ако се наруши ред на бирачком месту, а ако је гласање прекинуто дуже од сат времена, гласање се продужава за онолико времена колико је прекид трајао.⁶⁸ Имајући ово у виду, могло би се предвидети да прекрај постоји када се наруши гласање тако да прекид гласања траје краће од сат времена, а ако је прекид дужи, да постоји лакши облик кривичног дела спречавање одржавања гласања (пошто ће онда изборноправна последица бити продужење гласања на бирачком месту).

Закон о јединственом бирачком списку предвиђа да се новчаном казном од 25.000 до 250.000 динара кажњава за прекрај одговорно лице у органу надлежном за ажурирање бирачког списка, ако не обезбеди његову тачност и ајурност.⁶⁹ Овај прекрај стоји у вези са начелом ајурности бирачког списка.⁷⁰ Ајурност бирачког списка је важна јер бирачки списак треба да прецизно садржи о податке о томе ко има право гласа. У нашој пракси се посебно помиње проблем ајурности бирачког списка у смислу да се дешава да из њега нису уклоњена лица која су изгубила право гласа (пре свега преминула лица). Учинилац овог прекраја може да буде само одговорно лице у органу надлежном за ажурирање бирачког списка, а то је одговорно лице у општинским или градским управама, пошто оне као поверили посао обављају ажурирање бирачког списка за своју територију.⁷¹ Међутим, показује се да прописивање овог прекраја нема већи практични значај, пошто посматрачи избора константно указују на неажурираност бирачког списка као један од кључних проблема нашег изборног система.

⁶⁶ Чл. 113 у вези са чл. 55 ст. 6 ЗИНП.

⁶⁷ Тако се наводи да је посматрачка мисија ОЕБС-а на председничким изборима 2017. године забележила „у неколико наврата да су бирачи сликали своје гласачке листиће упркос експлицитној забрани коришћења мобилних телефона, камера и видео-камера унутар бирачког места“ (Канцеларија за демократске институције и људска права ОЕБС-а, 2017, стр. 9).

⁶⁸ Чл. 57 ЗИНП.

⁶⁹ Чл. 25 Закона о јединственом бирачком списку.

⁷⁰ Чл. 1 ст. 2 Закона о јединственом бирачком списку.

⁷¹ Видети чл. 2 Закона о јединственом бирачком списку.

ЗАКЉУЧЦИ

Изборно право јесте сложено политичко право грађана. Због његове велике важности, казнено право штити појединачна изборна права грађана и представља само један део правне заштите ових права. Овим казненим делима се штите најважнија правила изборног права. У том смислу, објекти казнене заштите су претежно правни принципи изборног система и правне норме којима се ти принципи конкретизују. Имајући то у виду, ова кривична дела и прекршаји су бланкетног карактера. Зато смо у раду и указали на везе између изборног права и кривичног и прекршајног права. Да би се разумела кривична дела против изборних права и прекршаји у овој области, нужно је познавати императивне норме изборног права.

Нека од ових казнених дела може извршити само члан органа за спровођење избора. Исто тако, код више кривичних дела постоји тежи облик код кога је квалификаторна околност својство активног субјекта, односно то што је извршилац члан органа за спровођење избора. То је добро јер се на тај начин додатно учвршује одговорност коју та лица имају у вези са законитошћу спровођења избора. Међутим, као извршилац неких казнених дела се јавља свако лице, а да је таква формулатија непрецизна. Тако би код кривичних дела повреда права кандидовања, повреда права гласања и састављање нетачних бирачких спискова законодавац требало да прецизира ко може бити активни субјект, јер је у пракси тешко да би ова кривична дела могло да изврши баш свако лице, већ ће их пре извршити лице које има службена овлашћења у вези са изборима.

ЗИНП предвиђа у својим одредбама три кривична дела која су предвиђена и КЗ-ом, али у односу специјалитета, јер се могу извршити само на изборима за народне посланике, не и на осталим изборима или на референдуму. Међутим, нејасно је зашто је код та три кривична дела практично направљен дуалитет између ЗИНП-а и КЗ-а.

У погледу кривичних санкција, КЗ највише прописује алтернативно новчану казну и казну затвора. Код прекршаја је предвиђена увек новчана казна. Мера безбедности одузимања предмета је прописана код кривичног дела давање и примање мита у вези са гласањем. То је једина обавезна мера безбедности код ових кривичних дела. Предвиђене затворске казне су прекратке. Због значаја изборних права би требало да буду дуже, јер је питање да ли се њима може остварити сврха кажњавања, а нарочито генерална превенција. Веома је важно да се кажњавањем утиче на друге да не повређују изборна права других и правила изборног поступка. То се не може постићи изрицањем кратких казни затвора нити ниских новчаних казни, а још мање изрицањем условне осуде и судске опомене.

Статистика показује да се ова кривична дела јављају у пракси јако мало у односу на остала кривична дела, како у погледу броја пријављених и оптужених, тако и у погледу броја осуђених пунолетних лица за вршење кривичних дела против изборних права. Управо је то вероватно разлог што нису пронађени адекватни примери из судске праксе.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовашевић, Д. (2011). *Лексикон кривичної йрава*. Београд: Службени гласник.
Јовашевић, Д. (2013). Одговорност за кршење изборних права. *Политичка ревија* бр. 1/2013.
Јовашевић, Д. (2017). *Кривично йраво: йосебни гео*. Београд: Досије студио.
Лазаревић, Љ. (2006). *Коментар Кривичної законника Рейублике Србије*. Београд: Савремена административна књига.

страција.

- Канцеларија за демократске институције и људска права ОЕБС-а. (2017). *Рејублика Србија – Председнички избори 2. април 2017. – Извештај мисије ОЕБС/КДЛИП-а о ироцени сировоћења избора.* <https://www.osce.org/sr/odihr/elections/serbia/330296> (приступљено дана 18. 9. 2021. године)
- Маринковић, Т. (2019). *Расправа о праву на слободне изборе*. Београд: Досије студио.
- Настић, М. (2017). *Правни принципи изборног система*. Ниши: Правни факултет Универзитета у Нишу.
- Пајванчић, М. (2008). *Изборно право*. Нови Сад: Правни факултет.
- Стојановић, Д. (2014). *Установно право*. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу, Центар за публикације.
- Стојановић, З. (2016). *Политика сузбијања криминалиштета*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Стојановић, З., & Перећ, О. (2006). *Кривично право: посебни део*. Београд: Правна књига.
- Тодоровић, М. (2002). *Изборне манипулације*. Београд: Центар за слободне изборе и демократију.
- Укропина, Д. (2002). *Заштита изборног права*. Београд: Центар за слободне изборе и демократију.
- <https://www.stat.gov.rs/oblasti/pravosudje/punoletni-ucinoci-krivicnih-dela/> (приступљено дана: 20. 9. 2021. године)

Табела 1. Пријављена пунолетна лица за учињена кривична дела против изборних права у периоду 2011–2019. године

Година	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2011 – 2019.
Кривична дела против изборних права – број пријављених пунолетних лица	37	34	33	23	8	30	17	36	31	249
Повреда права кандидовања		7	1			1	1	13		23
Повреда права гласања	4	1	1		3	3	5	8	2	27
Давање и примање мита у вези са гласањем.			6	10		13	6	2	1	38
Злоупотреба права гласања	15	7	8		1	1	1	1	2	36
Састављање нетачних бирачких спискова		2						1		3
Спречавање одржавања гласања	13	4	4	2	1	1	2			27
Повреда тајности гласања				1		1		3	1	6
Фалсификовање резултата гласања	5		11		1	5		8	25	55
Уништавање докумената о гласању		13	2	10	2	5	2			34

Табела 2. Опушћена пунолетна лица за учињена кривична дела против изборних права у периоду 2011–2019.

Година	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2011 – 2019.
Кривична дела против изборних права – број опуштених пунол. лица	5	9	2	4	1	2	23	8	21	75
Повреда права кандидовања				1			1			2
Повреда права гласања		1								1
Давање и примање мита у вези са гласањем						2	4	3		9
Злоупотреба права гласања							1			1
Састављање нетачних бирачких спискова										0
Спречавање одржавања гласања	2	1	2	2			1	1		9
Повреда тајности гласања										0
Фалсификовање резултата гласања	3	5		1			14	3	21	47
Уништавање докумената о гласању		2			1		2	1		6

Табела 3. Осуђена пунолетна лица за учињена кривична дела против изборних права по годинама у периоду 2011–2015.

Година	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2011 – 2019.
Кривична дела против изборних права – број осуђених пунолетних лица	3	4	1	1	1	2	8	7	21	48
Повреда права кандидовања							1			1
Повреда права гласања										
Давање и примање мита у вези са гласањем						2	4	3		9
Злоупотреба права гласања										0
Састављање нетачних бирачких спискова										0
Спречавање одржавања гласања	2		1	1			1	1		6
Повреда тајности гласања										0
Фалсификовање резултата гласања	1	2						3	21	27
Уништавање докумената о гласању		2			1		2			5

ELECTORAL RIGHTS AND THEIR CRIMINAL PROTECTION IN SERBIA

Author: ALEKSA DAMNJANOVIĆ

Email: aleksamdamnjanovic@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Dušica Miladinović Stefanović

Faculty of Law, University of Niš

Introduction: Electoral rights belong to the group of the most important human rights. Due to that fact, it is necessary that the legal system provides electoral rights with an efficient mechanism of protection. The mechanisms of criminal law, among other legal means, serve the same purpose of protection.

Aim: The aim of this paper is to present the protection of electoral rights in the light of permeation of electoral and criminal law. The paper points to the position of criminal protection of electoral rights in the system of protection of those rights.

In addition to some general issues, we will address individual crimes and misdemeanors and try to link them to the relevant provisions of the electoral law.

Material and Methods: For the purpose of this paper, relevant acts of electoral legislature and relevant provisions of the Criminal Code of the Republic of Serbia have been reviewed and interpreted. Also, suitable theoretical sources have contributed to the research of this paper's subject. Dogmatic and systematic methods have been used.

Results: In this paper it is concluded that criminal law indeed provides various electoral rights with protection. However, practical views on the matter presented in this paper lead to finding that criminal offences against electoral rights are rarely adjudicated before criminal courts in Serbia.

Conclusion: Criminal offences and misdemeanours regarding elections have blanket character. That is why it is important to be familiar with the electoral legislature when approaching this matter.

Keywords: electoral law; criminal law; misdemeanor; elections; criminal offences against electoral rights

ИЗБОРНА КАМПАЊА АЛТЕРНАТИВЕ ЗА ЊЕМАЧКУ 2017. ГОДИНЕ: ГЕРИЛА МАРКЕТИНГ У ФУНКЦИЈИ МЕХАНИЗМА СУГЕСТИЈЕ И ПОДРАЖАВАЊА

Аутор: ЈЕЛЕНА ВУЈАНОВИЋ

Мејл: jelevujanovic@gmail.com

Ментор: Проф. др Синиша Атлагић

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Увод: Након парламентарних избора одржаних у Њемачкој 24. септембра 2017. године, у Бундестаг је по први пут од Другог свјетског рата ушла и једна партија радикалне деснице – Алтернатива за Њемачку (АФД). Изборну кампању ове партије обиљежили су неконвенционални плакати и интернет кампања, које су многи окарактерисали као герила маркетинг.

Циљ: Овим радом настојимо идентификовати елементе стратегије герила маркетинга у изборној кампањи АФД-а 2017. године, те утврдити који су психолошки механизми утицаја на свијест и понашање публике употребљени у овим стратегијама комуникације и облицима промоције и шта је комуникатор њима намјерава да постигне.

Материјал и методе: Материјал за истраживање чине плакати који су се могли пронаћи на званичној интернет страници и налозима на друштвеним мрежама АФД-а у периоду од 10. до 24. септембра 2017. године, те објаве на сајту и Фејсбук страници ове партије у истом периоду. Метода која ће се користити у овој студији случаја је квалитативна анализа садржаја плаката и одређених облика интернет промоције Алтернативе за Њемачку који су из посматраног материјала издвојени довођењем у везу са окосницама кампање и предметом овог рада, у складу са методологијом предложеном у Atlagić, 2018.

Резултати и дискусија: Предметни плакати и облици промоције на интернету користе комуникационске алате изван традиционалних шема са циљем привлачења пажње и стимулишу одређене емоционалне реакције са циљем да примаоци поруке постану њени преносиоци. Анализом садржаја можемо идентификовати присуство неколико начела механизма сугестије (као што су начело трансфера, уопштавања, етикетирања) и механизма подражавања који су примијењени са интенцијом утицаја на свијест и понашање појединца.

Закључак: Употребом механизама сугестије, подражавања и емоционалне заразе кроз технике и елементе герила маркетинга, АФД је настојао створити одређену стереотипну слику свијета (у којој мигранти угрожавају њемачки начин живота а АФД га спашава) која сугерише пожељну акцију (гласање за АФД) и створити утисак да глас за АФД није „бачен глас“.

Кључне ријечи: Изборне кампање; Алтернатива за Њемачку; герила маркетинг; механизам сугестије, механизам подражавања

УВОД

Професионализација изборних кампања је појава о којој се доста говорило и у стручној и у академској јавности. Консултанти за маркетинг, перманентна кампања, спотови високе резолуције и скупе продукције итд. дио су стратегије изборних кампања којима се настоји постићи контрола над поруком и имиџем. Ефекти који

се желе постићи су обично повећање препознатљивости, утицање на неке елементе сопственог имица, информисање публике, покушај утицања на изборну одлуку неопредијељених и учвршћивање изборне одлуке сопствених бирача и слично. Међутим, у последњих неколико година свједоци смо појаве одређених нестандартних начина промоције странака и кандидата у изборним кампањама и ван њих. Партије покушавају да избјегну „обазривост на рекламе“ коју су бирачи развили и траже нове начине да у изборним кампањама мобилишу и мотивишу бираче.

Кампања Алтернативе за Њемачку (скраћено АФД) пред парламентарне изборе који су у Њемачкој одржани у септембру 2017. године била је испуњена симболичким и неконвенционалним порукама и комуникацијом изван традиционалних шема. Плакати са сликом прасета и натписом „Ислам? Не слаже се са нашом кухињом“ или креирање сајта „Меркел инфилтратор“, који сугерише на погубне посљедице канцеларкине политike „отворених врата“, неки су од примјера.

Овим радом настојимо у средствима и облицима промоције АФД-а у кампањи 2017. године идентификовати елементе стратегије герила маркетинга те утврдити који су психолошки механизми утицаја на свијест и понашање публике употребљени у овим стратегијама комуникације и облицима промоције и шта је комуникатор њима намјеравао да постигне.

ТЕОРИЈСКИ И МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Метода која ће се користити у овој студији случаја је квалитативна анализа садржаја плаката и одређених облика интернет промоције Алтернативе за Њемачку у изборној кампањи за изборе у Њемачкој 2017. године. Истраживање је подразумијевало увид у све плакате који су се могли пронаћи на званичној интернет страници и налозима на друштвеним мрежама ове партије у периоду од 10. до 24. септембра 2017. године, те увид у објаве на сајту и Фејсбуку страницама ове партије у истом периоду. Посматрани период је период последње две седмице изборне кампање, схваћене као „вршна тачка“ дугорочне стратегије политичке партије (Slavujić, 2009: 159).

Узимајући у обзир потребу за ограничавањем садржаја овог рада и позивајући се на методологију примијењену у анализи плаката у Србији од стране Атлагића (Atlagić, 2018: 33), довођењем у везу са окосницама кампање из посматраних плаката и облика интернет промоције као предмета квалитативне анализе садржаја, издвојили смо пет плаката (Слика бр. 1, Слика бр. 2, Слика бр. 3 и Слика бр. 4) и три интернет кампање (кампања „Усуђујем се да покажем моје лице за моју партију“, кампања „Мој глас за АФД“, и креирање сајта merkeldieeidbrecherin.com).

„Квалитативна анализа садржаја подразумева оријентацију на откривање значења ‘оног што је комуникатор хтео да каже‘, ослањајући се у првом реду на контекст исказаног садржаја“ (Atlagić, 2018: 33). Ова метода, посвећена је „утврђивању мотивације и намера одашљача поруке и претпостављених ефеката на примаоце на основу садржаја“ и „по Берелсону почива на утврђивању (не)заступљености одређених категорија анализе у проучаваној грађи“ (Manić, 2014: 41 и 42). У случају овог рада, то подразумијева утврђивање заступљености елемената герила маркетинга и елемената психолошких механизама утицаја на свијест и понашање публике (механизам сугестије, механизам подражавања и емоционална зараза) у садржају посматраних плаката и облика интернет промоције АФД-а.

Шема истраживања могла би да се представи као:

Представљање контекста и вриједносне оријентације -> утврђивање окосница/основних порука кампање АФД-а 2017. године -> идентификација елемената герила маркетинга у стратегији кампање АФД-а -> Идентификација психолошких механизама у креирању плаката и интернет промоције АФД-а

Герила маркетинг

У оквиру приступа комерцијалном маркетингу, нарочито на њемачком говорном подручју, појавио се термин „герила маркетинг”, који обухвата различите „атипичне и недогматске маркетиншке активности” (Nufer, 2019: 69). Ове активности развијене су од стране мањих актера на тржишту који су настојали неконвенционалним методама привући више пажње за мање новца, а ове методе обухватају употребу графита, интернет мимова, провокативних најепница и постера, флешмоб перформанса, саботажа итд. „Герила маркетинг је сет стратегија комуникације које су иновативне и нужно сензационалне и изненађују мету креирањем виралне и динамичне поруке захваљујући улагању креативности и енергије” (Simone према Chionne and Scozzese, 2014: 155) и за њих се вежу ријечи као што су „провокативно, спектакуларно, заразно, атипично, оригинално” (Nufer, 2019: 71).

Иако га је тешко прецизно дефинисати јер његове карактеристике зависе и од тога шта се у одређеној култури сматра типичним и прихватљивим, неке од основних карактеристика герила маркетинга су:

- Ефекат изненађења: Подразумијева коришћење комуникацијских алата „изван традиционалних шема да би се стимулисала и развила емоција (која не мора нужно бити позитивна) и да би се провоцирало, изненадило и оборило с ногу. (...) Герила долази до људи на мјестима и у моментима када је њихова „обазривост на рекламе” на најнижем нивоу (док гледају ТВ је на пример на високом нивоу?)” (Chionne and Scozzese, 2014: 156).
- Ефекат рас прострањености: Герила маркетинг повезан је са јединственом, незaborавном реакцијом или интеракцијом са гледаоцем (Stadler, 2021 :60), односно ослања се на реакцију примаоца поруке као на средство даљег ширења поруке без додатног повећања трошкова.

Истражујући примјену техника герила маркетинга од стране непрофитних организација у својој докторској дисертацији, Рајшл (Reischl) је истакао да ове технике могу бити корисне за привлачење пажње с обзиром на „преоптерећеност информацијама и повезану фрустрацију прималаца оглашавањем” али да герила маркетинг никако није „алтернатива традиционалном (...) већ се користи за подршку успостављеним маркетиншким инструментима” (Reischl, 2009: 181).

Када говоримо о употреби техника герила маркетинга у политици и у изборним кампањама, у пракси можемо наћи примјере као што је фарбање линија на пјешачком прелазу испред парламента у Берну у боје које су симбол ЦВП-а (*Christlichdemokratische Volkspartei der Schweiz*) или перформанс Швајцарске народне партије у ком је особа маскирана у бурку носила лажни експлозив па је интервенисала полиција (Stadler, 2021:60), али не и значајно теоријско утемељење за истраживање овог питања. Поред карактеристика које се помињу у литератури из комерцијалног маркетинга, за герила маркетинг у политици везује се још и комуникација ван оквира политичке коректности и перформанси и активности на граници или изван закона.

Ауторка полази од схватања герила маркетинга у политици као заједничког назива за сет техника и стратегија комуникације које се у оквиру посматране политичке културе могу окарактерисати као неконвенционалне, које карактерише ефекат изненађења (коришћење комуникацијских алата изван традиционалних шема са циљем привлачења пажње и стимулације одређене емоционалне реакције) и ефекат рас прострањености (изазивање емотивне заразе са циљем да примаоци поруке постану њени преносиоци).

Кроз примјер кампање АФД-а 2017. године размотримо како и традиционална и нова средства промоције у кампањи могу бити употребљена у стратегији герила

маркетинга и који психолошки механизми утицаја на свијест и понашање публике су примијењени у овим стратегијама.

Психолошки механизми утицаја на свијест и понашање публике

„У социјалној психологији је прихваћена подела на четири основна механизма утицаја на свест и на понашање људи. То су убеђивање, сугестија, емоционална зараза и подражавање (имитација)” (Атлагић, 2020: 30). У основи разликовања између механизма убеђивања и осталих наведених механизама је разликовање између „логичко-дискурзивног и вриједносно-интенционалног расуђивања” (Slavuјević, 2009: 82–85). Механизам убеђивања заснован на логичко-рационалној размјени аргумента није предмет истраживања овог рада.

„О механизму сугестије можемо говорити као о својеврсном избору, логички неоснованом, заснованом на емоционалној перцепцији симбола истакнутих коришћењем речи, гестикулације или слика конкретних ствари/објеката који могу да изазову позитивне или негативне асоцијације” (Атлагић, 2020: 44). Овај механизам подразумијева дјеловање на емоције употребом симбола, етикетирања, механизма трансфера (позивања на неки ауторитет који поштујемо), уопштавања итд. и посредством њега до свијести људи долазе стереотипи, а механизам стереотипизације је и препознат у социјалној психологији као један од „основних механизама формирања и одржавања слике света” (Евгенева & Селезнева, 2013: 20, према Atlagić, 2018: 32). Кроз ове механизме „селекционисане карактеристике постају карактеристике објекта уопште” (Slavuјević, 2009: 97), смањује се „критичност у перцепцији предложеног садржаја” и то „с циљем стварања стања мотивације за одређене радње” (Miroshnichenko, 2019: 265). На ефикасност овог механизма утичу и фактори сугестибилности (видјети Атлагић, 2020; Miroshnichenko, 2019) , а неки од ситуационих фактора сугестибилности су емоционално узбуђење, висок степен значаја теме, престиж/перцепција значаја извора упућене поруке итд.

Механизам подражавања почива на истим принципима као и механизам сугестије и у основи је ријеч о „некритичком репродуковању предложених образца понашања” (Атлагић, 2020: 48) чију психолошку основу чини идентификација са групом тј. заједницом, било да је она стварна (раса, нација итд.) или имагинарна/медијски конструисана (нпр. одређене интернет заједнице). Идентификација је од великог утицаја на то како појединач опажа и оцењује сопствено окружење и како формира став и однос према нечemu. Политичке партије често користе механизам подражавања кроз позивање на повољне резултате истраживања јавног мњења или позитивну интерпретацију сопствене снаге, како би подстакле конформистичко понашање и ефекат „прикланања побједнику” (Видјети Slavuјević, 2012: 10). Али овај механизам може бити користан и малим или у јавности негативно етикетираним партијама (попут АФД-а) у покушају да створе утисак да глас за њих није „бачен” глас и да на неки начин ублаже „спиралу тишине” (познати концепт Noelle-Neumann, 1973) односно да охрабре присталице и умање страх људи да ће изношење одређених ставова, који су усљед дјеловања медија и других фактора (видјети Baćević, 2004: 82) перципирани као мањински или непожељни у друштву, довести до изолованости (поруке „Има нас”, слика познате личности уз поруку „И ја гласам за....” и сл.).

Емоционална зараза (eng. *emotional contagion*) је психолошки механизам који се везује за утицај на понашање појединача у групама и за формирање маса. Односи се на несвесно излагање одређеном утицају и прихватавање образца понашања групе које се постиже „директним трансфером одређеног емоционалног стања” (Мусаелян, 2012:226 према Атлагић, 2020: 55). Понашање појединца у групи и механизме утицаја групе на понашање описује још Ле Бон у књизи „Психологија гомиле”, а

за овај рад је битно поменути истраживање које су Крамер, Гилори и Ханкок представили 2014. године а чији резултати указују да се механизми емоционалне заразе могу уочити и на друштвеним мрежама где нема директног контакта и интерперсоналног преноса емоција (Kramer, Guillory & Hancock, 2014: 8788).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Изборна кампања АФД-а 2017. године – контекст и окоснице

У септембру 2017. године одржани су избори за око 700 посланика¹ у њемачком Бундестагу односно доњем дому њемачког парламента. Поред парламентарних странака, на изборима се кандидовала и Алтернатива за Њемачку – тада релативно нова политичка опција која је у њемачким медијима окарактерисана као „ултрадесничарска”. Ова партија је први пут изашла на изборе 2013. године, са нагласком на темама изласка Њемачке из еврозоне и повратка њемачке марке (видјети Ђерковић, 2013), и тада је освојила нешто мање од 5% гласова и остала испод цензура. За четири године, ова странка доживјела је раст и на изборима 2017. освојила око 13% гласова. Да ли је изборна кампања допринијела оваквом резултату?

Алтернатива за Њемачку је партија која се позиционира на десном спектру политичке сцене у Њемачкој. На трагу јачања европскептичних партија у Европи и Алтернатива за Њемачку је формулисала свој програм на идеји „Европе нација“. Национални суверенитет, заштита западног хришћанско-јеванђелистичког идентитета, промоција рађања и заштита породице, антиимигрантска али и другачија пореска и енергетска политика обиљежја су политике Алтернативе. Можемо рећи да је ова партија у кампањи тежила да изгради имаџ „модерне националне опције“ која је дио нових партија и покрета у Европи који покушавају изаћи из усталењих оквира љевица-десница, конзервативно-либерално. То нам говори и њихов програм у којем пише „Ми смо либерали и конзервативци. Ми смо слободни грађани наше нације. Ми смо чврсто за демократију“ (AFD, 2016: 5). Она је такође за измјену постојећег система – за увођење директног избора председника Њемачке, увођење референдума по швајцарском моделу, смањење величине њемачког парламента, промјену изборног закона, и „смањење утицаја и моћи политичких партија“ (AFD, 2016: 10), али и изражава нездовољство постојећом политичком елитом и расцјепом између „народа и политичке класе“ (AFD, 2016: 12), због чега се карактерише као антисистемска и антиестабилишмент партија.

Насупрот њиховој тежњи да изграде позитиван имаџ, постоји развијена представа о овој партији као радикалној, ултрадесничарској, па чак расистичкој, нацистичкој и фашистичкој нарочито због њихових антиимигрантских ставова. Ова негативна слика о АФД је додатно подстакнута неопрезним изјавама самих званичника ове партије, попут оне да је црни фудбалер Боатенг „добр фудбалер, али га не желимо као комшију“ (видјети Steffen, 2017) или попут изјава подршке покрету Пегида. Ови аспекти имаџа довели су рецимо до протеста против уласка Алтернативе у парламент 2017. године.

С обзиром на то да се ради о изборима у земљи у којој још од Другог свјетског рата постоји стигма према националистичким политичким опцијама и у којој радикално десне партије од тада нису имале мјеста у парламенту, идеолошка позиција је била посебно важна за опредељивање стратегије кампање АФД-а. Кључни проблем је био како пронаћи начин да људи осјете да су „десничарски“ ставови друштвено прихватљиви и да их не треба крити већ истицати, односно какву стратегију кам-

¹ Због специфичног изборног система не ради се о фиксном броју посланика.

пање примијенити да би се то постигло. Нарочито треба имати у виду да антиимигрантски и националистички ставови имају врло мало простора и могућности да се нађу у мејнстрим медијима, а ако се и говори о њима онда је то у негативном контексту.

Управо због тога је и један од циљева кампање био утицај на „спиралу тишине” кроз охрабривање људи са сличним ставовима да партиципирају и увјеравање сопствених симпатизера да „нису сами” али и креирање имиџа по којем су управо они другачији од свих других опција – имају другачије политике и раде на другачији начин.

У том смислу Алтернатива је своју кампању усмјерила на комуникацију са млађим бирачким тијелом, које није оптерећено предрасудама и осјећањем колективне кривице као старији Нијемци, те на апстиненте и на оне бираче водећих партија који су незадовољни политиком „отворених врата” за изbjеглице коју воде све веће партије. Управо ка њима је усмјерена и порука из 2017. године са званичног сајта АФД-а: „Не мијењајте ставове. Мијењајте политике”. Истраживања су показала да је Алтернатива добила више гласова од оних који раније нису гласали (1,2 милиона) него ЦДУ/ЦСУ (1 милион) или СПД (500 000) као и да је преузела велики број ранијих гласача ових опција (видјети у Mudde, 2017).

Све ово утицало је на формирање окосница кампање јер њих, како каже Славујевић, „намеђу актуелна збивања у друштву, програмска оријентација странке и интересна оријентација циљне публике на коју се рачуна, али и избор одређеног типа кампање” (Славујевић, 2007: 110).

Основне окоснице кампање Алтернативе за Њемачку у изборној кампањи 2017. године биле су:

1. Супротстављање имигрантској политици канцеларке Ангеле Меркел и заштита њемачке културе и идентитета
2. Пронаталитетна политика

Плакати

Плакат се користи да би се „публика информисала о одређеном догађају или питању и да би се испровоцирало одређено, пре свега на емоцијама засновано, опредељење и понашање. То је начин да се промовише политички субјект, али и оспори противник” (Славујевић, 2002: 181). Плакате карактерише масовност и једноставност рецепције поруке, али их карактерише и краткотрајност утиска. Сем изузетно креативних или оних контроверзних, плакати се брзо заборављају. Њихова улога је показивање присуства и, све више, у показивању надмоћи над конкурентима. Партије са више новца и волонтера користе ту предност како би својим плакатима у потпуности прекриле плакате опонената и оставиле утисак сопствене снаге.

У изборним кампањама у Њемачкој плакати су традиционално доста заступљени, а у погледу кампање за парламентарне изборе 2017. године поједини медији су тврдили да су плакати били битнији од ТВ-а (видјети Sarhaddi Nelson, 2017), чemu се узроци могу тражити и у изузетно рестриктивним правилима у погледу закупа медијског простора и високој цијени истог.

Но плакати АФД-а у изборној кампањи 2017. године били су у значајној мјери различити од плаката других странака. На њима нису представљени ликови лидера или кандидата са листе, нити класичне политичке поруке које говоре о особинама кандидата или правцима политике дате странке. У раду ћемо се фокусирати на садржај пет плаката а овај избор је сужен њиховим довођењем у везу са окосницама кампање, по угледу на методологију примијењену у анализи плаката у Србији од

стране Атлагића (Atlagić, 2018: 33). На првом плакату (Слика бр. 1) је слика прасета са поруком „Ислам? Не слаже се са нашом кухињом”. На другом (такође Слика бр. 1) је слика двије жене у купаћем са натписом „Бурке? Ми остајемо у бикинију”. Плакат на Слици бр. 2 приказује трудну жену са поруком „Нови Нијемци? Направићемо их сами”, који алудира на проблем наталитета, али не наталитета у Њемачкој генерално већ наталитета код етничких Нијемаца и ове плакате су многи окарактерисали као повратак идеји о обнављању аријевске расе (видјети Sky News, 2017). Четврти плакат показује крваве трагове гума који пролазе кроз европске градове у којима су изведени терористички напади, са натписом о броју мртвих за сваки град и поруком „Трагови свјетског канцелара у Европи” (Слика бр. 3). Пети плакат приказује три дјевојке у народним ношњама карактеристичним за различите крајеве Њемачке и натписом „Разноликост? Зар нисмо већ” (Слика бр. 4).

Плакати су јасно усмјерени против исламских миграната, којих је у Њемачкој све више, али су усмјерени и против политику канцеларке Ангеле Меркел. Усљед сталног прилива миграната са Близког истока, који су већином муслимани, и усљед отворене проимигрантске политике власти у Њемачкој, све је већи број Нијемаца код којих расте страх не само од терористичких напада, већ и од тога да Њемачка у културном смислу неће више бити земља њемачког народа. Ови плакати циљају управо тај страх и њихов фокус није само на преношењу поруке бирачима већ на изазвању интензивне реакције и постицању ефекта распрострањености. Плакат са сликом кандидата и поруком „поштени људи – права политика” неће изазвати изражене емотивне реакције, али плакат Алтернативе за Њемачку са сликом жена у бикинију и поруком: „Бурке? Не хала! Ми остајемо у бикинију” хоће. И то не само да ће иззвати рејакцију оних који се на емотивном нивоу слажу са поруком, већ ће иззвати интензивне реакције и оних који имају сасвим супротне ставове, а њихов отпор и протест ће додатно покренути и мобилисати присталице АФД да бране оно што осјећају да је исправно. Ова стратегија комуникације користи комуникацијске алате и средства кампање изван традиционалних шема и рачуна на то да са мало утрошених средстава дође до великог броја људи, тако што ће због рејакције и интензитета емоције људи сами преносити поруку даље, што је једна од карактеристика герила маркетинга. Грубо речено, бирачи чија је емоција и рејакција иззвана сами постају својеврстан облик промоције.

Ако се запитамо о психолошким механизмима којима се развија представа о политичком „свијету око нас” и креирају „слике у глави” (Lippmann, 1997: 3), квалитативном анализом садржаја плаката можемо идентификовати присуство неколико начела механизма сугестије (као што су начело трансфера, уопштавања, етикетирања тј. инсинуације итд.) који је примијењен са интенцијом утицаја на осјећања и последично на понашање појединца (видјети Атлагић, 2020: 33). Систем знакова односно ријечи и слика који уочавамо на овим плакатима подстиче „некритичку перцепцију и усвајање информација” (Атлагић, 2020: 39) и појачавају стереотипни поглед на свијет (ми–они, Нијемци као угрожени – исламски мигранти као наметљивци сопствених културних образаца итд.). „Овај елемент мишљења, којем је од Липмана до данас посвећена значајна пажња у социјалној психологији и комуникацији, карактеришу схематизованост и упрошћеност представа о стварности са израженим емоционалним набојем, постојаност, нетачност и кохерентност, то јест, висок степен заједничког у представама припадника групе у којој је овај формиран” (Славујевић, 2009: 94).

Начело трансфера подразумијева сугестивно повезивање квалитета нечега што циљна група поштује (нпр. сопствена нација) са оним што би креатор поруке желео да се прихвати, а начело уопштавања подразумијева идентификацију сопствених карактеристика са неким прихваћеним врлинама (Шерковин, 1973, 209–214 према

Атлагић, 2020: 33). На поменутим плакатима се ова начела користе у другом смјеру – симболичком комуникацијом уопштава се представа о „другима”, о исламским имигрантима који угрожавају њемачку културу и поглед на свијет, а начелом трансфера се квалитети „спасиоца” од тог угрожавања приписују АФД-у. Нијемци протестанти и католици вјероватно не знају шта све пише у Курану, али имају представу да муслимани не једу свињетину и да мусиманке носе бурке, а не бикиније те се на плакатима користи тај већ постојећи стереотип како би се развило уопштавање и генерализација о свим мигрантима и створила слика „ми–они”. Зато на прва два плацата управо прасе и бикини симболишу њемачке културне обрасце, које, сугерише се („Бурка? Не хвала”), треба заштитити од оних образаца које доносе исламски мигранти. Начело трансфера се огледа на још дубљем нивоу сугестије – уопштене вриједности које треба заштитити (њемачки начин живота, облачења, исхране и на вишем нивоу вриједност слободе) захтијевају заштитника, неког ко баштини те вриједности и не плаши се да стане у њихову одбрану. Порука „Њемачка, усуди се“ („Trau dich, Deutschland“) и лого АФД-а који су присутни на свим плакатима имају управо функцију да ту способност заштите поменутих вриједности припише АФД-у.

Начело етикетирања, односно у имплицитној форми – инсинуација подразумијева да се „политички актер, његове идеје, одређене појаве или догађаји смешијају у одговарајући, позитиван или негативан, контекст“ (Атлагић, 2020: 36). Ово је нарочито примјетно на плакату на којем се комбинацијом визуелног приказа трагова гума, локација терористичких напада у Европи и натписа „Трагови свјетског канцелара у Европи“ (Слика бр. 3) инсинуира да је Ангела Меркел, због своје имигрантске политike, одговорна за ове нападе односно она се етикетира као кривац.

Коришћење симбола је неодвојиви дио механизма сугестије. „Политички симбол је, пише Роговоцов, у основи, концентрисана свест групе – он акумулира личну свест сваког појединца који има своје интересе у политици и чија је политичка слика света одређена одређеним стереотипима и вредностима“ (Атлагић, 2020: 39). На трећем плакату слика труднице симболише проблем наталитета и она је употребљена текстом „Нови Нијемци? Направићемо их сами“. Тумачење симбола је неодвојиво од контекста. У контексту постојања различитих изјава да је имиграција корисна за одржавање броја становника овај плакат се обраћа оним Нијемцима који се плаше губитка идентитета и тога да ће постати мањина у сопственој држави. Употреба симбола који имају позитивну и емотивну конотацију у заједници у функцији сугестије најизразитија је на плакату на Слици бр. 4 на ком се прво народним ношњама из различитих крајева Њемачке изазива позитивна емоција, а онда се пратећим натписом („Разноликост? Зар нисмо већ?“) сугерише да је Њемачка већ довољно разнолика, чиме се одговара на аргументе заступника мултикултурализма.

Насправам идеје мултикултурализма сви ови плакати сугеришу „Не, хвала. Ми имамо своју културу и друштвене навике које треба заштитити“. Они су отворено против једне групе људи и једне културе и не говоре нам о лидерима или политикама, већ симболима стварају представе и подстичу реакцију и укључивање. Реципијенти порука са ових плаката на основу сугестијом креираних слика о проблему и циљевима сами креирају представу о томе шта је политика коју треба сlijediti. Шта значи то „остајемо у бикинију“? Да се Алтернатива за Њемачку залаже за забрану ношења бурки и хиџаба? Да ће затворити границе и вратити исламске мигранте у њихове земље поријекла? Или да ипак није за рестриктивне мјере већ за промоцију и подржавање њемачке културе? То ови плакати не говоре већ остављају реципијенту да сам пројектује оно што жели да буде политика Алтернативе за Њемачку на основу сопствених преференција јер „начин на који замишљамо свијет“ детерминише шта ћемо урадити у некој појединачној ситуацији (видјети Lippmann, 1997: XXVII). Зато је и реакција на ове плакате интензивнија и они дуже остају упамћени.

Интернет кампања

Алтернатива за Њемачку је изабрала интернет, а посебно друштвене мреже, као један од основних облика промоције. Кампање на интернету су релативно јефтине, одговарају младима као циљној групи, постоји могућност таргетирања људи према ставовима на њиховим друштвеним мрежама и корисне су за стварање општег утиска о нечему. У седмици у којој су се одржали избори, страница ове партије на Фејсбуку је имала „385 000 фанова, више него иједна друга политичка партија у Њемачкој” (видјети у Schultheis, 2017), што говори о ефекту распострањености и умрежавању групе ради „виралности”² порука на друштвеним мрежама (Bastos, 2012: 185).

Оно што је посебно важно, као и код „других популарних партија у Европи”, ради се о веома „ангажованим пратиоцима” (Schultheis, 2017), који интензивним интеракцијама са садржајем омогућавају његово брже ширење. Плакати, који су на јавним мјестима шокирали својом поруком, на интернету су имали функцију привлачења пажње и изазивања „емоционалне заразе” трансфером емотивних менталних слика. С обзиром на то да „емоције које други изражавају на друштвеним мрежама утичу на наше емоције” и да истраживања указују да је механизам емоционалне заразе примјетан на друштвеним мрежама (Kramer, Guillory & Hancock, 2014: 8788) може се рећи да су интензивне интеракције пратилаца АФД-а са садржајем који је пласиран на друштвеним мрежама ове странице омогућиле овај трансфер. Појачавањем већ постојећих стереотипа о мигрантима кроз комбинацију симбола и порука, друштвеним мрежама ширио се страх од неизвесне будућности њемачке нације и њених вриједности, што је имало за циљ омогућавање АФД-у да се представи у улози спасиоца³.

У посматраној интернет кампањи АФД-а примјетна је и употреба механизма подражавања. Основни слоган кампање, који је био и на сваком плакату: „Trau dich, Deutschland!” (Њемачка, усуди се!) је позив да се превазиђу наметнути оквири и пре-драсуде према десним опцијама. То је позив сопственим бирачима да се усуде да не буду више политички коректни и да кажу шта мисле – о мигрантима, о политици канцеларке Меркел, о потреби да се рађа више Немаца. У складу са тим је у августу 2017. креирана видео-кампања на друштвеним мрежама под називом „Усуђујем се да покажем моје лице за моју партију”. У оквиру ове кампање, симпатизери су слали кратке видео-снимке у којима објашњавају зашто подржавају АФД и зашто су поносни да то јавно кажу, чиме се постизао ефекат идентификације са групом (Атлагић, 2020: 48). Неки од најбољих снимака су се дијелили путем партијских страница на друштвеним мрежама⁴. „Све ово је помогло да се АФД хуманизира. Показали смо право лице симпатизера АФД и показали да имамо подршку широм земље. То нам је помогло да дођемо и до неопредијељених бирача” – изјавили су из изборног штаба ове партије (Видјети у Schultheis, 2017).

Слична акција је покренута на званичном сајту партије недјељу дана пред изборе и подразумијевала је мапирање симпатизера АФД-а широм земље (видјети Слику бр. 5). Симпатизери су на сајту остављали своје име и поштански код и то се у виду заставице са логом партије приказивало на мапи Њемачке. На овај начин се опет настојало показати да партија ужива широку подршку и да се људи више не плаше да кажу да су за Алтернативу.

Виралност, интерактивност и ефекат распострањености који су дио стратегија

² О појму виралности и виралног маркетинга у стратегијама герила маркетинга видјети у Nufer, 2019:78 и у Reischl, 2009: 61.

³ Видјети примјере креирања представе о спасиоцу у изборним кампањама у Србији у Атлагић, 2020: 55.

⁴ <https://www.facebook.com/alternativefuerde/videos/1622701057760227>.

герила маркетинга у свим овим примјерима коришћени су у функцији механизма подражавања. Узимајући у обзир проблеме који карактеришу положај деснице у њемачком друштву, Алтернатива је користила „таргетиране онлајн рекламе, те алате и кампању на друштвеним мрежама како би увјерила сопствене бираче да нису сами” и да глас за АФД неће бити „бачен глас”.

Неизоставан дио интернет кампање је донекле постала и негативна кампања. Међутим, ниво критике и начин креирања негативних порука и реклама усмјерених против Ангеле Меркел многи су окарактерисали као нешто што „се у Њемачкој једноставноично не ради” (Schultheis, 2017). Поред плаката са крвавим траговима гума и других које смо видјели, а који су постали врло популарни на интернету, у кампањи је креиран и сајт merkeldieeidbrecherin.com, на којем се симболима изазивају емоције и етикетирањем сугерише одређена слика о политици Ангеле Меркел. На почетној страници су наведени два броја: „98”, што алудира на број Нијемаца убијених или повријеђених од стране Меркелине избјегличке и имиграционе политike и „1.500 €”, за које се тврди да је процијењен месечни трошак државе за једног избјеглицу, чиме се изазивају емоције бијеса, резигнације („зашто држава мени не даје те паре него мигранту”), страха („да ли ће се број терористичких напада повећати”). До дана избора, претрага Гугла за „Меркел” избацила би оглас за ову страницу као свој први резултат, чиме се опет заобилази „обазривост на рекламе” и постиже ефекат изненађења као одлика герила маркетинга (Chionne and Scorzese, 2014: 156), јер када претражујемо нешто на Гуглу, очекујемо да нам први резултати буду званични сајтови и кредитабилне информације, а не негативна пропаганда али и етикетирање Ангеле Меркел као главног кривца за наведене негативне емоције и ситуацију.

ЗАКЉУЧАК

АФД је из изборне кампање 2017. године изашао као парламентарна странка са освојених 13% гласова. Њихова кампања, нарочито садржај плаката и интернет промоције, изазвала је бурне реакције у њемачкој јавности. Овим радом показали смо да је таква кампања била дио стратегије коришћења комуникационих алата изван традиционалних шема са циљем привлачења пажње и стимулисања одређених емотивних реакција са намјером да примаоци поруке постану њени преносиоци, односно да поруке постану „виралине”, што су неке од одлика герила маркетинга.

Садржај порука, односно комбинација ријечи, слика, начина комуникације и контекста у ком се одвија указују на примјену механизама психолошког утицаја на свијест и понашање подстицањем „некритичке перцепције и усвајања информација” (Атлагић, 2020: 39) и креирањем „слика у глави” и представа о „свијету око нас” (Lippmann, 1997: 3).

Квалитативном анализом садржаја предметних плаката и облика промоције на интернету идентификовали смо дјеловање неколико начела психолошког механизма сугестије (као што су начело трансфера, уопштавања, етикетирања) и механизма подражавања који су примијењени са интенцијом утицаја на свијест и понашање појединца.

Употребом механизама сугестије, кроз технике и елементе герила маркетинга, АФД је настојао створити одређену, стереотипну слику свијета у којој мигранти угрожавају њемачки начин живота (прасе као симбол њемачког начина исхране, бикини као симбол начина живота и на дубљем нивоу схватања слободе итд.), а АФД га спашава, која сугерише пожељну акцију а то је гласање за АФД. Као главни кривац за негативне емоције (страх од

губитка идентитета, страх од терористичких напада итд.), изазване сугестивним приказима мапе терористичких напада (Слика бр. 3) или занемаривања разноликости њемачког идентитета (Слика бр. 4), етикетира се канцеларка Ангела Меркел.

С обзиром на негативан имиц у мејнстрим медијима, АФД је кампањама на интернету које су почивале на механизму подражавања настојао створити утисак да глас за АФД није „бачен глас“ те тако охрабрити сопствене присталице да јавно износе своју подршку АФД-у и придобити неопредијењене бираче.

ИЗВОРИ

- Атлагић, Синиша (2020), *Изборне поруке и свест бирача*, Демостат, Београд.
- Ђерковић, Иван (2013), *Немачка бира нови Бундестаг*, доступно на: <http://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dka-bira-novi-bundestag/a-17101945>
- Славујевић, Зоран (2002) „Политички маркетинг“, Факултет политичких наука, Београд.
- Славујевић Зоран (2007), *Изборне кампање: Поход на бираче – случај Србије од 1990. до 2007. године*, ФЕС, ФПН и ИДН, Београд.
- AFD (2016), *Grundsatzprogramm für Deutschland*, доступно на: <https://www.afd.de/grundsatzprogramm/>
- Atlagić, S. (2018), „Politička slika sveta na izbornom plakatu u Srbiji od 1990. do 2017. godine”, *CM Komunikacija i mediji*, 13(43), 29–48.
- Baćević, Lj. (2004), *In media res: Efekti medija*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bastos, M. T. (2012), “Public Opinion Revisited: The propagation of opinions in digital networks”, *Journal of Arab & Muslim Media Research*, 4(2-3), 185-201.
- Chionne R. and Scozzese G. (2014), “Some Evidence on Unconventional Marketing: Focus on Guerrilla Marketing”, *International Business Research* 7, no. 12, 153–166.
- Kramer, A. D., Guillory, J. E., & Hancock, J. T. (2014), „Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks“, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(24), 8788-8790.
- Lippmann, W. (1997), *Public Opinion*, Free Press Paperbacks & Simon & Schuster
- Manić, Ž. T. (2014), *Primena i mogućnosti metoda analize sadržaja u sociologiji*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Miroshnichenko, G. A. (2019), “The suggestion in advertising: features of communicative mechanism”, *RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism*, 24(2), 264-272.
- Mudde, Cas (2017), *What the stunning success of AfD means for Germany and Europe*, доступно на: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/sep/24/germany-elections-afd-europe-immigration-merkel-radical-right>
- Nufer, G. (2019), „Guerilla Marketing–unorthodoxes Marketing von David im Kampf gegen Goliath“, *PraxisWissen Marketing*, (1), 69-85.
- Noelle-Neumann, E. (1974), „The spiral of silence a theory of public opinion“, *Journal of communication*, 24(2), 43-51.
- Reischl, A. (2009), *Der Stellenwert von Guerilla Marketing im Non Profit Bereich* (Doctoral dissertation, univien).
- Schultheis, Emily (2017), *Germany's Right-Wing Populists Are Importing U.S.-Style Campaign Tactics*, доступно на <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/09/afd-harris-merkel-germany-elections/541506/>
- Sarhaddi Nelson, S. (2017), *In German Election, Campaign Posters Are More Important Than TV Ads*, доступно на: <https://www.npr.org/sections/parallels/2017/09/23/552583400/in-german-election-campaign-posters-are-more-important-than-tv-ads>;
- Slavujević, Zoran (2009). *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*. Beograd: Grafocard.
- Slavujević, Zoran (2012). Predizborno „naduvavanje“ rejtinga stranaka. *Politički život*, (4), 9–18.
- Steffen, Tilman (2017), *The quite normal racism*, доступно на <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2017-08/afd-alexander-gauland-volksverhetzung-aydan-oezoguz>
- Stadler L. (2021), *Wahlkampfbuch online und offline strategien*, PR-Büro: Schiers.

Sky News (2017), *Germany's AfD near historic success with controversial ad campaign*, dostupno na: <https://news.sky.com/story/germany-s-afd-near-historic-success-with-controversial-ad-campaign-11043846>

СЛИКЕ

Слика 1 (Извор afd.de)

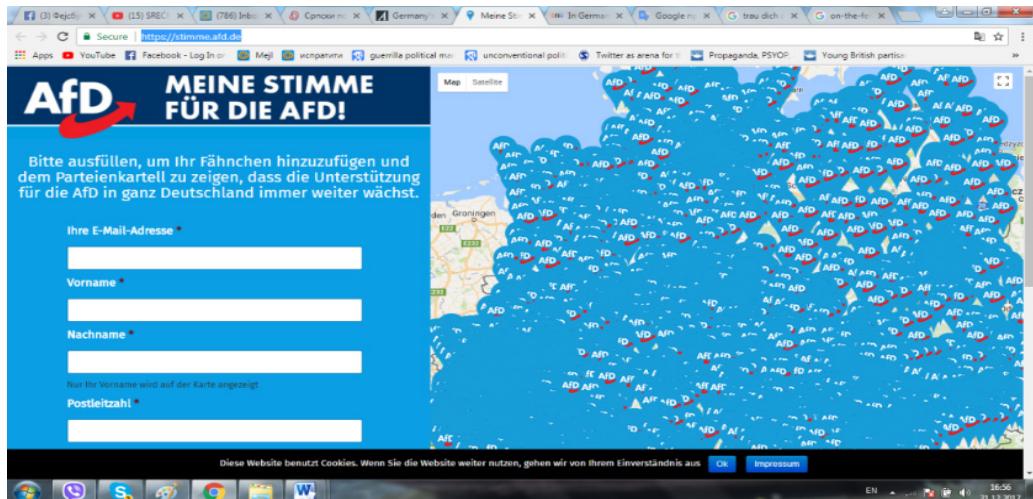
Слика 2 (Извор afd.de)

Слика 3 (Извор: <https://www.facebook.com/alternativefuerde/posts/1599992073364459>):

Слика 4 (Извор: <https://www.npr.org/sections/parallels/2017/09/23/552583400/in-german-election-campaign-posters-are-more-important-than-tv-ads>):

Слика 5 (Извор afd.de):

ALTERNATIVE FOR GERMANY ELECTION CAMPAIGN 2017: GUERRILLA MARKETING IN THE FUNCTION OF THE MECHANISM OF SUGGESTION AND IMITATION

Author: JELENA VUJANOVIĆ

Email: jelevujanovic@gmail.com

Mentor: Full Prof. Siniša Atlagić

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Introduction: After the parliamentary elections held in Germany on September 24, 2017, for the first time since World War II, one radical right party – the Alternative for Germany (AFD) – entered the Bundestag. The party's election campaign was marked by unconventional posters and an internet campaign that many characterized as guerrilla marketing.

Aim: This paper seeks to identify elements of the guerrilla marketing strategy in the 2017 AFD election campaign, and to determine what psychological mechanisms of influencing audience awareness and behavior were used in these communication strategies and forms of promotion and what the communicator intended to achieve.

Material and Methods: The research material consists of posters that could be found on the official website and accounts on the social networks of AFD in the period from September 10 to September 24, 2017, and the posts on the website and Facebook page of this party in the same period. We will use qualitative content analysis of posters and certain forms of internet promotion of Alternative for Germany, which were separated from the observed material by linking to the backbone of the campaign and the subject of this paper, in accordance with the methodology proposed in Atlagić, 2018.

Results: The observed posters and forms of promotion on the Internet use communication tools outside the traditional schemes with the aim of attracting attention and stimulate certain emotional reactions with the intention of the recipients of the message becoming its transmitters. By analyzing the content, we can identify the presence of several principles of the suggestion mechanism (such as the principle of transfer, generalization, labeling) and the mechanism of imitation, which were applied with the intention of influencing the consciousness and behavior of the individual.

Conclusion: Using the mechanisms of suggestion, imitation and emotional contagion through guerrilla marketing techniques and elements, AFD sought to create a certain, stereotypical picture of the world (in which migrants threaten the German way of life and the AFD saves it) suggesting desirable action (voting for AFD) and giving the impression that the vote for AFD is not a "cast vote".

Keywords: election campaigns; Alternative for Germany; guerrilla marketing; suggestion mechanism; imitation mechanism

TERORIZAM – PRIJETNJA MEĐUNARODNOM MIRU I SIGURNOSTI

Autor: FILIP NOVAKOVIĆ

e-mail: filip.novakovic@student.pf.unibl.org

Mentor: Doc. dr Milijana Buha

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Jednu od najvećih prijetnji po svjetsku sigurnost danas predstavlja fenomen terorizma. Bez obzira na to što je ova pojava prisutna na svjetskoj sceni od kako je došlo do organizovanja prvih država, u posljednjih nekoliko desetljeća uzela je maha i eskalirala do neslućenih razmjera. Pogrešno se smatra da su samo zemlje Starog kontinenta i zemlje prosvećene demokratije ugrožene terorizmom. Terorizam danas odnosi mnoge žrtve i pogarda sve sfere društvenog života. On ugrožava i vrijedi najznačajnije vrijednosti koje štite svi svjetski pravni poreci. U radu se razmatra složenost ove pojave, te se ističe problem nepostojanja opšteprihvачene i jedinstvene definicije terorizma na međunarodnoj razini.

Cilj: Osnovno pitanje koje se u radu postavlja jeste to da li terorizam, s obzirom na sve njegove elemente, ima karakteristike međunarodnog zločina, te da li se treba gledati i sankcionisati kao takav.

Materijali i metode: S obzirom na to da je tematika rada primarno pravnog, ali i političkog karaktera, autor rada se fokusirao na analizu međunarodnopravnih (ali i političkih) dokumenata, kao i radova relevantnih domaćih i svjetskih autora koji se bave ovom temom.

Rezultati: U savremenom svijetu nemali broj autora se bavi ovom tematikom, upravo iz tog razloga postoji mnoštvo različitih mišljenja i viđenja ove problematike. Autor rada smatra da isti predstavlja skromni doprinos naučnim shvatanjima ovog problema, primarno iz razloga što je u radu predstavljena posebna definicija ove pojave i što je dato viđenje iz kog razloga terorizam treba predvidjeti kao zločin po međunarodnom pravu.

Zaključak: Danas imamo veliki broj definicija terorizma, što akademskih što političkih. Nažlost, nekog saglasja ni u jednom ni u drugom svijetu nema. Autori se međusobno potiru pokušavajući naglasiti ne koliko su oni u pravu nego koliko su drugi u krivu (važno je napomenuti da nemali broj autora pokušava iznaci jedinstveno rješenje). Nesloga koja vlada i među naučnim krugovima definitivno predstavlja jednu od kočnica za stvaranje jedinstvene i naučno prihvачene definicije pojave terorizma. Još uvijek postoje pokušaji i na tom planu, te se nadamo da će uskoro urodit plodom. S druge strane, kako je terorizam i politički pojam, teško možemo zaključiti da će jednog dana doći do konsenzusa u tom svijetu. Prije više od 90 godina, konstantovalo se da je terorizam zločin protiv međunarodnog prava, on je to i danas, te će biti i u buduće.

Ključne riječi: Terorizam; međunarodno krivično djelo; Međunarodni krivični sud; definicija terorizma

UVOD

Naše doba je suočeno sa mnogim sigurnosnim prijetnjama. Pogrešno se mislilo da će se sigurnosni rizici umanjiti tehnološkim i opštim napretkom, ekonomskim razvojem, povećanjem životnog standarda... Razvojem tehnologije i procesom globalizacije broj prijetnji se uvećava, a jedan dio je samo evoluirao i prebacio se na novu pozornicu. Iz široke

lepeze prijetnji po globalni mir i sigurnost, terorizam se naročito izdvaja. Ne smijemo se prevariti i reći da je fenomen terorizma moderna društvena pojava. Ne, ovaj fenomen egzistira i razvija se uporedo sa ljudskim društvom. Bez obzira na to što je ovaj fenomen karakterističan za sve epohe ljudskog društva, fascinacija upotrebotom nasilja zarad ostvarivanja političkih ciljeva uzela je maha tek u posljednjih nekoliko decenija. Iako terorizam predstavlja danas jednu od najozbiljnijih sigurnosnih prijetnji, za njega se vezuje i dalje mnoštvo neriješenih pitanja i gomila problema. Prvi među njima je nedostatak adekvatne, jedinstvene i opšteprihvaćene definicije ovog fenomena. Zatim, tu je i nedovoljna koordinacija svjetskih vlada i dosta klimav međunarodni odgovor na ovu prijetnju (bez obzira na to što je međunarodna zajednica u više navrata izazivala zabrinutost po pitanju ovog fenomena). U ovome radu dotači ćemo se upravo tog problema definisanja terorizma, istaknuti ćemo nekoliko najznačajnijih definicija sa namjerom iznalaženja njegovih bitnih obilježja. Ukratko ćemo se osvrnuti na klasifikaciju terorizma uz intenciju isticanja različitih pojavnih oblika ovog fenomena u vezi sa problemom definisanja. Pored toga, veliku pažnju ćemo posvetiti pravnim aspektima ovog fenomena (iako ga mnogi smatraju prije svega političkim pojmom) analizirajući nacionalno krivično zakonodavstvo. Ali sve prethodno navedeno činimo sa ciljem iskazivanja da je terorizam davno izbrisao granice između država, te da ne ugrožava i vrijeda interes i pravne vrijednosti samo jedne države, samo jednog društva već međunarodne zajednice (čovječanstva) u cjelini. Time on poprima karakteristike međunarodnog zločina, te bi kao takav trebalo da se i tretira. Suština rada jeste razumijevanje terorizma kao pojave i prijetnje po svijet s ciljem dokazivanja da je terorizam prerastao u međunarodno krivično djelo.

PRETHODNO ODREĐENJE POJMA (DEFINICIJA TERORIZMA)

Terorizam kao prijetnja miru i sigurnosti danas poprima globalne razmjere. On napada najznačajnije vrijednosti oko kojih su okupljani svi civilizovani narodi svijeta. Bez obzira na to što terorizam vrijeda međunarodnu zajednicu kao cjelinu, još uvijek se javljaju poteškoće u njegovom definisanju. Primarna prepreka za preciznije i potpunije određenje pojma terorizma jesu političke nesuglasice i kočenja od strane ne baš manje uticajnih država. Zato je danas jako teško govoriti o jednoj jedinstvenoj definiciji terorizma. Veliki broj autora koji se bave ovom tematikom nerijetko u svojim radovima ističu da će „pokušati dati definiciju terorizma“ i „pokušati ga objasniti i razumjeti“ (Simeunović, 2009, str. 13–15 i Zinn, 2002, str. 17). Nepostojanje konsenzusa u svijetu oko prirode terorizma predstavlja objektivni uslov zbog koga ovu pojavu nije nimalo lako definisati. Pored ovog, postoji još niz drugih objektivnih razloga koji dovode do ne samo neustanovavanja jedne definicije terorizma koja je opšteprihvaćena, nego generalno do ustanovljavanja neodgovarajućih definicija terorizma, što predstavlja ozbiljan problem jer dovodi do nemogućnosti naučnog saznanja u cjelini (Simeunović, 2009, str. 17). Kako nema naučnog, ali i političkog konsenzusa u pogledu određivanja ovog termina, odlučili smo se prikloniti najširem spektru autora koji će pokušati dati svoje viđenje ovog problema.

Terorizam predstavlja jednu dosta složenu društvenu pojavu, jedan globalni fenomen koji ima mnoštvo pojavnih oblika. Time dolazimo do njegove prve karakteristike, a to je njegova promjenljivost. U toku svog višemilenijskog razvitka terorizam se mijenja, evoluirao i razvijao, ali je sve vrijeme predstavljao društveno opasnu pojavu. U različitim vremenskim etapama svoga razvoja, bio je uslovljen mnogobrojnim čimbenicima i različitim pojavama. Zato smatramo da Laqueur pravilno zaključuje kada kaže da terorizam predstavlja opasno tle za simplifikatore i generalizatore (Laqueur, 1987, str. 9). Iz tog razloga je i svako pojednostavljenje definisanje terorizma izrazito opasno, te u tom pogledu moramo biti oprezni. Druga karakteristika, ili bolje rečeno drugi problem, predstavljaju

sporne, nejasne i različite predodžbe o tome šta terorizam zaista jeste. Ovakve predstave nerijetko bivaju u suprotnosti jedna sa drugom. Kao glavne krvce možemo uzeti političare koji često znaju bombastičnim ili ishitrenim izjavama okarakterisati nešto kao čin terorizma, iako nema obilježja te pojave, ili nešto što nesporno predstavlja takav čin nasilja proglašiti odbranom nacionalnih interesa ili borbom za slobodu. U tom moru različitih i oprečnih izjava mi moramo upotrebom surovog racionalizma iznaći šta jeste a šta nije terorizam. Kako nema opšteprihvачene definicije na koju bismo se mogli osloniti, moramo pristupiti lociranju njegovih bitnih obilježja i putem njih odrediti šta to može biti, a šta ne može biti terorizam. Sir Jeremy Greenstock je jednom prilikom izjavio da nema potrebe za pretjeranom filozofijom i da trebamo biti razumni i reći: Šta izgleda, miriše i ubija kao terorizam jeste terorizam (Collins, 2002, str. 167–168). Ali šta izgleda, miriše i ubija kao terorizam? Greenstock je izgleda samo postao pitanje, ali nije dao odgovor.

Definisanje terorizma dodatno otežavaju i sukobljeni politički interesi. Postoji ne bezzajajan broj političkih faktora kojima nije u interesu da terorizam bude definisan uopšte. Preciznije definisanje ove pojave dovelo bi i do snažnijeg odgovora, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu, što sigurno ne bi odgovaralo pojedincima iz razloga što bi dodatno otežalo ostvarivanje njihovih političkih ciljeva. Pored nepostojanja političkog konsenzusa (koji bi trebalo da predstavlja *condictio sine qua non* za usvajanje širokih mjera u pogledu efikasnog suzbijanja i krivičnog sankcionisanja ove pojave), mnoštvo drugih faktora predstavljaju prepreku za i samu nauku (tajna aktivnost, demonizacija termina, brojni oblici političkog nasilja, ideologija terorizma, različiti naučni pristupi, pojava terorizma u oružanim sukobima, metodi, ciljevi terorizma, ali i mnogi drugi faktori), te niti ona nije u potpunosti složna barem u pogledu akademskog određenja pojma (Simeunović, 2009, str. 18–21 i Kašetović & Bajagić, 2003, str. 18).

Definicije terorizma se razlikuju, i to ne samo zbog geografskog ili govornog područja sa kojeg dolaze, nego i zbog cilja svog nastanka, naučne discipline i upotrebljivosti u praktične svrhe. Autori definicije terorizma dijele u dvije velike grupe: (a) akademske definicije i (b) administrativne definicije. Prve su nastale u naučno-obrazovnim institucijama, od strane profesora univerziteta i naučnih radnika za cilj i svrhu naučno-istraživačkog i obrazovnog rada, te se iz tog razloga nazivaju i naučnim (akademskim) definicijama terorizma. Druga grupa sadrži one definicije koje su nastale iz praktičnih razloga i radi praktične upotrebe unutar različitih državnih ustanova. To je razlog zašto ih se naziva administrativnim (političkim) definicijama.

Naučne ili akademske definicije predstavljaju odraz naučne i slobodne akademske misli (da li?), a od druge polovice XX vijeka pa do danas poznato je više stotina, pa i hiljada naučnih definicija ove pojave (iako veliki broj ne uzimamo u obzir zbog utilističkih razloga i njihove slabe validnosti). Simeunović smatra da su razlozi ovako velikog broja akademskih definicija terorizma mnogobrojni, ali ih on svrstava u dvije grupe: (1) neumješnost da se fenomen terorizma validno definiše i (2) povlađivanje dnevno-političkom ukusu nekog političkog miljea (Simeunović, 2009, str. 24–25). Saglasni smo sa stavom ovog autora. Naime, nauka, koja bi trebala služiti čovječanstvu u cjelini, često biva zloupotrebljena u dnevno-političke svrhe i „prilagođena“ radi povlađivanja određenim strukturama koje nauku čine zavisnom od njezinih materijalnih sredstava. Kako u radu ne bi bilo moguće sagledati sve naučne definicije terorizma, mi ćemo se držati onih najreprezentativnijih. Od mnogih akademskih definicija, za najprikladnije smatramo one koje su dali Alex P. Schmid, Dragan Simeunović i Milan Pašanski.

Schmid je jednim interdisciplinarnim pristupom pokušao napraviti konsenzus vršeći analizu 109 naučnih definicija terorizma, izdvajajući najznačajnije (ključne) elemente ove pojave. Po Schmidu elementi definicije terorizma su sljedeći: (i) nasilje (sila) – 83,5%, (ii) politički element – 65%, (iii) strah (pojačan teror) – 51%, (iv) psihološki efekt(i) i očekivana reakcija(e) – 41,5%, (v) diferencijacija žrtava – 37,5%, (vi) namjerna, planirana, sistematska

i organizovana akcija – 32%, (vii) metod borbe, strategija i taktika – 30,5%, (viii) anomalije u kršenju prihvaćenih pravila bez humanitarnih ograničenja – 30%, (ix) prisila, iznuđivanje pristanka – 28%, (x) publicitet – 21,5%, (xi) samovoljnost, bezličnost, nasumični karakter, nediskriminativnost – 21%, (xii) civilni, neutralci i autsajderi kao žrtve – 17,5%, (xiii) zastrašivanje – 17%, (xiv) naglašena nevinost žrtava – 15,5%, (xv) grupa, pokret, organizacija kao izvršilac – 14%, (xvi) simboličan aspekt, demonstracija drugima – 13,5%, (xvii) neproračunljivost, nepredvidljivost, neočekivanost dešavanja nasilja – 9%, (xviii) tajna, prikrivena priroda – 9%, (xix) ponovljenost, serijski ili kampanjski karakter nasilja – 7%, (xx) kriminal – 6% i (xxi) zahtjevi postavljeni trećim stranama – 4% (1983, str. 76). Schmid je uradio jednu od naekstenzivnijih naučnih analiza fenomena terorizma, i zato je postao nezaobilazan izvor za dalje istraživanje ove pojave. On je istakao najznačajnije (ključne) elemente terorizma, uz pomoć kojih je pokušao iznijeti naučno najprihvatljiviju definiciju terorizma koja glasi: terorizam je strahom inspirisan metod ponavljanja nasilne akcije vršene od (polu)klandestinih individua, grupa ili državnih aktera iz idiosinkratskih, kriminalnih ili političkih razloga, pri čemu – za razliku od ubistva – konkretna meta nasilja nije glavna meta, neposredne ljudske žrtve nasilja generalno su birane nasumično (mete uslijed prilike) ili selektivno (reprezentativni ili simboličke mete) iz ciljane populacije i služe kao generatori poruka, on je proces baziran na prijetnji i nasilju, proces komuniciranja između terorista (organizacije), žrtve (ugroženog) i glavne mete služi da se manipuliše glavnom metom (javnošću, javnostima) pretvarajući je u metu terora, metu zahtjeva ili metu pažnje zavisno od toga da li su u prvom planu zastrašivanje, prinuda ili propaganda (1988). Radi se o jednoj vrsti kompilatorne definicije. Kompilatorne definicije se kreiraju kombinacijom različitim elemenata koje smatramo za ključne. Naime, Schmid je to s pravom učinio i smatramo da definicija terorizma leži upravo u pravljenju adekvatne kombinacije onih elemenata koje lociramo kao ključne i esencijalne. S druge strane, Schmidova definicija je previše dugačka i u neku ruku rogobatna, te teško razumljiva. Iako se slažemo sa metodom koji je koristio ovaj autor prilikom izrade definicije terorizma, ipak smatramo da nije moguće (barem ne još uvijek) napraviti jednu jedinstvenu definiciju koja će biti opštепrihvaćena. Ono što smatramo da je moguće jeste pronaći pravu kombinaciju ključnih elemenata (koje nam je ostavio Schmid) kako bismo definisali pojedine pojavnne oblike i vidove terorizma. Tek tu ćemo doći do mnogo prihvaćeniji, ali i egzaktnijih rezultata. Kako bismo prikazali širu sliku važno bi bilo napomenuti još i akademsku konsenzualnu definiciju koju su iznijeli Weinberg, Pedahzur i Hirsch-Hoefer. Naime, ova tri autora su istakla da definisanje terorizma treba biti izvršeno bazirajući se na najnižem zajedničkom denominatoru. Tako je terorizam, po njima, politički motivisana taktika koja uključuje prijetnju ili upotrebu sile ili nasilja u kojoj težnja za publicitetom igra značajnu ulogu (Weinberg, Pedahzur & Hirsch-Hoefer, 2004, str. 777–794).

Pašanski navodi da definicija suvremenog terorizma ima 11 elemenata, a to su sljedeći: (1) politički motivisana namjera, (2) organizovanost, (3) posljedice terorističkih akata, (4) sekundarna dejstva, (5) voljni odnos, (6) sredstva, (7) bezobzirnost i surovost, (8) raznolikost i broj meta, (9) ekonomičnost izvođenja, (10) naučnotehnološki razvoj oružja i (11) komunikativnost (Radulj, 2007, str. 18 i Pašanski, 1987, str. 38–40). Naposlijetku, Simeunović savremeni terorizam definiše kao višedimenzionalni politički fenomen koji možemo odrediti kao složeni oblik organizovanog, individualnog i rjeđe institucionalnog političkog nasilja, koji je obilježen zastrašujućim brahijalno-fizičkim i psihološkim metodama političke borbe kojima se obično u vrijeme političkih i ekonomske krize, a rijetko u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti „veliki ciljevi“ na način potpuno neprimjeren datim uslovima, prije svega društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju (2002). Iako Simeunović važi za apsolutnog autoriteta iz ove oblasti, moramo istaći da se sa pojedinim segmentima njegove definicije ne možemo složiti. Terorizam ne

predstavlja fenomen koji se javlja češće u vrijeme ekonomskih i političkih kriza. Istina, u takvim vremenima postoje mnogobrojni faktori koji mogu uticati na labilnije elemente društva, ali da li se u tim trenucima terorizam koristi kao sredstvo za ostvarivanje ciljeva? Smatramo veoma rijetko. U doba političke i ekonomske stabilnosti, terorizam kao čin ima mnogo veći *impact factor* nego što bi to imao u nekom drugom slučaju. Izazivanjem masovnog straha i histerije u doba političke i ekonomske stabilnosti mnogo više pogoduje za ostvarivanje pojedinih ciljeva individua ili grupa.

Analizirajući definicije terorizma možemo uočiti koliko shvatanja jednog istog feno-mena mogu biti oprečna. Razumijevanje terorizma može biti isto toliko složeno i pro-mjenljivo kao i sama njegova pojava. U nekim slučajevima, naučnici su međusobnim osporavanjem dolazili do absurdnih tvrdnjih da terorizam nema definiciju, da on samo postoji. Na primjer, Thackrah spada u predstavnike onih koji ističu apstraktnost ovog pojma, te izvodi zaključak da je terorizam apstraktan fenomen koji ne posjeduje realnu suštinu koja se može otkriti i opisati (Thackrah, 2004, str. 9). Smatramo da fenomen terorizma nije apstraktan, te da ima realnu suštinu koja se, nažalost, iskazuje sve češće. Problem opisa te suštine je u tome što, kako to Simeunović navodi, on predstavlja još uvijek politički „vruć“ fenomen (2009, str. 37). Iako se cijeli svijet sa ovim fenomenom maltene svakodnevno susreće, politika koči stvaranje opšteprihvaćene definicije na međunarodnom nivou. Potreba za međunarodno prihvatljivom definicijom terorizma se nametnula već 70-ih i 80-ih godina XX vijeka, te će se jednog dana milom ili silom morati iznaći. Strah koji terorizam stvara kod širokih masa predstavlja stalno i intenzivno stresno stanje u kome se društvo nalazi. Ističemo da bi jedinstvena definicija terorizma i opšti konsenzus u pogledu njegove stvarne opasnosti (iako je međunarodna zajednica u određenom broju dokumenata to istakla, ali se, u zavisnosti od političkog konteksta situacije, pretvarao kao da je to manje bitno, ili zanemarivo) dovelo do otklanjanja tog straha, jer bi definitivno došlo do mnogo ozbiljnijeg odgovora na ovu društvenu prijetnju kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou.

Pored naučnih, poznajemo i administrativne (ili političke) definicije terorizma. Ova grupa definicija je proizvod neke državne ili međunarodne institucije. Kao faktor definisanja terorizma se po pravilu pojavljuje neki „administrativni“, ili bolje rečeno „birokratski“ organ. Sederberg ističe da definicije koje daju takvi organi predstavljaju „školski zadatak vlasti“ (1989). Kao glavna manjkavost ovih definicija ističe se refleksija interesa vladajuće strukture, ili prezentovanje ideologiziranih političkih stavova rukovodstva državnog ili međunarodnog organa, zatim pretjeran birokratski govor, „prenormiranost“, u nekim slučajevima opštost, generalizacija s ciljem lakše primjene iste definicije na različite situacije (Simeunović, 2009, str. 41–42). Administrativne definicije se često nalaze u pravnim propisima, različitim rezolucijama, proklamacijama, deklaracijama, zvaničnim priručnicima oružanih snaga i policije etc. (Beres, 1995, str. 239–240 i Beres, 1995, str. 1–28). Težnja da se takvim definicijama obuhvati što širi broj slučajeva, ali i da se prikaže opasnost koju on ima kako po sigurnost države, tako i po sigurnost pojedinih državnika, dovodi do pretjerane proširenosti definicija (dakle, njihove prenormiranosti), s jedne strane. S druge strane, u takvim definicijama se nerijetko žele „uglaviti“ dnevno-politički stavovi pojedinaca ili vladajućih grupa. Tako npr. može dođe do definisanja terorizma kao prijetnje po nacionalnu sigurnost u jednoj zemlji, dok se na drugom kraju svijeta o terorizmu govori kao običnom kriminalitetu. Interesantan je Schmidov pokušaj stvaranja koncenzualne administrativne definicije. Schmid je, naime, prikupio i analizirao 88 administrativnih definicija (od kojih su 75 sačinile države, odnosno njihova administrativna i zakonodavna tijela, a njih 13 međunarodne organizacije). On je istakao da se u svim definicijama koje je analizirao prožimaju tri elementa: (i) terorisanje stanovništva, (ii) ilegalnost, odnosno kriminalnost terorizma i (iii) prinuđavanje vlasti (najčešće na neko činjenje ili nečinjenje) (Schmid, 1983, str. 407). Dakle, administrativne definicije ističu da terorizam predstav-

lja opšteopasan akt kojim se vrijeđa pravni poredak, da se radi o izazivanju straha kod stanovništva, ističu njegovu protivpravnost i prinudu koja se odnosi na pritisak da vlast nešto učini ili ne učini. Ne pominju se bilo kakva psihologija ratovanja, taktika, strategija, rijetko se spominje njegova komunikološka dimenzija i slično (Simeunović, 2009, str. 44).

Terorizam u svojoj suštini predstavlja određenu vrstu političkog nasilja (iako je bitno naglasiti da svako političko nasilje nije terorizam, tu pravimo razliku između ove pojave i terora) koju pojedinac ili organizovana grupa vrši radi ostvarivanja određenog cilja. Pojedini autori da je terorizam samo metod političke borbe, u kome se sistematskim i organizovanim nasiljem, u cilju izazivanja straha kod šireg kruga ljudi stvara nepovjerenje u društveni poredak sa ciljem nametanja političke vlasti, vršenje terorističkih akcije (Kovačević, 1999, str. 532). Wilkinson smatra da se radi o sistematskom vršenju nasilja radi ostvarenja nekog političkog cilja (Wilkinson, 2002, str. 29). Suština terorizma jeste ubjeđivanje strahom. Zastrašivanje društvenih masa i izazivanje zarad čijeg suzbijanja su vlasti spremne da nešto učine ili ne učine.

Prilikom definisanja terorizma treba biti oprezan. Mnogi autori upadaju u zamku misleći da se terorizam može definisati i analizirati samo sa teorijskog aspekta ili samo iz empirije, odnosno saznanja o praksi. Simeunović smatra da su najkvalitetnije definicije terorizma deduktivne, odnosno one koje nastaju kao kombinovane definicije koje se izvode iz teorije, ali i iz empirije (Simeunović, 2009, str. 76). Kako bi naučna definicija bila cjelovita, kreator iste se mora fokusirati na sve bitne, ključne elemente terorizma. Tu dolazi do izražaja umijeće odabira, odnosno pravljenje granica između bitnog i nebitnog. Bitni elementi definicije treba da odražavaju suštinu i moraju predstaviti pojmovni sadržaj onoga što se definiše. Definicije ne treba da budu previše kratke, niti previše duge. Kod definisanja terorizma problem predstavlja to što su one, u dobroj mjeri, uslovljene njihovom namjenom. Iz tog razloga postoji tako veliki broj definicija ove pojave (Lutz & Lutz, 2005, str. 6–7). Prilikom definisanja određene pojave, moramo se držati principa usaglašenosti definicije sa pojmom, odnosno moramo težiti tome da ne samo dobro, nego i trajno odredimo neki pojam (Badju, 2008). Međutim, problem sa trajnim definisanjem terorizma je taj što se radi o jednoj dinamičnoj društvenoj pojavi koje je u konstantom razvoju. S tim u vezi i ističemo da definicija terorizma ne može biti kratka, jer kratkom definicijom jako ćemo teško obuhvatiti sve slučajeve u kojima se ovaj fenomen može javiti.

Na kraju, uzimajući u obzir sve njegove bitne elemente, terorizam možemo definisati kao politički motivisano nasilje koje je upereno na izazivanje straha kod širokih narodnih masa sa namjerom prisiljavanja vlasti da nešto učini ili ne učiniti. Dakle, značajan nam je psihološki efekt koji se ogleda u uzrokovavanju straha kod velike grupe ljudi. Taj strah predstavlja očekivanu reakciju od strane terorista. Pored toga, osnovna ideja terorista jeste da izazivanjem straha prinude vlasti na neko činjenje ili nečinjenje, odnosno mora postojati određena namjera na strani onoga ko vrši nasilje. Ukoliko namjera ne postoji, radit će se samo o individualnom aktu nasilja, a ne terorizmu.

KLASIFIKACIJA TERORIZMA

Klasifikaciju terorizma možemo izvršiti prema mnoštvu različitih kriterija. Terorizam predstavlja jednu „šaroliku“ pojavu, radi se o fenomenu koji se javlja u različitim pojavnim oblicima, i nerijetko se dešava da dođe do preplitanja. Najveći broj autora se drži klasifikacione standardizacije koja podrazumijeva najcjelishodniju, najprecizniju i najsveobuhvatniju klasifikaciju. Takvu klasifikaciju vršimo prema glavnim ciljevima terorizma, prema njihovim metodama i sredstvima i prema akteru, odnosno subjektima terorizma (Simeunović, 2009, str. 82–85). Kako terorizam predstavlja izrazito ciljnu djelatnost, logično ga je klasifikovati u zavisnosti od njegovog najvažnije i najznačajnijeg

cilja. Ciljevi terorista kao individua i terorističnih organizacija variraju u zavisnosti od društveno-političkih i ekonomskih tokova, istorijskog perioda, socijalnog miljea i mnogih drugih faktora.

Terorizam se prema svojim glavnim ciljevima dijeli u sljedeće tri grupe: (1) ideološki motivisan terorizam (koji može biti ljevičarski i desničarski), (2) etno-separatistički terorizam i (3) vjerski ekstremizam i terorizam (koji može biti vjerski fundamentalizam, terorizam sekti i tzv. „novi vjerski terorizam“) (Hudson, 2002, Schneider & Davis, 2009, str. 60 i Dimitrijević, 1982, 182). Terorizam se može podijeliti i u zavisnosti od toga da li je cilj postavljen tako da djeluje na samo određenom prostoru (geografski ograničen), u granicama jedne države, jedne regije ili je usmjeren na stvaranje promjena u cijelom svijetu. Prema sredstvima koja teroristi pretežno koriste (ili se spremaju da koriste), terorizam možemo podijeliti na: (a) klasični (konvencionalni) terorizam, (b) biohemijski terorizam i (c) nuklearni terorizam. S druge strane, kada govorimo o metodama koje teroristi pretežno koriste, možemo izvršiti klasifikaciju na: (i) klasični (konvencionalni) terorizam, (ii) samoubilački terorizam i (iii) cyber terorizam (Simeunović, 2009 i Vučković & Vučković, 2015, str. 345–359). Posebno interesantno pitanje jeste klasifikacije terorizma prema tipu aktera (subjekata) terorizma. Razlikujemo ih nekoliko. Prije svega možemo govoriti o njihovoj ulozi u terorizmu (ako ga posmatramo kao širi društveni proces) razlikujemo: (1) aktere – izvršioce (kao subjekte terorizma), (2) aktere – žrtve (kao objekte terorizma) i (3) aktere kojima se aktom terorizma upućuje poruka (njih se, takođe, posmatra kao objekte terorizma). Možemo aktere podijeliti i prema njihovoj poziciji na hijerarhijskoj ljestvici u terorističkog organizaciju na: (a) pripadnike rukovodstva, (b) aktiviste, (c) sljedbenike i (d) simpatizere. Klasifikacija se može napraviti i prema više povezanih kriterija (kada govorimo o klasifikaciji prema akterima – subjektima terorizma): (i) njihovoj brojnosti, (ii) stepenu organizacione povezanosti i (iii) institucionalnoj dimenziji. Primjenjujući te kriterije, klasifikacija bi izgledala ovako: (1) individualni terorizam, (2) terorizam organizacija i (3) institucionalni terorizam.

Terorizam se može podijeliti i na indirektni i direktni, terorizam sponzorisan od strane države, kriminalni terorizam, strukturalni terorizam, politički i nepolitički, kvaziterorizam i za naš rad najznačajnija klasifikacija jeste na domaći i međunarodni terorizam (iako ima onih autora koji navode da je terorizam danas isključivo međunarodna pojava, te da je teško u današnje vrijeme pronaći terorizam koji je čisto autohtonog karaktera, odnosno isključivo „domaći“, te kao razlog tome navode da svaki teroristički čin ima barem jedan međunarodni element, i s tim u vezi navode da je podjela na domaći i međunarodni terorizam prevaziđena) (Purpura, 2007, str. 16–19, Mijović, 2019, str. 200–201, Jovašević i Ikanović, 2015, str. 253–262 i Radulj, 2007, str. 42–43).

MEĐUNARODNI TERORIZAM

Kako terorizam predstavlja jednu specifičnu društvenu pojavu koju je dosta teško definisati, samim tim nailazimo na jednu veliku prepreku u pogledu definisanja međunarodnog terorizma. Dylon međunarodni terorizam definiše kao politički orijentisano ekstremno nasilje izvedeno od strane građana ili predstavnika jedne države ili više država protiv interesa druge države, ili nasilje izvedeno od člana nasilno politički orijentisane organizacije koja se ne povezuje niti sa državom koja je napadnuta (Vučković & Vučković, 2015, str. 345–359). Drugi autori ističu da je međunarodni terorizam onaj terorizam u koji su uključeni građani ili teritorije više od jedne zemlje (Radulj, 2007, str. 22–23 i Knežević & Bajagić, 2005, str. 18). Dakle, za određivanje međunarodnog terorizma nam je od značaja činjenica sa su uključeni prije svega građani više od jedne države. Oni ne moraju nužno biti uključeni kao izvršioci, odnosno subjekt terorizma, nego kao i žrtva, odnosno

objekt terorizma. S druge strane, međunarodni terorizam imamo i kada se vrši na teritoriji dvije ili više zemalja, ili kada su napadnuti objekti u vlasništvu dvije ili više zemalja (npr. diplomatska predstavništva). O međunarodnom terorizmu se može govoriti kada je krajnji cilj napada u suštini strana država (odnosno njeno ustavno uređenje), pojedini državni ili politički organi, društvene grupe ili pojedinci u njoj (Dimitrijević, 1982, str. 187).

U početku, međunarodni terorizam se odnosio samo na terorističke akte sa međunarodnim elementom, da bi danas prerastao u napad na neko međunarodnim pravom zaštićeno dobro. Zarad boljeg razumijevanja međunarodnog terorizma, bilo je neophodno napraviti podjelu na transnacionalni terorizam i međudržavni terorizam. Prvi se slučaj odnosi na onaj terorizam koji provode autonomni nedržavni subjekti, bez obzira na to da li uživaju određeni stepen moralne ili materijalne podrške od strane države (*state-sponsored terrorism* i *non state-sponsord terrorism*). Dakle, radi se o aktima nasilja koji vrše nedržavni subjekti, odnosno pojedinci ili grupe. Tako transnacionalni terorizam možemo definisati kao primjenu ili prijetnju primjenom nasilja koja služi ostvarivanju političkih ciljeva pojedinaca ili grupe, a kada takva akcija za svoj cilj ima uticaj na stavove ili ponašanje grupe koja je predmet napada, i kada zbog državljanstva ili inostrane veze izvršilaca, mjesta izvršenja, prirode institucionalnih i ljudskih žrtava ili mehanizma njeni okviri prelaze nacionalne okvire (Alexander, 1977, str. 209–211). Međudržavni terorizam, kako smatraju neki autori, vezuje se isključivo za državu, odnosno njezine obavještajne službe. Naime, kako pojedini autori smatraju, obavještajne agencije se javljaju kao organizatori terorističkih djelovanja, koje kombinuju sa drugim oblicima tajnog, subverzivnog djelovanja u nekoj državi, s ciljem ugrožavanja pojedinih subjekata međunarodnog prava. Oni ističu da se zbog toga pod međunarodnim terorizmom može smatrati samo transnacionalni terorizam (Knežević & Bajagić, 2005, str. 18 i Radulj, 2007, str. 28). Smatramo da je ovakvo shvatanje neispravno, ili u najmanju ruku zastarjelo. Kako terorizam predstavlja djelovanje koje danas vrijeda ne samo najznačajnije vrijednosti u jednom društvu, odnosno u jednoj državi, nego predstavlja opšteopasno djelovanje koje ugrožava ili povređuje vrijednosti zaštićene međunarodnim pravom (Folk, 2003, Šakić, 1998, str. 151–158 i Bušljeta Tonković, 2014, str. 277–292).

Na osnovu iznesenog, zaključujemo da je međunarodni terorizam takva pojava koja ugrožava i vrijeda međunarodnu zajednicu u cjelini, i napada, pored najznačajnijih vrijednosti zaštićenih nacionalnim pravnim porecima, i one vrijednosti oko kojih se okupila međunarodna zajednica.

TERORIZAM KAO KRIVIČNO DJELO

Pojam terorizma u teoriji prava, a posebno u teoriji krivičnog prava, nije dobio opšteprihvaćenu definiciju, što se smatra i razumljivim zbog složene i raznovrsne sadržine koju i sam pojam obuhvata. Nacionalna zakonodavstva na različite načine tretiraju ovu materiju. Svaki će se zakonodavac opredijeliti za onu definiciju pojma terorizma koja njemu u tom trenutku najviše paše. Kako je pravo, a naročito krivično pravo, odraz političkih tokova u jednom društvu, to se odrazilo na definisanje krivničnog(ih) djela terorizma (u pojedinih zakonodavstvima se radi o jednom, a u nekim o grupi krivičnih djela). Iako su na međunarodnom planu u više navrata istaknuti apeli za ujednačavanje definicije terorizma (npr. Međunarodna konvencija protiv uzimanja talaca iz 1979. godine, Međunarodna konvencija o suzbijanju financiranja terorizma iz 1999. godine i druge), mnoge države su ipak ostale odlučne da ovo pitanje riješe samostalno.

U Bosni i Hercegovini, kao složenoj državi, postoji izvjesna podjela nadležnosti. Ista se ogleda u regulisanju materijalnog krivičnog prava. Ukratko ćemo predstaviti normativna rješenja u BiH (posebno na državnom nivou, sa kraćim osvrtom na zakonodavstva

entiteta i Distrikta). U Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH“, br. 3/2003, 32/2003 – ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 53/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015 i 35/2018) terorizam je normativno određen kao krivično djelo protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Radnju izvršenja predstavlja niz takšativno nabrojanih aktivnosti, koja svaka za sebe predstavlja teroristički akti. Cilj tih radnji je ozbiljno zastrašivanje stanovništva ili prisiljavanje vlasti BiH, vlade druge države ili međunarodne organizacije, da nešto izvrši ili ne izvrši. Teroristički čin se vrši, u smislu KZ BiH, i radi ozbiljne destabilizacije ili uništavanja osnovnih političkih, ustavnih, privrednih ili društvenih struktura Bosne i Hercegovine, druge zemlje ili međunarodne organizacije. KZ BiH poznaje osnovno krivično djelo terorizma (član 201), krivično djelo finansiranja terorističkih aktivnosti (član 202), javno podsticanje na vršenje terorističkih aktivnosti (član 202a), vrbovanje radi terorističkih aktivnosti (član 202b), obuka za izvođenje terorističkih aktivnosti (član 202c) i organizovanje terorističke grupe (202d). Krivični zakoni entiteta i Distrikta sadrže posebnu grupu krivičnih djela u koju ubraju samo krivična djela terorizma. Krivični zakonik Republike Srpske („Službeni glasnik RS“, br. 64/2017, 104/2018 – odluka US i 15/2021) ima slična rješenja kao državni zakon (čl. 299–304 KZ RS), no postoje određena, i ne manje značajna odstupanja. Prije svega, treba napomenuti da KZ RS u posebnoj glavi (glava XXIII) koja nosi naziv „Krivična djela terorizma“, poznaje krivično djelo uzimanje talaca (član 305 KZ RS) (Pavlović, 2019, str. 397–421). Druga bitna razlika odnosi se na visinu propisane kazne za krivična djela ove vrste (npr. za osnovni oblik krivičnog djela terorizma KZ RS predviđa kaznu zatvora od najmanje osam godina, dok KZ BiH za isti oblik krivičnog djela prijeti kaznom zatvora od najmanje pet godina) (Jovašević i Ikanović, 2015, str. 256). Krivični zakoni Federacije BiH i Brčko Distrikta su mnogo skromniji. Oni sadrže samo tri krivična djela – uzimanje talaca, terorizam i finansiranje terorističkih aktivnosti (čl. 200–202 KZ FBiH i 197–199 KZ BDBiH) („Službene novine Federacije BiH“, br. 36/2003, 21/2004 – ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017 i „Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH“, br. 19/2020 – prečišćeni tekst). Bez obzira na skromnost u pogledu broja inkriminacija, moramo napomenuti da KZ FBiH i KZ BDBiH značajno odstupaju od KZ BiH i KZ RS. Njihova odstupanja tiču se propisane kazne za osnovni oblik djela, a ona iznosi najmanje tri godine zatvora.

Smatramo da je važno napraviti distinkciju između inkriminacija osnovnog oblika ovog krivičnog djela u državnom zakonu, zakonima entiteta i Distrikta Brčko. Naime, KZ BiH krivično djelo terorizma definiše kao čin kojim se vrši ozbiljno zastrašivanja stanovništva ili prisiljavaju organi vlasti Bosne i Hercegovine, vlade druge zemlje ili međunarodne organizacije, da što izvrši ili ne izvrši, ili alternativno postavljenje radnje izvršenja čine s ciljem ozbiljne destabilizacije ili uništavanja osnovnih političkih, ustavnih, privrednih ili društvenih struktura Bosne i Hercegovine, druge zemlje ili međunarodne organizacije (član 201 KZ BiH). U inkriminaciji koju sadrži KZ RS uočavamo da ona ne štiti osnovne političke vrijednosti, ustavne ili društvene strukture druge zemlje (ili međunarodne organizacije) nego isključivo štiti građane, ustavne, političke, ekonomski i društvene strukture Republike Srpske (član 299 KZ RS). KZ FBiH i KZ BDBiH posjeduju identična rješenja, te inkriminacije u ovim krivičnim zakonima štite građane, osnovne političke, ustavne, privredne i društvene strukture Federacije BiH, odnosno Brčko Distrikta BiH (član 201 KZ FBiH i član 198 KZ BDBiH).

Analizom odredaba KZ BiH, te zakona entiteta i Distrikta možemo zaključiti da su objekt zaštite prije svega građani BiH i društveno-političko uređenje. Rješenja sadržana u KZ BiH navode da teroristički čin predstavlja svako vršenje opšteopasne radnje kojom se ugrožava život i imovina ljudi, odnosno sigurnost države. Kako ne doći u zabludu i kvalifikovati ovo djelo kao neko drugo „obično“ krivično djelo (npr. kako razlikovati napad na tjelesni integritet osobe kao oblik radnje izvršenja krivičnog djela terorizma od

krivičnog djela teške tjelesne povrede)? Zakoni nam ne pružaju sredstvo za pravljenje jasne distinkcije, te im se u tom pogledu može uputiti određene kritika. Naravno, razlika je u motivu, namjeri (iako motiv ne predstavlja sastavni dio bića krivičnog djela). Dakle, bitno je utvrditi šta je bio cilj tog čina. Međutim, određenim zakonskim rješenjima se treba uputiti kritika. Zakonodavac treba omogućiti adekvatan mehanizam za razlikovanje terorizma od opštег ili običnog kriminaliteta. Interesantno nam je rješenje francuskog zakonodavca koji je naveo da se krivično djelo smatra terorističkim ako je u vezi sa individualnim ili kolektivnim pothvatom kome je cilj teško narušavanje javnog reda radi zastrašivanja ili terora (*Code Penale*, član 421). Dakle, francuski zakonodavac je teško remećenje javnog reda odredio kao cilj izvršenja, a da se neposredne radnje definišu kao sredstvo izvršenja tog cilja. Takođe, valjalo bi napomenuti da krivična djela terorizma u francuskom pravu povlače niz odstupanja od redovnog krivičnog postupka (centralizacija krivičnog gonjenja, dodatno produženje pritvora, oštire krivične sankcije i drugo), te niz drugih mjera. Slična rješenja postoje i u njemačkom, italijanskom i engleskom krivičnom zakonodavstvu. Smatramo da bi BH zakonodavac prilikom iduće revizije KZ-a trebalo da konsultuje rješenja u drugim evropskim pravima (Šikman, 2019, str. 493–510).

Kako bismo napravili razliku između rješenja u krivičnom zakonodavstvu koje vrijedi u BiH, prikazati ćemo i rješenja u krivičnom zakonodavstvu SAD i Ujedinjenog Kraljevstva. Mnogi autori govore da definicije koje možemo pronaći u zakonima SAD i Ujedinjenog Kraljevstva predstavljaju klasične administrativne definicije terorizma. Naime, prema 18 U.S.C. § 2331 (*United States Code*) terorizam predstavlja akt koji: a) uključuje akt opasan po ljudski život koji krši krivične zakone SAD ili bilo koje od saveznih država, ili koji bi bio krivično djelo ako bi bio počinjen pod jurisdikcijom SAD ili bilo koje savezne države i b) čini se da je imao namjeru da 1) zastraši ili zlostavlja civilno stanovništvo, 2) utiče na politiku vlade putem zastrašivanja ili prinude ili 3) utiče na ponašanje vlade putem atentata ili otmica. S druge strane, zakonodavac u Londonu je terorizam definisao kao upotrebu ili prijetnju akcijom koja uključuje ozbiljno nasilje nad bilo kojim licem ili imovinom, u svrhu postizanja političkih, vjerskih ili ideoloških ciljeva (*Terrorism Act 2000*).

TERORIZAM KAO MEĐUNARODNO KRIVIČNO DJELO

Kada se govori o legislativnoj borbi protiv terorizma, najčešće se navodi da je konsenzus postignut na nacionalnom planu, dakle u granicama jedne države, odnosno u unutrašnjem materijalnom i procesnom krivičnom pravu. Države, sa željom zaštite svoje suverenosti u oblasti krivičnog prava, samostalno su sačinile svoje strategije legislativne borbe protiv terorizma. Rješenja se u državama, ali i u pravnim sistemima, znatno razlikuju. Međutim, ono što je svim zajedničko jeste to što terorizma prepoznaju kao krivično djelo, kao opšteopasan akt koji se preduzima iz neprijateljskih pobuda i drugih motiva. Prepoznat je i visok stepen društvene opasnosti. Koliko god situacija u nacionalnim zakonodavstvima bila povoljna (iako ima kako boljih, tako i lošijih rješenja), ona je na međunarodnom planu osjetno drugačija (Vasiljević, 1972). Kao poseban problem nepostojanja konsenzusa na globalnom, međunarodnom nivou u pogledu ove prijetnje, vidimo to što je terorizam i politički pojam, odnosno koristi se u političke svrhe. Moćne države svijeta (skupa sa onim malima) treba da prevaziđu lične animozitete i, kao što su to učinile nekoliko puta ranije, stvore odgovarajuće mehanizme (pravne i faktičke) i pokrenu prikladne procese i time preduzmu odlučne korake kako bi promijenile stanje u kome se međunarodna zajednica, u pogledu ovog fenomena, trenutno nalazi.

Kada bismo rekli da međunarodna zajednica nije apsolutno ništa učinila kako bi terorizam prepoznala kao globalnu prijetnju, to jednostavno ne bi bila istina. Na međunarodnom planu postoji niz dokumenata kojima se pokušalo ujednačavanje legislativnih akata

nacionalnih država radi stvaranja jedinstvenog pravnog rješenja za ovaj problem. Ono na šta se upućuje kritika jeste to što i pored toga mnoge države krivično djelo terorizma klasificuju na različite načine (Marić, 2012, str. 87–102 i Di Filippo, 2008, str. 536).

Kako bismo napravili nužna pojašnjenja, neophodno je istaći koncept međunarodnog krivičnog djela. O pojmu međunarodnog krivičnog djela (*crimina iuris gentium*) ne postoji precizna i opšteprihvaćena definicija (Babić, 2021, str. 68–69). Pojam međunarodnog krivičnog djela se izgrađivao na praksi i djelovanju međunarodnih krivičnih sudova, koja se pretežno zasnivala na osnovama sistema *common law*, što je razlog zašto je jako dugo u teoriji međunarodnog krivičnog prava bila vladajuća angloamerička koncepcija pojma krivičnog djela, što ne podrazumijeva obavezno i pravno definisanje. Prema ovoj koncepciji, međunarodno krivično djelo ima dva elementa: (a) *actus reus* (vanski elementi djela) i (b) *mens rea* (subjektivni, unutrašnji element, koji se svodi na postojanje namjere za izvršenje djela). Iako je ova koncepcija ostala dugo vladajuća, sa donošenjem statuta ICC-a (*International Criminal Court*), te elemenata bića krivičnih djela, došlo je do određenih promjena, te su određene karakteristike međunarodnog krivičnog djela jasnije naglašene. U svojoj suštini, međunarodno krivično djelo (međunarodni zločin) je ljudsko ponašanje protivno međunarodnom pravu, koje je skrivljeno i kojim se ozbiljno ugrožavaju ili povređuju vrijednosti zaštićene međunarodnim pravom (Babić, 2021, str. 68–69 i Simović, Blagojević & Simović, 2013, str. 106–123).

Terorizam se, najprostije rečeno, uklapa u definiciju (ili bar shvatanje) međunarodnog krivičnog djela. Radi se o ljudskom ponašanju koje se protivi međunarodnom pravu jer ugrožava i povređuje vrijednosti zaštićene međunarodnim pravom. Skriviljenost tog ponašanja se dokazuje u odgovarajućem krivičnom postupku (pred nacionalnim ili međunarodnim krivičnim sudovima), te se o tome neće naročito govoriti. Ovdje se opet vraćamo na problem sa početka. Možemo konstatovati da terorizam ispunjava sve one uslove da bio bio kategorisan kao međunarodni zločin, ali kako pronaći adekvatnu definiciju samog pojma koja će biti prihvatljiva svim državama u svijetu (ili bar onima koje su članice Rimskog statuta). Kao što je već više puta naglašeno, glavni problem predstavlja to što se terorizam smatra politički osjetljivim pitanjem (Wertheim, 2003).

Prvi napor ka stvaranju jedinstvenog pravnog okvira na međunarodnom nivou učinjen je 1930. godine u Bruxellesu na III. Međunarodnoj konferenciji o unifikaciji krivičnog prava. Države učesnice skupa su se usaglasile da bi terorizam trebalo da bude definisan kao „zločin protiv međunarodnog prava“ (!), odnosno kao „umišljajna upotreba sredstava koje mogu proizvesti opštu opasnost“. Sedam godina poslije unutar Lige naroda 24 zemlje potpisuju Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju terorizma, što predstavlja prvi međunarodni (pravni) mehanizam za borbu protiv ove prijetnje (pitanje sprečavanja i kažnjavanja terorizma se naročito otvorilo nakon atentata na jugoslavenskog kralja Aleksandra I Karađorđevića i francuskog ministra vanjskih poslova Louise Barthoua 1934. godine). U toj se konvenciji navodi da je terorizam kriminalni čin usmijeren protiv države sa namjerom stvaranja straha kod ljudi, grupa ljudi ili društva u cjelini (Pedić, 2012, str. 59). Nažalost, zbivanja koja su se desila nakon te 1937. godine, nemoći i kasniji raspad Lige naroda, omela su da ista Konvencija bude ratifikovana (Derenčinović, 2002, str. 545–573). Nakon Drugog svjetskog rata, Organizacija ujedinjenih nacija preduzima znatno šire akcije na ovom polju. OUN ističe neophodnost zajedničkog djelovanja u borbi protiv terorizma. No, vidljivije mјere se nisu preduzimale do eskalacije međunarodnog terorizma 70-ih godina XX vijeka, kada Generalna skupština UN usvaja niz rezolucija koje, barem u načelu, predstavljaju opštu političku svijest država o neophodnosti intenzivnije borbe protiv terorizma (Šikman, 2015, str. 361–385 i Lapaš, 2018, str. 29–64).

Vremenom dolazi do potpisivanja značajnih međunarodnih sporazuma koji su pomogli u uobličavanju borbe protiv terorizma, u kojima su uočeni oblici ovog fenomena, te usaglasili pravci međunarodnog djelovanja (Konvencija o suzbijanju nezakonite otmice

zrakoplova iz 1970. godine, Konvencija o suzbijanju nezakonitih akata uperenih protiv sigurnosti civilnog zrakoplovstva iz 1971. godine, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju krivičnih djela protiv osoba pod međunarodnom zaštitom, uključujući diplomatske agente iz 1973. godine, Međunarodna konvencija protiv uzimanja talaca iz 1979. godine, Konvencija o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala iz 1980. godine, Protokol o suzbijanju nezakonitih akata nasilja na aerodromima koji služe za potrebe civilnog zrakoplovstva iz 1988. godine, Konvencija o suzbijanju protupravnih čina usmjerenih protiv sigurnosti pomorske plovidbe iz 1988. godine, Protokol o suzbijanju protupravnih čina usmjerenih protiv sigurnosti nepokretnih platformi smještenih iznad epikontinentalnog pojasa iz 1988. godine, Međunarodna konvencija za suzbijanje terorističkih napada eksplozivnim napravama iz 1997. godine, Međunarodna konvencija o suzbijanju financiranja terorizma iz 1999. godine, Međunarodna konvencija o suzbijanju djela nuklearnog terorizma iz 2005. godine, Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju terorizma iz 2005. godine i druge).

Danas Evropska unija zauzima krajnje ozbiljan stav po ovom pitanju, te je Okvirnom odlukom iz 2002. godine (izmijenjena i dopunjena 2008. godine) za prostor Unije donijeta jedna jedinstvena definicija terorizma. U Okvirnoj odluci krivično djelo terorizma, odnosno teroristički akt se definiše kao akt koji, s obzirom na svoju prirodu i kontekst, može ozbiljno našteti državi ili međunarodnoj organizaciji i koji je izvršen sa namjerom: (i) ozbiljnog zastrašivanja stanovništva, (ii) nezakonitog iznuđivanja (prisiljavanje) vlade ili međunarodne organizacije da nešto čini ili da se suzdrži od nekog čina ili (iii) ozbiljnog destabilizovanja ili uništavanja temeljne političke ustavne ili privredne strukture zemlje ili međunarodne organizacije. Sam teroristički akt ostvaruje se izvršenjem običnog krivičnog djela kome upravo namjera daje terorističku kvalifikaciju (Lukić, 2006, str. 267). Dakle, krivično djelo terorizma predstavlja kombinaciju objektivnih i subjektivnih elemenata. Kao objektivni element možemo vidjeti: ubistvo, tešku tjelesnu povredu, uzimanje talaca, iznuda, napad, prijetnje o počinjenju bilo čega od navedenog etc. Subjektivni element predstavlja *dolus specialis*, namjeru (kao npr. kod krivičnog djela genocida, nema djela ako nema genocidne namjere) uperenu na ozbiljno zastrašivanje stanovništva, nezakonito iznuđivanje (prisiljavanje) vlade ili međunarodne organizacije da nešto čini ili da se suzdrži od nekog čina ili ozbiljnog destabilizovanja ili uništavanja temeljne političke ustavne ili privredne strukture zemlje ili međunarodne organizacije.

Ako želimo definisati terorizam kao međunarodno krivično djelo, nekoliko aspekata moramo uzeti u obzir. Prije svega, moramo napomenuti da se teroristički akti čine iz određenih političkih razloga, odnosno ne vrši se radi sticanja neke materijalne dobiti (barem u načelu). Da li se onda radi o političkom krivičnom djelu? Odgovor na ovo pitanje je odričan. Naime, gotovo svi međunarodni sporazumi isključuju terorizam kao međunarodno krivično djelo (npr. član 20 Konvencije VE). S druge strane, ako se upustimo u analizu terorističkih krivičnih djela, često ćemo se razočarati jer ćemo uvidjeti da je nemali broj izvršen radi sticanja neke koristi koja nema veze sa širim političkim planom [38]. Dakle, idealan terorista je onaj koji čini zločin radi nekog „višeg cilja“, a ne radi novca. Realnost je znatno drugačija.

Kako smo utvrdili da je klauzula političkog krivičnog djela kod terorizma isključena, druga stvar na koju moramo obratiti pažnju jeste subjektivni element ovoga zločina. Terorizam, kada gledamo njegova vanjska obilježja, ne razlikuje se od običnih krivičnih djela ili klasičnog kriminaliteta. Zato moramo malo zaviriti u dubinu. Terorizam se od drugih krivičnih djela razlikuje po posebnoj vrsti umišljaja (*dolus specialis*). Ako nema umišljaja koji je uperan na izvršavanje djela radi izazivanja (ozbiljnog) straha kod stanovništva kako bi se institucije vlasti pr nudile na određeno činjenje ili nečinjenje, ili ako se ne čini radi destabilizacije poretku i institucija, onda se ne radi o terorizmu, nego o drugom krivičnom djelu. Objektivni element djela je poprilično jasan. Dakle, neophodno je da vidimo ostvarenje nekog ponašanja koja ima karakteristike krivičnog djela (npr. ubistvo,

teška tjelesna povreda i slično). Dalje, ako govorimo o terorizmu kao međunarodnom zločinu, bitno je da teroristički čin ugrožava ili povređuje međunarodnim pravom zaštićena dobra. Možemo to i drugačije reći. Terorizam može biti i ono ponašanje koje se protivi međunarodnom pravu (imperativnim normama međunarodnog prava – *ius cogens*, ali i legislativnim međunarodnim ugovorima). Bez obzira na to što mnoštvo različitih mišljenja okružuje fenomen terorizma, smatramo da bi se trebalo usaglasiti oko nekoliko osnovnih komponenti ovog zločina.

ZAKLJUČAK

Borbu protiv terorizma možemo gledati u unutrašnjim, nacionalnim okvirima. No, najadekvatnija borba se može voditi samo na međunarodnom planu i to sa najboljim rezultatom. Nužan preduslov za stvaranje dobre strategije za borbu protiv terorizma jeste dobra saradnja između država. Kamen spoticanja toj saradnji jesu političke (ali i naučne) nesuglasice u pogledu definisanja fenomena terorizma. Terorizam predstavlja jednu pojavu koja karakterizira sve epohe razvoja ljudske vrste. Općinjenost nasiljem je jedna od najvećih boljki ljudskog roda, koja dolazi do izražaja kada se putem nasilja žele postići određeni ciljevi. U suštini, terorizam kao planiran akt nasilja tome i služi. Izvrsioci ovog zločina to čine sa namjerom izazivanja straha kod ljudi kako bi se poljuljalo povjerenje građana u državne, ali i međunarodne institucije. Time bi se od strane građana vršio pritisak da vlasti ili međunarodna zajednica nešto učini ili ne učini. Dakle, terorizam se koristi kao sredstvo za postizanje određenoga cilja. On je kriminalni akt kojim se napadaju pravno zaštićena dobra. Terorizam ugrožava i povređuje pravno zaštićena dobra u jednoj državi i onda je sasvim opravdano da ista sama odluči kako normirati taj zločin. Međutim, zar terorizam ne napada i ugrožava sve one vrijednosti oko kojih se okupila međunarodna zajednica? Oko kojih se okupilo čovječanstvo u cjelini? Naravno da to čini. Pa zašto onda nije inkrimisan kao međunarodni zločin? Problem nastaje kada se terorizam počinje upotrebljavati kao alatka u dnevno-političkoj borbi i za čisto političke svrhe. Politički sukobi između država ne dopuštaju stvaranje pravnog okvira na međunarodnom nivou koji bi bio svima prihvatljiv. Time bi se intenzivirala borba protiv terorizma i produbila međudržavna suradnja na ovom polju.

Danas imamo stotine, pa i hiljade definicija terorizma (što naučnih, što administrativnih). Nažalost, u moderno doba konsenzusa nema ni u naučnom svijetu (zašto nato ne treba začuditi). Nauka pada u drugi plan kada politika izađe na scenu. Autori se međusobno potiru pokušavajući naglasiti ne koliko su oni u pravu, nego koliko su drugi u krivu (važno je napomenuti da nemali broj autora pokušava iznaći jedinstveno rješenje). Nesloga koja vlada i među naučnim krugovima definitivno predstavlja jednu od kočnica za stvaranje jedinstvene i naučno prihvaćene definicije pojave terorizma. Još uvijek postoje pokušaji i na tom planu, te se nadamo da će uskoro uroditи plodom. S druge strane, kako je terorizam i politički pojам, teško možemo zaključiti da će jednog dana doći do konsenzusa u tom svijetu. Valja se nadati. Prije više od 90 godina konstantovalo se da je terorizam zločin protiv međunarodnog prava, on je to i danas, te će biti i u budućem.

BIBLIOGRAFIJA

- Alexander, J. (1977). *Terrorism: Interdisciplinary Perspective*. New York: The John Jay Press.
Babić, M. (2021). *Međunarodno krivično pravo*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
Badiju, A. (2008). *Pregled metapolitike*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP Filip Višnjić.
Beres, L. R. (1995). „The Legal Meaning of Terrorism for the Military Commander“, *Connecticut Journal of International Law*, 11/1 (1995).

- Beres, L. R. (1995). „The Meaning of Terrorism – Jurisprudential and Definitional Clarifications“, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, (1995).
- Bušljeta Tonković, A. (2014). „Suvremeni terorizam – globalna sigurnosna prijetnja“, *Mostariensis* 18/1–2 (2014).
- Collins, J., Glover, R. (2002). *Terrorism in Colateral Language: A User's Guide to America's New War*. New York: New York University Press; 2002.
- Derenčinović, D. (2002). „Novi antiterorizam na razmeđu depolitizacije i dejuridizacije“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 52/3–4 (2002).
- Di Filippo, M. (2008). „Terrorist Crime and International Co-operations: Critical Remarks on the Definition and Inclusion of Terrorism in Category of International Crimes“, *The European Journal of International Law*, 19/3 (2008).
- Dimitrijević, V. (1982). *Terorizam*. Beograd: Radnička štampa.
- Folk, R. (2003). *Veliki teroristički rat*. Beograd: IP Filip Višnjić.
- Hudson, R. A. (2002). *Who Becomes a Terrorist and Why: The 1999 Government Report on Profiling Terrorists*. Guilford: Lyion Press.
- Jovašević, D., Ikanović, V. (2015). *Međunarodno krivično pravo*. Banja Luka: Panevropski univerzitet „Apeiron“ Banja Luka.
- Kešetović, Ž., Bajagić, M. (2003). Borba protiv međunarodnog terorizma – pravni aspekt. *Zbornik radova „Terorizam u savremenim uslovima“*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- Kovačević, S. (1999). „Pojam i značenje međunarodnog terorizma“, *Bezbednost*, 51/4 (1999).
- Lapaš, D., Rusan Novokmet, R. (2018). „Sankcioniranje terorizma u sustavu Ujedinjenih naroda“, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, IX/1 (2018).
- Laqueur, W. (1987) *The Age of Terrorism*. Boston: Little Brown.
- Lukić, T. (2006). „Borba protiv terorizma na nivou Evropske unije i međunarodna saradnja“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1 (2006).
- Lutz, J. M., Lutz B. J. (2005). *Terrorism, Origins and Evolution*. New York: Palgrave Macmillan.
- Marić, S. (2012). „Terorizam kao globalni problem“, *MediAnal*, 6/11 (2012).
- Mijović, Lj. (2019). *Međunarodno javno pravo, I dio*. Banja Luka: Comesgrafika.
- Pašanski, M. (1987). *Savremene kamikaze*. Beograd: Književne novine.
- Pavlović, G. (2019). „Krivična djela terorizma u krivičnom pravu Republike Srpske“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 60 (2019).
- Pedić, Ž. (2012). „Odnos međunarodnoga i europskoga pravnog okvira za suzbijanje terorizma“, *Zagrebačka pravna revija*, 1/1 (2012).
- Purpura, P. P. (2007). *Terrorism and homeland security: an introduction with applications*. Burnlington: Elsevier.
- Radulj, Slobodan. (2007). *Teroristička mreža u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Nauka i društvo.
- Šakić, N. (1998). „Terorizam“, *Polemos*, 1/1 (1998).
- Schmid, A. P. (1983). *Political Terrorism*. Amsterdam: North Holand.
- Schmid, A. P., Jongman, A. J. (1988). *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*. London and New York: Routledge.
- Schneider, B., Davis, J. (2009). *Avoiding the abyss: progress, shortfalls and the way ahead in combatting the WMD threat*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Sederberg, P. (1989). *Terrorist Myths, Illusion, Rhetoric, and Reality*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Šikman, M. (2015). „Međunarodni pravni okvir protiv terorizma“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 44 (2015).
- Šikman, M. (2019). „Kritički pogled na kaznenu politiku prema terorizmu u Bosni i Hercegovini“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 60 (2019). 493–510.
- Simeunović, D. (2002). *Teorija politike, I deo*. Beograd: Nauka i društvo.
- Simeunović, D. (2009). *Terorizam*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Simović, M. N., Blagojević, M., Simović, V. M. (2013). *Međunarodno krivično pravo*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Thackrah, J. R. (2004). *Dictionary of Terrorism*. London: Routledge.
- Vasiljević, V. (1972). „Pokušaj određivanja terorizma kao međunarodnog zločina“, *Jugoslovenska revija za krivično pravo*, 1–3 (1972).
- Vučković, B., Vučković, V. (2015). „Cyber terorizam“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 44 (2015).

- Weinberg, L., Pedahzur, A., Hirch-Hoefer, S. (2004). „The Challenges of Conceptualizing Terrorism“, *The Terrorism and Political Violence*, 16/4 (2004).
- Wertheim, P. J. (2003). „Should „Grave Crime of International Terrorism“ be included in Jurisdiction of the International Criminal Court?“, *Policy and Society*, (2003).
- Wilkinson, P. (2002). *Terorizam protiv demokracije, Odgovor liberalne države*. Zagreb: Golden marketing.
- Zinn, H. (2002.) *Terrorism and War*. New York: Seven Stories Press.
- Krivični zakon Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, br. 3/2003, 32/2003 – ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 53/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015 i 35/2018.
- Krivični zakonik Republike Srpske, „Službeni glasnik RS“, br. 64/2017, 104/2018 – odluka US i 15/2021.
- Krivični zakon Federacije BiH, „Službene novine Federacije BiH“, br. 36/2003, 21/2004 – ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017.
- Krivični zakon Brčko Distrikta BiH, „Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH“, br. 19/2020 – prečišćeni teskt.

APPENDIX I

Amandman na Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda

Član 8 ter Crimes of Terrorism

1. U smislu odredbi Statua, krivičnim djelo „terorizma“ smatrati će se:

(a) Preduzimanje, planiranje, pripremanje, finansiranje, poticanje, pomanja ili toleriranje nasilja usmjerenog protiv pojedinca, grupe, države ili međunarodne organizacije ili imovine pojedinca grupe, države ili međunarodne organizacije sa namjerom izazivanja straha, terora i nesigurnosti u svijesti pojedinaca, grupe, širih skupina ljudi, stanovništva ili javne osobe iz bilo kojih razloga i svrha političke, ideološke, rasne, etničke, vjerske ili kakve druge prirode na koje se poziva kako bi taj čin opravdalo.

(b) Kao djelo prema sljedećim Konvencijama:

- (i) Konvencija o suzbijanju nezakonite otmice zrakoplova,
- (ii) Konvencija o suzbijanju nezakonitih akata uperenih protiv sigurnosti civilnog zrakoplovstva,
- (iii) Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju krivičnih djela protiv osoba pod međunarodnom zaštitom, uključujući diplomatske agente,
- (iv) Međunarodna konvencija protiv uzimanja talaca,
- (v) Konvencija o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala,
- (vi) Protokol o suzbijanju nezakonitih akata nasilja na aerodromima koji služe za potrebe civilnog zrakoplovstva,
- (vii) Konvencija o suzbijanju protupravnih čina usmјerenih protiv sigurnosti pomorske plovidbe,
- (viii) Protokol o suzbijanju protupravnih čina usmјerenih protiv sigurnosti nepokretnih platformi smještenih iznad epikontinentalnog pojasa,
- (ix) Međunarodna konvencija za suzbijanje terorističkih napada eksplozivnim napravama,
- (x) Međunarodna konvencija o suzbijanju financiranja terorizma i
- (xi) Međunarodna konvencija o suzbijanju djela nuklearnog terorizma.

(c) Krivično djelo koje uključuje upotrebu hladnog ili vatrenog oružja, eksploziva, bioloških ili drugih opasnih stvari radi vršenja neselektivnog nasilja koje uključuje smrt ili teške tjelesne povrede ljudi ili grupa ljudi ili stanovništva ili koje se koriste radi nanošenja velike materijalne štete.

2. Za potrebe izručenja ili uzajamne pravne pomoći, krivično djelo „terorizma“ neće se smatrati političkim krivičnim djelom ili politički motivisanim krivičnim djelom. Zahtjev za izručenje ili uzajamnu pravnu pomoć radi takvog krivičnog djela neće se odbiti isključivo iz razloga što se odnosi na političko krivično djelo ili krivično djelo u vezi s političkim kaznenim djelom ili politički motivisanim krivičnim djelom.

TERRORISM – A THREAT TO INTERNATIONAL PEACE AND SECURITY

Author: FILIP NOVAKOVIĆ

Email: filip.novakovic@student.pf.unibl.org

Mentor: Assist. Prof. Milijana Buha

Faculty of Law, University of Banja Luka

As one of the greatest threats to world security today, I represent the phenomenon of terrorism. Despite the fact that this phenomenon has been present on the world scene since the organization of the first states, in the last few decades it has taken off and escalated to unprecedented proportions. It is wrongly considered that only the countries of the Old Continent and the countries of enlightened democracy are endangered by terrorism. Terrorism today takes many victims and affects all spheres of social life. It threatens and insults the most important values protected by all world legal orders. The paper discusses the complexity of this phenomenon, and highlights the problem of the lack of a generally accepted and unified definition of terrorism at the international level.

Keywords: terrorism; international crime; International Criminal Court; Rome Statute

BOSNIA AND HERZEGOVINA AS A VICTIM OF UNFINISHED CONFLICTS THROUGH ETHNO-NATIONAL NARRATIVES

Author: MARKO LONČAR

Email: markoloncartrs@gmail.com

Mentor: Full Prof. Đorđe Vuković

Faculty of Political Science, University in Banja Luka

Introduction: The paper examines the position and the emergence of Bosnia and Herzegovina with an emphasis on the way of creation and the current effects of the three dominant ethno-national conceptions and narratives that come from them. The problem of lack of internal recognition and the historical lack of aspiration to build Bosnia and Herzegovina as a state are the causes of the conflict. Bosnia and Herzegovina is thus described as a country facing a constant crisis caused by the conflicts of these narratives which, due to mutual exclusivity, cannot be resolved.

The structure of the paper thus follows the period of the emergence of the Dayton Agreement Bosnia and Herzegovina, the analysis of three ethno-national platforms, several current examples of conflicts between them and the presence they have on the political scene and society in general.

Material and Methods: The narratives including a few concrete conflict examples are described as well as the consequences that originate from them and therefore undermine the stability of Bosnia and Herzegovina.

Results: Bosnia and Herzegovina is characterized as a state that is a victim of unresolved ethno-national conflicts through the analysis of ethno-national narratives.

Conclusion: The outcomes leave the question of the permanence of the state when most of its people(s) do not want it to exist anymore.

Keywords: Bosnia and Herzegovina; ethno-nationalism; war; Dayton Peace Agreement; narratives

HISTORICAL BACKGROUND AND INTRODUCTION

For centuries, the area of Bosnia and Herzegovina has been an area inhabited by three indigenous nationalities, today recognized by the Constitution of the state of Bosnia and Herzegovina as constituent peoples – **Serbs, Croats and Bosniaks**. The history of the three nations is different, and what they have in common, in addition to numerous mutual antagonisms, which some classify as narcissisms of small differences, is the right to Bosnia and Herzegovina as well as dissatisfaction with it. However, what characterizes the constituent peoples of Bosnia and Herzegovina much more are the differences that are obvious, especially on the political scene. It is these differences, i.e., different national visions of what Bosnia and Herzegovina is and should be, that led the country into a war that lasted over three and a half years, and which ended with the signatures of political leaders of the three nations in the American Wright-Patterson Air Force Base near Dayton, Ohio.

Bosnia and Herzegovina is characterized by different views of history. When it comes to Serbs and Croats, these people have inhabited the mentioned areas since the immigration of Slavs to the Balkan Peninsula in the seventh century. With the Ottoman invasion of the

Balkan Peninsula and the fall of both Bosnia and Herzegovina in the second half of the 15th century, Islam arrived in this region as the official religion of the empire. By accepting religion, the population of the conquered areas acquired a privileged status, which largely led to the Islamization of the domicile population, thus creating the roots of a nation that would be constituted as such only in the second half of the 20th century, first as Muslims and then as Bosniaks in 1993, during the war in Bosnia and Herzegovina.

For four centuries, the historical path of Bosnia and Herzegovina remained tied to the Ottoman Empire in which, as already mentioned, Muslims had a privileged status, and the first of the coming major changes was marked by the arrival of the Austro-Hungarian rule in 1878, after the territory of Bosnia and Herzegovina was entrusted to the management of the Dual Monarchy. The new constellation of forces went hand in hand with the Croats in Bosnia and Herzegovina, who saw the Austro-Hungarians as liberators due to the same religious affiliation and the majority Croatian population living in Austria-Hungary. At the same time, Muslims felt nostalgia for the Turkish period that lasted for four full centuries. However, towards the end of the Austro-Hungarian period, the first aspect of what we now call the constituency of the people was established when the three religious groups, in unequal mandates, were represented in the then Bosnian Parliament, including one mandate for members of the Jewish religion. The end of the First World War marked a new change that was reflected in the affiliation of Bosnia and Herzegovina to the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, i.e., the first Yugoslavia, as it was later called, in which Serbs nurtured the most expressed patriotic emotions towards this country due to the success of the Serbian army during the war for liberation of Southern Slavs and unification in one country. Secondly, socialist Yugoslavia pushed into the background the national composition of the then Federal Republic of Bosnia and Herzegovina as well as at the level of the entire state, despite the obvious existence of a national key that was most present also in that period in Bosnia and Herzegovina. The emergence of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina is the root of today's statehood. FR B&H was based on the decisions of the State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina, and it was formed as a republic of three constituent peoples. (Nešković, 2013)

The decline of the socialist regime, the fall of the Iron Curtain and especially the declaration of independence of the federal republics of Slovenia and Croatia before Bosnia and Herzegovina posed the challenge of determining the future, which led the three national groups into a three-year war in which over a hundred thousand people lost their lives. The Dayton Peace Agreement ended the war at the end of 1995, but since then it has confirmed the thesis that the peoples of Bosnia and Herzegovina were never connected by a common charge towards the creation of a sovereign and independent state of Bosnia and Herzegovina. Thus, today's state, which is over a quarter of a century old, is the product of historically antagonistic ethno-national visions, mixing of religions, clashes of civilizations, forced consents and unfinished war as well as an unplanned future.

Having in mind all the aforementioned historical figures, the paper shows Bosnia and Herzegovina as a victim state of unfinished conflicts through ethno-national narratives. **The structure of the paper**, after getting acquainted with the historical background of the state, begins with a description of unresolved ethno-national conflicts on the basis of which the dominant ethno-national narratives that characterize the political scene of Bosnia and Herzegovina are built. This is followed by chapters that show the historical foundation of the narratives with different visions of Bosnia and Herzegovina presented in the chapter "Political Platforms of the Constituent Peoples", as well as concrete "Examples of conflicts of the narratives" in the next chapter. Finally, the presence of such based political discourses on an everyday level, which are imbued with the use of myths, is emphasized in the chapter called "Presence in political everyday life". Those three arguments explain how Bosnia and Herzegovina can be described as a victim of unfinished conflicts seen

through ethno-national narratives. However, we are firstly going to describe the root of those narratives that were created during the Bosnian war.

UNFINISHED CONFLICTS AS THE ROOT OF ETHNO-NATIONAL NARRATIVES

The beginning of the 1990s on the territory of the former Yugoslavia was marked by demands for independence of its republics, which led to conflicts, the longest and bloodiest of which was in Bosnia and Herzegovina. In that period, the national identities of the newly proclaimed states were reconstructed, which, like Slovenia, Croatia, and even Bosnia and Herzegovina, renewed their statehood after centuries spent under foreign rule or in complex state communities. For this reason, numerous myths were (re)created on each side in order to promote the dominant ethno-national narratives, so in Bosnia and Herzegovina all three peoples in a short period of time went through periods of national awakening and consequent (re)creation of nations while conflicting with others.

As Dejan Jović states on the example of Croatia, the nationalist narrative of the wartime government in Croatia has remained dominant to this day, led by the same political party – the Croatian Democratic Union. War victims, conquests and war merits on the Croatian socio-political scene are an axiom that is not questioned, and the entire political life of the country is based on it. (Jović, 2017) In Bosnia and Herzegovina, the circumstances are not much different, with the biggest difference being the three dominant ethno-national narratives that construct political processes. Just before the beginning, and especially during the civil war, about whose name the constituent peoples still cannot agree – so Bosniaks call it Aggression, Serbs Defensive-Patriotic War, and Croats Homeland War – the mentioned narratives were (re)created and shaped. In the case of Bosnia and Herzegovina, the narratives were founded through the process that led to **the Dayton Peace Agreement**, which, as already mentioned, provided a truce and stopped the suffering, although it did not end the war, but spilled it over into the social and especially political area.

Bosnia and Herzegovina, created in Dayton, is often called an artificially created state. It is characterized by attributes such as complex, sluggish, underdeveloped, poor, and in academic circles it is called an unfinished state, an impossible state, a society at dusk, etc. due to its complicated political system and in general poor socio-economic image of society (Nešković, 2013; Kecmanović, 2007; Vuković, 2019) The state is called artificial for a simple reason – it never gained internal recognition directly by its people(s), but the recognition was imposed by external influences on political leaders of indigenous peoples, so the representatives of Serbs and Croats from Bosnia and Herzegovina, Slobodan Milošević and Franjo Tuđman, were the heads of the home countries when concluding the treaty on the existence of the state, unlike Alija Izetbegović, who originally represented Bosniaks in Dayton. Consequently, the state was created by signing an international agreement not only on the territory of another state but also on another continent, and the Constitution, like the rest of the agreement, was never voted in the Parliament of Bosnia and Herzegovina. Of course, it is not the only example of a state created in this way in a (post)conflict society, so legally it does have internal recognition. However, our hypothesis is based on a premise that the internal recognition managed in this way has not proved that the three constituent peoples agree with Bosnia and Herzegovina as it was formed in Dayton but that the recognition by the three national leaders was forced by international community to stop the war. The effects are visible nowadays. Therefore, we can even draw a parallel between artificially created states, which is based on disrespect for the principle of nationality, and emphasize the failure of multinational and multi-religious states created through the help of international factors, as was also the case with Iraq and Syria. (Hazony, 2018)

A political system that would encompass as much as possible all the constituent peoples caused the complexity and sluggishness of the institutions of a state with just over three million inhabitants and as many as fourteen different parliaments and governments, given the internal organization made up of two entities, ten cantons (in one of the entities), the later established Brčko District as well as the federal level of Bosnia and Herzegovina. Such a system has proven to be inefficient in many situations, extremely numerous when it comes to human resources in its institutions, while the state is one of the poorest European countries. It is the low standard of living and position at the back of almost all economic indicators that make Bosnia and Herzegovina recognizable in Europe.

However, what this paper is dedicated to, which certainly results from the aforementioned causes, are unresolved historical issues. That, in addition with all the complexity and inefficiency of the system, low living standards and largely established national narratives, keeps Bosnia and Herzegovina in conflict that we can name as a war of remembrance – the conflict of ethno-national narratives. These issues show how the effects of the war of the 1990s are based on when the Dayton Agreement Bosnia and Herzegovina was created by living and hindering the functioning, and even the survival of Bosnia and Herzegovina as the state it is now. The following lines present the basic features of each of the three dominant narratives, political views, as well as concrete examples of current topics that act centrifugally and centripetally on Bosnia and Herzegovina. Therefore, they represent hotspots around which agreement on all-round satisfaction from the current perspective seems to be an impossible mission.

POLITICAL PLATFORMS OF THE CONSTITUTIONAL PEOPLES

BOSNIAK PLATFORM

Speaking about Bosniaks, who bear this name only since the war in 1993, the ethno-national narrative is based on the position of a victim of neighboring aggressors who encouraged members of the same ethnic group within B&H borders to start the war. The symbolism of the Bosniak sacrificial narrative is the mass crime in Srebrenica from 1995, which is characterized as genocide and represents a benchmark on the basis of which this narrative determines a positive or negative attitude towards Bosniaks.

When we talk about the source of the Bosniak narrative, it is impossible to ignore the fact that since the introduction of multiparty politics in Bosnia and Herzegovina in 1990, Bosniaks have largely chosen the Party of Democratic Action (SDA) as the largest political option of the Bosniak electorate. Bosniak voters have supported this party since the first multi-party elections in 1990, with the only exception of 2006, when the Social Democratic Party (SDP) won the largest number of votes. Consequently, SDA is the only Bosniak party present on the political scene of Bosnia and Herzegovina during its democratic history which did not form a government in only one term, and thus represents a relevant indicator of Bosniak political activity. Namely, the Izetbegović family has a great influence on both the party and the Bosniak political platform, from which both the party's founder and its first leader Alija Izetbegović and his son and the current president Bakir Izetbegović come from. The older Izetbegović is an ideologue of the party, a war president, and a mythical figure of the Bosniak narrative, after which, among others, the central square in Sarajevo is named today. The fact that SDA suffered the only electoral defeats at the level of Bosnia and Herzegovina (parliamentary elections in 2000, elections for the Bosniak member of the Presidency in 2006) in the period between the long-term leadership of two members of this family speaks in favor of how important the Izetbegović family is in the Bosniak political corps.

The Bosniak narrative sees the war as a formative period of the state of Bosnia and Herzegovina, as an international conflict, which is called the aggression on Bosnia and Herzegovina of the neighboring states of Serbia and Croatia, the home states of the other two constituent peoples. Consequently, the SDA program shows obvious traces of war, thus calling for the preservation of the truth about the aggression on Bosnia and Herzegovina (Article 1, SDA Program Declaration), as well as the fight against equalization of the parties in the war and the introduction of ethnic balance in prosecuting war criminals (Article 3, PD SDA). This emphasizes the position of the victim of the war, which is indisputable, given the data indicating the number of Bosniak victims, but also the degrading attitude towards the victims of the other nations. The classification of crimes committed in July 1995 in Srebrenica, which is categorized as genocide, occupies a special place in the Bosniak narrative, so the adoption of the Law on Prohibition of Holocaust and Genocide Denial is one of SDA's program goals (Article 1, PD SDA). This topic is one of the key sources of the conflict of national narratives in Bosnia and Herzegovina, so a separate space will be dedicated to it in the continuation of the paper.

The dissatisfaction of the Bosniak people with the internal organization dates back to the signing of the Dayton Peace Agreement, when Alija Izetbegović stated that it was an unjust, forced peace, the only one that was possible back then. (Klix, 2020) Even today, SDA, based on the program declaration, advocates a change in the internal organization of the state, which it seeks to regulate on regional principles, on the basis of which both entities would be abolished, and the regions established on socio-economic criteria. Based on the above, as well as the fact that Bosniaks are the most numerous people in Bosnia and Herzegovina, the narrative is based on the political action "one man one vote", calling for the construction of civil society based on European values, according to which Bosniaks, as well as those who declare themselves as citizens, would gain a relative majority at the level of the whole of Bosnia and Herzegovina, which is seen as a threat by the representatives of the other two constituent peoples. The negative attitude towards the entity-organized state is present in this narrative, and one of the examples is the process of "RSization" of the media space, i.e., the avoidance of mentioning the full name of the entity the Republic of Srpska.

However, it is important to note that, although SDA is a state-building party and a party crucial to the Bosniak narrative, many Bosniaks prefer other political options. The relevant national party of the Bosniak people has not been established for a long time so the biggest rivals of SDA are represented by civic parties, first of all SDP, and then other parties such as the Democratic Front (DF) or Our Party (NS). Competition in the Bosniak electorate at the level of Bosnia and Herzegovina is much less present than at lower levels of government, and the main causes are the dominant role of SDA in shaping the national narrative, to which neither other Bosniak nor civic parties have presented an alternative. Therefore, they follow the national policy of SDA, which in many respects overlaps with the goals of the civilly organized Bosnia and Herzegovina, which leads to non-ideological cooperation between the two blocs.

SERBIAN PLATFORM

Serbs, on the other hand, experience political activity in Bosnia and Herzegovina exclusively through the prism of the Republic of Srpska, one of the two entities that make up Bosnia and Herzegovina, which was created by the proclamation of Serb deputies in the FR B&H Parliament on January 9, 1992, before the war, which makes it the oldest living political element of Bosnia and Herzegovina. In the collective memory, the Republic of Srpska is presented as a great victory of the Serbian people in the Defense-Patriotic War of the 1990s, that is, as the first Serbian state founded west of the Drina River. In the Ser-

bian narrative, the position of the Republic of Srpska is unquestionable, strengthened by international recognition from the Dayton Agreement, seen that its historical foundation is necessary after the suffering of institutionally unprotected Serbs in Bosnia and Herzegovina, with an emphasis on suffering in the region of Krajina and Croatia during the occupation of the Independent State of Croatia in the Second World War. (Kecmanović, Antić, 2016)

Views from Banja Luka, the capital city of the Republic of Srpska, towards cooperation at the level of Bosnia and Herzegovina are a necessity that tends to be reduced to a minimum. The position of the Serbian leaders is unique and indicates that Serbs were forced to stay in Bosnia and Herzegovina, which represents "Yugoslavia in miniature", and Yugoslavia historically proved to be unsustainable. Therefore, the Republic of Srpska's leaders insist on sovereignist policies and nurturing national identity. Despite the initial dissatisfaction with the Dayton position of the Republic of Srpska, which occupied up to 70% of Bosnia and Herzegovina's territory during the war and was reduced to 40% in Dayton, in recent years the Republic of Srpska's authorities have presented themselves as the biggest protector of the Dayton order, which allows Serbs who make a third of the states' population to control almost a half of the territory of Bosnia and Herzegovina. (SNSD Program Principles, 2019)

The Serb electorate is the only one in Bosnia and Herzegovina to have changed its preferences in a three-decade-long democratic history. Namely, the Serbian Democratic Party (SDS), which is a state-building party and the founder of the Serbian narrative, lost power twice and has not recovered since the election defeat in 2006. Since then, the Alliance of Independent Social Democrats (SNSD) with their leader Milorad Dodik has been in power in the Republic of Srpska. Numerous internal conflicts, a bad economic situation, and the transfer of numerous competencies from the entity level to the level of B&H under strong pressure from the international community have led to a change when it comes to the most powerful political party in the Republic of Srpska. During the rule of Dodik's SNSD, the influence of the international community on domestic political circumstances was reduced, so freedom, unity, sovereignty, and national equality are presented as the principles of SNSD's activities. Thus, the Serbian narrative is recognizable today by advocating a return to the "original Dayton", which would return the transferred competencies to the entity levels, abolishing the institution of the High Representative, which is accused of violating the Dayton order and calling for the (Serbian) people's right to self-determination.

The Republic of Srpska is seen by its leaders and the majority of citizens as a state that owns its own territory, population and government as it is waiting for the fourth element of statehood – international recognition. Until then, against the will of its citizens, it forms a state union with the Bosniak-Croat entity in the form of the Federation of Bosnia and Herzegovina or the FBiH, as the Serbian narrative has recently sought to respond to the process of "RSization". Particular emphasis is placed on relations with Serbia as the home country of the Serbian people, with which the Agreement on Special Parallel Ties was signed in 2006, in accordance with the Dayton Agreement, and was accompanied by more frequent meetings and closer cooperation security policy of Serbia.

Similar to the Bosniak narrative, there is national unity to which Serb parties openly call on every issue of national interest, so there are often situations of unification of all parliamentary parties in crisis situations, which affects the ruling structure. Examples of such situations are the unification regarding the holding of the Referendum on the Republic Day in 2016, which was held only seven days before the local elections in which SNSD then won a convincing victory, as well as the joint withdrawal of Serbian staff from the institutions of Bosnia and Herzegovina in the summer of 2021.

CROATIAN PLATFORM

In the case of the Croatian narrative, the situation is similar to that in the home country of the Croatian people. The attitude of the victors of the Yugoslav wars is inevitable, but unlike Croatia, the years that Croats from Bosnia and Herzegovina spent in the Dayton Agreement B&H made them feel dissatisfaction with the solutions from the early 1990s that increasingly emerged on the political scene. From today's perspective, the Washington Agreement and cooperation between the Croat and Bosniak elites look like a much more distant past than the one that took place less than three decades ago. Coercive agreement and cooperation brought results in the short term and the consequences of hasty war decisions today are the basis of political activity of Croats in Bosnia and Herzegovina.

Unlike the other two constituent peoples, Croats in Bosnia and Herzegovina have, without exception, supported the Croatian Democratic Union of B&H (HDZ B&H), a domestic branch of the parent party that dominates the political scene in Croatia. Accordingly, the political program of this party, headed by Dragan Čović for almost two decades, represents the best insight into the political platform of Croats in Bosnia and Herzegovina. The originality of this party's program is reflected, as is the case with the parent party in Croatia, in emphasizing the position of veterans of the Homeland War as well as population policy which is the response of the people in B&H that make up only fifteen percent of the total population. The HDZ program calls for the organization of Bosnia and Herzegovina into at least four constitutional-administrative territorial units established on national and economic principles, clearly referring to the presuppositions of ethnic federalism in relation to "civic universalism" and "Bosnian integrationism". (HDZ B&H Program, 2011)

Electoral engineering has prevented Croats from having a legitimate representative in the Presidency of Bosnia and Herzegovina three times in a total of twelve years and in the same way it has made it difficult to elect a representative to the House of Peoples due to the "one man one vote" electoral system within the Federation of B&H, where the disproportion between the two constituent peoples is highly expressed, with the total number of Croats being almost four times smaller than the number of Bosniaks who inhabit it. This unenviable political position during the history of the Dayton Agreement Bosnia and Herzegovina was marked by numerous attempts by the leaders of the Croatian people to reorganize both the state and federal structures, and especially by amending the Election Law, to which a special section in this paper is dedicated.

For territorially divided Croats in Bosnia and Herzegovina, the non-existence of their own entity is an aggravating circumstance, given that they form a minority not only at the level of Bosnia and Herzegovina but in both entities, so the idea of creating a third entity has been promoted on several occasions. However, the cultural policies invoked by the HDZ look more realistic, so on the basis of them, there are efforts being made to enable autonomy in the field of culture, education, and media space, with an emphasis on the transformation of the public broadcasting system of Bosnia and Herzegovina.

The Croats mostly stay aside regarding other issues between the two bigger ethnic groups. Therefore, the acquisition of circumstances that conflict with the Bosniak narrative gave rise to uncharacteristically good relations between Serbian and Croatian political elites in Bosnia and Herzegovina. The "Pelješac crisis" was the best example of this, when Milorad Dodik as the Serb member of the Presidency of B&H, due to the absence of a legitimate representative of the Croatian member, withdrew the veto on the basis of national interest and thus prevented the Presidency of B&H from making a decision.

EXAMPLES OF CONFLICT OF NARRATIVES

When it comes to specific topics that separate national narratives in Bosnia and Herzegovina, here we will consider the following among them – classification of crimes in Srebrenica, the issue of NATO membership as well as views on the internal organization of Bosnia and Herzegovina.

CLASSIFICATION OF CRIMES IN SREBRENICA

The events that resonated with the world public as a turning point for international intervention and the cessation of war in Bosnia and Herzegovina were the crimes committed against Bosniaks in Srebrenica in July 1995, after Serb military units regained control of the city. There is no dispute in any of the two opposing narratives that crimes of a mass crime character were committed in Srebrenica, however, their classification is one of the most current topics and one of the main lines of division between Bosniak and Serb political elites.

For the Bosniak narrative, the genocide committed in Srebrenica has become the basis from which every other form of national political activity branches off. The number of 8372 victims engraved in a memorial plaque within the Memorial Center in Potočari, dated July 11, as well as the commemoration as an event held every summer on that date are one of the most notable media events during each year that refresh antagonisms of the two opposing sides. The narrative of the Srebrenica genocide is supported by several verdicts of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which is considered an act in which Serbia took part despite the verdicts of the same court which denies it, although it points out that it did not do everything it could to prevent crimes. Dragan Čavić, the former president of the Republic of Srpska, made the first collective apology in 2004, the then Serbian President Boris Tadić attended the commemoration in 2005, but the electrified atmosphere around July 11 has remained constant to this day, as the “culture of genocide denial” is a frequent syntagm of the Bosniak narrative. (Biserko, Bećirević, 2009) Accordingly, it is possible to see the unpleasant scenes that marked the commemoration held on July 11, 2015, when the then Prime Minister of Serbia Aleksandar Vučić, who attended the commemorative gathering, was physically attacked and nearly stoned by the gathered mass.

In the Serbian narrative, Srebrenica is considered as a mistake committed during the war and is characterized as a mass crime or a massacre for which, despite ignoring this topic in the postwar years, both political leaders of the Republic of Srpska and the Republic of Serbia apologized publicly – also through a declaration by the Serbian government in 2010. However, the intensification of this topic in public and political life as well as the classification of crimes as genocide, with the occasional insistence of the Bosniak narrative that the Republic of Srpska is consequently a “genocidal creation”, have contributed to numerous re-examinations of this topic and identification of victims. The Serbian narrative especially emphasizes the neglect of the Serbian victims from this region as the data also speak of the number of 3287 Serbs killed in the region of Srebrenica and Birča. (Institute for Research on Suffering of the Serbs in XX Century, 2008) Certain international sources agree that the qualification of the Srebrenica crime as genocide is exaggerated, so among them, we will mention McKenzie argument (women as a productive basis of every community were saved, children and elders, too) as well as Hosseini argument which states that the crime was not part of state policy. (USDE, 2006; Večernje novosti, 2015) Unlike the SDS-led governments from the beginning of the century, the SNSD-led government and Milorad Dodik have taken a sharp stance over the Srebrenica crimes over time, in response to frequent provocations from Bosniak circles, which culminated in the summer of 2021

when the outgoing High Representative Valentin Inzko, using the “Bonn powers”, passed a decision amending the B&H Criminal Code and therefore fulfilling one of the SDA’s program goals. As a reaction of Serbian political elites, all Serb personnel were withdrawn from the B&H institutions. The given crisis is still ongoing at the time of writing this paper.

THE ISSUE OF NATO MEMBERSHIP

International support in Bosnia and Herzegovina has been on the Bosniak side almost since the beginning of the war. The first armed conflict in Europe after the Second World War is considered to be the first war in the age of medialization, but still before the widespread use of the Internet, which made it impossible to verify information in the unipolar world as it was in the 1990s. That is how the war was ended by an international reaction, after media and political pressure intensified by the crimes in Srebrenica and the case known as Markale 2, which happened in Sarajevo during the summer of 1995. The penetration of Croatian armed forces from the west and the historic first NATO intervention in the Republic of Srpska caused the relative power of Serbs to decline and to create conditions for negotiations on ending the war, which resulted in the Dayton Peace Agreement and the structure of Bosnia and Herzegovina as we know it today.

The intervention of NATO, as well as the intervention in the Federal Republic of Yugoslavia in the spring of 1999, is the reason why the Serbian narrative nurtures a negative attitude towards Euro-Atlantic integration and maintains the status of military neutrality in both Serbia and Bosnia and Herzegovina. This security policy has been strengthened in the last few years under the leadership of SNSD, so a decision on military neutrality was made in the National Assembly of the Republic of Srpska in 2017.

On the other two sides, the Croat and especially the Bosniak narrative insist on Euro-Atlantic integration as the only possible security framework. This bypass over one of the key issues for the security of the state resulted in one of the many crises, and certainly the biggest one that marked 2019 is when Bosnia and Herzegovina was supposed to submit the Annual National Program (ANP) to NATO, which was vetoed and disabled by Milorad Dodik as the Serb member of the B&H Presidency. An (un)compromise solution was reached after months of crisis in which the topic of the ANP was the backbone of political events, by adopting a Reform Program that considers the Bosniak and Croat narratives a counterpart to the ANP, while Dodik explicitly rejects it, emphasizing that the document is of the same character as the one that the Republic of Serbia has concluded with NATO. While it remains unclear what the future of B&H’s Euro-Atlantic path is, it is certain that the Republic of Srpska’s relations with China and especially Russia are intensifying, while the Bosniak narrative insists on calling for cooperation with Western powers, cultivating close relations with Turkey. As evidenced by the statement of its President Recep Tayip Erdogan, Alija Izetbegović left Bosnia and Herzegovina to him as a moral responsibility. The Croatian position on this issue is somewhat facilitated and pragmatic, given the possibility of all Croats from Bosnia and Herzegovina to obtain Croatian citizenship, which makes them less interested in the issue compared to Bosniaks regarding the NATO membership status that Croatia has enjoyed since 2009.

THE ISSUE OF INTERNAL ORGANIZATION INCLUDING THE ELECTION LAW

Population, territory and organized government are elements of the state, so the state elements were reasons why the war in Bosnia and Herzegovina was fought. Bosnia and Herzegovina was never organized in such a way that all the peoples in it were satisfied and the only period when it was truly believed to be so was the one from the time of the

communist Yugoslavia, which ended in bloodshed by members of indigenous peoples.

During the war, several plans for the reorganization of Bosnia and Herzegovina were in the spotlight and only at the end of 1995, more than three and a half years after the first proposal known as the Cutlier Plan, which envisaged three ethnic entities, the Dayton Peace Agreement was signed and the war stopped. Two and a half decades behind us have shown its qualities as well as its weaknesses, so the general impression is that today Croats, who have the status of a “double minority”, are in the most difficult position. By signing the Washington Agreement in 1994, Croats gave their consent to a joint political entity with Bosniaks and the possibilities of leaving or reforming it today seem extremely difficult. The key problem facing Croats is the inability to elect a legitimate representative to the B&H Presidency as well as a representative to the House of Peoples of the Parliamentary Assembly. Thus, they refer to the verdict in the “Ljubic” case, which claims that “a change in the Election Law in order to achieve a legitimate representation that must be based on the democratic election of those they represent and whose interests they represent.” (HDZ Program, 2011) Consequently, the issue of electoral law reform is the main political issue for Croats in Bosnia and Herzegovina and a priority step in resolving the political situation in Bosnia and Herzegovina. Thus, the topic of the “third entity” has lost its appeal to the public, so its potential reactivation can be expected only in the case, according to Croats, of successfully resolving the issue of the legitimacy of political representatives.

To the Serbian narrative led by SNSD and Milorad Dodik, Bosnia and Herzegovina is a shackle that hinders Serbian national interests, freedom of political action and the independence of the Republic of Srpska. Aggressive rhetoric and decisive political action based on sovereignty and identity-related topics represent the main principles of Serbian politics in Bosnia and Herzegovina and a return to the “original Dayton”, which includes the return of transferred competencies and the departure of a foreign factor, is a precondition for the state’s survival. Threats with the independence referendum over the years have characterized SNSD’s political discourse, which the opposition in the Republic of Srpska has so far silently followed, so only recently have there been somewhat different views and differences in national politics, where opposition leaders point to the importance of the Republic of Srpska’s stability and harmful rhetoric as well as cooperation at the level of the institutions of Bosnia and Herzegovina.

A clear goal around which Bosniak and civic parties come together is to reform the structure of Bosnia and Herzegovina and to establish it on non-ethnic principles with the “one man one vote” electoral principle. This narrative openly advocates the disappearance of the entities that they see as a stumbling block to the development of Bosnia and Herzegovina. In an effort to achieve their political goals, they appeal to European values and civil society that characterize EU member states, which as an ideal represents the only common denominator around which all three national narratives agree.

PRESENCE IN EVERYDAY POLITICAL LIFE

In the era of the socialist Yugoslavia, Bosnia, as its central part, existed as a country of paradox and ambiguity in which ethno-nationalism was a dormant concept. (Petrović, 2002) Ethno-nationalism, as we have already stated, led the country to war and during the war the identities of each of the three sides were created. **Political myths** have been used extensively in Bosnia and Herzegovina as stories with a theme from the past that have explanatory value as they explain and justify some fateful upheavals in human life or certain forms of how community and society arose. Thus, the French anthropologist Girard explains the role of political myths and cites four “great mythological structures” from modern French history which can also be seen on a global scale. These four great myths

are Conspiracy, Golden Age, Savior and Unity, as each of the above is easily noticeable on the political scene of Bosnia and Herzegovina in each of the dominant ethno-national narratives. (Girard, 2000)

Particular emphasis is placed on the conspiracy derived from the myths based on the Conspiracy and the Savior. Narratives recognize a certain conspiracy organized against their people as a rule based on the distinction between “we” and “they” from which the political leader presents himself as a savior with the fateful task of liberating his people. Such was the case with ethno-national leaders during the war, when Alija Izetbegović and Radovan Karadžić enjoyed such status in the eyes of Bosniaks and Serbs, while Croats largely followed Croatian leader Franjo Tuđman, who eventually represented the interests of Croats in Dayton. Today the situation is not much different. The role of Alija Izetbegović was taken over by his son Bakir and the already mentioned importance of this family in the Bosniak political environment is also evidenced by Erdogan's statement in which he states that the older Izetbegović left Bosnia and Herzegovina for him to keep it. On the Serbian side, Milorad Dodik presents himself as the savior of the national interests of the Serbian people, so in this narrative there are especially traces of the myth of the Conspiracy, which stems from the negative attitude of the Western public towards Serbs both during the war and in the postwar years. The Croatian narrative did not build the status of a strong leader in Bosnia and Herzegovina during the war, but over time Dragan Čović has presented himself as an unquestionable leader of Bosnian Croats, whose cult of personality reached the level at which Čović even decided to make the family coat of arms and present it to the public.

Certainly, there is an inevitable combination of myths derived from the motifs of the myth of Unity and the Golden Age. Every ethno-national community strives for unity, especially in crisis situations, so for example, Serbs organize referendums, veto potential decisions, or abandon joint institutions in any serious political crisis based on national grounds. The Bosniak narrative strengthened by a civic approach is aimed at unifying the entire territory of Bosnia and Herzegovina, in which Bosniaks would play a key role, and moments of strong national charge are inevitable, especially in and around important dates for this narrative such as July 11 or March 1 as Statehood Day. Of course, each call for unity is reinforced by the historical or hypothetical motif of the Golden Age, depending on the narrative that is invoked.

Myth is only the original means of building narratives, but the mechanisms of its spread are understood through the abundant use of populism as a political style that subdues emotions, passions, the opinion of the masses and enables popularity, which is the greatest ambition for many. (Vuković, 2020) At the same time, the political scene of Bosnia and Herzegovina can be assessed as a victim of a **unipolar ideology system** influenced dominantly by nationalism, considering that other ideologies have lost, if they have ever had, significance both within party structures and within public opinion. The reason for this is the dominant influence of ethno-national narratives in each of the three constituent peoples in a state in which the national question, which was resolved elsewhere in Europe and the world during the 19th and 20th centuries, was never resolved. Such a party system of Bosnia and Herzegovina with three dominant ethno-national groups and the fourth (characterized as a half) as a civic one is called a segmented party system with three and a half subsystems. (Kapidžić, 2017) Consequently, the political spectrum is based on the right, with strong ethno-national narratives stemming from the last war and upgraded in the Dayton Agreement Bosnia and Herzegovina. Alternatives to them do not appear, as we have already explained, so any attempt at an alternative view of the past or the present focused on the future is characterized by labeling betrayal and placing it on the pillar of public shame. Thus, the dominant narratives survive, complementing each other in constant conflicts with other narratives so this situation in Bosnia and Herzegovina is

constant. Therefore, it can be said that the citizens of Bosnia and Herzegovina live in a permanent state of political crisis caused by the conflict of ethno-national narratives, their creators and promoters.

A PISA survey from the end of 2019 showed that over half of high school students in Bosnia and Herzegovina are **functionally illiterate**, which shows not only the situation in the education system but in the society as a whole, as the data are particularly worrying and suggesting that there is an even lower level among members of the older generations. Such a situation, accompanied by a permanent state of crisis, contributed to the loss of population from all parts of Bosnia and Herzegovina, which before the war had over 4 million inhabitants, and today's estimates vary due to numerous emigrations between 2.7 and 3.5 million inhabitants.

The future, from the perspective of the beginning of the third decade of the twenty-first century, emphasizes that Bosnia and Herzegovina is not seen as a state by one third of young people, including more than half of Serb and Croat respondents. Also, when it comes to identifying with national symbols of Bosnia and Herzegovina, only 20 percent of Croats and 14 percent of respondents of Serbian nationality stated that they identify with it. (Friedrich Ebert Foundation, 2020)

CONCLUSION

Bosnia and Herzegovina is recognizable as a country without an internal consensus, which it has never had historically. The war from the beginning of the 90's was seen as an explosion of dormant concepts of ethno-national narratives that were signed during the SFRY. Thus, the war portrayed conflicts, changed the balance of power on the ground, so in the end the status quo positions were formed, which with minor oscillations apply even today when the conflict is never more open and when the visions of ethno-national communities are no closer than they were a quarter of a century ago. Not only do the three conceptions, each of which is based on a separate political platform followed by a separate narrative, pass by each other but they also clash leaving no room for the realization of any of them without the prior defeat of the other conception.

Ethno-national narratives have historically been based on different visions of the existence and organization of Bosnia and Herzegovina. The presentation of different ethno-national narratives shows the differences between their origin, orientation in the present and the goals they are facing in the future. The goals are contradictory, which not only prevents the joint agreement of the three ethno-national groups on the structure and future of the state on the basis of broad legitimacy, but leads to inevitable conflicts if either side emerges from the status quo represented by the Dayton framework.

These specific examples, and they are just some of the many that share the political scene in Bosnia and Herzegovina, confirm the disunity of the dominant narratives that prevent joint action at the level of Bosnia and Herzegovina. The use of the mentioned examples through ethno-national narratives represents everyday life in the political life of a whole country. In order to strengthen narratives in the given ethno-national groups, political myths are widely present in public life, allowing national leaders and their parties an ideological monopoly within ethno-national party systems, and consequently a long rule and a cult of personality. In such a society, indicators show that there is a good basis for the survival of dominant narratives and leaders who lead them, given the pronounced functional illiteracy of the population, which is consequently unable to critically treat information from the public space. Finally, public opinion indicators once again confirm the thesis that Bosnia and Herzegovina is not a product of the joint efforts of the peoples that make it up, so members of two of the three constituent peoples point out that they do not identify with the state, but also do not see that the state will continue to exist in

the near future.

Thus, through the analysis of ethno-national narratives, we characterize Bosnia and Herzegovina as a state that is a victim of unresolved ethno-national conflicts whose outcome leaves the question of the permanence of the state that most of its people(s) do not want as it is nowadays, including a good part of the population that do not want it in any form.

LITERATURE

BOOKS:

- Jovandić A, Dujković Đ, Ločnar M. (2020). Has the Dayton Agreement passed the exam?. Sarajevo. Friedrich Ebert Foundation
- Vuković Đ. (2019). Society at dusk. Sarajevo. Friedrich Ebert Foundation
- Petrović E. (2002). Ethno-nationalism and the disintegration of Yugoslavia. Belgrade. Samizdat B92
- Kecmanović N, Antić Č. (2016). History of Republic of Srpska. Belgrade. Nedeljnik
- Institute for Research on Suffering of the Serbs in the XX Century. (2008), Book of dead Serbs of Srebrenica and Birč region. Belgrade. Institute for Research on Suffering of the Serbs in the XX Century.
- Vuković Đ. (2020). Context of political culture. Banja Luka. Faculty of Political Sciences
- Biserko S, Bećirević E. (2009). The genocide denial. Belgrade. Helsinki Committee for Human Rights
- Nešković R. (2013). Unfinished state. Sarajevo. Friedrich Ebert Foundation
- Kecmanović N. (2007). Impossible state, Belgrade, Filip Višnjić
- Girarde R. (2000). Political myths and mythology, Belgrade. XX century
- Jović D. (2017). War and myth. Zagreb. Fraktura
- Hazony Y. (2018). The Virtue of Nationalism. Belgrade. Clio, Institute for European studies
- Kapidžić D. (2017). Segmented party system of Bosnia and Herzegovina. Zagreb. Political perspectives: journal for political research.

DOCUMENTS:

- Program of the Croatian Democratic Union of BiH, 2011
- Program Declaration of the Party of Democratic Action, 2019
- Program principles of the Alliance of Independent Social Democrats, 2019

JOURNAL ARTICLES:

- USDE. (2006). link: <https://web.archive.org/web/20061231034101/> http://www.usde.se/intervju/cinjenice.htm Last time opened on September 28, 2021
- Večernjenovosti.(2015).link:<https://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5.407.html>:557338-Sejh-Husein-U-Srebrenici-nije-bilo-genocida” Last time opened on September 28, 2021
- Klix. (2020). link: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/tri-recenice-alije-izetbegovica-nakon-potpisivanja-dejtona-i-kazem-svom-narodu/201214054> Last time opened October 10, 2021

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА КАО ЖРТВА НЕДОВРШЕНИХ СУКОБА КРОЗ ЕТНОНАЦИОНАЛНЕ НАРАТИВЕ

Аутор: МАРКО ЛОНЧАР

Мејл: markoloncartrs@gmail.com

Ментор: Проф. др Ђорђе Вуковић

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Увод: У раду се испитује положај и начин настанка Босне и Херцеговине, са акцентом на начин стварања и актуелне ефекте три доминантне етнонационалне концепције и наратива који из њих произилазе. Проблем непостојања унутрашњег признања и историјски недостатак тежње да се Босна и Херцеговина изгради као држава узроци су сукоба. Босна и Херцеговина је тако описана као земља која се сучава са сталном кризом узрокованом сукобима ових наратива који се, због међусобне искључивости, не могу ријешити. Структура рада прати период настанка дејтонске Босне и Херцеговине, анализу три етнонационалне платформе, неколико актуелних примјера сукоба између њих и присутности на политичкој сцени и друштву уопште.

Материјал и методе: Описаны су наративи који укључују неколико конкретних конфликтних примјера, као и посљедице које из њих произилазе и самим тим онемогућавају стабилност Босне и Херцеговине.

Резултати: Босна и Херцеговина је кроз анализу етнонационалних наратива окарактерисана као држава која је жртва неријешених етнонационалних сукоба.

Закључак: Исходи остављају питање трајности државе – чињеница је да већина њених грађана не жели да она остане у животу.

Кључне речи: Босна и Херцеговина; етнонационализам; рат; Дејтонски споразум; наративи

RISE OR DEMISE OF RELIGIOUS NATION-BUILDING IN MONTENEGRO?

Author: NEJIRA PAŠIĆ

Email: Nejira_pasic@hotmail.com

Mentor: Full Prof. Nebojša Vladisavljević

Faculty of Political Science and Interdisciplinary Studies, Alma Mater Studiorum;
University of Bologna

Introduction: This work focuses on the shifts in the religious nation-building narratives of Milo Đukanović regarding the statuses and importance of the Serbian and Montenegrin Orthodox Churches since the independence referendum, and the narratives' impact on the overall status of the present and future Montenegrin religious identity.

Aim: The aim of this work is to examine the religious nation-building narrative trends in Montenegro.

Material and Methods: In order to examine the main questions of this work, the method of process tracing was utilised, whereby the examined period was separated into four stages, each examined on the basis on four different variables (the subject – S, the objects O1 and O2, the cause – A, and the outcome – B) and the causal and consequential relationships between them.

Results: The results of this research showed that there is a sharp contrast between the rhetoric between Đukanović and the Serbian Orthodox Church, and Đukanović and the Montenegrin Orthodox Church in the same time periods, whereby the relationship between them goes from mutually neutral to deteriorating gradually for the former, or improving gradually, for the latter.

Conclusion: The work concludes that religious nation-building narratives are on the rise in order to solidify the independent religious identity of Montenegrins.

Keywords: religion; nation-building; identity, rhetoric; opportunism

I appeal to you, brothers and sisters, in the name of our Lord Jesus Christ, that all of you agree with one another in what you say and that there be no divisions among you, but that you be perfectly united in mind and thought.

- 1 Cor. 1:10, a Church Divided Over Leaders.

INTRODUCTION:

A Church Divided over Leaders is one of the most famous Bible verses that describes the importance of Christian unity; the church is not to be divided by leaders, i.e., no leader has the right to divide the holy religion for his own benefit, nor do the church and people have the right to follow a leader who divides them in religion and puts their division before the true essence of the faith in Christ (A Clay Jar, n.d.). However, the Church has experienced not one, but many divisions globally, from the first division between Orthodoxy and Catholicism, to the creation of Protestantism, to several levels of inner divisions between the first three divided schools of Christianity, the most notable being the Eastern Orthodox Church (Clark, 2009). The Eastern Orthodox Church is organised

into a communion comprising sixteen autocephalous churches. However, even though autocephalous churches hold the most power and influence due to their longevity in particular geographical locations (for instance the Russian Orthodox Church being accepted and followed in China and Japan, and the Serbian Orthodox Church being followed in Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, and Kosovo), in the previous century there have been attempts of separating from the large autocephalous church and creating new orthodox churches specifically for that state in question. An example of a nation separating its religious identity and institution from the Serbian Orthodox Church.

The most recent example is that of the Montenegrin Orthodox Church (hereinafter MOC) seeking independence and formation in 1993, established by Antonije Abramović, a former Serbian Orthodox Church (hereinafter SOC) monk. The independence was proclaimed under the claim that it represented a restoration of the autocephalous Montenegrin Church, the origins of which are still under scrutiny and debate in the Orthodox community (Sekulović, 2010). The first time the autocephalous orthodox church of Montenegro was mentioned in any official document was in 1832 by Petar II Petrović Njegoš in a formal letter to Josif Rajačić, where he mentions the name of the Montenegrin Orthodox Church (Montenegrina, 2013). Its operations were active until the 1918 unification of Serbia and Montenegro by king Nicholas, when the operations slowed down and were finally terminated with the creation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and the 1920 merging of the autocephalous Montenegrin Orthodox Church into the SOC by the royal decree of regent Aleksandar Karađorđević (European Commission for Democracy through Law, 2019). In 1993, Abramović announced the restoration of the church and formed the MOC as it is known presently. After his death, the new head of the MOC became Mihailo.

The SOC in Montenegro, according to one tide of thought, (official name: Metropolis of crnogorsko-primorska county and the Eparchy of budimljansko-nikšićka county) had been operating as the main religious institution and body, and the creation of a potential rival claiming legitimacy seemed blasphemous. They had thus far been the only recognised autocephalous body, representing the regional junior patriarchy, existing since 1219, and therefore having the authority to decide upon important religious matters (World Council of Churches, n.d.). In Montenegro, their status was the same as in Bosnia and Herzegovina, for instance. The SOC had been the only existing orthodox body recognised by both the Eastern Orthodox Churches, and the believers (Davidović, 1998).

According to another tide of thought, one more critical of the Church, the merge of the churches instructed by regent Karađorđević in 1918 had full support of the people as well as the Orthodox community to incorporate the autocephalous Montenegrin Orthodox Church into the SOC because it represented the reconstruction of Pećka Patrijaršija, named originally Srpska Patrijaršija, and nothing more (Radio Slobodna Evropa, 2020 & Radio Slobodna Evropa, 2019). The history of Pećka Patrijašija has not been under debate and it is claimed that although the exact date of its establishment is unknown, it is believed to date from 1219, firstly as an archbishopric, and then in 1345 it gained the title of patriarchy (Bogdanović, 1986). It is considered to be the first eparchy of the Serbian Orthodox Church. In 1459, Pećka Patrijaršija ceases to exist as it becomes merged with the Orthodox Ohrid Archbishopric, after which it is renewed in 1577, when its borders were widened to include new areas in Bosnia and Herzegovina, Dalmatia, Croatia, Hungary, and Slavonia, as the territory had at this point been under the Ottoman empire, allowing Pećka Patrijašija to increase its magnitude (Ćorović, 2001). However, as an outcome of the Ottoman-Austrian wars, in 1766, this institution was terminated and right after its termination the Cetinje Metropolis was created in Montenegro, known today as the Metropolis of the crnogorsko-primorska county (one of the eparchies of the SOC), occurring in 1918 with the Karađorđević decree (Tomanović, 2001).

This new independent church in Montenegro was met with an array of backlash and

harsh criticism from the SOC, especially since Montenegro was still a part of the confederation of Yugoslavia, and later of Serbia and Montenegro (*ibid*). The local Serbian authorities at the time followed the rhetoric of the SOC, harshly criticising the blasphemy, however, the local Montenegrin faces of politics remained rather silent. The most prominent political actor in Montenegro at the time of the MOC creation was Milo Đukanović, who had been the Prime Minister under the president of Yugoslavia, Slobodan Milošević. Đukanović had remained rather silent about the Montenegrin identity within the borders of Yugoslavia, right until the Yugoslav dissolution and the end of the war in Bosnia and Herzegovina, ended by the Dayton Peace Accords in 1995 (Tromp, 2017); (Marović, 2020). After having publicly criticised Milošević and his political leadership, the two parted ways and commenced different policies, Đukanović's being that of proposing the independence of Montenegro – an independent state for an independent nation. This proposal was met with harsh critiques, however, in vain.

After Montenegro declared independence through a referendum in 2006, the unique process of nation-building has been strengthening and increasing, first through the constitution, flag, language, and soon enough, religion (Tomović, 2018). This research seeks to unveil whether the most recent emphasis on the religious nation-building narratives is the final step towards solidifying an independent Montenegrin religion as a vital part of the independent Montenegrin nation. The focus is on uncovering the rhetorical relationship path of Milo Đukanović towards the SOC and the MOC since the independence referendum of 2006, and what the change in these narratives indicates in terms of nation-building in contemporary Montenegro.

In order to properly understand the complex process of changing the contemporary notions of the Montenegrin identity, it's crucial to understand its background. In order to properly understand the theories and cases of religious nation-building in the Balkans, and specifically in Montenegro, the very concept and definition of nationhood and the essential parts of a nation have to be explained in the context of Montenegro due to the fact that the Montenegrin identity is an extremely complex one. Generally, the process of nation-building represents the process of harmonising a state's physical borders with the borders of a national identity, whereby these borders merge the notions of belonging to a unitary body united by common characteristics, which are usually of linguistic, historical, cultural, and religious nature, which differ from other groups inside and outside of the physical borders of the country (Seton & William, 1966). In order to commence the process of nation-building, one must recognise how intertwined these processes of recognising in-group and out-group characteristics are in reality. The characteristics are not fixed, they are rather fluid and ever-changing because they stem from the perceptions of the majority of the people belonging to these groups, and perceptions are relative and easily influenced. These cognitive borders quite often overlap or shape-shift under different circumstances and influences. The ideal example of how the definition of nationhood and the definition of its characteristics in the Balkans change through time is Montenegro. The concept of nationhood and the very recognition of national identity has been changing and adapting thanks to different political influences and rhetoric ever since the early 90s (Đžankić, 2015). This change is best objectively perceived through the censuses, the first notable one being in 1991. Hereby, due to the immensely heavy nationalist politics and rhetoric of Slobodan Milošević, the ideas of Montenegrin identity and nationalism proliferated rapidly. In the census of 1991, the two recognised national categories, Serbian and Montenegrin, meant belonging to the Christian Orthodox Church, as well as the country of Montenegro within Yugoslavia (Jevtić, 2008). The census showed 72% of the people from both categories as Christian Orthodox, and 61,9% of the population declared themselves as Montenegrin (Savezni zavod za statistiku, 1992). Here the first overlap between religious and national identity can be seen in the context of Montenegro, whereby in 1991 being Montenegrin

meant being a Christian Orthodox living in Montenegro within Yugoslavia. In the 1992 independence referendum, this attitude was confirmed, whereby 95,4% of voters decided that Montenegro should remain in Yugoslavia (Centar za demokratsku tranziciju, 1992).

In 1997, however, this definition of the Montenegrin identity changes, due to, once again, political influence (Đžankić, 2015). In 1997, the leader of the reigning political party, the Democratic Party of Socialists (hereinafter, DPS), led by Milo Đukanović, split from Milošević's rhetoric and nationalist politics and split the political currents into two currents. Đukanović and Milošević split due to differences in the ideas of the Montenegrin identity and due to Đukanović's constant criticism of Milošević's isolationist politics which did not consider the potentially new ideas of the national identity of Montenegro (Morrison, 2009). There were two currents – the current following the rhetoric and idea of Montenegrin identity given by DPS and Đukanović, and the current following Milošević, and the (then) president Momir Bulatović who was strictly opposed to Đukanović's rhetoric. Bulatović and Milošević created the Socialist People's Party in 1998 to push against Đukanović's separatist ambitions in order to "preserve" the Montenegrin identity within Yugoslavia (Morrison, 2009a). After the fall of Milošević's regime, the separatist rhetoric by Đukanović increased immensely, causing two different definitions of national identity, which were based on a simple ideological and political preference: independence or unionism? This question was what shaped the 2003 census, as well as the 2006 referendum for independence, whereby belonging was determined by the answer to the aforementioned question (Morrison, 2009). Hereby, the idea of the Serbian identity and tide was related specifically to belonging to the Serbian Orthodox Church, the idea of preserving the union with Serbia, and automatically being against Đukanović's politics, whereas the idea of Montenegrin identity meant support for Đukanović and independence, as well as the aspirations for Euro-Atlantic integrations. The fragment of religious identity was excluded as one of the definitions of the nation, due to the inclusion of religious minorities into this definition of Montenegrin identity (Jevtić, 2008). Because the Serbian identity was tightly connected with the SOC, it was imperative for Đukanović and DPS to disengage the religious aspect from the Montenegrin identity (Bieber, 2003). The census of 2003 showed the polarisation of the Montenegrin society, whereby 43,2% of people declared their national identity as Montenegrin, and 32% as Serbian (Zavod za statistiku Crne Gore, 2003). This clearly indicates the discrepancy between the two understandings of what the Montenegrin nation is supposed to be for minority groups as well. Furthermore, these numbers and ideas were once again tested in the second referendum for independence in 2006, where with 55,5% of voters voting for the independence of Montenegro, this idea of nationhood and what it means to be Montenegrin took over and the Montenegrin independence was proclaimed (Centar za demokratsku tranziciju, 2006). This fluid definition of national identity in Montenegro, which is immensely shaped by political narratives, has been present even after the independence referendum, and there is a missing piece of the puzzle of how religious nation-building is used and how it is created and dictated in the contemporary context and finding this gap and potentially answering it is the focus of this research paper and is to be explained in the following chapters.

The research paper explores the relevance and purpose of religion in nation-building narratives in the context of Montenegro and the differences between Đukanović's narratives towards the Serbian and Montenegrin Orthodox Churches throughout four stages of analysis, which include the following time periods: 2006–2011, 2011–2016, 2016–2018, and 2018–2021. Each stage begins and ends with a crucial factor or event which very blatantly influences the rhetoric of any of the actors involved, whether it may be the enhancement of animosity/benevolence between two actors, or just the commencement of rhetorical stagnation. The first two stages encompass the longest periods (five years each), as to compile the rhetoric which was not intensively active, and the last two stages are far

shorter as they contain specific events which triggered the rhetoric the most noticeably. It analyses how narratives towards each of the respected Churches were used, i.e., in which particular contexts and with which aims they were utilised and will seek to tie the changes in his narratives to particular political events or opportunities. The emphasis is also put on whether the recent focus on the Montenegrin religious status represents the beginning of establishing an independent Montenegrin religious identity as the final step towards solidifying the independent Montenegrin nation.

This work will explore when, why, and how these narratives occurred, what the result of them was, and lastly, try to present in detail what the progress of these narratives has come to ultimately. The outcome of these narratives, if they really are on the demise, might represent perhaps the first unsuccessful call for nation-building in religious terms. However, if they are on the rise, they represent an attempt to strengthen the Montenegrin nation-state and finalise the nation-building process in terms of national and religious identity, whether as one overlapping concept or two separate notions.

Process tracing is a qualitative method of analysis that is used to discover and trace causal mechanisms or links between researched phenomena, as well as to trace descriptive inferences in particular contexts that are under scrutiny, i.e., describing events or phenomena over the time period which is being examined (Beach, 2017). Process tracing is a method that can be used for researching historical links and patterns between and amongst different events and phenomena, as well as for monitoring and evaluating various processes and occurrences (Falleti, 2006). One of the main goals this method seeks to achieve is to establish historical patterns and causes of sharp changes that occur in special contexts. This may entail changes in narratives, actions, experiments, behaviour, etc. Process tracing often provides for alternative viewpoints to the examined changes; for instance, it can offer insight into what would be different if the change occurred under different circumstances, or different times (George & Bennett, 2005). Process tracing focuses on two factors – A: the cause, and B: the case. Based on the relationship between A and B, three types of process tracing are categorised: theory-testing tracing, theory-building tracing, and explaining-outcome tracing (Beach & Pedersen, 2013).

This work will utilise only the explaining-outcome process tracing method, due to the fact that this type focuses on the causal relationship between factors A and B, whereby B is known and traced, and A is investigated within the given period in order to explore in detail what factors contributed to, or created A. It focuses on utilising the known factors and evidence to work in a backwards manner in order to provide insight into the causal mechanism, or mechanisms that produced the known outcome (Beach & Pedersen, 2013). In this case, the known outcome is the change in the narratives of Đukanović. Hereby, B is the rhetoric of Đukanović which is being traced in the period 2006–2021, as to unveil A and its contributing assets¹. The work presents a causal mechanism “black box” table² in the findings; starting point is intervention A (named: political occurrences as causes and contributing factors), ending point is outcome B (named: change of narratives) at the very end of the findings.

In this case, the method applied traces the progress of the president Milo Đukanović's narratives regarding the importance and status of the Montenegrin and Serbian Orthodox Churches in the context of strengthening the Montenegrin nation, as well as the religious

¹ In the analysis, the case and cause are to be labelled as B and A, respectively.

² The black box causal mechanism is a tool that represents the final outcome of the process tracing. It combines all stages and all included variables and presents them in either a table or outcome formula which was used previously, in order to establish a causal relationship, based on which the research questions will be answered. See: Beach, D. and Pedersen, R.B. *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor MI: University of Michigan Press, 2013.

identity of Montenegrins. The method was used in order to provide a historical track record of the narratives that Đukanović presented with regards to the two aforementioned churches, and to see whether a pattern and contextual connections can be made. The period that underwent process tracing was that of 2006–2021, the time from the Independence of Montenegro until today. The justification for the time period is that it shows the evolution of Đukanović's power, and the progress and growth of the two churches, as well as the ever-changing relationship between them. The process tracing track was separated into four stages, each representing one asset of the black box in the causal mechanism table, which is presented at the end of the chapter 5. Those stages are: 2006–2011, 2012–2016, 2016–2018, and lastly 2018–2021. The periodisation was chosen based on triggering events, whereby each stage begins and ends with a crucial event. This means that whenever there was an event that triggered a change in the dynamic of the existing relationship between any of the actors involved, a new stage was introduced.

Each stage includes an overview of the narratives of the active subject (S), in this case Đukanović, towards two passive objects (O): the SOC (labelled as O1) and the MOC (labelled as O2). Online media articles, journals, and speech excerpts were used as the primary sources for the tracking. The overview of each stage includes a summary of the narratives between S and each O found in relevant documents, articles, and literature, and a graph which presents variables A, O1, and O2. In addition, each stage is finalised with the presentation of the causal mechanism formula. The base formula generated for determining the causes and circumstances is: $A = (S + O1) + (S + O2)$. The formula is used to properly pinpoint the causes and circumstances which lead to B, ultimately ($A \Rightarrow B$), in order to provide information for the final black box, based on which the research questions are to be answered. Hereby, $A \Rightarrow B$ is not the only proposed outcome. It is possible for other variables to impact or create A, in which case the causal mechanism and the black box can represent a causal cycle³.

Lastly, the study sought to unveil whether the most recent emphasis on the religious nation-building narratives is the final step towards solidifying an independent Montenegrin religion as a vital part of the independent Montenegrin nation.

FINDINGS

Four time periods were examined in order to track the line of the narratives by Đukanović (the subject) regarding the SOC and MOC and present the causal mechanism in the case of the narrative change. The narrative is the case being examined through this method. It was not labelled as the focus was rather the known outcome from that case. The narrative change of Đukanović is the known outcome, labelled as B, and labelled as A is the combination of causes and contributing factors that had led to B, that was being investigated. O1 (SOC) and O2 (MOC) were examined and outlined for every stage as well.

Stage 1:

Stage 1 includes two crucial events (A) in modern Montenegrin history of nation-building (independence referendum and language proclamation), and one attempt to bring about the third complementary notion of nation-building (Đukanović's claim of the necessity for one church only). A triggered a response from the O's, which then shaped the future rhetoric of O1, O2, and S. Due to the lack of direct attitudes of and communication

³ A causal cycle represents a case where a variable (S or O) imposes circumstances (A) and leads to the known case (B). This means that the variable is connected directly to A. For instance, $S \Rightarrow A \Rightarrow B$ means that S has influenced A, leading to B, making S the initial push for B, thereby creating a cycle. See: Beach, D. and Pedersen, R.B. *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor MI: University of Michigan Press, 2013.

between S towards O1 and O2, the formula is not applied.

Summary of the events analysed: Data indicates that the narratives in stage 1 are inconclusive until the very end. S did not concretely address the status of O1 and O2, nor did he tie them to his nation-building narratives and process prior to 2011. The year 2007 was the first time the MOC demanded the properties in the ownership of the SOC be returned to the state (Jovičević, 2007). The MOC made a public statement, followed by an official legal appeal, demanding the churches on the territory of the Podgorica municipality be returned to its rightful owner (the independent state of Montenegro) due to the fact that they were, allegedly, illicitly given to the Metropolis of the Serbian Orthodox Church in 1999, and that the SOC has ever since been illegally selling this land, worth over 30 million euros (*ibid*). In 2010, the president Filip Vujanović's opposition committee stated that Vujanović had been favouring the SOC and degrading the right of Montenegrins to religious autonomy. They also declared that Đukanović was the only person in Montenegro who would be able to solve the religious question in Montenegro, because he was in office for so long and he was the pushing factor for both the independence referendum and the language establishment of 2007 (Vijesti, 2020). In 2011, the subject addressed the status of the objects, proposing that the two churches merge and create one national⁴ church, introduced as an attempt to reconcile the two ethnically oriented churches. With regard to the objects, O1 was very clear in their stance that they wish to disregard these proposals of Đukanović's political party. Perović, speaking on the behalf of the SOC, rejected this proposal by stating that the people and clerics should be responsible for taking such actions, not the government, as the clergy had not intervened in the political processes. O2, on the other hand, represented by Vučinić and Tomović, approached this quite carefully, considering the ideological implications and political innuendos. Vučinić stated that the merge was impossible due to ideological clashes between the two churches, but Tomović welcomed the merge if it was to bring ideological cohesion and strengthen the Montenegrin identity (Komnenić, 2011); (Canka, 2011).

Stage 2:

Stage two includes the following events (A): the SOC lawsuit against Montenegro for claiming church property from 1920, the Smiljić deportation, Podgorica Church opening, and the draft law on religious freedoms. Due to the reactions to these events and the fact that S created A on most occasions, the formula for this stage is as follows: $S \Rightarrow A = (S + O1) + (S + O2)$. The relationship between S and O1 and O2 changed several times. Hereby, the variable relationship remained the same. However, S had a say in the creation of the political circumstances that stirred the rhetoric and was therefore included as a denominator of influence.

Summary of the analysed events: After the accusations of the MOC that the SOC is holding illicit property that should belong to the state because the properties were not legally owned by the metropolis and the eparchies in Montenegro, but rather by the SOC registered in Belgrade, the accusations and legal battles were discharged. However, the issue did not cease, as the country did take certain territories and monasteries. In 2011, the Podgoričko-dukljanska metropolis of the SOC filed a lawsuit with the European Court of Human Rights against the Montenegrin state for the restitution of nationalised property on the territory of Montenegro (Radio Slobodna Evropa, 2011). The ECHR rejected the SOC's accusations due to a lack of evidence (Montenegro Canada, 2011). After this, the relationship between the government (from 2012 represented by Đukanović, S) deteriorated from neutral to more conflictual, and the tension did not diffuse in 2012. The SOC parish

⁴ Following the example of Ukraine, Moldova, and North Macedonia, which formed independent and united churches on a national level that would mirror the civic and constitutional concept within their states

priest Smiljić Siniša had been deported from Montenegro to his birth country, Bosnia and Herzegovina, just a few months before. He was deported on the basis of the claim that he was disturbing public peace and order because he and his companions forcefully entered the holy temples of Sveti Stefan after being denied access. After the deportation process was completed in 2012, the SOC issued several accusations against the government, particularly DPS led by Đukanović. Even though the president at the time publicly supported the SOC and professed that they are the only legitimate and independent cleric body in Montenegro in order to diffuse the tension between the SOC and the government because the SOC had accused the government of working against them with this deportation, the SOC felt marginalized, especially after Đukanović's proposals just a few months before. This sharp reaction triggered a kaleidoscope of internal issues for both the SOC and the government, which at the time became even more divided with regard to religious identity promotion (*ibid*).

However, in an attempt to reconcile with the SOC and restore the relatively stable relationship and communication they had with them, Đukanović attended the ceremonial opening of the Podgorica Church of Christ's Resurrection the following year. This event was the ideal opportunity for Amfiholije and Đukanović to make amends and once again establish a stable and neutral connection. However, on the same day, the MOC was holding an opening of a new MOC church in Cetinje. Đukanović was not present at this event, but rather sent his representatives in hope that it will show neutrality and not political and opportunistic favouritism (Jovičević, 2013). During the latter event, the MOC criticised the government and accused them of favouritism and of working against the Montenegrin identity by not supporting and fighting for the independence of the MOC. Đukanović saw this as an opportunity to defend the newly re-established relations with the SOC, which he did publicly, telling the MOC to start working on their independence instead of commenting the work of the government, which does and will not get into religious affairs (Jovičević, 2013a); (Portal Analitika, 2013). Whilst the SOC was at last calmed and stopped their negative rhetoric towards the prime minister, the MOC's Metropolitan Mihailo harshly criticised the prime minister for his words, and boldly asked the government to pick a side – MOC or SOC? (Portal Analitika, 2013a).

The last event is the proposed draft of the Law of Religious Freedoms which would, theoretically, allow for religious organisations to get registered if they fulfil certain criteria, and the draft offered a definition of what a religious community is (Paragraf, 2015). This draft proposal triggered a series of different discussions amongst the religious and political spheres and represented the beginning of the adaptations of the Law on Religious Freedoms in Montenegro. A public discussion panel was held throughout August and September of 2015 and it brought about a series of counterarguments from several eparchies, most notably the Mitropolija Crnogorsko-Primorska (SOC). The main two arguments against this Law were the nomenclature, specifically the phrase religious community. Amfiholije claimed that it should be titled church instead, therefore only leaving space for church eparchies to be registered, therefore disallowing any other community to become public; and the second argument was one criterion for registration (*ibid*). The law stated that the organisation must operate only on the territory of Montenegro in order to be registered (Maksimović, 2020). This, in essence, meant that the operations of the SOC had to be cut away from Belgrade. From this moment onwards, the relationship between the SOC and the government deteriorated further.

Stage 3:

Due to the fact that this is a transition period of rhetorical stagnation, whereby the rhetoric mostly changed focus due to political circumstances (NATO accessions), A represents an anti-cause; stagnation in rhetoric focus (change of B) due to A; new A cancels known

B, creating an anti-cause. Since B is caused by A which is an outcome of S + O1 and S + O2, and there was no relationship between S and Os, B becomes annulled. This means that the narratives could not have been changed if there were no narratives, indicating a shift in political priorities of the subject. Therefore, this stage is not to be incorporated into the final causal mechanism black box, as it does not indicate significant or impactful change.

Stage 4:

Stage 4 is the most important stage in the entire process as it represents the most active and most recent/present period. The relationship between S and O1 and O2 sharply deteriorated due to one important event – the Law on Religious Freedoms being accepted, leading to a complete shift in rhetoric. In this stage, S's rhetoric and actions take a sharp turn towards criticising O1. The support for O2 is increased. In turn, the reactions of the objects create a domino effect that produces a series of events that impact B. The formula for the last stage is therefore: $S \Rightarrow A = (S + O1) + (S + O2) \Rightarrow B$. B was a clear outcome of A (outside the elections), caused by the different rhetoric between S and O1 and S and O2, and initiated by S in the first place.

Summary of the analysed events: In 2019, a religion-related law was introduced that would allow for more freedom amongst religious institutions, thereby dispersing the structural and essential hegemony of the SOC, and also elevating the secularism of the Montenegrin state by allowing it to continue to transfer the ownership of particular lands and monasteries from the SOC to the state itself (Radio Slobodna Evropa, 2020). The Law on the Freedom of Religion and Beliefs and Legal Status of Religious Communities was initially sent to the European Commission for Democracy through Law in Venice in 2015, but was returned and disapproved due to a large number of illegalities and unclear claims as well as complaints of the SOC (2019). In addition, the SOC had been denying those claims since 2011, claiming that the claims and accusations proposed by the government and the MOC are inaccurate and have no historical basis, going so far to prove their point to even file a petition against the Law in 2019, that was signed by over 60 000 people (Radio Slobodna Evropa, 2019).

In 2019, the renewed Law was sent and approved. The entire Law consists of 55 articles. However, the one that received the most criticism and created a year-long battle between religious and political groups in Montenegro was Article 52, which makes the statement that all religious monuments, objects, or any other types of institutions that do not have proof of legal existence and ownership prior to 1918 are to be claimed by the state of Montenegro. The article brought about immense polarisation in the opinions of both churches in the country and in the neighbouring states, but also amongst the people. The primary polarisation occurred between the Serbian and the Montenegrin Orthodox Church and their attitudes towards the aforementioned article (Maksimović, 2020). All of these aggressive narratives of the SOC resulted in a greater reaction by Đukanović, who had started to publicly accuse the SOC of conspiring with Serbia and undermining the legitimacy and independence of Montenegro and the citizens of Montenegro. In June 2019, even before the passing of the said law, Đukanović started to refocus his rhetoric towards undermining the SOC, by claiming that they had been trying to hold the infrastructure of "Great Serbia", instead of serving as a religious structure in Montenegro (Beta, 2019). During this time, the rhetoric of Đukanović turned swiftly against the SOC. Once the Law was passed, he made public claims that the SOC had stolen property from the country and that he would get it back from them, no matter the costs (Milić, 2020). Moreover, Đukanović openly accused the SOC of undermining the importance of the MOC and once the Law was passed, he started to shift his rhetoric towards promoting and rebuilding an independent and legitimate Montenegrin Orthodox Church, as well as to avenge the injustice done to the MOC (RTV Nikšić, n.d.); (Beta, 2019).

The SOC's reaction was quite negative, since the signing of this Law with this article remaining as such would immensely impact their importance as a religious hegemon, as well as an important political asset. Although they did not bring into question their ownership over the SOC monasteries and objects, they did, however, harshly criticise the government for such an outrageous attack against the Church, especially since it was built on, as they claim, inaccurate historical data (Radio Slobodna Evropa, 2019). The Montenegrin government specified that after the creation of the Kingdom of Yugoslavia in 1918, regent Karadžorđević by a royal decree consolidated the existing autocephalous Montenegrin Church with the Serbian Orthodox Church, thereby transferring all of its property to the SOC, without the consent of the former church. Moreover, in 1941, under the socialist regime, all property was nationalised, and so during the 1991 Yugoslav war which resulted in the disintegration of the state, religious properties, which the Montenegrin government claims as crucial part of the cultural heritage of the country, were registered under the SOC and the Metropolitan bishop, or priests, illegally (ECDTL, 2019). These claims of illegal transfers of property in 1918 and 1991 are denied by the SOC by the claim that regent Karadžorđević had full support to incorporate the autocephalous Montenegrin Orthodox Church into the SOC in 1918 because it represented the reconstruction of Pećka Patrijaršija, named originally Srpska Patrijaršija, and nothing more (Radio Slobodna Evropa, 2019); (Radio Slobodna Evropa, 2019a). The SOC and the former Patriarch of the SOC, Irinej, delivered a public complaint with regard to the article on property rights. Although it did neither deny nor accept the assumptions that the SOC does not have the legal proof necessary to keep their land and monasteries, the SOC proclaimed the law as discriminatory and as an open attack on the Church and all Serbians living in Montenegro (Kajošević, 2020). One of the holiest monasteries of the Serbian Orthodox Church, Ostrog, was under scrutiny regarding the legality of its ownership. The SOC's followers and the Church itself were extremely concerned about the possibility of losing one of the most important monuments and symbols of Serbian Orthodoxy (Janković, 2019). This panic and concern created even more incentive to label the government as "anti-Serbian". Consequently, the Church started a series of protests throughout the country to counter the government and speak out about the alleged illegitimacy of their claims over the Church property. The protests were massively joined by the SOC followers, and the situation largely escalated, as these protests received support from the Serbian government (Al Jazeera, 2019).

On the other hand, the Patriarch of the Montenegrin Orthodox Church, Mihailo, had a completely opposite reaction, and quite a short and direct statement. He claimed that the Montenegrin government was not whatsoever taking away anyone's property but was rather simply taking back what has always been rightfully theirs (Radio Slobodna Evropa, 2019). This statement also managed to consolidate the actions of the SOC, strengthening their rhetoric that was focused primarily on the anti-Serbian context and the desire to undermine the SOC and repress the Serbian population in Montenegro, thereby strengthening the "false" MOC. The SOC never approved of the open operations and existence of the MOC, considering it to be more a cult than a valid Orthodox community (Aljović, 2020); (Voice of America, 2019). The SOC strongly disagrees with Đukanović regarding the status and the existence of the MOC. They firmly believe that the MOC has never and will never be autocephalous, because of the existence of Srpska Patrijaršija and the existence of the SOC as the only legitimately recognised orthodox church (Radio Slobodna Evropa, 2019a).

Additionally, one of the holiest monasteries of the Serbian Orthodox Church, Ostrog, was under scrutiny regarding the legality of its ownership. The SOC's followers and the Church itself were extremely concerned about the possibility of losing one of the most important monuments and symbols of Serbian Orthodoxy (Janković, 2019). This panic and concern created even more incentive to label the government as "anti-Serbian". Con-

sequently, the episcopal council of the SOC in Montenegro invited the government to reconsider their decision and encouraged the citizens and believers to stand against this law (Al Jazeera, 2019a). They started a series of protests throughout the country to counter the government and speak out about the alleged illegitimacy of their claims over the Church property. Several thousands of people from all Montenegrin towns gathered in front of their churches, municipalities, and squares to express their dissatisfaction with the adopted law. The protests were so massively joined by the SOC followers that the situation largely escalated to the protests receiving support from the Serbian government and spreading the protest to Belgrade, as well as the leading opposition of DPS, who in their election campaign promised to address these allegedly problematic articles (Al Jazeera, 2019); (Milić, 2020a).

Graphs

Figure one (listed after the bibliography) presents the overall journey of the relationship between Đukanović and each church. It emphasises each event that created a significant change in rhetoric throughout the examined period. The graph shows that the rhetoric change was dictated by events that took place, presenting a turbulent rhetoric with frequent peaks and infrequent stagnation, 0 being neutral narratives, numbers above zero representing positive narratives, and numbers below zero representing negative narratives. Rather inverse trajectories are noticed when examining the two relationships, whereby the most dynamic is the S + O1 relationship.

A sharp fall is seen in 2007, late 2010 (specific events of the property claim in 2007, and the independence statement of 2011), late 2014 (law on religious freedom draft of 2014), and then in late 2018 (law on religious freedoms being adopted). In between these years, periods of stagnation can be detected, the longest one being 2015–late 2018. This period was in both the content analysis and the process tracing marked as the stagnation stage due to the focus on NATO. The only rise is seen in 2012, remaining on the same level until 2015. This period is signified by Đukanović's support for the SOC and the event of the Podgorica church opening which he attended. The relationship path ends with a slide into the negative in late 2018 with the adaptation of the Law on Religious Freedoms, without recovery.

On the other hand, the line representing S + O2 is nearly the exact opposite. Complete stagnation in the positive narratives is noticed until a drastic drop in 2011, lasting until late 2013; the period when the MOC criticised Đukanović and the fact that he was giving the SOC more public attention. Moreover, in 2014, with the introduction of the Draft Law on Religious Freedom, their relationship starts experiencing a slow rise, followed by the same period of stagnation due to the focus on NATO accessions 2015–2018. After 2018, their relationship improved even further once the Law on Religious Freedoms was adopted.

Figure 2 (listed after the bibliography) presents the trajectory of the religious nation-building rhetoric and its increase since the independence referendum. It indicates a clear and steady rise of the use of religious nation-building rhetoric since 2007, when the first notable event sparked reaction from the SOC, when the MOC demanded that the properties of the SOC be given to the state of Montenegro. Hereby the two greatest peaks are the Draft Law on Religious Freedoms in 2014, and the adaptation of the same Law in late 2018.

Causal Mechanism Black Box

There is only one outcome causal mechanism, which alters the base formula proposed in the methodology ($A \Rightarrow B$). Due to the fact that the base formula was altered in stages 2 and 4, and that no formula was used in stages 1 and 3, the one produced in stages 2 and 4 is the final causal mechanism. The outcome is not a causal mechanism, but rather a causal cycle as the formula is: $S \Rightarrow A \Rightarrow B$. Hereby, the subject had an influence on, or started the events that triggered a change in narratives. S was both the executor of the action ($S + 1; S + O_2$), and the cause of the action ($S \Rightarrow A$). Ultimately, it can be concluded that Đukanović occasionally dictated the actions and created the circumstances which allowed him to change his narrative to the one focused on religious nation-building ($S \Rightarrow B$). The relationship between these three variables is best seen in the illustration from figure 3 (listed after the bibliography).

DISCUSSION

Whether Đukanović supported the actions of one church or the other, the focal point is that the religious nation-building narratives strengthened and proliferated over the course of the past decade. This is best shown by the second graph in the findings, which shows the use of religious nation-building narratives since the independence referendum, and the results are quite blatant. The use increasingly arose with each event or circumstance proposed/imposed by Đukanović, followed by particular narratives towards the churches. After having affirmed the independence and language, religion became the next priority in order to achieve a complete Montenegrin identity. Consequently, the narratives emphasising this issue had to increase and become sharper and more concrete once the space for it was created.

This entire process of shifting narratives has attempted to achieve a shift in the religious institutional power from the SOC to the MOC, or in a broader sense, bring the religious power and influence from Belgrade directly to Podgorica, implying aspirations for the creation of a national-level religious identity in Montenegro. The aggressive anti-SOC narratives during the previous two years merely represent the final push for these aspirations. Since the idea to have the two churches merge under one roof was not plausible, the only option left was to push for the MOC to take over the role of the main religious institution that would carry the meaning and image of the independent Montenegrin identity, completely divorced from that of Serbia, once the final pillar was liberated. Quite evidently, this divorce finalisation attempt was initiated by pushing for events that would spark extreme rhetoric by all parties included. Moreover, the phenomenon of pushes for increased religious nation-building rhetoric is evident during the entire examined period, and as graph 2 presents, there is a steady rise in the use of religious nation-building rhetoric discernible.

The causal relation between S , A , and B is explained by Brubaker, whereby he mentions that cultural and political elites often utilise different nationalism-oriented rhetorical tools and symbols that allow them to achieve personal interests. Additionally, he explains how elite leaders (S) create opportunities (A) to create space to achieve their goals (B). It's quite clear that thereby, Đukanović can be defined as an opportunist in this sense (Brubaker, 2011). Brubaker ties opportunism to populism, whereby he states that one cannot go without the other; opportunities need to be created with populist tools (*idem*). In this case, Đukanović managed to create circumstantial political opportunities which allowed him to create havoc in the religious and political overlap, creating space for increased religious nation-building rhetoric ($S \Rightarrow A \Rightarrow B$). In a wider context, Brubaker speaks of

the overlap of how in certain cases religion defines the nation, and how that can be used as one of the populist tools for achieving personal goals, often disguised as national priorities (*idem*). This is seen being transferred to the Montenegrin civil society, whereby it becomes increasingly more polarised by the proliferation of the religious nation-building narratives directed at strengthening the MOC. The question posed was whether any one of the churches would provide a more civic, or national approach to religious identity, but the answer, as is noticeable, is no. Brubaker's idea of overlapping identities that pose a priority is very much witnessed in contemporary Montenegro (*idem*).

Similarly, Perica's claim that a nation-state in the Balkans is characterised by an independent territory, bureaucracy, and a religion goes hand in hand with the statements made by Đukanović in stage 4, that the three pillars of a solidified nation are an independent state (and territory), a language, and a unitary religion (Perica, 2004). This further emphasises Brubaker's point that a national identity is incomplete without a religious institution to characterise it through beliefs, traditions, and symbols (Brubaker, 2011). This is why there was a need to push for the final pillar's establishment. Even though the SOC already existed as an official religious institution in Montenegro, it could not fully represent the Montenegrin identity, for as long as it stood for an ethnic group tied to another country. The SOC is tied to Belgrade and could not be controlled from within Montenegro. This is why Đukanović perceived the need to turn his rhetoric against the SOC, and for the MOC. By creating various opportunities that would allow him to change his narrative (or emphasise it further), like proposing the Law on Religious Freedoms, he would push for the solidification of a unitary religious institution that would both reflect the idea of the Montenegrin identity and be disconnected from Belgrade (as the final divorce step).

The very definition of national identity has been changing over time, and the examined period is no different because it represents (with an emphasis on the last stage of analysis) a new switch of what is defined as the Montenegrin nation. In comparison with the idea prior to the last independence referendum, the relevance of religious identity has increased immensely. The initial definition of Montenegrin identity did not entail a religious belonging *per se*, for as long as it entailed not being specifically tied and focused on the SOC. Nowadays, although the anti-SOC sentiment stands (now more verbally and aggressively), there is an emphasis on the importance of having a Montenegrin religious identity as part of the national identity. The overlap between state and nation continues to exist, however, on a new level which encompasses the pure notion of one nation equals one state. It goes beyond that and ties one nation to one religion to an extreme extent, which manages to polarise even the Orthodox community and amplify disputes between institutions, just to reshape the definition of national identity into one that is anything but related to that of Serbia.

In order to achieve this political goal of fully divorcing the country from Serbia and their identity, Đukanović uses the MOC as the new main tool of reshaping this definition. Interestingly, Perica mentions how political elites often utilise religious institutions to reach their ends. This is specifically accurate in the case of Montenegro, because in the tradition of Orthodoxy, the church is the state and the nation. Because of this, the unitary national identity in Montenegro largely depends on this one factor – religion (Perica, 2004). This definition of identity being dictated by religion is a visible phenomenon in contemporary Montenegrin society, as well as a considerable fact in the aforementioned literature. Religion is, by Perica, seen as a crucial factor in nation-building, precisely because of this idea of identity that is dictated by religion (*idem*). Hereby, it is evident that the contemporary Montenegrin society is experiencing an ideological polarisation precisely because the identity of the people is very much characterised by the church they belong or relate to, as an outcome of the constant reshaping of the idea of the Montenegrin nation throughout time.

CONCLUSION

A visible contrast between the narratives of Đukanović towards the SOC and MOC exists. His narratives shifted from a neutral stance, particularly in the first half of stage 1, to a more increasingly pro-MOC and against the SOC in the upcoming stages, especially during particular events, most strikingly in stage 4, with the exception of stage 3, which was categorised as stagnant. Additionally, the events that caused the change in narratives were frequently caused or initiated by Đukanović in order to provide adequate space for more narratives that related to religious nation-building, directed more towards the MOC, and against the SOC. This conclusion is backed by the finding that there has been a sharp increase in the use of religious nation-building narratives since the independence referendum, with a prompt peak in 2019 and onwards, right after the finalisation of the Law on Religious Freedoms. Similarly, all peaks evident on the chart representing the rise of religious nation-building use are related to the Law on Religious Freedoms, specifically articles relating to property rights and entitlement, whether it's just its mentioning, draft, finalisation, or adjustments. This, furthermore, indicates that the relevance of the article on property rights is extremely high and represents a crucial tool for religious nation-building and religious identity building in Montenegro, contemporarily.

Furthermore, the findings show that the relationships Đukanović had with the churches were completely different. The two linear relationships in graph 1 seem to experience the opposite phenomena; when one is on the rise, the other is on the decline. This indicates the approval of the causal cycle, whereby Đukanović's relationship and actions spark reactions from the churches, leading to a forced (or well thought out) change in the religious nation-building narratives. Whether he supported the actions of one church or the other, the focal point is that the religious nation-building narratives strengthened and proliferated over the course of the past decade. This is best shown by the second graph in the findings, which shows the use of religious nation-building narratives since the independence referendum, and the results are quite blatant. The use increasingly arose with each event or circumstance proposed/imposed by Đukanović, followed by particular narratives towards the churches. After having affirmed the independence and the language, religion became the next priority in order to achieve a complete Montenegrin identity. Consequently, the narratives emphasising this issue had to increase and become sharper and more concrete once the space for it was created.

Furthermore, the study concludes that due to the fact that religious nation-building narratives are on the rise, especially toward praising the MOC, and that actions such as the enforcement of the Law on Religious Freedoms are heavily advocated, the finalisation of establishing a solid Montenegrin national identity is currently being executed. The strongest emphasis is put on the last pillar of nation-building, which has not been properly tackled in the past; a unitary religious identity in Montenegro that is completely divorced from the identity and politics of Serbia is the ultimate goal. However, after the 2020 general elections and the fall of Đukanović's political party, which led to the aforementioned Law's adjustments, the situation has slightly turned in favour of the SOC and the tide which leans more towards them, ideologically speaking, and it is thus far too soon to claim with certainty whether this idea of a unitary Montenegrin identity is to be established in the following period. However, it is evident that these divisions and tides exist and that they shift ever so swiftly and quickly, in accordance with the main actors in power and the institutional advocates of particular narratives. A Church Divided Over Leaders is perhaps the most accurate representation of the issue of the contemporary Montenegrin religious identity, which to this day still asks the rather philosophical, and to some extent paradoxical, question: will there ever be unity in mind and thought amongst the faithful?

Bibliography

- A Clay Jar. (2020). *A Church Divided Over Leaders Bible Study*. <https://aclayjar.net/2020/02/church-divided/> (accessed: 20 September 2021).
- Al Jazeera. (2019). "Zakon o Slobodi Vjeroispovijesti u Crnoj Gori Neustavan", Al Jazeera. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2019/12/20/zakon-o-slobodi-vjeroispovijesti-u-crnoj-gori-neustavan> (accessed: 02 September 2021).
- Al Jazeera. (2019a). "SPC poziva na protestna okupljanjaprotiv Zakona o slobodi vjeroispovijeti", Al Jazeera. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2019/12/29/spc-poziva-na-protestna-okupljanja-protiv-zakona-o-slobodi-vjeroispovijesti> (accessed: 16 September 2021).
- Aljovic, Armin. (2020). "Crnogorski mitropolit za AJB: Srpska pravoslavna crkva je politička organizacija", Al Jazeera. <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/1/5/crnogorski-mitropolit-za-ajb-srpska-pravoslavna-crkva-je-politicka-organizacija> (accessed: 02 September 2021).
- Beach, Derek. (2017). *Process-Tracing Methods in Social Science*. <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-176> (accessed: 23 July 2021).
- Beach, D. and Pedersen, R.B. (2013). *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor MI: University of Michigan Press.
- Beta. (2019). "Đukanović: SPC čuva infrastrukturu Velike Srbije, obnovićemo autokefalno CPC". N1. <https://rs.n1info.com/region/a490395-djukanovic-spc-cuva-infrastrukturu-velike-srbije-obnovicemo-autokefalnu-cpc/> (accessed: 02 September 2021).
- Bieber, Florian. (2003). *Montenegrin Politics since the Disintegration of Yugoslavia*. Baden-Baden: Nomos.
- Bogdanović, Dimitrije. (1986). *Knjiga o Kosovu*. Beograd: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti.
- Brubaker, Rogers (2011). "Religion and nationalism: four approaches" *Nations and Nationalism* vol 18, no.1 2-20.
- Canka, Mustafa. (2011). "Balansiranje između dvije crkve" . DW. <https://www.dw.com/hr/crna-gora-balansiranje-izme%C4%91u-dvije-crkve/a-15208840> (accessed: 02 September 2021).
- Centar za demokratsku tranziciju (1992). "Referendum, 1. marta 1992." CDTMN. www.cdtmn.org/images/stories/dokumenti/zvanicni-rezultati-referendum-1992.pdf (accessed: 04 June, 2021).
- Centar za demokratsku tranziciju (2006). "Referendum, 21. maja 2006. CDTMN. www.cdtmn.org/izbori/referendum06.php (accessed: 04 June 2021).
- Clark, Katherine. (2009). *Orthodox Church: simple guides*, London: Kuperard.
- Ćorović, Vladimir. (2001). *Istorija Srpskog Naroda*. Beograd: Janus.
- Davidović, S. *Srpska pravoslavna crkva u BiH (1960-1930)*. Novi Sad, 1998.
- European Commission for Democracy through Law, (24 June 2019), No. 953, entered into force: 2019. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)010-e) (accessed: 20 September 2021).
- Džankić, Jelena. (2015). *Biti Crnogorac/Crnogorka- rekonstrukcija značenja*. Florence: European University Institute.
- European Commission for Democracy through Law, (24 June 2019), No. 953, entered into force: 2019: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)010-e) (accessed: 02 September 2021).
- Falsetti, T. (2006). 'Theory-guided Process Tracing in Comparative Politics: Something old, something new'. APSA-CP: Newsletter of the American Political Science Association 17.1: 9–14.
- George, A and Bennett A. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge: The MIT Press.
- Jankovic, Marija. (2019). "Čiji je Manastir Ostrog?" BBC <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-48661443> (accessed: 02 September 2021).
- Jevtić, Miroljub. (2008). Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija. Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Godišnjak 2008. Beograd: Univerzitet u Beogradu, pp: 171-187.
- Jovičević, Biljana. (2007). "CPC traži povrat crkava na teritoriju CG" Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/765386.html> (accessed: 02 September 2021).
- Jovičević, Dimitrije. (2013). "Vaskrsla ljubav SPC I crnogorske države" Radio Slobodna Evropa <https://www.slobodnaevropa.org/a/vaskrsla-ljubav-spc-i-crnogorske-drzave/25125840.html> (accessed: 02 September 2021).

- Jovičević, Dimitrije. (2013a). "Gubi li Crnogorska crkva podršku države?" Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/gubi-li-crnogorska-crkva-podrsku-drzace/25130400.html> (accessed: 02 September 2021).
- Kajosevic, Samir. (2020). "Serbian Church, Montenegro Govt to Discuss Disputed Religion Law" Balkan Insight <https://balkaninsight.com/2020/03/10-serbian-church-montenegro-govt-to-discuss-disputed-religion-law/> (accessed: 02 September 2021).
- Komnenić, Petar. (2011). "Đukanović se založio za objedinjavanje SPC I CPC" Radio Slobodna Evropa. https://www.slobodnaevropa.org/a/djukanovic_se_zalozio_za_objedinjavanje_spcl_cpc/24177582.html (accessed: 02 September 2021).
- Maksimovic, Sandra. (2020). "Montenegrin Law on Religious Freedom: Polarization that benefits the government(s)?" European Western Balkans <https://europeanwesternbalkans.com/2020/01/13/montenegrin-law-on-religious-freedom-polarization-that-benefits-the-governments/> (accessed: 02 September 2021).
- Marović, Jovana. (2020). "Đukanović's Montenegro and Serbian Nationalism; Closing the Circle". ISPI. <https://www.ispionline.it/en/pubblicazione/djukanovics-montenegro-and-serbian-nationalism-closing-circle-27695> (accessed: 20 September 2021).
- Milić, Predrag. (2020). "Đukanović: Sve što je oteto Crnoj Gori biće ponovo njen" Glas Amerike. <https://www.glasamerike.net/a/crna-gora-predsjednik-crkva-imovina/5424634.html> (accessed: 02 September 2021).
- Milić, Predrag. (2020a). „Protesti u Crnoj Gori i Beogradu protiv Zakona o slobodi vjeroispovijesti“ Voice of America. <https://www.glasamerike.net/a/protesti-crkva-crna-gora-spc-zakon/5229773.html> (accessed: 16 September 2021).
- Montenegrina. (2013). "Vladimir Jovanović – Njegoš 1832. O crnogorskoj pravoslavnoj crkvi" Montenegrina. <http://montenegrina.net/fokus/vladimir-jovanovic-njegos-1832-o-crnogorskoj-pravoslavnoj-crkvi/> (accessed: 20 September 2021).
- Montenegro Canada. (2011). "Bitku dobija onaj ko je odlučio da dobije" M-C <https://www.montenegro-canada.com/articles/article/8410906/165718.htm> (accessed: 02 September 2021).
- Morrison, Kenneth. (2009). *The Political Life of Milo Đukanović*. Südosteuropa: Zeitschrift zur Politik und Gesellschaft (57), 1: 25-54.
- Morrison, Kenneth. (2009a). Montenegro: A Modern History. London: IB Tauris. 2009a.
- Paragraf. (2015). "Nacrt zakona o slobodi vjeroispovijesti" Paragraf. <https://www.paragraf.me/dnevne-vijesti/21082015/21082015-vijest4.html> (accessed 02 September 2021).
- Perica, Vjekoslav. (2004). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford: Oxford University Press.
- Portal Analitika. (2013). "Đukanović CPCu: Više radite manje kritikujte" Portal Analitika <https://www.portalanalitika.me/clanak/118234--dukanovic-cpc-u-vise-radite-manje-kritikujte> (accessed: 02 September 2021).
- Portal Analitika. (2013a) "Mitropolit Mihailo: Vlast da odluči da li je uz SPC ili CPC" Portal Analitika <https://www.portalanalitika.me/clanak/118307--mitropolit-mihailo-vlast-da-odluci-da-li-je-uz-spc-ili-cpc> (accessed 02 September 2021).
- Radio Slobodna Evropa. (2011). "Portal Analitika: SPC u Crnoj Gori tuži državu" Radio Slobodna Evropa <https://www.slobodnaevropa.org/a/24180123.html> (accessed: 15 September 2021)
- Radio Slobodna Evropa. (2019). „SPC peticijom protiv Zakona o slobodi vjeroispovijesti“ Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30030315.html> (accessed: 02 September 2021).
- Radio Slobodna Evropa. (2019a). "Mitropolija SPC: CPC nikad nije bila autokefalna" Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30010993.html> (accessed: 16 September 2021).
- Radio Slobodna Evropa. (2020). "U Crnu Goru Stupio na Vlast Zakon o Slobodi Vjeroispovijesti" Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30364946.html> (accessed: 02 September 2021).
- Rtv Niksic. (n.d.). "Đukanović: CG ima pravo na autokefalnu crkvu" RTNK. <https://www.rtnk.me/me/politika/%C4%90ukanovi%C4%86:-cg-ima-pravo-na-autokefalnu-crkvu/> (accessed 02 September 2021).
- Savezni zavod za statistiku. (1922). *Popis stanovništva 1981, 1991*. Beograd: SZS.
- Sekulović, Goran. (2010). *Crnogorski Identitet*, Matica. Podgorica. <http://www.montenegro.org.au/cgidentitetsekulovic.html>
- Seton-Watson, Robert William. (1966). *The Rise of Nationality in the Balkans*. New York: Harcourt Brache Jovanovich.
- Tomanović, Milorad. (2001). *Srpska Crkva u Ratu i Ratovi u Njoj*. Beograd: Medijska knjižara Krug. <http://>

- www.bosnafolk.com/pdf/spc.pdf
- Tomović, Dušica. (2018). *Montenegro spends a lifetime with Đukanović* Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2018/03/21/montenegro-spends-a-lifetime-with-djukanovic-03-20-2018/> (accessed: 20 September 2021).
- Tromp, Nevenka. (2017). “Profile: Montenegro’s Game-Changing Leader Milo Đukanović”. Clingendael Spectator.<https://spectator.clingendael.org/en/publication/profile-montenegros-game-changing-leader-milo-dukanovic> (accessed: 20 September 2021).
- Vijesti. (2020). “Vremeplov: Uzdaju se samo u Mila” Vijesti.<https://www.vijesti.me/vremeplov/423666/vremeplov-uzdaju-se-samo-u-mila> (accessed: 02 September 2021).
- Voice of America. (2019). “Srpski patrijarh o situaciji u CG, oglasile se ruska crkva i veseljanski patrijarh”. Voice of America <https://www.glasamerike.net/a/srpski-patrijarh-o-situaciji-u-cg-oglasile-se-ruska-crkva-i-vaseljanski-patrijarh/5224843.html> (accessed: 16 September 2021).
- World Council of Churches. (n.d.). “Serbian Orthodox Church” World Council of Churches <https://www.oikoumene.org/member-churches-serbian-orthodox-church> (accessed: 20 September 2021).
- Zavod za statistiku Crne Gore (2003). “Popis stanovništva 2003” Monstat. www.monstat.org/eng/page.php?id=184&pageid=184 (accessed: 04 October 2021).

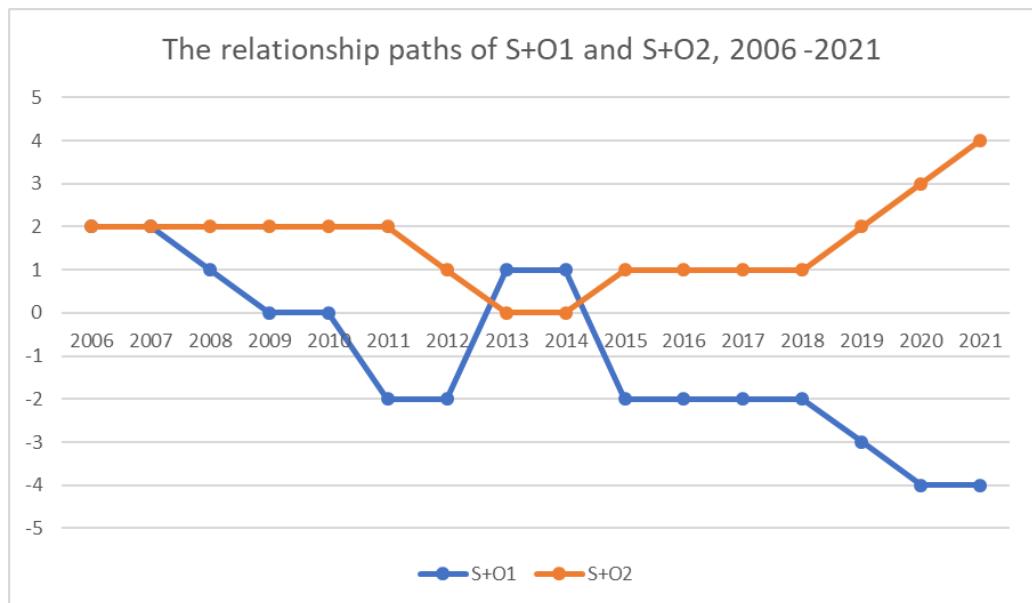

Figure 1: Chart of the relationship path of the subject towards each object since the independence referendum (Graph by author)

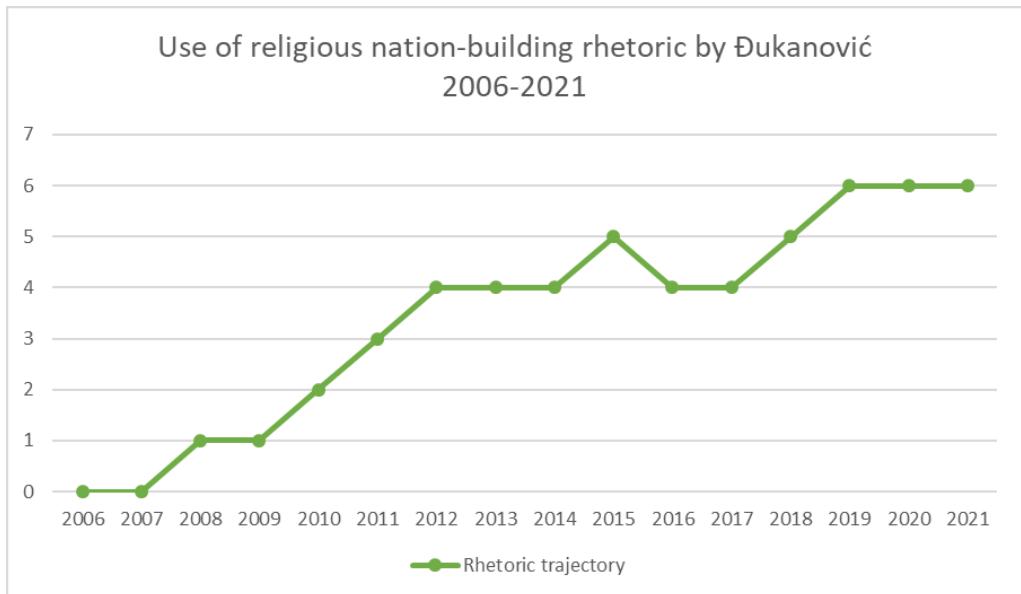

Figure 2: Chart of the use of the religious nation-building rhetoric by Đukanović 2006–2021 (Graph by author)

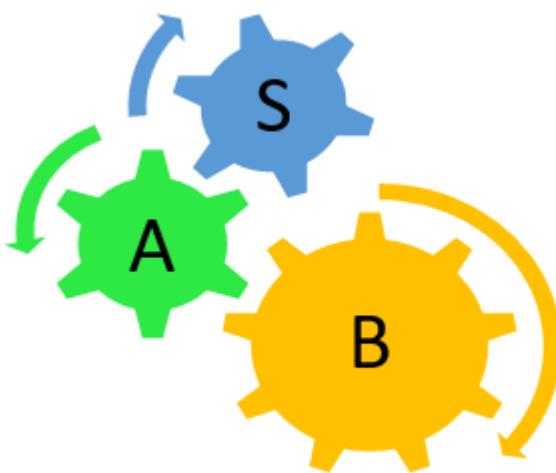

Figure 3: Causal mechanism/cycle (Graph by author)

RAST ILI PAD RELIGIJSKE IZGRADNJE NACIJE U CRNOJ GORI

Autor: NEJIRA PAŠIĆ

e-mail: nejirapasic@hotmail.com

Mentor: Prof. Nebojša Vladislavljević

Fakultet političkih nauka i interdisciplinarnih studija, Alma Mater

Studiorum, Univerzitet u Bolonji

Uvod: Ovaj rad je fokusiran na promjene u narativima Mile Đukanovića o religijskoj izgradnji nacije, kroz status i važnost Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve od referendumu o nezavisnosti, kao i na utjecajnosti tih narativa na trenutni i budući crnogorski vjerski identitet.

Cilj: Cilj rada je istraživanje trendova religijskih narativa za izgradnju nacije u Crnoj Gori.

Materijali i metode: Kako bi se istražio ovaj fenomen, korištena je metoda praćenja procesa, pri čemu je proces odvojen u četiri etape; svaka etapa istraživana je na osnovu četiri varijable (subjekat – S, objekti – O1 i O2, uzrok – A, posljedica – B), a ispitana je i uzročno-posljedična relacija između varijabli.

Rezultati: Rezultati istraživanja su pokazali oštar kontrast između narativa Đukanovića prema SPC i prema CPC u istim vremenskim periodima, pri čemu se odnos iz neutralnog postepeno pogoršavao sa SPC, a poboljšavao sa CPC.

Zaključak: Zaključak istraživanja je da su vjerski narativi za izgradnju nacije trenutno u porastu radi utvrđivanja nezavisnog vjerskog identiteta u Crnoj Gori.

Ključne riječi: Religija; izgradnja nacije; identitet; retorika; oportunizam

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AUDIT

Author: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

Email: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

State Audit Institution of the Republic of Serbia

Mentor: Full Prof. Veljko Dmitrović

Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade

Introduction: Technology based on primary artificial intelligence is increasingly used in the auditing profession in planning and conducting audit engagement. The goal of applying these types of technologies in the auditing profession is to create software tools and application solutions that will function in a way that could be characterized as intelligent. Artificial intelligence technology in auditing finds its wider application in the analysis of large amounts of data by efficiently collecting data from one or more sources and making preliminary conclusions about it based on multiple criteria and previous history of conclusions derived on similar data sets or data of similar nature. This way of drawing preliminary conclusions, applied to artificial intelligence technologies, reduces the level of subjectivity during the performance of audit processes and activities and increases the reliability of preliminary conclusions and audit findings, while eliminating audit errors or significantly reducing them.

Aim: The aim of the research in this paper is to determine the attitudes of respondents towards the application of artificial intelligence in the planning and implementation of audit engagement.

Material and Methods: Descriptive analysis based on collected responses to a predefined questionnaire distributed to target groups through available mechanisms in the form of social networks. Along with the questionnaire, the respondents were also provided with instructions for completing it.

Results: A total of 573 respondents responded to the questionnaire sent for completion to 750 available respondents in a way that their answers could be considered relevant for analysis, of which 219 respondents declared themselves as male and 354 respondents declared themselves as female.

Conclusion: The main conclusion in the paper is that the respondents are very positive about the use of artificial intelligence in the planning and implementation of audit engagement and that they believe that it can cause significant benefits both for persons engaged in audit work and for all other stakeholder's groups which have direct or indirect interaction with audit reports and their implications.

Keywords: artificial intelligence; audit

INTRODUCTION

Technology based on the use of artificial intelligence is finding increasing application in the auditing profession in the planning and implementation of the audit engagement. Large amounts of data can be processed using artificial intelligence (Miller T, 2019). In today's era of large amounts of data, audited entities can produce large amounts of complex and unstructured data, which could encourage significant challenges for auditors to issue incorrect audit reports within the required timeframe (Kuang-Hua H. and others, 2021). A large amount of complex and unstructured data leads to an increase in audit risk. Audit

risk is the risk that the auditor will issue an unmodified audit opinion during the audit engagement, if there are material misstatements (Todorović M, Vučković-Milutinović S, 2015). Audit procedures based on the application of artificial intelligence enable accurate and comprehensive audits. This way of conducting an audit can increase the efficiency of the audit (Kuang-Hua H. and others, 2021). The form of conducting audit engagement is constantly transformed and evolved, using advanced software tools and application solutions. New technologies also introduce new ways of gathering audit evidence and performing audit procedures on it. Compared to traditional audit procedures, the application of artificial intelligence in auditing enables a more efficient and comprehensive implementation of the audit engagement. More efficient in terms of less time spent on the implementation of a specific audit engagement, and more comprehensive in terms of greater coverage of the population during sampling, with the possibility to include the entire population of the subject entity when drawing certain conclusions. Using artificial intelligence, a set of data can be skillfully analyzed in a way that increases overall performance (Frisk J. E, Banister F, 2017). Authors (Kuang-Hua H. and others, 2021) identify five dimensions as a framework for the application of artificial intelligence technology in auditing, namely:

1. Gaining a preliminary understanding of the entity being audited during the acceptance or continuation of the audit engagement and preliminary planning;
2. Understanding of internal controls;
3. Control risk assessment;
4. Performing essential tests and
5. Compiling an audit report.

The first phase, which involves gaining a preliminary understanding of the audited entity during the acceptance or continuation of the audit engagement and preliminary planning, involves obtaining initial information about the audited entity in the event of a new client's acceptance or updating information gathered from previous engagements in the case of continued cooperation with an existing client. For the application of artificial intelligence to find its wider usefulness during this phase, it is necessary to enable the availability of relevant sources of potentially important information, primarily sources available on the Internet, such as newspaper articles, other relevant texts, ratings, and comments on social media and also publicly available databases and databases to which the audit firm is subscribed, and whose data may be useful for gaining a preliminary understanding of the entity being audited. A tool based on the application of artificial intelligence must be able to generate a clear and comprehensive report on the preliminary understanding of the audited entity after multiple analyses, which may include chapters such as a preliminary assessment of the entity's financial position in terms of relevant liquidity, solvency and profitability, entity status on social media and treatment in media circles.

The second phase concerns understanding internal controls. Auditors are not required to give an opinion on internal controls unless specifically agreed, but during the audit engagement they should gain an understanding of them so that they can adequately assess the reliability and relevance of the audit evidence gathered on which the audit opinion is based. By establishing appropriate internal control systems, it contributes to reducing business risks and increasing the value of the company (Cangemi M. P, Taylor P, 2018). Audit analysis of internal controls usually involves reviewing large reports that can be considered unstructured data and as such is very suitable for the application of technology based on artificial intelligence that can extract relevant data in a short time. In contrast to this approach with the use of artificial intelligence, the traditional approach involved a large time and cognitive burden for the person engaged in audit work to review reports related to internal controls and threatening documentation, which made his ability to

draw relevant conclusions less than the application of artificial intelligence due to a large amount of time spent on gathering adequate information and evidence, which is a job that can be done very efficiently by a software tool that involves the use of artificial intelligence.

The third phase refers to the control risk assessment. In the current era of large amounts of information, the function of a system of continuous control and monitoring based on the use of artificial intelligence is becoming very useful for auditors (Issa H, Kogan A, 2014). Artificial intelligence technology can be used in the field of control risk assessment to analyze extensive accounting records, such as diaries, general ledgers, or ancillary records, to effectively determine whether there are certain extreme irregularities in the posting order or posting date or certain significant discrepancies on linked accounts. The fourth phase refers to the performance of essential tests. Essential tests are used to examine and confirm account balances and represent a very important audit technique. The prevalence and impact of spreadsheets have created serious concerns about their integrity and correctness in cases where they are used for decision-making (Galletta D. F, 1997).

The technology based on the application of artificial intelligence enables the person engaged in audit work during the performance of essential tests to achieve a clearer overview of data sources and a more reliable way of performing detailed tests and appropriate analytical procedures, which increases audit reliability. The fifth phase refers to the compilation of the audit report. Artificial intelligence in compiling the audit report can help generate the conclusions drawn, synthesize them and fit them into the prescribed form of the audit report. Audit reports require a certain form that must be followed and in which the audit opinion occupies a central place. Artificial intelligence can also find its application in performing automatic audit opinions based on defined conclusions and findings in the working papers from the audit engagement.

LITERACY REVIEW

Being innovative means looking beyond what has been tried and true. So, in addition to considering what we know and understand well, we must always broaden our horizons to improvements to existing technology and new classes of technology (Kelley K. B, 2021). The author (Yanhua L, 2020) analyzed the audit risk assessment in the audit of financial statements based on the application of artificial intelligence. He believes that it is of practical importance to accurately identify and assess the audit risks of financial statements. To this end, he proposes a model for assessing the audit risk of financial statements based on artificial intelligence. He believes that the efficiency of the proposed model is valid through experiments. With a strong and very pronounced analytical ability, artificial intelligence in the audit profession significantly changes the traditional ways of conducting audit engagement (Thibodeau J. C, 2003). The authors (Kuang-Hua H. and others, 2021) propose a fusion model of multiple rule-based decision-making (MRDM) that integrates rule-based technique with optimization in MCDM technique that helps decision-makers select the best methods needed to achieve desired audit objectives. By applying artificial intelligence, auditors can collect and process relevant and reliable data for the entire population, which significantly increases the efficiency and effectiveness of audit engagement (Baldwin A. A. and others, 2006). The authors (Kokina, J, Davenport T. H, 2017) emphasize the usefulness of the application of artificial intelligence technology when performing automated tasks of sampling and stratification of the subject population and drawing preliminary conclusions so that the actual values correspond to the results of advanced analysis.

The authors (Hsu Y. S, Lin S. J, 2016) suggest that audit techniques, such as data extraction, data comparison, and evaluation of the correctness and accuracy of data are

very suitable for the initial application of artificial intelligence technology. The companies from the big four auditors have long recognized the potentials and advantages of the application of artificial intelligence technology in auditing and are constantly investing significant funds in its development and expansion of its application in the implementation of the audit engagement. Thus, EY applies artificial intelligence technology to automate simple and routine auditing tasks using its tools, which relate to robotic process automation to generate more accurate and efficient conclusions aimed at its clients (Faggella, 2018). Deloitte has applied cognitive computing based on IBM technology that provides fundamental capabilities in NLP processing during an audit engagement, creating the ability to create advanced analytical solutions, opening the way for effective reasonable assurance, and gathering sufficient and relevant audit evidence (Mešković E. and others, 2018). PWC uses cloud computing to provide its customers with an advanced and complete set of services in a digital and modern environment (PWC, 2014). Similar to Deloitte, KPMG is focused on the use of cognitive computing. The author (Stancheva-Todorova E, 2018) analyzed the challenges facing the accounting profession and the trends of its future development in the context of the application of artificial intelligence technology. The authors (Gray G. and others, 2014) examined the productivity of expert systems/artificial intelligence in accounting and concluded that they have weakened since the late 1990s. The authors (Sutton S. G. and others, 2016) reviewed their attitudes by conducting research and concluded that although there was some lull in the late 1990s, research and the application of artificial intelligence in accounting have been growing steadily over the past 30 years. A study conducted by them (Lee C. S, Tajudeen F. P, 2020) found that the use of accounting based on the application of artificial intelligence technology had a significant impact on increasing productivity, improving efficiency, improving flexible working, and increasing service levels.

MATERIAL AND METHODS

The research was conducted by creating questionnaires on the topic of testing and determining the views of respondents towards the application of artificial intelligence in planning and implementing audit engagement. The questions are predefined and distributed to respondents through social networks. The questionnaire was available for filling out during May, June, and July, from May 1 to July 31, 2021. The questionnaire included ten questions. The questions were presented below in the form of the matrix of research questions. The answers to the questionnaire as the results of the conducted research were analyzed using descriptive analysis in the SPSS and Excel, after which they are explained in detail in the continuation of the paper and presented in the form of graphical and tabular displays.

The research conducted as part of this paper contains limits that partially affected its scope and the quantitative and qualitative scope of its results, which preserved a satisfactory level of innovation and qualitative perceptions of knowledge. The first limit refers to the representativeness of the sample. Another restriction is the consequence of a limited number of responses in the form of feedback to questions from the questionnaire, distributed to selected respondents through social networks. More responses would provide greater support and findings, but despite this limitation, the conclusions have satisfactory and appropriate support in the questionnaire results. The restriction is conditioned by the fact that respondents may not be fully honest in response to a distributed survey, which can create a distorted image of the final results and influence the level of interest coefficient, whose calculation is based on the results of the conducted research. Due to all the above, the data needed to be presented with a large dose of caution during its interpretation and

its official use. However, despite the stated limitations, the research was conducted as a result of the significant findings and conclusions in the field of application of artificial intelligence on planning and implementing audit engagement.

The subject of research in the paper is to explore the views of respondents on the application of artificial intelligence in planning and implementing audit engagement.

Table No. 1:Review of research questions (Source: Author)

No.	The goal to be achieved with the question	Question text	Answers to the question available
1	Determine the age structure of the respondents.	How old are you?	Respondents were given the opportunity to choose the number of years from the drop-down menu.
2	Determine which country the respondents come from.	What country do you come from?	Respondents were given the opportunity to select the country they came from the drop-down menu.
3	Determine the gender of the respondents.	What is your gender?	Respondents had two answers 1. men 2. female
4	Determine how long the respondents have been engaged in audit work.	How long have you been working on auditing?	Respondents had two answers 1. less than 10 years 2. more than 10 years
5	Determine how respondents would rate their own knowledge of artificial intelligence technology on a scale of 1 to 5.	How would you rate your own knowledge of artificial intelligence technology on a scale of 1 to 5?	Respondents had five answers 1. very bad 2. poor 3. good 4. very good 5. excellent
6	Determine how respondents would assess the ability of the local legislator to timely and adequately regulate the application of artificial intelligence technology in auditing on a scale of 1 to 5.	On a scale of 1 to 5, how would you assess the ability of a local legislator to timely and adequately regulate the application of artificial intelligence technology in auditing?	Respondents had five answers available: 1. very bad 2. poor 3. good 4. very good 5. excellent
7	Determine how respondents would assess the ability of international professional organizations to timely and adequately define the area of application of artificial intelligence technology in auditing on a scale of 1 to 5.	On a scale of 1 to 5, how would you assess the ability of international professional organizations to timely and adequately define the area of application of artificial intelligence technology in auditing?	Respondents had five answers 1. very bad 2. poor 3. good 4. very good 5. excellent

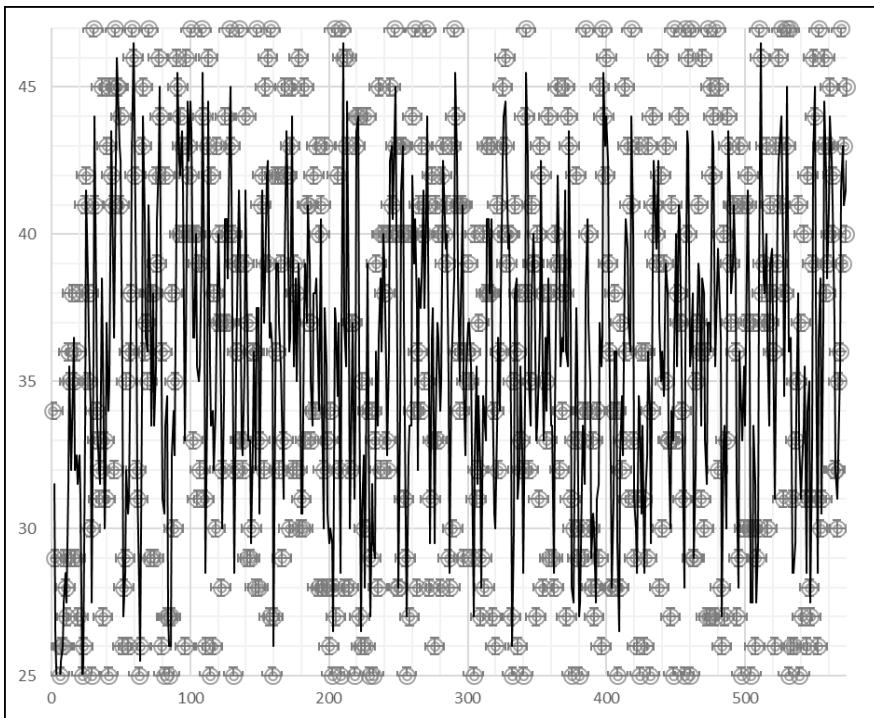
			Respondents had five answers
8	Determine how respondents would assess the extent to which they believe that the application of artificial intelligence in auditing could risk the protection of personal data on a scale of 1 to 5.	On a scale of 1 to 5, how would you rate the extent to which you believe that the use of artificial intelligence in auditing could risk the protection of personal data?	<ol style="list-style-type: none"> 1. can be a big risk 2. can risk 3. I don't know 4. cannot risk 5. cannot risk at all
9	To determine how respondents would assess the extent to which they believe that the application of artificial intelligence in auditing could risk the confidentiality of the data of the audited entity on a scale of 1 to 5.	On a scale of 1 to 5, how would you rate the extent to which you believe that the application of artificial intelligence in an audit could compromise the confidentiality of the data of the audited entity?	<ol style="list-style-type: none"> 1. can be a big risk 2. can risk 3. I don't know 4. cannot risk 5. cannot risk at all
10	Determine how respondents would assess the potential usefulness of applying artificial intelligence in auditing on a scale of 1 to 5.	How would you rate the potential benefits of using artificial intelligence in auditing on a scale of 1 to 5?	<ol style="list-style-type: none"> 1. very small 2. small 3. moderate 4. significant 5. very significant

The aim of the research that is the subject of this paper is to examine and identify the views of respondents on the application of artificial intelligence in the planning and implementation of the audit engagement. The target group of respondents is persons engaged in planning and implementation of the audit engagement. The research was conducted through a predefined questionnaire that was sent to the electronic addresses of 750 respondents, of which a total of 573 fully responded to the distributed questionnaire and their answers could be considered relevant to the analysis.

RESULTS

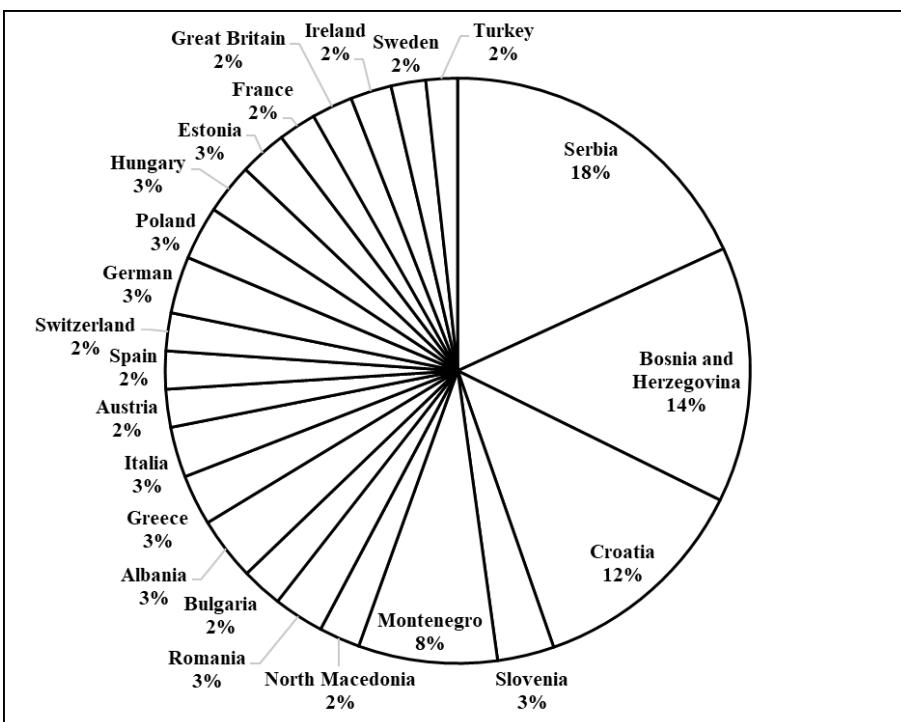
Of the total number of responses, 219 respondents are male, or 38.22%, 354 respondents are female, or 61.78%.

To the question "Where do you come from?", 104 respondents answered from Serbia, or 18.15% of the total number, 81 respondents answered from Bosnia and Herzegovina, or 14.14% of the total number, 71 respondents responded from Croatia, or 12.39% of the total number, 18 respondents responded from Slovenia, or 3.14% of the total number, 44 respondents responded from Montenegro, or 7.68% of the total number, 13 respondents answered from North Macedonia, or 2.27% of the total number, 16 respondents answered from Romania, or 2.79% of the total number, 13 respondents answered from Bulgaria, or 2.27% of the total number, 20 respondents answered from Albania, or 3.49% of the total number, 16 respondents answered from Greece, or 2.79% of the total number, 12 respondents answered from Austria, or 2.09% of the total number, 12 respondents answered from Spain, or 2.09% of the total number, 12 respondents answered from Switzerland,

Graph No. 1: Distribution of the age structure of the respondents

Source: Author, based on respondents' response

Graph No. 2: The structure of respondents based on the state from which they come from

Source: Author, based on respondents' response

or 2.09 % of the total number, 18 respondents answered from Germany, or 3.14% of the total number of respondents, 17 respondents answered from Poland, or 2.97% of the total number, 16 respondents answered that from Hungary, or 2.79% of the total number, 15 respondents answered from Estonia, or 2.62% of the total number, 12 respondents answered from France, or 2.09% of the total number, 13 respondents answered from Great Britain, or 2.27% of the total number, 13 respondents answered from Ireland, or 2.27% of the total number, 11 respondents answered from Sweden, or 1.92% of the total number, and 11 respondents answered from Turkey, or 1.75% of the total number of respondents.

To the question “How long have you been working on auditing?” 391 respondents answered with less than 10 years, or 68.24% of the total number and 182 respondents answered with more than 10 years, or 31.76% of the total number.

Table No. 2: Statistics of answers to the fifth and the sixth question (Source: Author, based on respondents' response)

Statistics/questions number	q5	q6
Range	4	4
Minimum	1	1
Maximum	5	5
Sum	1357	1062
Mean	2.37	1.85
Std. Error	0.046	0.037
Std. Deviation	1.096	0.893
Variance	1.202	0.797
Skewness	0.215	0.913
Std. Error	0.102	0.102
Kurtosis	-0.997	0.264
Std. Error	0.204	0.204

To the question “How would you rate your own knowledge of artificial intelligence technology on a scale of 1 to 5?”, 163 respondents answered with very bad, or 28.45% of the total number, 141 respondents answered with poor, or 24.61% of the total number, 173 respondents answered with good, or 30.19% of the total number, 87 respondents answered with very good, or 15.18% of the total number, and 9 respondents answered with excellent, or 1.57% of the total number. To the question “On a scale of 1 to 5, how would you assess the ability of a local legislator to timely and adequately regulate the application of artificial intelligence technology in auditing?”, 236 respondents answered with very bad, or 41.19% of the total number, 223 respondents answered with poor, or 8.92% of the total number, 78 respondents answered with good or 13.61% of the total number, 34 respondents answered with very good, or 5.93% of the total number, and 2 respondents answered with excellent, or 0.35% of the total number.

Table No. 3: Statistics of answers to the seventh and the eighth question (Source: Author, based on respondents' response)

Statistics/questions number	q7	q8
Range	4	4
Minimum	1	1
Maximum	5	5
Sum	1661	1630
Mean	2.9	2.84

Std. Error	0.052	0.058
Std. Deviation	1.24	1.385
Variance	1.539	1.918
Skewness	0.094	0.13
Std. Error	0.102	0.102
Kurtosis	-0.896	-1.198
Std. Error	0.204	0.204

To the question “On a scale of 1 to 5, how would you assess the ability of international professional organizations to timely and adequately define the area of application of artificial intelligence technology in auditing?”, 91 respondents answered with very bad, or 15.88% of the total number, 126 respondents answered with poor, or 21.99% of the total number, 179 respondents answered with good, or 31.24% of the total number, 104 respondents answered with very good, or 18.15% of the total number, and 73 respondents answered with excellent, or 12.74% of the total number. To the question “On a scale of 1 to 5, how would you rate the extent to which you believe that the use of artificial intelligence in auditing could risk the protection of personal data?”, 132 respondents answered with can be a big risk, 125 respondents answered with “I don’t know” or 23.04% of the total number, 110 respondents answered with can risk, or 19.20% of the total number, 110 respondents answered with “I don’t know”, or 24.43% of the total number, 97 respondents answered with cannot risk, or 16.93 % of the total number, and 94 respondents answered with cannot risk at all, or 16.40% of the total number.

Table No. 4: Statistics of answers to the ninth and the tenth question (Source: Author, based on respondents' response)

Statistics/questions number	q9	q10
Range	4	4
Minimum	1	1
Maximum	5	5
Sum	1595	1948
Mean	2.78	3.4
Std. Error	0.059	0.052
Std. Deviation	1.408	1.248
Variance	1.981	1.559
Skewness	0.253	-0.514
Std. Error	0.102	0.102
Kurtosis	-1.271	-0.742
Std. Error	0.204	0.204

To the question “On a scale of 1 to 5, how would you rate the extent to which you believe that the application of artificial intelligence in an audit could compromise the confidentiality of the data of the audited entity?”, 130 respondents answered with can be a big risk, or 22.69% of the total number, 158 respondents answered with can risk, 86 respondents answered with “I don’t know”, or 14.83% of the total number, 106 respondents answered with cannot risk, or 18.50% of the total number, and 94 respondents answered with cannot risk at all, or 16.40% of the total number. To the question “How would you rate the potential benefits of using artificial intelligence in auditing on a scale of 1 to 5?”, 62 respondents answered with a very small, or 10.82% of the total number, 78 respondents answered with small, or 13.61 % of the total number, 115 respondents answered with moderate, or 20.07%

of the total number, 205 respondents answered with significantly, or 35.78% of the total number, and 113 respondents answered very significant, or 72% of the total number.

DISCUSSION

When asked how they would rate their knowledge of artificial intelligence technology on a scale of 1 to 5, a significant number of respondents rated their knowledge as weak or very weak. This may indicate the existence of at least two situations. The first suggests that respondents showed a significant degree of honesty and self-criticism, which is very important for those engaged in planning and conducting audit engagement. The second situation may indicate a strong need to organize training and lectures with different concepts and in different environments to expand the coverage of participants and to make knowledge of artificial intelligence and its application in auditing available to those engaged in audit planning and implementation engagement around the world. This can be important information for professional organizations and professional associations to increase their activities towards training their members on the topic of artificial intelligence. With a strong and very pronounced analytical ability, artificial intelligence in the audit profession significantly changes the traditional ways of conducting audit engagement. (Thibodeau J. C, 2003).

When asked how they would rate the ability of the local legislator to timely and adequately regulate the field of application of artificial intelligence technology in auditing on a scale of 1 to 5, most respondents answered that they do not have much confidence in the ability of the local legislator – 459 out of 573 have very little or no confidence in the ability of the local legislator to timely and adequately regulate the application of artificial intelligence technology in auditing. It is interesting and significant that the situation is significantly different from professional organizations. The results of the research show that the majority of respondents showed an enviable degree of confidence in the ability of international professional organizations to timely and adequately define the field of application of artificial intelligence technology in auditing.

Respondents gave approximately identical answers to the questions “On a scale of 1 to 5, how would you rate the extent to which you believe that the use of artificial intelligence in auditing could jeopardize the protection of personal data?” and “On a scale of 1 to 5, how would you rate to what extent you think the application of artificial intelligence in the audit could jeopardize the confidentiality of the data of the audited entity?”. Both questions were answered by the majority in a way that expressed significant concerns about the issue of confidentiality in the application of artificial intelligence in auditing. Given that confidentiality is a very sensitive issue in the audit profession, this could be a potentially important topic to address in future research. It is probably necessary for local legislators and international professional organizations to pay special attention to the issue of confidentiality when regulating the use of artificial intelligence in auditing, both from the point of view of personal data protection and from the aspect of audited entity data protection. Loss or unauthorized access to such sensitive data in an audit can cause significant negative consequences for the persons involved in the implementation of a particular audit engagement and for the audit company, and lead to a cash outflow, loss of license, or loss of reputation. However, despite the above results of the answers to th

e previous questions, the respondents showed a significant degree of confidence in the potential usefulness of the application of artificial intelligence in auditing.

CONCLUSION

Artificial intelligence is known for its benefits in saving time, reducing costs, and increasing productivity (Pavaloiu A, 2018). This way of deriving the necessary information and preliminary conclusions shortens the time necessary for adequate implementation of the audit engagement with the subject entity and reduces the cost of the audit, which opens space for increasing the net profit of the audit company while maintaining a high level of objectivity and accuracy of audit conclusions. Auditors can now focus on other material matters. Artificial intelligence is the main driver of an organization to be competitive and sustainable (Omar S. A, 2017). Another example of the use of artificial intelligence in conducting an audit engagement and drawing preliminary conclusions and findings may be in identifying irregularities in accounting records, such as significant gaps, extremes, or very similar amounts. Technology based on the application of artificial intelligence can thoroughly analyze accounting records, such as invoices and the like. For example, for invoices in a very short time, technology based on the application of artificial intelligence can generate their essential elements in a special report, such as date of issue, date of receipt, posting date, total amount, special conditions, advances, penalties and the like. In some cases, when possible, such tools can compare the derived information from the invoices with certain previously established criteria, which may include the amounts in the appropriate account in the general ledger and journal, and based on them, with a high level of reliability, perform certain concrete and objective preliminary conclusions. This way of presenting the necessary information and preliminary conclusions shortens the time necessary for adequate implementation of the audit engagement with the subject entity and reduces the cost of the audit. Auditors can now focus on other material matters and devote sufficient time to giving an adequate opinion on whether the financial statements contain material misstatements.

Based on the results of the research, it is evident that the persons engaged in audit planning and implementation mostly believe that they do not have sufficient appropriate knowledge in the field of artificial intelligence and its application in auditing, so it is necessary to organize additional training on these topics and provide mechanisms understandable and easily accessible to all persons engaged in the planning and implementation of the audit engagement. Respondents mostly believe that the local legislator does not have the capacity or interest to timely and adequately regulate the application of artificial intelligence technology in auditing, which is mostly the same for professional organizations, although there is much more confidence in their capacity and ability than the local legislator to be able to timely and adequately regulate the area of application of artificial intelligence technology in auditing. Nevertheless, there is a certain degree of reservation of the respondents towards the protection of personal data and the security of confidential information of the entities that are subject to audit. Certainly, the main conclusion is that the respondents, despite their reservations about information security, still believe that there is a great potential benefit from the application of artificial intelligence in auditing.

The digital revolution, as a result of developments in the field of technology, requires the evolution of business processes. It is believed that the audit profession must evolve to survive and meet the needs of a changing business environment (Yildiz B, Agdeniz S, 2019). Automation of audit procedures could prove most appropriate in the application of substantive tests. Artificial intelligence technology in auditing finds its wider application in the analysis of large amounts of data by efficiently collecting data from one or more sources and drawing preliminary conclusions about it, based on multiple criteria and previous history of conclusions drawn on similar data sets of the same or similar nature. This way of drawing preliminary conclusions, by applying the technology of artificial intelligence, reduces the level of subjectivity in audit judgment and increases the

reliability of preliminary conclusions and audit findings, by eliminating audit errors or significantly reducing them. Technology based on the application of artificial intelligence can extract essential and relevant textual information from large and complex electronic documents. For example, in business contracts of several hundred pages, in a very short time, technology based on the application of artificial intelligence can generate important elements of the contract in a separate report, such as the total contract amount, period, special conditions, penalties and the like. In some cases, when possible, such tools can compare the information derived from the contract with certain previously established criteria and draw certain concrete and objective preliminary conclusions based on it, with a high level of reliability. In this way, the persons participating in the implementation of the audit engagement can get information in a short time, for which they would otherwise have to spend much more time.

REFERENCES

- Baldwin A. A, Brown C. E, Trinkle B. S. (2006). *Opportunities for artificial intelligence development in the accounting domain: The case for auditing*, Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management. Volume 14, 77–86;
- Cangemi M. P, Taylor P. (2018). *Harnessing artificial intelligence to deliver real-time intelligence and business process improvements*. EDPACS. Volume 57, Issue 4, 1–6;
- Faggella D. (2018). *AI in the accounting big four – comparing*. Deloitte, PwC, KPMG, and EY. Emery;
- Frisk, J.E., & Bannister, F. (2017). *Improving the use of analytics and big data by changing the decision-making culture: A design approach*. Management Decision. Volume 55, Issue 10;
- Galletta D. F, Hartzel K. S, Johnson S. E, Joseph J. L, Rustagi S. (1997). *Spreadsheet Presentation and Error Detection: An Experimental Study*. Journal of Management Information Systems. Volume 13, Issue 3, p45–63;
- Gray G, Chiu V, Liu Q, Li P. (2014). *The expert systems life cycle in AIS research: What does it mean for future AIS research*. International Journal of Accounting Information Systems. Volume 15, Issue 4, p423–451;
- Hsu Y. S, Lin S. J. (2016). *An emerging hybrid mechanism for information disclosure forecasting*. International Journal of Machine Learning and Cybernetics. Volume 7, 943–952;
- Issa H, Kogan A. (2014). *A predictive ordered logistic regression model as a tool for quality review of control risk assessments*. Journal of Information Systems. Volume 28, Issue 2, 209–229;
- Kelley K. B. (2021). Innovating Resilience, ISACA Journal, 3, 14-17;
- Kokina, J, Davenport T. H. (2017). *The emergence of artificial intelligence: how automation is changing auditing*. Journal of Emerging Technologies in Accounting. Volume 14 Issue 1, 115–122;
- Kuang-Hua H, Fu-Hsiang C, Ming-Fu H, Gwo-Hshiung T. (2021). *Identifying key factors for adopting artificial intelligence-enabled auditing techniques by joint utilization of fuzzy-rough set theory and MRDM technique*. Technological & Economic Development of Economy, Volume 27, Issue 2, p459-492. 34p;
- Lee C. S, Tajudeen F. P. (2020). *Usage and Impact of Artificial Intelligence on Accounting: 213 Evidence from Malaysian Organisations*. Asian Journal of Business and Accounting. Volume 13, Issue 1;
- Mešković E, Garrison M, Ghezal S, Chen Y. (2018). *Artificial intelligence: Trends in business and implications for the accounting profession*. Internal Auditing. Volume 75, 5–11;
- Miller T. (2019). *Explanation in artificial intelligence: Insights from the social sciences*. Artificial Intelligence. Volume 267, p1-38;
- Omar, S.A., Hasbolah, F., & Ulfah, M.Z. (2017). *The diffusion of artificial intelligence in governance of public listed companies in Malaysia*. International Journal of Business, Economics and Law. Volume 14, Issue 2, p1-9;
- Pavaloiu, A. (2018). *The impact of artificial intelligence on global trends*. Journal of Multidisciplinary Developments, Volume 1, Issue 1, p21-37;
- PwC (2014) Sizing the prize – What's the real value of AI for your business and how can you capitalise;
- Stancheva-Todorova E. (2018). *How artificial intelligence is challenging accounting profession*, Journal of International Scientific Publications. Volume 12;
- Sutton S. G, Holt M, Arnold V. (2016). *Artificial intelligence research in accounting*, International Journal of Accounting Information Systems. Volume 22, Pages 60-73;

- Thibodeau J. C. (2003). *The development and transferability of task knowledge auditing*. Journal of Practice and Theory, Volume 22, Issue 1, 47–67;
- Todorović M, Vučković-Milutinović S. (2015). *Audit*. Centre for Publishing Activities of the Faculty of Economics. Belgrade; University of Belgrade;
- Yanhua L. (2020). *Audit Risk Evaluation Model for Financial Statement Based on Artificial Intelligence*, Journal of Computing and Information Technology, Volume 28, Issue 3, pages 207-223;
- Yıldız B, Agdeniz S. (2019). *The Technological Substructure of Audit 4.0*. Accounting & Auditing Perspective Magazine/Muhasebe ve Denetim Bakış, Volume 19, Issue 58, p83-102, 20p;

PRIMENA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U REVIZIJI

Autor: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Prof. dr Veljko Dmitrović

Državna revizorska institucija Republike Srbije

Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Uvod: Tehnologija zasnovana na primeni veštačke inteligencije nalazi sve veću primenu u revizorskoj profesiji pri planiranju i sprovođenju revizijskog angažmana. Cilj primene ove vrste tehnologije u revizorskoj profesiji jeste stvaranje softverskih alata i aplikativnih rešenja koja će funkcionišati na način koji bi se mogao okarakterisati kao intelligentan. Tehnologija veštačke inteligencije u reviziji nalazi svoju šиру primenu u analizi velikih količina podataka efikasnim prikupljanjem podataka iz jednog ili više izvora i donošenjem preliminarnih zaključaka o njima na osnovu višestrukih kriterijuma i prethodne istorije zaključaka izvedenih na sličnim skupovima podataka ili podataka slične prirode. Ovakav način izvođenja preliminarnih zaključaka, primenom tehnologije veštačke inteligencije, smanjuje nivo subjektivnosti tokom izvođenja revizorskih procesa i aktivnosti i povećava pouzdanost preliminarnih zaključaka i nalaza revizije, istovremeno otklanjajući revizorske greške ili ih značajno umanjujući.

Cilj: Cilj istraživanja u radu je utvrđivanje stavova ispitanika o primeni veštačke inteligencije na poslovima planiranja i sprovođenja revizorskog angažmana.

Materijal i metode: Primjenjena je deskriptivna analiza na osnovu prikupljenih odgovora na unapred definisani upitnik koji je distribuiran ciljnim grupama putem raspoloživih mehanizama u vidu društvenih mreža. Uz upitnik, ispitanicima je dostavljeno i uputstvo za popunjavanje.

Rezultati: Na upitnik koji je poslat na popunjavanje na adrese 750 dostupnih ispitanika, ukupno 573 ispitanika je odgovorilo na način da se njihovi odgovori mogu smatrati relevantnim za analizu, od čega se 219 ispitanika izjasnilo kao osoba muškog pola, a 354 ispitanika se izjasnilo kao osoba ženskog pola.

Zaključak: Glavni zaključak u radu je da su ispitanici veoma pozitivno opredeljeni prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima planiranja i sprovođenja revizorskog angažmana i da smatraju da to može da izazove nastanak značajnih koristi, kako za lica angažovana na poslovima revizije tako i za sve ostale interesne grupe, koje imaju direktnu ili indirektnu interakciju sa revizorskim izveštajima i njihovim implikacijama.

Ključne reči: Veštačka inteligencija; revizija

SAŽECI

PAMETAN PREVOZ I ODRŽIVA URBANA MOBILNOST – STUDIJA SLUČAJA GRADA BEOGRADA

Autor: ALEKSANDAR KOVAČEVIĆ

e-mail: aleksandar.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

Mentor: Prof. dr Snežana Đorđević

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Uvod: Ovaj rad je fokusiran na reformu prevoza u velikim gradovima poput Beograda. Ove reforme uključuju uvođenje pametnog sistema prevoza i ekološki prihvatljivih oblika prevoza poput biciklizma, javnog prevoza, električnih vozila i pešačenja. Ovi oblici su direktno povezani sa održivom urbanom mobilnošću, koja podrazumeva strateško interdisciplinarno planiranje saobraćaja i implementaciju različitih pametnih rešenja koja su posledica digitalizacije.

Cilj: Cilj ovog rada jeste ispitivanje uloge digitalnih alata u reformi prevoza. Stoga, osnovno istraživačko pitanje glasi: da li digitalni alati koji se koriste u prevozu mogu da ponude odgovor na brojne izazove sa kojima se sreću veliki gradovi?

Materijal i metode: U ovom radu koristimo kvalitativnu i kvantitativnu analizu, komparativnu metodu i studiju slučaja. Ponudićemo najadekvatniju definiciju pametnih gradova, pametnog prevoza i održive urbane mobilnosti. Komparativnom metodom poređimo različita rešenja u prevozu u Kopenhagenu, Beču i Ljubljani, a primere iz prakse primenjujemo na Beograd za koji izrađujemo studiju slučaja.

Rezultati: Pametni gradovi razvijaju različite sektorske javne politike uz akcenat na promenu transportnog modela. Beograd je krajem 2020. godine doneo plan održive urbane mobilnosti, koji ima za cilj povećanje udela ekoloških oblika prevoza. Beograd nastoji da implementira različita infrastrukturna rešenja poput izgradnje biciklističkih staza, uvođenja zona usporenog saobraćaja, promene režima saobraćaja, ali i osavremenjavanje javnog prevoza uz uvođenje digitalnih alata poput pametnih semafora, različitih senzora i mobilnih aplikacija.

Zaključak: U ovom radu želimo da predstavimo dokle je Beograd stigao sa implementacijom datih rešenja, kakvi su planovi i mogući izazovi u bliskoj budućnosti. Pioniri u reformi sistema prevoza u Evropi su Kopenhagen, Beč i Ljubljana, koji su u prethodnom periodu znatno povećali udio ekoloških oblika prevoza i upotrebu digitalnih alata u prevozu. Istraživanje pokazuje da se ovim reformama obezbeđuje kvalitetan prevoz građanima, utiče se na smanjenje saobraćajne gužve, povećava se bezbednost saobraćaja i omogućuje se jednostavni pronašetak parking mesta, a građani upotrebom ovih oblika prevoza, posebno biciklizma i pešačenja, stiču zdrave životne navike.

Ključne reči: Održiva urbana mobilnost; pametan prevoz; pametni gradovi; digitalizacija; Beograd

SMART TRANSPORT AND SUSTAINABLE URBAN MOBILITY – CASE STUDY OF BELGRADE

Author: ALEKSANDAR KOVACEVIĆ

Email: aleksandar.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

Mentor: Full Prof. Snežana Đorđević

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

Introduction: This paper focused on transport reform in big cities such as Belgrade. These reforms include the implementation of the smart transportation system and eco-friendly modes of transport such as cycling, public transport, electric vehicles, and walking. These forms are related to the sustainable urban mobility concept, which implies the strategic inter-disciplinary transport planning and implementation of different smart solutions that are the consequence of digitalization.

Aim: This research aims to examine the role of digital tools in the transport reform. So, the main research question is: can digital tools used in transport give the proper answer to many problems in big cities?

Material and Methods: In this paper, we use qualitative and quantitative analyses, the comparative method, and a case study. We will offer the best definition of a smart city concept, smart transport, and sustainable urban mobility. Using a comparative method, we compare different solutions in transport in Copenhagen, Vienna and Ljubljana, and we apply examples from practice to Belgrade, for which we are preparing a case study.

Results: Smart cities are developing different sectoral public policies with an emphasis on changing the transport model. At the end of 2020, Belgrade adopted a plan for sustainable urban mobility. This plan aims to increase the share of ecological forms of transport. Belgrade is trying to implement various infrastructural solutions, such as bicycle path construction, slow traffic zones, traffic regime changes, and public transport modernization by using digital tools such as smart traffic lights, various sensors and mobile applications.

Conclusion: This paper also wants to present how far Belgrade has come with implementing solutions, what the plans and possible challenges in the future are. The pioneers in the reform of the transport system in Europe are Copenhagen, Vienna and Ljubljana. These cities have significantly increased the share of ecological forms and the use of digital tools in transport. This research shows that using digital tools in transportation provides quality transportation to citizens, reduces traffic congestion, increases traffic safety and enables finding parking spaces easily. Citizens use these forms, especially cycling and walking, to acquire healthy living habits.

Keywords: sustainable urban mobility; smart transport; smart cities; digitalization; Belgrade

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (14 ; Бања
Лука ; 2021)

Društvene nauke : zbornik radova / 14. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci - StES 2021, Banja Luka 2021. = Social Sciences
: proceedings / 14th scientific conference Students encountering science
- StES 2021 ; [urednici Jelena Raca, Srećko Kovačević]. - Banja Luka :
Univerzitet : Studentski parlament Univerziteta, 2021 (Banja Luka :
Mikro print). - 294 стр. : илустр. ; 25 cm. - (Društvene nauke, ISSN
2637-1960, ISSN 2637-1944)

Радови на срп. иengl. језику. - Текст лат. и ћир. - Тираж 45. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз
сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-99976-49-20-1

COBISS.RS-ID 134800129